

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ



026000200735



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

73

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Δ. ΖΗΣΗΣ

**Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΤΟΥ ΤΑΣΟΥ ΛΕΙΒΑΔΙΤΗ
ΣΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ
(1972-1988)**

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ

2003



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΟΜΕΑΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΝΕΑΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΑΘΑΝΑΣΙΟΣ Δ. ΖΗΣΗΣ

***Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΤΟΥ ΤΑΣΟΥ ΛΕΙΒΑΔΙΤΗ
ΣΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ
(1972-1988)***

ΔΙΔΑΚΤΟΡΙΚΗ ΔΙΑΤΡΙΒΗ

ΙΩΑΝΝΙΝΑ

2003



Νομική Κατοχύρωση του Τμήματος Φιλολογίας: "Η έγκριση της Διδακτορικής Διατριβής από το Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα" (Ν. 5343/32, αρ. 202, § 2).



Συμβουλευτική Επιτροπή

Επόπτρια

Σόνια Ιλίνσκαγια, Καθηγήτρια

Μέλη

Ερατοσθένης Γ. Καψωμένος, Καθηγητής

Απόστολος Μπενάσης, Επίκουρος Καθηγητής



Προλογικό Σημείωμα

Η πρώτη ουσιαστική γνωριμία με την ποίηση του Τ. Λειβαδίτη ξεκίνησε όταν, ως φοιτητής στο Τμήμα Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, παρακολούθησα τα γνωστικά αντικείμενα "*Μεταπολεμική ποίηση*" και "*Εισαγωγή στην ποίηση του Γιάννη Ρίτσου*" που δίδασκε η καθηγήτρια Σόνια Ιλίνσκαγια. Τα ερεθίσματα που προσφέρθηκαν και οι γόνιμοι προβληματισμοί που αναπτύχθηκαν, με ώθησαν να επιζητήσω μια πιο εξειδικευμένη γνωριμία με τη συνολική δημιουργία του ποιητή. Ήταν τα πρώτα χρόνια που ο Απόστολος Μπενάτσης δίδασκε, ως λέκτορας τότε, την "*Ποιητική μυθολογία του Τ. Λειβαδίτη*".

Μετά την αποφοίτησή μου η απόφαση για συνέχιση των σπουδών με στόχο την εκπόνηση μελέτης πάνω στο έργο του, είχε κατασταλάξει. Η συγγραφή αυτής της διατριβής ξεκίνησε στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων το 1997· συνεχίστηκε για δύο χρόνια στη Μόσχα, στην Έδρα Βυζαντινής και Νέας Ελληνικής Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Lomonossov και ολοκληρώθηκε αργότερα στην Αθήνα, με έρευνα στην Εθνική Βιβλιοθήκη, στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων και στο Εθνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο. Δεν λησμονώ τους υπευθύνους των Σπουδαστηρίων για την φιλική τους συνδρομή.

Τις θερμές μου ευχαριστίες εκφράζω στα μέλη της τριμελούς συμβουλευτικής επιτροπής, στην καθηγήτρια και επόπτρια Σόνια Ιλίνσκαγια, στον καθηγητή Ερατοσθένη Γ. Καψωμένο και στον επίκουρο καθηγητή Απόστολο Μπενάτση, για την καθοδήγηση, τη συνεργασία και τις ουσιαστικές τους υποδείξεις. Ιδιαίτερα, βέβαια, στην πρώτη για την πολλαπλή συμπαράστασή της όλα αυτά τα χρόνια.



ΠΙΝΑΚΑΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
----------------	---

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η ΠΡΩΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΓΕΝΙΑ - ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΥΓΚΥΡΙΕΣ	12
2. Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΜΙΑΣ ΕΠΟΧΗΣ ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ Τ. ΛΕΙΒΑΔΙΤΗ: ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΣΥΝΑΦΕΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΕΣ	25

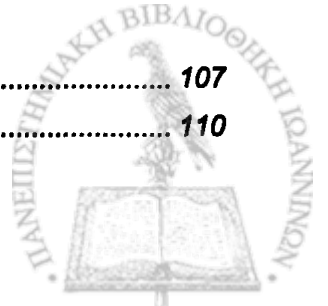
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

1. ΠΟΙΗΣΗ 1952-1956: ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΑΚΕΣ ΠΡΟΔΙΑΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΕΚΚΙΝΗΣΗΣ.....	33
α. Ο έρωτας.....	34
β. Η αφομοιωτική μετάγγιση των συναισθημάτων στην κοινωνική στράτευση	38
γ. Ο πόλεμος	44
δ. Η εξορία.....	46
ε. Η συντροφικότητα	51
στ. Συνοπτικά συμπεράσματα της περιόδου 1952-1956	55
2. ΠΟΙΗΣΗ 1957-1966: ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΟΣ ΣΤΑΘΜΟΣ ΚΑΙ ΑΠΑΡΧΗ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΑΥΤΟΣΥΝΕΙΔΗΣΙΑΣ	58
α. Η εποπτεία των ματαιώσεων	61
β. Αντίβαρα μιας φιλοσοφικής σύνθεσης.....	69
Η φύση	69
Η πολιτεία	73
Η ζωή ως τεκμήριο αισιοδοξίας και οι βασικές εσωτερικές μεταστοιχειώσεις.....	74
γ. Τα πρώτα βήματα στην αποδόμηση της ταυτότητας.....	82
δ. Το παράλογο	91
ε. Συνοπτικά συμπεράσματα της περιόδου 1957-1966	98

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΤΟΥ Τ. ΛΕΙΒΑΔΙΤΗ ΣΤΗΝ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΔΗΜΙΟΥΡΓΙΑΣ ΤΟΥ: Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΤΟΥ ΠΡΟΣΩΠΟΥ (1972-1988)

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΟΙΗΤΙΚΗΣ.....	102
1. ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΕΔΙΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ	
α. Η λειτουργία των λέξεων	107
β. Η αναγωγή στο ανείπωτο.....	110



γ. Ο ποιητής/αφηγητής και η ποιητική πράξη.....	118
δ. Αναζητώντας έναν ορισμό για την ποίηση.....	124
2. Η ΔΟΜΙΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ	
α. Ο ήρωας και ο χρόνος.....	129
β. Ο ρόλος των επιγνώσεων, η εσωτερική αποξένωση και η συνάντηση με τον "άλλον"..	137
γ. Η στωική αντίληψη για τη ζωή.....	143
δ. Το παράλογο και η "σωτηρία της ανθρωπότητας".....	149
ε. Η "πολυφωνική" συνείδηση του ήρωα.....	158
στ. Ορισμένες κρίσιμες προθέσεις.....	169
ζ. Εικόνες του εσωτερικού κόσμου - Βασικά χαρακτηριστικά.....	174
3. Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΗΡΩΑ-ΑΦΗΓΗΤΗ ΣΕ ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΑ ΜΟΝΤΕΛΑ ΣΥΝΘΕΣΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΛΑΠΛΟΤΗΤΑΣ	
α. Το γενικό πλαίσιο ανάπτυξης του ποιητικού μύθου.....	180
β. Η ταλάντευση του συνειδησιακού λόγου.....	186
γ. Οι διαπροσωπικές σχέσεις.....	193
δ. Η διάσωση της παιδικότητας.....	199
ε. Το όνειρο και η αφή της ζωής του.....	211
στ. Οι δημιουργικές προσλήψεις του χριστιανικού μύθου.....	225
ζ. Η επιβίωση του αγωνιστικού μοντέλου.....	241
4. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ Ο ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ ΥΠΑΡΞΙΑΚΗΣ ΑΠΟΥΣΙΑΣ	
α. Κοινωνία, αλλοτρίωση και "ψευδαισθήσεις".....	250
β. Αποξένωση και υπαρξιακή απουσία.....	262
5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	273
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	280
ΕΡΓΟΓΡΑΦΙΑ.....	300
SUMMARY.....	302



Πρόλογος

Επισκόπηση της προγενέστερης έρευνας

Η σημασία της ποίησης του Τάσου Λειβαδίτη στο ευρύτερο πλαίσιο μελέτης της μεταπολεμικής ποίησης, αλλά και η αυτόνομη αξία της δημιουργίας του αναδεικνύονται για πρώτη φορά σε ένα συγκροτημένο επιστημονικό έργο το 1974, όταν η Σόνια Μπ. Ιλίνσκαγια εκδίδει στη Μόσχα τη διδακτορική της διατριβή με τίτλο *"Η μοίρα μιας γενιάς"*¹. Η εργασία αυτή αποτελεί έως σήμερα σημείο αναφοράς στην έρευνα για τη συνολική πορεία που ακολούθησαν οι ποιητές της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς: επισημαίνονται οι ιστορικές φάσεις μέσα από τις οποίες διέρχονται, διερευνάται η ψυχολογία τους όπως τη διαμόρφωσαν οι ιστορικές συγκυρίες, προκλήσεις και διαψεύσεις, ενώ παράλληλα αναδεικνύονται τα ιδιαίτερα γνωρίσματα της ξεχωριστής αυτής ποιητικής δημιουργίας.²

Κεντρικός άξονας πάνω στον οποίο θεμελιώνεται και προβάλλεται η ερευνητική αυτή σύλληψη, είναι το έργο του Λειβαδίτη. Στην *Εισαγωγή* του βιβλίου της η Σόνια Ιλίνσκαγια σημειώνει χαρακτηριστικά: *"Σε πολλά σημεία της μελέτης μου γίνονται αναφορές στην ποίησή του /.../. Στο έργο του /.../ περιέχονται με αρκετή πληρότητα τα κύρια μοτίβα της ποίησης της γενιάς του, και μάλιστα παίρνουν πλατύτερη ανάπτυξη χάρη στις δυνατότητες των μεγάλων*

¹ Η ελληνική έκδοση πραγματοποιείται το 1976 από τις εκδόσεις Κέδρος με τίτλο: *"Η μοίρα μιας γενιάς. Συμβολή στη μελέτη της μεταπολεμικής πολιτικής ποίησης στην Ελλάδα"*, σε μεταφραστική επιμέλεια του Μήτσου Αλεξανδρόπουλου.

² Τη συμβολή του έργου είχε αρχικά επισημάνει ο Γ. Κεχαγιόγλου στο άρθρο του *"Η ποίηση της αντίστασης στην μεταπολεμική Ελλάδα: Η μοίρα μιας γενιάς της Σόνιας Μπ. Ιλίνσκαγια"*, *Ο Πολίτης*, αρ. 3-4, 1976, σσ. 81-86.



μορφών που χρησιμοποιεί. Μέσα από άφθονες και σπαρταριστές εμπειρίες ζωής διαγράφεται καθαρά και περιεκτικά η κίνηση μιας κοινής ιστορίας”.

Από το ερευνητικό αυτό έργο και το ορόσημο που θέτει στην φιλολογική έρευνα προηγήθηκαν ορισμένα σημαντικά άρθρα-μελέτες για τον Λειβαδίτη, όπως του Μάρκου Αυγέρη, του Νικηφόρου Βρεττάκου, του Ανδρέα Καραντώνη, του Άλκη Θρύλου, καθώς και οι παρατηρήσεις του Γιάννη Κορδάτου στην *“Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας”*.³ Όπως διαπιστώνει κανείς από την βιβλιογραφική έρευνα της εποχής, το ενδιαφέρον της λογοτεχνικής κριτικής για τον Λειβαδίτη εκφράζεται κυρίως σε άρθρα με περιορισμένο θεματικό αντικείμενο ή εκδηλώνεται σε κριτικά δοκίμια που αφορούν γενικότερα την ποίηση της γενιάς του.

Η παρουσία της Σόνιας Ιλίνσκαγια στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων τη δεκαετία του 1980 θα δώσει μια διαφορετική πνοή στα ερευνητικά δρώμενα. Το 1989 διοργανώνεται το πρώτο *“Συμπόσιο Τάσου Λειβαδίτη”*, ενώ τον προηγούμενο χρόνο υποστηρίχθηκε από τον Απόστολο Μπενάτση η πρώτη διδακτορική διατριβή αφιερωμένη εξ ολοκλήρου στο έργο του ποιητή, με τίτλο *“Η ποιητική μυθολογία του Τάσου Λειβαδίτη”*. Σ’ αυτή συγκεντρώνονται σημαντικές βιογραφικές πληροφορίες και παρουσιάζεται ένα εκτεταμένο εργογραφικό και βιβλιογραφικό υλικό, το οποίο στο σύνολό του αξιοποιείται και από την παρούσα μελέτη. Ο Μπενάτσης πολύ εύστοχα προσδιορίζει τις περιόδους της ποιητικής δημιουργίας, ενώ προσεγγίζει την κάθε συλλογή ξεχωριστά ως αυτόνομο σύνολο, εφαρμόζοντας με συνέπεια ως εργαλείο ερμηνείας το σημειωτικό μοντέλο του A. J. Greimas.

Τον Δεκέμβριο του 1998, με πρωτοβουλία του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και του περιοδικού *“Ελί-τροχος”*, διοργανώνεται στο Πνευματικό Κέντρο του Δήμου Αθηναίων το Συμπόσιο *“Τάσος Λειβαδίτης. Δέκα χρόνια μετά”* (αφορμή η συμπλήρωση 10 χρόνων από τον θάνατο του ποιητή). Ακολουθεί, τον Νοέμβριο

³ Βλ. Κορδάτος, Γιάννης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας, Από το 1453 έως το 1961*, τόμ. Β΄, Βιβλιοεκδοτική, Αθήνα, 1962, σσ. 694-700. Για μια ευσύνοπτη παρουσίαση της κριτικής των συλλογών του Λειβαδίτη βλ. Μπενάτσης, Απόστολος, *Η ποιητική μυθολογία του Τ. Λειβαδίτη*, Επικαιρότητα, Αθήνα, 1988, σσ. 79-87.



του 2002, στην πόλη των Ιωαννίνων το Συμπόσιο "Τάσος Λειβαδίτης. 80 χρόνια από τη γέννησή του".

Οι επιστημονικές αυτές διοργανώσεις, οι συνεχείς δημοσιεύσεις άρθρων και κριτικών σημειωμάτων για την ποίησή του, το γεγονός πως το έργο του αποτελεί σχεδόν πάντα αντικείμενο μελέτης σε συμπόσια νεοελληνικής ποίησης αποδεικνύουν όχι μόνο ένα αυξανόμενο ενδιαφέρον για την ποιητική του παραγωγή αλλά και την ιδιαίτερη σημασία της στη λογοτεχνική δημιουργία του τόπου μας.

Ωστόσο, έτσι όπως μέχρι σήμερα έχει διαμορφωθεί το ερευνητικό τοπίο, μπορούμε να υποστηρίξουμε πως η πιο ώριμη φάση της πορείας του Λειβαδίτη (1972-1988) έχει μελετηθεί ασύγκριτα λιγότερο. Τα δύσκολα ερμηνευτικά προβλήματα αυτής της περιόδου φιλοδοξεί να αντιμετωπίσει η παρούσα διδακτορική διατριβή διερευνώντας και προβάλλοντας την ενιαία μυθολογία της όψιμης δημιουργίας του ποιητή.

Η τεχνική της ανάλυσης και η πορεία της εργασίας

Η ποιητική του Τάσου Λειβαδίτη, όπως διαμορφώνεται στην τελευταία περίοδο της δημιουργίας του (1972-1988), παρουσιάζει πολύπλοκες ιδιοτυπίες που μας επέβαλαν έναν εξίσου σύνθετο τρόπο ερμηνευτικής προσέγγισης του υλικού.

Το έργο του –όπως και συνολικά της γενιάς στην οποία ανήκει– συνδέεται άρρηκτα με κρίσιμα γεγονότα της ιστορικής και κοινωνικής πραγματικότητας ή παραπέμπει σ' αυτά. Θεωρήσαμε, λοιπόν, σκόπιμο στο πλαίσιο της παραδοσιακής ιστορικής-φιλολογικής μεθόδου να εκθέσουμε τα ιστορικά συμφραζόμενα της εποχής, να αναδείξουμε τις προθέσεις της γενιάς μέσα στις ιστορικές προκλήσεις και να φανερώσουμε τους δεσμούς της ποιητικής της δημιουργίας με την κοινωνική της συμμετοχή και το όραμα που υπερασπίστηκε. Έτσι, η μελέτη μας ξεκινά με μια εισαγωγή όπου επιχειρούμε αφενός να καταστήσουμε κατανοητή την ιδιομορφία της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς στον κορμό της νεοελληνικής ποίησης του 20ού αιώνα και αφετέρου να προσδιορίσουμε τη θέση του Λειβαδίτη μέσα σ' αυτήν. Οι δύο αυτές παράμετροι



λειτουργούν ως χρήσιμο και εν μέρει απαραίτητο πλαίσιο αναφοράς για την ουσιαστικότερη κατανόηση της ποίησής του.

Ένα άλλο βασικό πρόβλημα αποτελεί το γεγονός πως το μυθολογικό σύστημα της όψιμης δημιουργίας δεν είναι ανεξάρτητο· αντίθετα, όσα προηγήθηκαν λειτουργούν ερμηνευτικά, φωτίζουν τις κατευθύνσεις που ακολουθεί ο ποιητής, προμηνύουν τις αλλαγές και αναδεικνύουν προπαρασκευαστικά τη δομή και τους άξονες της ύστερης μυθολογικής σύνθεσης. Καθώς, λοιπόν, η εξέταση της προγενέστερης πορείας και η ενιαία αντίληψη του συνόλου της ποιητικής δημιουργίας κρίνονται απαραίτητες ως υποδομή, το κύριο μέρος της εργασίας μας ξεκινά με δύο κεφάλαια αναδρομής στην πρώτη και δεύτερη περίοδο αντίστοιχα.

Η πρώτη φάση (1950-1956) ως σημείο εκκίνησης και η δεύτερη (1957-1966) ως μεταβατικός σταθμός για την ώριμη δημιουργία, διαθέτουν δικά τους χαρακτηριστικά και, επειδή αποτυπώνουν κυρίως ιστορικές συγκυρίες, προσεγγίζονται με βάση τη χρονική διαδοχή των γεγονότων που καταγράφονται ποιητικά, τη γραμμική τους εξέλιξη και όχι την ημερομηνία έκδοσης των συλλογών. Μας δίνεται έτσι η δυνατότητα να διεισδύσουμε στο αρχικό μυθικό μοντέλο και την ιδεολογία του, να παρακολουθήσουμε την εξέλιξη και τους μετασχηματισμούς του, τους δεσμούς που συνδέουν μεταξύ τους τις διάφορες περιόδους. Ο μελετητής μπορεί, με τον τρόπο αυτόν, να διαμορφώσει μια συνολική εικόνα, να παρακολουθήσει την ιστορική διαδρομή της ποιητικής μυθολογίας, να κατανοήσει την εσωτερική της ακολουθία, τις αιτίες (ιστορικές, ιδεολογικές και ψυχολογικές) που προώθησαν την εξέλιξή της, τις βάσεις πάνω στις οποίες διαμορφώθηκε, τις δοκιμασίες μέσα από τις οποίες διέρχεται, τους στόχους που θέτει.

Η έρευνα πάνω στο έργο ξεκίνησε με τη συνολική αποδελτίωσή του και ανέδειξε τα κεντρικά θέματα-μοτίβα των περιόδων της ποιητικής δημιουργίας. Η αποδελτίωση έγινε με βάση το σημαινόμενο που καθόρισε την ταξινόμηση και ιεράρχηση των θεμάτων σε ομοειδείς ομάδες. Με τον τρόπο αυτόν αναδείχθηκαν οι μόνιμες χαρακτηριστικές δομές, οι δεσπύζουσες σημασίες και κατέστη δυνατή η εξέταση των μεταξύ τους διασυνδέσεων.



Τα κοινά θεματολογικά περιεχόμενα που αναδείχθηκαν, αποσαφηνίζονται αμοιβαία μέσα από τις εσωτερικές τους σχέσεις και, ταυτόχρονα, συνιστούν ενότητες που αποκαλύπτουν συνισταμένες πάνω στις οποίες δομείται ο ποιητικός μύθος και το βαθύτερο ανθρωπολογικό του περιεχόμενο. Καθώς το έργο εξετάζεται ως σύνολο, οι κοινές ιστοτοπίες που εντοπίζονται σε όλο του το εύρος, αναδεικνύουν το εκτεταμένο τους περιεχόμενο και τον καθοριστικό τους ρόλο στον ενιαίο μύθο της ποιητικής, παρέχοντας ταυτόχρονα τη δυνατότητα διείσδυσης στις δομές βάθους κάθε ενός ποιήματος.

Αυτή η διαδικασία ανάλυσης και επανασύνθεσης του υλικού αποδεικνύεται ιδιαίτερα χρήσιμη για τις δημιουργίες της τελευταίας φάσης που χαρακτηρίζονται από μια ιδιαίτερη πολυπλοκότητα. Καθώς υπαγορεύονται από την υπερημνησία, το συνειρμό και τη φαντασία, συνθέτουν ένα πολυεδρικό περιεχόμενο που καθίσταται ιδιαίτερα πυκνό, αφαιρετικό και σύνθετο μέσα από τους συμβολισμούς, τις αλληγορίες και το "παράλογο". Το κάθε ποίημα συγκροτείται από διαφορετικούς θεματικούς πυρήνες με αποσπασματική νοηματική αυτοτέλεια και χαλαρή μεταξύ τους σύνδεση, οι οποίοι, όπως εκτίθενται απομονωμένοι, δημιουργούν μια γενικότερη δυσκολία στην πρόσβαση του περιεχομένου.

Η μελέτη της όψιμης δημιουργίας ξεκινά με τον προσδιορισμό των βασικών υφολογικών χαρακτηριστικών της νέας ποιητικής και εξετάζει γνωσιολογικά προβλήματα που τίθενται στο έργο. Τον Λειβαδίτη φαίνεται να απασχολεί βασανιστικά το πώς η γλώσσα κατοχυρώνει ή υπονομεύει την ανθρώπινη επικοινωνία και τη μετάδοση της γνώσης. Η αποσιώπηση που εμφανίζεται να πριμοδοτεί την αποκάλυψη και η διατυπωμένη γνώση που συνωμοτεί με την απόκρυψη, είναι ένα θέμα το οποίο αφορά άμεσα την ποιητική πράξη. Πάνω σ' αυτή την προβληματική αναζητείται ένας ορισμός για την ποίηση και ερευνάται το πώς μπορεί, τελικά, να εκφραστεί η αλήθεια. Η άμεση σχέση της ποίησης με αυτό που δεν διατυπώνεται αλλά δραστικά υπονοείται, προσδιορίζει και τον ορίζοντα μέσα στον οποίο χάνεται το πρόσωπο του ποιητή/αφηγητή.

Στο δεύτερο κεφάλαιο επιχειρούμε μια διείσδυση στον εσωτερικό κόσμο του λυρικού υποκειμένου και παρουσιάζουμε τη δομική εικόνα αυτού του



σύμπαντος, όπως αποτυπώνεται μέσα από την ερμηνευτική σύνθεση των αποσπασμάτων. Η σχέση του παρελθόντος με το παρόν και του οράματος με τις ιστορικές διαψεύσεις, θέτουν το ζήτημα της αποξένωσης του υποκειμένου από το περιβάλλον και της διασπασμένης ενότητας της ύπαρξής του. Μέσα σε ένα πλέγμα συγκρούσεων και αδιεξόδων, καθοριστικό ρόλο θα παίξουν το ιδανικό και το ανεκπλήρωτο. Ως μόνη λύση ο ήρωας θέτει τον εαυτό του σε μια εντεινόμενη διαδικασία ενδοσκόπησης και αποπειράται να συνθέσει μια μυθολογία που θα αποκαθιστά την προσωπική του ολότητα. Μέσα από την αμείλικτη διαδικασία της αυτογνωσίας κατακτά συγκλονιστικές επιγνώσεις, προχωρώντας σε αλληπάλληλα επίπεδα προσωπικής εμβάθυνσης. Το υποκείμενο, συναρτώντας το λογικό με το παράλογο, πλήττεται από οικείες αναμνήσεις που έχουν πραγματικό έρεισμα ή δεν συνέβησαν ποτέ. Με τον τρόπο αυτόν καλύπτει τα εσωτερικά του κενά, αποκαθιστά τις παραποιήσεις, αντιμετωπίζει τη ματαιότητα και αναδεικνύει ηθικές και συνειδησιακές αλήθειες.

Η στέρση και η απώλεια προσδίδουν στον ήρωα μια ικανότητα επιβίωσης με υλικά του εσωτερικού του κόσμου χωρίς, ωστόσο, να μειώνεται ο γήινος χαρακτήρας του προσώπου του. Η οδύνη αντιμετωπίζεται με έναν ηρωικό στωικισμό και το ασήμαντο αναδεικνύεται σε προορισμό. Ο ήρωας, τελικά, καταφέρνει να συνθέσει ένα εσωτερικό σύμπαν με βασικό προορισμό την υπαρξιακή του αυτοσυνειδησία. Σ' αυτόν τον αγώνα ανεύρεσης του προσώπου του, η αυτογνωσία και η διείσδυση στον ασυνείδητο κόσμο συνθέτουν την "πολυφωνική" συνείδηση του ήρωα· ο λόγος της φαίνεται να εκπροσωπεί όχι πια ένα άτομο, αλλά συνολικά την ανθρώπινη υπόσταση, καθώς μέσα της έχει αναγνωρίσει και αφομοιώσει όλα τα τραγικά περιεχόμενα και τις δυνατότητες της ανθρώπινης μοίρας.

Έχοντας αποδώσει την εικόνα του εσωτερικού κόσμου που χαρακτηρίζει πλέον τον λυρικό ήρωα και τις βασικές δομές της ψυχολογίας του, προχωρούμε στο τρίτο κεφάλαιο. Ο ήρωας συγκροτεί πρωτογενή μυθολογικά μοντέλα και έρχεται σε βαθιά ρήξη με καθιερωμένες συμβάσεις. Ο υποκειμενισμός του διαμορφώνεται στα πλαίσια μιας εσωτερικής, κυρίως, πραγματικότητας και ενός ταξιδιού με υπαρξιακό ορίζοντα. Βασικά μοντέλα που λειτουργούν ως άξονες συγκρότησης της ενιαίας μυθολογίας, είναι:



α) Η διηνεκής ταλάντευση της συνείδησης του ήρωα ανάμεσα στο αξιακό σύστημα της εσωτερικής μυθολογίας και εκείνο της εξωτερικής πραγματικότητας, γεγονός που διαμορφώνει τη δυνατότητα της διπλής ερμηνείας των λόγων του.

β) Οι διαπροσωπικές σχέσεις είτε ως κίνηση της ύπαρξης προς τον "άλλον" είτε ως ματαίωση και γνώση.

γ) Η διάσωση της παιδικότητας ως μια παραδειγματική μορφή ενότητας στη σύνθεση του ποιητικού κόσμου. Η ψυχολογία του ήρωα διατηρεί την αθωότητα και την ευπιστία ως στηρίγματα του εσωτερικού μύθου.

δ) Η ζωή μέσα στο όνειρο αποτελεί συνέπεια της παιδικότητας και της βαρύτητας που αποκτούν τα εσωτερικά γεγονότα. Η μνήμη του ονείρου καθιερώνει τη σύνδεση της συνείδησης με τον ασυνείδητο κόσμο της ύπαρξης, ανοίγοντας ένα καίριο κεφάλαιο όχι μόνο για την αυτογνωσία του υποκειμένου, αλλά και για την αφή του ανεκπλήρωτου και την αναβίωση του παρελθόντος. Με αρωγό την φαντασία, η πραγματικότητα σχετικοποιείται αποκτώντας πολλαπλές διαστάσεις και προοπτικές.

ε) Οι δημιουργικές προσλήψεις του χριστιανικού μύθου αποδεικνύουν τον υπαρξιακό ηρωισμό του ποιητικού υποκειμένου· το πώς, δηλαδή, δοκιμάζοντας τις διαψεύσεις και υπομένοντας την οδύνη τους κατακτά έναν αθέατο υπαρξιακό χώρο εσωτερικής μετανάστευσης και δικαίωσης.

στ) Το αγωνιστικό μοντέλο, πολύ πιο έκδηλο στην πρώτη και δεύτερη περίοδο, παραμένει ενεργό και ακμαίο τροφοδοτώντας τον ήρωα με αισιοδοξία για το αύριο και πίστη στα οράματα που υπερασπίστηκε. Η μνήμη των συντρόφων είναι τόσο έντονη και καθοριστική που "στοιχειώνει" την ύπαρξή του με την αυτόνομη παρουσία τους. Μέσα από αυτόν, το παρελθόν και όσα μαζί του χάθηκαν άδικα ή δεν εκπληρώθηκαν διεκδικούν εκ νέου την προοπτική τους στο μέλλον.

Το τελευταίο κεφάλαιο αναφέρεται στην *κοινωνική πραγματικότητα ως χώρο της υπαρξιακής απουσίας*. Το ποιητικό υποκείμενο εξετάζει τη θέση και το ρόλο του μέσα στο κοινωνικό γίγνεσθαι πάνω στη βάση της γνωριμίας με τον εαυτό του. Ο κοινωνικός ετεροκαθορισμός αποκαλύπτεται τόσο δραστικός, ώστε μέσα



από τη σχέση ατόμου-κοινωνίας να αναδεικνύεται η ουσιαστική απουσία της ανθρώπινης συνείδησης από το υποκείμενό της.

Η ερμηνευτική μας προσέγγιση ακολουθεί κατά κύριο λόγο την παραδοσιακή ιστορικοφιλολογική μέθοδο. Ωστόσο, σε συγκεκριμένες περιπτώσεις, εφαρμόζονται επιλεκτικά ορισμένα σημειωτικά θεωρητικά εργαλεία του A. J. Greimas, που καθιστούν πιο ξεκάθαρη την παρουσίαση του υλικού (δυναμική αντίθεση, ισοτοπία, σημειωτικό τετράγωνο). Ο πολυδιάστατος, εξάλλου, χαρακτήρας των θεμάτων που θίγει η ποιητική του Λειβαδίτη, μας υποχρεώνει να λάβουμε υπόψη μας μια εκτενέστερη βιβλιογραφία από εκείνη που αφορά αποκλειστικά τη μεταπολεμική ποίηση. Σε ορισμένα κεφάλαια οι ψυχαναλυτικές απόψεις των S. Freud και J. Lacan για τη λειτουργία της γλώσσας, της κοινωνίας, του ονείρου, της φαντασίας και του ασυνείδητου διευκόλυναν και στήριξαν την ερμηνεία. Σε άλλες περιπτώσεις, οι απόψεις του M. Bakhtin για την "πολυφωνικότητα" υπήρξαν αποκαλυπτικές για τη λειτουργία της συνείδησης και της αυτογνωσίας που επιζητεί ο ήρωας ως κίνηση προς τον "άλλον".

Οι απόψεις, εξάλλου, του W. Iser αναφορικά με τη "θεωρία της πρόσληψης" μας βοήθησαν να προβούμε σε ορισμένες κρίσιμες επισημάνσεις για τον ενεργητικό ρόλο του αναγνώστη απέναντι στις προκλήσεις που παρουσιάζει ο ποιητικός λόγος του Λειβαδίτη. Όπως πολύ χαρακτηριστικά ο W. Iser επισημαίνει: *"η επικοινωνία στη λογοτεχνία είναι μια διαδικασία που τίθεται σε κίνηση και καθορίζεται όχι από έναν παραδομένο κώδικα, αλλά από μια αμοιβαία περιοριστική και μεγεθυντική αλληλεπίδραση ανάμεσα σε αυτό που διατυπώνεται ρητά και εκείνο που υπονοείται, ανάμεσα στην φανέρωση και την απόκρυψη. Αυτό που αποκρύπτεται δίνει στον αναγνώστη το έναυσμα, για να αναλάβει δράση, αλλά αυτή η δράση είναι ελεγχόμενη από αυτό που είναι διατυπωμένο· με τη σειρά του, αυτό που ρητά διατυπώνεται μετασχηματίζεται, όταν αυτό που υπονοείται έχει πια έρθει στο φως. Κάθε φορά που ο αναγνώστης γεφυρώνει τα χάσματα, η επικοινωνία ξεκινά. Τα χάσματα λειτουργούν ως ένας άξονας πάνω στον οποίο περιστρέφεται όλη η σχέση κειμένου-αναγνώστη. Οι δομικές, λοιπόν, ελλείψεις του κειμένου διεγείρουν τη*



διαδικασία διαμόρφωσης μιας αντίληψης (*ideation*) για αυτό, η οποία εκτελείται από τον αναγνώστη με όρους που θέτει, όμως, το ίδιο το κείμενο".⁴

Όπως θα διαπιστώσουμε, ο Λειβαδίτης προωθεί μεθοδικά μια τέτοια "αλληλεπίδραση" ανάμεσα στο κείμενο και τον αναγνώστη. Η συχνά διατυπωμένη πρόθεση του ήρωα/αφηγητή να αποσιωπήσει, το γενικό και αόριστο πλαίσιο των μεταφορών που θεσπίζει, όσα έκδηλα υπονοούνται σε θέματα κρίσιμα και παραμένουν απροσδιόριστα, τα χάσματα που προκύπτουν, συνιστούν ερεθίσματα που καθοδηγούν και ενθαρρύνουν τον αναγνώστη να συμπληρώσει τις ελλείψεις αυτές με δικές του προεκτάσεις.

⁴ Iser, W., *Prospecting: From Reader Response to Literary Anthropology*, U.S., The Johns Hopkins University Press, 1989, σελ. 34.



ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1. Η ΠΡΩΤΗ ΜΕΤΑΠΟΛΕΜΙΚΗ ΓΕΝΙΑ - ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΥΓΚΥΡΙΕΣ

Στην πρώτη μεταπολεμική γενιά¹ έλαχε ένας κλήρος βαρύς· να ζήσει την πρώτη της νεότητα σε εποχές κρίσιμες και να επωμιστεί την ευθύνη ενός οράματος για το αύριο μαζί με τις θυσίες που αναλογούσαν. Έχοντας ταυτίσει τη ζωή της με την ιστορική τύχη του τόπου, την ποιητική της δημιουργία με την κοινωνική συμμετοχή, λειτούργησε ως παλμογράφος μιας εποχής, απεικονίζοντας το κλίμα, τα γεγονότα και την ψυχολογία των αγωνιστών μέσα στα κατακλυσμιαία γεγονότα της Αντίστασης και της Κατοχής, του Εμφυλίου σπαραγμού και των κατοπινών διαψεύσεων².

¹ Η κριτική από πολύ νωρίς επισήμανε πως η εκκίνηση της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς εντοπίζεται στα χρόνια της Αντίστασης, διαμορφώνοντας την ποιητικής της στα χρόνια 1945-1960 (βλ. για την επισκόπηση των σχετικών πρώιμων καταθέσεων Vitti, Mario, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1978, σσ. 422-424). Παράλληλα, το ρεύμα των ίδιων περιστάσεων διαπερνούν με τη δική τους ποιητική παραγωγή οι σημαντικότεροι ποιητές της γενιάς του '30 και η δημιουργία τους όχι μόνο συγχρωτίζεται σε κάποια σημεία με αυτήν της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς, αλλά και συχνά παίζει ρόλο καθοδηγητικό. Την επισήμανση αυτή επικυρώνει χωρίς αμφιβολίες η περίπτωση του Γ. Ρίτσου (βλ. σχετικά με την εξέταση των λογοτεχνικών και ιστορικών επιδράσεων Ιλίνσκαγια, Σόνια, *Η μοίρα μιας γενιάς. Συμβολή στη μελέτη της μεταπολεμικής πολιτικής ποίησης στην Ελλάδα*, μεταφραστική επιμέλεια: Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, Αθήνα, Κέδρος, 1986, σσ. 17-39).

² Βλ. σχετικά Καψωμένος, Ε. Γ., *Αναλύσεις κειμένων νεοελληνικής πεζογραφίας*, Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Ιωάννινα, 1998 και συγκεκριμένα τα κεφάλαια της εισαγωγής: "Η ελληνική λογοτεχνία κατά την πρώτη μεταπολεμική περίοδο (1947-1967)", "Λογοτεχνικές γενιές και ομάδες", "Η συνάρτηση της θεματικής με τις ιστορικές συνθήκες και τις ιδεολογίες της εποχής", σσ. 1-12.



Το όραμα που υπερασπίστηκε, γεννήθηκε από μια αίσθηση ηθικού χρέους απέναντι στον κόσμο, για τον οποίο η πανανθρώπινη αλληλεγγύη όφειλε να γίνει οικουμενική του αρχή. Ωστόσο, τα χρόνια της ειρήνης, μετά τον εμφύλιο και την εξορία, ήρθαν να επικυρώσουν την τραγική απομόνωση της ίδιας και των προθέσεών της από την πορεία που ακολούθησε ο τόπος. Ως συνολικό επακόλουθο και καθώς τα πλαίσια της κοινωνικής της παρέμβασης περιορίστηκαν, άρχισε να πραγματοποιεί μια σημαντική στροφή, μετουσιώνοντας την εξωστρέφειά της σε δυναμική αυτογνωσίας και διείσδυσης στο εσωτερικό γίνεσθαι και προσδιορίζοντας εκ νέου τη σχέση της με τον εαυτό της, τη ζωή και τη δημιουργία.



Μετά την καταστροφή του '22 με τις πολυδιάστατες συνέπειές της, ειδικά η δεκαετία πριν τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο διαμορφώνει στον Ελληνικό χώρο μία ατμόσφαιρα εκρηκτική και αδιέξοδη. Ενδεικτικά μόνο αναφέρονται η εντεινόμενη πολιτική αστάθεια, η διεθνής οικονομική κρίση που οδηγεί στην πτώχευση του '32 και η πολιτειακή παλινδρόμηση το '35.³ Κάτω από τα δεδομένα αυτά, δεν είναι τυχαίο πως η δικτατορία του Ιωάννη Μεταξά, το σπασμωδικό επιστέγασμα των συνολικών δυστυχιών, συνοδεύεται από ένα ιδεολόγημα που προσπαθεί να συνενώσει και να φανατίσει τον εθνικό χώρο με καρικατούρες μιας διαστρεβλωμένης παράδοσης. Ήταν επόμενο, λοιπόν, η συσσωρευμένη φόρτιση και καταπίεση να αποτελέσουν, ήδη από τότε, ένα

³ Βλ. σχετική βιβλιογραφία: – Καλλιγιάς, Κ. Π., *1η Μαρτίου 1935*, Σειρά "Τα φοβερά ντοκουμέντα", Αθήνα, Φυτράκης, 1974. – Καλλιγιάς, Κ. Π., *Παλινόρθωση και δικτατορία. Γεώργιος Β' και 4η Αυγούστου*, Σειρά "Τα φοβερά ντοκουμέντα", Φυτράκης, Αθήνα, 1976. – Λιναρδάτος, Σπύρος, *Πώς εφτάσαμε στην 4η Αυγούστου*, Αθήνα, Διάλογος, 1978. – Δάφνης, Γρηγόριος, *Η Ελλάς μεταξύ δύο Πολέμων. 1923-1940*, τόμ. Β': *Η άνοδος του αντιβενιζελισμού*, Αθήνα, Κάκτος, 1997. – Μεταξάς, Ιωάννης, *Το προσωπικό του ημερολόγιο*, τόμ. Β': *Ο παγκόσμιος πόλεμος 1910-1920*, Αθήνα, Γκοβόστης, 1973. – Κιτσίκης, Δημήτρης, *Η Ελλάς της 4ης Αυγούστου και αι μεγάλοι Δυνάμεις. Τα αρχεία του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών 1936-1941*, Αθήνα, Ίκαρος, 1974.



ισχυρό έρεισμα για βαθύτερες και ουσιαστικές αναζητήσεις, καθιστώντας τις ιδεολογικές τοποθετήσεις της αριστεράς έναν φωτεινό πόλο έλξης. Στο δρόμο των πολιτικών πεποιθήσεων, που είχε ήδη ακολουθήσει η κοινωνική ποίηση του μεσοπολέμου, η δημιουργία της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς –με τις δικές της ιδιαιτερότητες– παρουσιάζεται ως μια φυσική συνέχεια, έχοντας το στίγμα της συμμετοχής και της δράσης.⁴

Ο αγώνας της δεν πραγμάτωνε μόνο το αίτημα για απελευθέρωση από τη φασιστική κατοχή. Η βαθιά κοινωνική κρίση που προϋπήρχε, και η τραγωδία του πολέμου με την παγκόσμια διάστασή της, διαμόρφωσαν από κοινού μια συνάρτηση αδιεξόδου και ταυτόχρονα δυναμικής. Αυτός ο συνδυασμός ήταν που οδήγησε τους Έλληνες σε μια κρίσιμη αναζήτηση αυτοπροσδιορισμού, ο οποίος αφορούσε τόσο την ατομική τους ταυτότητα, όσο και την ιδεολογική, πολιτική τους τοποθέτηση απέναντι στον αυριανό κόσμο. Πρόκειται για φαινόμενα που αποκαλύφθηκαν περισσότερο μετά την κατάρρευση του μετώπου, όταν συνειδητοποιήθηκαν πιο άμεσα και έλαβαν τις πραγματικές τους διαστάσεις.

Η άμεση σύνταξη των στρατιωτικών οργανώσεων του Ε.Α.Μ. (28.9.1941) και του Ε.Λ.Α.Σ. (Φεβρουάριος 1942) που υποστηρίζονταν από αριστερές παρατάξεις, η μαζικότητα της λαϊκής συμμετοχής και η πολιτική κυριαρχία που απέκτησαν στον Ελλαδικό χώρο, αποδεικνυαν τη διαμόρφωση μιας νέας πολιτικής κατάστασης.⁵ Η προσπάθεια για την ανατροπή των κοινωνικών

⁴ “[Η πρώτη μεταπολεμική γενιά] έπεται της διαβόητης “γενιάς του ’30”, ή, για να το λέμε πιο σωστά, των “μοντέρνων ποιητών του Μεσοπολέμου”, τις κατακτήσεις των οποίων αυτοί οι νεότεροι έλαβαν έγκαιρα γνώση και έκαναν χρήση των μέσων της, με ανοικτό φρόνημα ως ελεύθεροι στοχαστές.”: Αργυρίου, Αλ., “Η ποίηση της Ελένης Βακαλό”, εφ. *Αυγή*, 4-11-2001.

⁵ Βλ. σχετική βιβλιογραφία: – Βουρνάς, Τάσος, *Ιστορία της νεώτερης και σύγχρονης Ελλάδας (1940-1944)*, τόμ. Γ’, Αθήνα, εκδ. Αφών Τολίδη, 1980. [*Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης 1940-1945*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1994. – Πανσέληνος, Ασημάκης, *Τότε που ζούσαμε...*, Αθήνα, Κέδρος, 1974. – Κέδρος, Ανδρέας, *Η Ελληνική Αντίσταση (1940-1944)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1981. – Πυρομάγλου, Κομνηνός, *Ο Δούρειος Ίππος. Η Εθνική και πολιτική κρίσις κατά την κατοχή*, Αθήνα, Δωδώνη, 1958. – Τσάτσου, Ιωάννα, *Φύλλα κατοχής*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1965.



δεδομένων του παρελθόντος συγχωνεύτηκε, τελικά, σε μία συμβατή ιστορική συγκυρία, ενισχύοντας σε πάθος και μένος την Αντίσταση των Ελλήνων αλλά και την πολυπλοκότητα του φαινομένου της. Ο αγώνας για ελευθερία και αυτοδιάθεση συναρτήθηκε, κάτω από τους πλέον φυσικούς όρους, με το αίτημα της *κδινωνικής ανανέωσης*⁶ για έναν κόσμο που θα διασφάλιζε την ανθρώπινη αξιοπρέπεια και ισοτιμία. Στα πλαίσια του διπλού αυτού οράματος που *αναδιαμόρφωσε ριζικά τον εθνικό συνειδησιακό χώρο*, εντάσσεται η ποιητική δημιουργία και η πολιτική δράση της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς.⁷

Η μοναδικότητα του ποιητικού της χαρακτήρα θεμελιώθηκε πάνω στην ευθύνη απέναντι στη ζωή, *"τον αυθόρμητο τρόπο"*, την *"αμεσότητα"*, *"την οξύτητα στις αντιδράσεις"*⁸, την αυθεντική κατάθεση-μαρτυρία. Η Σόνια Ιλίνσκαγια επισημαίνει χαρακτηριστικά: *"η ποίηση που εξετάζουμε δεν αναπλάθει απλώς την ιστορική ατμόσφαιρα, διεισδύει, μ' έναν τρόπο, που πάλι την ξεχωρίζει, στον ψυχικό κόσμο, στις πηγές των ψυχικών ερεθισμών, με τη χωρίς συμβιβασμούς προσήλωση στην αλήθεια και με μian αδιάλλακτη ηθική απαιτητικότητα..."*.⁹

Η μεταπολεμική ποίηση υπήρξε πρώτα απ' όλα μία τέχνη του ζειν, ασκώντας στα πράγματα την ανανεωτική δύναμη της ανθρώπινης έμπνευσης. Ο ρομαντισμός της, ισχυρός και ακλόνητος, δεν έχασε ποτέ την προσγείωσή του στην πραγματικότητα, διαμορφώνοντας τη μελαγχολική της αισιοδοξία, ιδιαίτερα, όταν φάνηκε να τσακίζεται πάνω της. Οι λόγοι που οδήγησαν στην κοινωνική συμμετοχή, βιώνονται *"σαν ό,τι πιο αγνό και καθάριο είχε δημιουργήσει μέχρι σήμερα η ιστορία"*.¹⁰

Η ποίηση της γενιάς συμπορεύεται με την ένταση και τον συναισθηματικό-βιωματικό αντίκτυπο των ιστορικών γεγονότων στα οποία μετέχει, και

⁶ Βλ. Ιλίνσκαγια, Σόνια, *Η μοίρα μιας γενιάς. Συμβολή στη μελέτη της μεταπολεμικής πολιτικής ποίησης στην Ελλάδα*, σσ. 160-161.

⁷ Ο.π.

⁸ Ο.π. σελ. 12.

⁹ Ο.π.

¹⁰ Λειβαδίτης, Τ., *"Η ποίηση της ήπιας: Ένα θέμα για διερεύνηση"*, *Επιθεώρηση Τέχνης*, αρ. 141, 1966, σσ. 132-136.



παρουσιάζει τις επιλογές των ποιητών όχι μόνο ως ιδεολογική τοποθέτηση, μα κυρίως ως φυσική αντίδραση στη σκληρότητα και τα διλήμματα που δοκίμασαν· αντίδραση που διέπλεσε και τον παράλληλο ιδανισμό της ζωής τους.

Στο πείσμα των περιστάσεων, η νεανική τους αθωότητα στήριξε τον ηθικό κόσμο μιας παρατεταμένης παιδικότητας, αμετανόητης στα πλήγματα, ο οποίος μπόρεσε να νοηματοδοτήσει με έναν απορροφητικό μετασχηματισμό εκείνα που θυσιάστηκαν για εκείνα που έπρεπε να γίνουν. Αυτά τα δεδομένα προσδιόρισαν τους στόχους και τις αιτίες της άρνησής τους να συμβιβαστούν, καθώς και το αντικείμενο της υπεράσπισής τους, εντοπισμένο στην ουσία της πιο απλής και γνήσιας επαφής με τη ζωή:

*Ναι, υπερασπίζαμε τη λευτεριά πολεμώντας
μα ακόμα
υπερασπίζαμε το δρόμο που παίζαμε παιδιά
τον τάφο που κοιμόταν η μητέρα μας
και κείνο το μικρό δεντράκι που κάτω απ' τα κλαδιά του
δώσαμε το πρώτο μας φιλί! ¹¹*

Μέσα σ' αυτές τις περιστάσεις το ποιητικό ύφος και το ανθρώπινο ήθος, η τέχνη και η ζωή, η αίσθηση του κοινωνικού πόνου και η ποιητική πρόθεση, ο ρομαντισμός και ο ρεαλισμός, ακόμα και στις πιο ακραίες τους εκδοχές, βρέθηκαν σε μια μοναδική ανταπόκριση συμπόρευσης, εμποτίζοντας την γενιά της "Αντίστασης" με μια μοναδική ιδιοτυπία. Η ποιητική της πράξη αρθρώθηκε χωρίς φτιασίδα, έγινε ο ενδιάθετος λόγος μιας κατάθεσης για την τραγική εμπειρία της πραγματικότητας:

*Τότε, τις σκληρές μέρες του πολέμου που κανείς δεν ήξερε
αν θα ζήσει
γλύστραγε μες στα χαρακώματα μι' αχτίδα απ' τον αυριανό
σου ήλιο.
Έτσι ζεσταίναμε τα χέρια μας.
Όπως σηκώναμε τους σκοτωμένους βρίσκαμε κάτω, μέσα
στο αίμα τους*

¹¹ Στίχοι γραμμένοι σε πακέτα τσιγάρα, "Πολεμώντας", Ποίηση 1: 154.



*δου ψίχουλα απ' την αυριανή αγάπη.
Μ' αυτά τα ψίχουλα ζήσαμε.*¹²

Μόνο σε εξαιρετικά κρίσιμες και μεταβατικές στιγμές για την ανθρωπότητα διαμορφώνεται μια τόσο έντονη "πολιτική" συνείδηση, καθώς ο καθένας έρχεται αντιμέτωπος με το αίσθημα της προσωπικής ευθύνης για το μέλλον μέσα από μια, σχεδόν, ερωτική σχέση με αυτό. Η αντίσταση, εξάλλου, οργανωμένη σε πανευρωπαϊκό πλέον επίπεδο και στηριζόμενη στη λαϊκή της βάση, διεύρυνε το περιεχόμενό της προβάλλοντας το ιδανικό της ενότητας, της αδελφοσύνης και της συντροφικότητας πέρα από κάθε εθνικά σύνορα.

Ο ενθουσιασμός συμβάδιζε με την ακλόνητη πεποίθηση για το νικηφόρο αποτέλεσμα του διπλού αυτού αγώνα, που αναπτύχθηκε και εκφράστηκε μέσα από την παλλαϊκή συμμετοχή. Η νίκη δεν αποτελούσε ελπίδα, αλλά δεδομένο και βεβαιότητα του σήμερα, καθώς το δίκιο του ανθρώπου δεν ήταν δυνατό να ξαστοχήσει, να χάσει σ' αυτήν την προσπάθεια υπεράσπισής του:

*Απόψε είμαι ερωτευμένος με μια πόλη! /.../
πόλη που μες στους δρόμους σου αγκαλιάζονται οι σημαίες
των εθνών
πόλη που διασταυρώνονται τ' άστρα, τα όνειρα κ' οι δρόμοι
των πέντε ηπείρων.*¹³

Το άτομο εμφανίζεται να επηρεάζει και να διαμορφώνει άμεσα την ιστορία σαν εκπλήρωση ενός βασικού ανθρώπινου προορισμού. Γι' αυτό και το μέλλον χάνει πια την αβεβαιότητα, την ασάφεια και την αοριστία του και αποκτά μια αίσθηση υλικής υφής:

*Το μέλλον είναι μες στην τσέπη μας σαν το κλειδί του σπι-
τιού μας.
Είμαστε μεθυσμένοι, απόψε, μα όχι από κρασί.
Απόψε είμαστε μεθυσμένοι απ' όλο το αύριο.*¹⁴

¹² Παράρτημα Α', Οι άνθρωποι στη χώρα των θαυμάτων, Ποίηση 1: 133.

¹³ Ο.π. σσ. 131-132.

¹⁴ Ο.π. σελ. 135.



Στήν εποχή της, η πρώτη μεταπολεμική γενιά ανέλαβε να οραματιστεί έναν κόσμο, που θα ανήκε σε όλους. Αυτή ήταν η "ανεμοζάλη"¹⁵ της έμπνευσης του καιρού, που δεν λογάρισε στον ενθουσιασμό της κανένα δισταγμό, ενώ ο επιίαλτης του εμφυλίου ήρθε απρόσμενα μαζί με τις πολλαπλές διαφεύσεις στα κατοπινά χρόνια της ειρήνης.



Η στιγμή της απελευθέρωσης από το γερμανικό ζυγό φέρνει στην επιφάνεια το μέγεθος της καταστροφής που υπέστη η χώρα¹⁶ και τον εθνικό διχασμό που υποβόσκει. Τα Δεκεμβριανά¹⁷ είναι μόνο ένας πρόλογος στη σκοτεινή εποχή του Εμφυλίου που έρχεται. Ο εμπαιγμός σε βάρος των αριστερών οργανώσεων με τη συμφωνία της Βάρκιζας (12.2.1945), οι εκτεταμένες διώξεις που ακολουθούν, η αποχή του Κομμουνιστικού Κόμματος από τις εκλογές του '46, καθιστούν αγεφύρωτο το χάσμα που δημιουργείται.¹⁸

¹⁵ Βλ. Αναγνωστάκη, Νόρα, *Μαγικές Εικόνες*, "Οι "Δύσκολοι Καιροί" μέσα από την ποίηση του Μίλτου Σαχτούρη", Αθήνα, Νεφέλη, 1980, σσ. 21-43.

¹⁶ Για τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες στην μετακατοχική Ελλάδα βλ. Τομαή-Κωνσταντοπούλου, Φωτεινή (επιμ.), *Η Ελλάδα στο μεταίχμιο ενός νέου κόσμου: Ψυχρός Πόλεμος - Δόγμα Truman - Σχέδιο Marshall*, (μέσα από διπλωματικά και ιστορικά έγγραφα), Αθήνα, Καστανιώτη, 2002.

¹⁷ Βλ. Λεονταρίτης, Γ., *Ποιοι ήθελαν τα Δεκεμβριανά*, Αθήνα, Φιλιππότη, 1986. – Κανελλόπουλος, Παναγιώτης, *Ημερολόγιο, 31 Μαρτίου 1942 - 4 Ιανουαρίου 1945*, Αθήνα, Κέδρος, 1977, σσ. 701-702.

¹⁸ Βλ. γενική βιβλιογραφία: – Βουρνάς, Τάσος, *Ιστορία της σύγχρονης Ελλάδας. Ο εμφύλιος*, τόμ. Δ', Αθήνα, εκδ. Αφών Τολίδη, 1981. – Baerentzen, Lars - Ιατρίδης, Γιάννης, - Smith, Ole (επιμ.), *Μελέτες για τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, μτφρ.: Αριστέα Παρίση, Αθήνα, Ολκός, 1992. – Baev, Jordan, *Ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα - Διεθνείς διαστάσεις*, μτφρ.: Γιώργος Σιακαντάρης, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997. – Close, David H., *The Greek Civil War, 1943-1950: Studies of polarization*, London: Routledge, edited by David H. Close, 1993. – Ζαούσης, Αλέξανδρος Λ., *Η τραγική αναμέτρηση (1945-1949): Ο μύθος και η αλήθεια*, Αθήνα, Ωκεανίδα, 1993. – Κουλούρης, Νίκος, *Ελληνική Βιβλιογραφία του Εμφυλίου Πολέμου 1945-1949: Αυτοτελή Δημοσιεύματα*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2000. – Κουτρούκης, Γεώργιος Γ., *Εν ψυχρώ: Κατοχή-Βάρκιζα-Εμφύλιος*, Αθήνα, Καπόπουλος, 1996. – Μπενάς, Τάκης, *Του*



Το δημοψήφισμα της 1^{ης} Σεπτεμβρίου για την επαναφορά του Γεωργίου του Β' έρχεται ως αποκορύφωμα και το κομμουνιστικό κόμμα κηρύσσεται παράνομο. Ο Γενικός Γραμματέας του, Νίκος Ζαχαριάδης, δίνει ως απάντηση την εντολή για τη συγκρότηση του "Δημοκρατικού Στρατού" (1946). Η τραγωδία του ελληνικού εμφύλιου σπαραγμού ξεκινά, αν και οι σφαίρες επιρροής των μεγάλων δυνάμεων έχουν ήδη καθοριστεί στη συμφωνία της Γιάλτας (Φεβρουάριος 1945), γεγονός που οδηγεί στην παρέμβαση των Η.Π.Α. με την εξαγγελία του "δόγματος Τρούμαν" (12.3.1947).

Τον Οκτώβριο του 1949, μετά τις επιθέσεις του κυβερνητικού στρατού στις οροσειρές του Γράμμου και στο Βίτσι, το Κ.Κ.Ε. ανακοινώνει την κατάπαυση του πυρός. Ο Εμφύλιος τελειώνει με την ήττα των αριστερών, αφήνοντας ανοιχτές πληγές που δηλητηριάζουν την πορεία της χώρας από το 1950 και μετά, με ένα πολιτικό, ιδεολογικό και πολιτιστικό χάσμα.

Σ' όλη αυτή την περίοδο, οι αριστεροί που συλλαμβάνονται, εκτοπίζονται στον Άι-Στράτη, τη Μακρόνησο, την Ικαρία, τη Λήμνο, τη Σαμοθράκη, τη Γαύδο, την Ανάφη, το Τρίκερι, τη Γυάρο.¹⁹ Η μεταπολεμική ποίηση αφήνει πίσω της συγκλονιστικές μνήμες από τα κολαστήρια της εξορίας, των βασανιστηρίων και των εκτελέσεων, αποτυπώνοντας την ένταση του ανθρώπινου αισθήματος μέσα στην φρίκη του αδελφοκτόνου αφανισμού:

Εμφυλίου: Μνήμες των δύσκολων καιρών, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1996. – Σαράφη, Μάριον, *Από την αντίσταση στον εμφύλιο πόλεμο*, επιμ.: Μάριον Σαράφη, εισαγωγή: Νίκος Σβορώνος, μτφρ.: Αγγέλα Βερυκοκάκη-Αρτεμη, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1982. – Σταυράκης, Πέτρος Ι., *Moscow and Greek Communism, 1944-1949*, Ithaka, N.Y., Cornell University Press, 1989. – Πετρίδης, Παύλος (επιμ.), *Στη δίνη του Εμφυλίου Πολέμου: Σπάνια ντοκουμέντα του Ε.Α.Μ. (1944-1947)*, εισαγωγή: Παύλος Πετρίδης, Πρόλογος: Χαρίλαος Φλωράκης, επιμ. έκδ.: Άγγελος Σιδεράτος, Αθήνα, Προσκήνιο, 1998. – Σφήκας, Θανάσης Δ., *Οι Άγγλοι εργατικοί και ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα: Ο ιμπεριαλισμός της "Μη επέμβασης"*, μτφρ.: Βίλλυ Φωτοπούλου, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997.

¹⁹ Πρόκειται για τον αναγκαστικό νόμο 511 της 31^{ης} Δεκεμβρίου 1947.



... Σήμερα μου χύσανε το φως μου. Είμαι καλά.
 Είμαι καλά. Χτες κάψανε τα νύχια μου.
 Τρόμοι μου πήραν τη μιλιά μου. Είμαι καλά!
 Σεισμοί γκρεμίσανε τα φρένα μου. Είμαι καλά!
 Είμαι καλά. Αύριο θα με σταυρώσουν.
 Είμαι καλά. Είμαι καλά... Είμαι καλά...
 Είμαι καλά. Κι ας μην έχω πια μυαλό να το σκεφτώ.
 Είμαι καλά. Κι ας μην έχω πια μιλιά να το φωνάξω.
 Είμαι καλά. Κι ας μην έχω χέρι να το γράψω.
 Γι' αυτό, το σκάβω. Το σμιλεύω επιτύμβιο.
 Πάνω σ' αυτό τον ανεμόδαρτο γκρεμνό...
 Σ' αυτό το τρελλό Νεκροταφείο,
 πως όλοι οι νεκροί του:
 "ΕΙΝΑΙ ΚΑΛΑ!".

Μεν. Λουντέμης, "Είμαι καλά"

Στην πρώτη ποιητική περίοδο, εκείνη της αντίστασης, αλλά και ότη δεύτερη, που καταγράφεται μέσα στις συνθήκες της εξορίας και του στρατοπέδου,²⁰ το ποιητικό βάθος της συγκίνησης κερδίζεται μέσα από την απόπειρα για ρεαλιστική καταγραφή της ιστορικής εμπειρίας. Αυτό καθορίζει και τις συντεταγμένες μιας ποίησης ημερολογίου²¹, ντοκουμέντου και μαρτυρίας· μια ποιητική δημιουργία φωτογραφικού ρεπορτάζ, η οποία ζυμώνεται με αρκετό αίμα, μεταγράφοντάς το σε παράγοντα αισθητικής, κριτικής αξιολόγησης και ερμηνείας.



"Οι δύσκολοι καιροί"²² που παραμόνευαν, δεν είχαν μέσα τους απλά την νίκη των αντιπάλων, αλλά και εκείνη την μετέωρη κίνηση μιας ιδεολογικής ανακοπής και μιας λεηλασίας εκ των ένδον –ειδικά μετά τις αποκαλύψεις στο 20^ο Συνέδριο του ΚΚΣΕ (1956) για τα εγκλήματα του Στάλιν και την καταδίκη της

²⁰ Βλ. Ιλίνσκαγια, Σόνια, *Η μοίρα μιας γενιάς. Συμβολή στη μελέτη της μεταπολεμικής πολιτικής ποίησης στην Ελλάδα*, σσ. 17-76.

²¹ Ο.π.

²² Βλ. Λεοντάρης, Βύρων, "Η ακαταστασία της ελληνικής μεταπολεμικής ποίησης", *Σημειώσεις*, αρ. 24, Νοέμβριος 1984, σσ. 34-43.



προσωπολατρίας.²³ Τα γεγονότα αυτά είχαν σοβαρές συνέπειες στην ελληνική αριστερά²⁴ και η ποίηση των αγωνιστών άρχισε να ψηλαφεί το υπαρξιακό βάρος επιλογών και καταθέσεων,²⁵ που με την τραγική διάψευση φάνηκε πως σκορπίστηκαν σε κάτι πολύ διαφορετικό από τους πραγματικούς στόχους.

Μια γενιά που δεν κατάφερε να προβλέψει την "απιστία" της Ιστορίας και να αισθανθεί "τα προσερχόμενα". Οι θυσίες που κλήθηκε να κάνει αποκαλύπτονταν σταδιακά. Οποιαδήποτε αυτοσυνειδησία ήταν ελάχιστη μπροστά στον καταποντισμό και, αργότερα, την αναγκαιότητα να ζει κανείς σ' εκείνον τον βυθό της αδικαίωτης μάχης, με μοναδική θέα το ναυάγιο των μεγάλων οραμάτων, των καταθέσεων και των φοβερών διαψεύσεων που ακόμη εγκυμονούσε το μέλλον.

Καθώς η μεταπολεμική ποίηση αντιπροσώπευε μια ειδική μορφή αντανάκλασης, γνώσης και καταγραφής της ιστορικής εμπειρίας, η αισθητική της ποιότητα προσδιορίζεται σε σημαντικό βαθμό από την απουσία όχι απλά αντιφάσεων αλλά και διαχωρισμού ανάμεσα στην τέχνη και τη ζωή.²⁶ Αυτός ο ηθικός αυτοπροσδιορισμός, που αφορούσε τόσο τον ίδιο τον δημιουργό ως ανθρώπινη οντότητα, όσο και την τέχνη του, θα παραμείνει, στις πιο πολλές περιπτώσεις, αναλλοίωτος και θα δημιουργήσει το πλαίσιο για πιο αθέατες και σκληρές δοκιμασίες και, ταυτόχρονα, ένα αυστηρό κριτήριο για το μέλλον:

²³ Βλ. Khrushchev, Nikitas, *Η "μυστική έκθεση" στο 20ό συνέδριο του ΚΚΣΕ: Η προσωπολατρία και οι επιζήμιες συνέπειές της*, Πρόλογος - μετάφραση - σχόλια: Λευτέρης Μαυροειδής, Αθήνα, Θεμέλιο, 1989.

²⁴ Αναφερόμαστε στην "6^η πλατιά ολομέλεια" του ΚΚΕ, η οποία, ακολουθώντας τον απόηχο του 20ού Συνεδρίου του ΚΚΣΕ, καθαίρεσε τον Ζαχαριάδη και τον Μπαρτζώτα και απομάκρυνε την υπόλοιπη "σταλινική" ηγεσία.

²⁵ Σημειώνουμε τη "*Συμφωνία αρ. 1*" (1956) του Τ. Λειβαδίτη, τη "*Σονάτα του Σελινόφωτος*" (1956) που εγκαινιάζει τα ποιήματα της συλλογής *Τέταρτη Διάσταση*, και τις "*Μαρτυρίες*" (σειρά πρώτη 1963 και σειρά δεύτερη 1966) του Γιάννη Ρίτσου.

²⁶ Βλ. Plekhanov, George, *Art and Social Life*, μτφρ. με τίτλο *Art and Society*, από τον P.S. Leitner κ.ά., Νέα Υόρκη, 1937, σσ. 43-93.



Κι εσύ, παλιέ μου, χαμένη σύντροφε, η σφαίρα που σε πήρε,
 σκέφτομαι απόψε
 ίσως νάταν σοφή, και σε προφύλαξε
 απ' τον αυριανό εαυτό σου. Γιατί εσύ
 δε γνώρισες τον σκοτεινό εχθρό που σε παραμονεύει καθώς
 γυρίζεις απ' τη μάχη
 κρυμμένος πίσω απ' τις ζητωκραυγές, χωμένος στο βάθος
 της περηφάνειας, στο κουδούνι ενός σπιτιού
 που δε σε περίμεναν, στο μεγάλο ρολοί του τοίχου που βιά-
 ζεται
 στα δάκρυα εκείνου που σ' αγαπάει, στο χαμόγελο εκείνου
 που δε σε καταλαβαίνει
 σ' αυτό που οι άλλοι περιμένουν από σένα, σε κείνο που απ'
 τους άλλους εσύ απαιτείς
 α, εσύ δεν είδες ποτέ το ίδιο το χέρι σου να σε σημαδεύει
 αλύπητα
 απ' το βάθος των περασμένων.²⁷

Οι τύψεις εκείνων που επιζούν και, κυρίως, οι αιτίες που τις γεννούν, αποτελούν ένα θέμα με ειδικό βάρος για την συνολική κατανόηση της ποίησης αυτής της περιόδου. Δεν είναι μόνο το γεγονός πως η κοινωνική δράση θεωρούνταν πιο σημαντική από την καλλιτεχνική δημιουργία ούτε πως οι νεκροί σύντροφοι διεκδικούν ηθικά ένα μερίδιο ζωντανής μνήμης σα σπονδή. Από το '56 και μετά εμφανίζεται ένα κρίσιμο θέμα συνειδησιακής και ιστορικής ευθύνης για τα λάθη στις εσωτερικές σχέσεις του κινήματος, που αδυσώπητα αποκαλύπτει η ιστορία.

Το 1966 ο Λειβαδίτης στο άρθρο του "Η ποίηση της ήπας: Ένα θέμα για διερεύνηση"²⁸, προσδιορίζοντας τους λόγους για την κατεύθυνση που ακολουθεί και τον χαρακτήρα που διαμορφώνει η μεταπολεμική ποίηση μέσα στις νέες συνθήκες, επισημαίνει την ηθική και ψυχολογική καταγωγή του

²⁷ Συμφωνία αρ.1, Ποίηση 1: 227.

²⁸ Λειβαδίτης, Τ., "Η ποίηση της ήπας: Ένα θέμα για διερεύνηση", "Επιθεώρηση Τέχνης", αρ. 141, 1966, σσ. 132-136. Βλ. επίσης Μπενάτσης, Απόστολος, Η ποιητική του Τάσου Λειβαδίτη, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1991, σσ. 74-76.



προβλήματος.²⁹ Τα εφιαλτικά ερωτήματα: “Τι αποτελούσαμε, εμείς, μέσα στο κίνημα; Τι προσφέραμε;” και οι διαπιστώσεις: “Από μαχητές είχαμε μετατραπεί σε πιστούς”, συνυφαίνουν το πεδίο της “προσωπικής ήττας”. Τις απόψεις του, εξάλλου, θα αναπτύξει με ιδιαίτερα δραματικό και αποκαλυπτικό τρόπο στην ποίησή του:

Μεγάλα λόγια
 που φωνάξαμε στους δρόμους
 μικρές αλήθειες που αποσιωπήσαμε στον εαυτό μας –
 χιλιάδες ήπτες μέσα μας, αναίμαχτες, αόριστες, ασήμαντες
 σαν ένα κοπάδι ποντίκια που ροκανίζουν χρόνια στο υπόγειο
 γκρεμίζοντας, άξαφνα, την πρόσοψη ενός σπιτιού
 που μέχρι χτες υψωνόταν γεμάτο δύναμη και φώτα και ό-
 νειρα και χορούς
 κι ανεξόφλητα χρέη.³⁰

Στη σχέση, επομένως, αυτή ηθικής και ποιητικής³¹ –ακριβώς γιατί λειτούργησε ως παράλληλη σχέση ζωής και δημιουργίας– στήθηκαν οι πλέον καθοριστικοί άξονες ποιητικής έκφρασης και ύφους, περιεχομένου και ουσίας, που βρίσκονταν σε άμεση συνάρτηση με τον ισχυρό “δυναμικό ρεαλισμό”³² της ιστορικής μαρτυρίας. Επιλογή, που, φυσικά, εξυπηρέτησε και συγκεκριμένες προθέσεις και άμεσες ιδεολογικές τοποθετήσεις.

Ωστόσο, η ιδεολογική επικοινωνία της “στρατευμένης” ποίησης με την αριστερά φαίνεται να τροφοδοτήθηκε –όσον αφορά την πρωτογενή της αιτία– περισσότερο από τη συγγένεια στις τοποθετήσεις ανθρωπιστικών αρχών και ιδανικών, τον ιδεαλισμό και τον οραματισμό για το μέλλον, τη συντροφική συλλογικότητα που ανδρώθηκε μέσα σε εμπειρίες θανάτου, την ηθική ανάγκη

²⁹ Αναφερόμαστε στη συζήτηση που άνοιξε στο περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης* με αφορμή το άρθρο του Βύρωνα Λεοντάρη “Η ποίηση της ήττας”, αρ.106, 1963, σσ. 520-524.

³⁰ *Οι Τελευταίοι*, Ποίηση 1: 447-448.

³¹ Βλ. Μαρωνίτης, Δ., *Ποιητική και Πολιτική Ηθική*, Αθήνα, Κέδρος, 1976.

³² Βλ. Μέντη, Δώρα, *Μεταπολεμική πολιτική ποίηση. Ιδεολογία και Ποιητική*, Αθήνα, Κέδρος, 1995, σελ. 116.



κριτικής στάσης απέναντι στο παρόν. Η μαθητεία των ποιητών υπήρξε, κυρίως, μαθητεία ζωής και όχι μια άκαμπτη και στενή ιδεολογική τοποθέτηση, που απέρρευε από μια μακροχρόνια και δοκιμασμένη πολιτική σπουδή. Ο Λειβαδίτης θα δηλώσει χαρακτηριστικά: *"ο μαρξισμός δεν είναι ένα σύστημα κοινωνικό, μα μια μέθοδος δράσης για την προώθηση ή την αλλαγή του κοινωνικού συστήματος"*.³³

Αυτό, εξάλλου, αποδεικνύεται και από τις ποικίλες διαφοροποιήσεις που εμφανίστηκαν στην πορεία: περιπτώσεις που άλλοτε εκφράστηκαν ως απομάκρυνση από τη μαρξιστική άποψη³⁴ για το ρόλο της τέχνης· άλλοτε, πιο βαθιά, ως διαφωνίες ως προς την πολιτική συμπεριφορά και την άσκηση της εσωτερικής εξουσίας, που συχνά έφταναν σε κάθετους διαχωρισμούς από τη μεριά των μελών και σε επίσημες διαγραφές³⁵ από την πλευρά του κόμματος. Ακριβώς γιατί και τότε, οι θέσεις που διαχώρισαν τους ποιητές από την πιστή προσήλωση σε άκαμπτες, πολιτικές γραμμές ήταν εκείνες που είχαν άλλοτε εμπνεύσει την ένταξη και την πίστη. Ο Γιάννης Ρίτσος στο δοκίμιό του *"Περί Μαγιακόβσκη"* επισημαίνει: *"Και πάντα η ανάγκη του αληθινού καλλιτέχνη θα συμπέσει με τη γενικότερη ανθρώπινη ανάγκη, κι αυτήν θα αποκαλύψει, θα τη διαμορφώσει αισθητικά, θα την προωθήσει. Κανείς άλλος δεν μπορεί να του την φανερώσει, να καθορίσει έξωθεν τη μορφή της και να του την επιβάλλει. Γιατί τότε θάταν μια παραβίαση της αρχής της δημιουργίας, μια παραχάραξη της γνησιότητας, οπότε δεν θα είταν πια τέχνη. Η δημιουργία, απ' τη φύση της, είναι κινητική, ερευνητική, αντιδογματική – δε χωράει σε προετοιμασμένα καλούπια, όσο καθιερωμένα και δικαιωμένα στον καιρό τους."*³⁶

³³ Λειβαδίτης, Τ., "Η ποίηση της ήττας: Ένα θέμα για διερεύνηση", *Επιθεώρηση Τέχνης*, αρ. 141, 1966, σσ. 132-136.

³⁴ Βλ. Αλαφούζου, Αλεξάνδρα, "Η θέση μας πάνω στη λογοτεχνία", *Νέοι πρωτοπόροι*, αρ. 6, Ιούνιος 1935, σσ. 121-123.

³⁵ Υπενθυμίζουμε την περίπτωση του Άρη Αλεξάνδρου και του Νικηφόρου Βρεττάκου.

³⁶ Ρίτσος, Γ., *Μελετήματα*, Αθήνα, Κέδρος, 1980, σελ. 26.



2. Η ΠΟΙΗΤΙΚΗ ΜΙΑΣ ΕΠΟΧΗΣ ΚΑΙ Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΟΥ Τ. ΛΕΙΒΑΔΙΤΗ: ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΚΗ ΣΥΝΑΦΕΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΦΟΡΕΣ

Η μεταπολεμική ποίηση έχει έναν τόπο κοινής αφετηρίας που καθορίστηκε από συλλογικά αιτήματα και στόχους· όσον αφορά όμως στη συνέχεια, αυτή ήταν πολύτροπη, ποικίλη και, όχι σπάνια, με αντιθετικές εκδοχές. Αν στην αρχή η διαφύλαξη της ενότητας ήταν ένα ζήτημα καίριο, οι διαφοροποιήσεις της συνέχειας συνέθεσαν ένα αληθινό μωσαϊκό από ερμηνείες για τα γεγονότα που οδήγησαν στην "ήττα" του αγώνα, από εκδοχές της ποιητικής της μεταστοιχείωσης και τοποθετήσεις για το ηθικό φρόνημα της "αντι-ήττας"³⁷, ό,τι δηλαδή προσδιόρισε εκ νέου το περιεχόμενο της ποιητικής αναζήτησης και πράξης.

Γι' αυτό και είναι σημαντικό να προσεχθούν, σε κάθε περίπτωση, οι διαφοροποιήσεις και οι πολλαπλότητες, οι αποχρώσεις της ποιητικής ηθικής και της βιωματικής/πολιτικής της αντιστοιχίας. Πέρα από τις διαφορές στον χαρακτήρα και τον τρόπο της ένταξης, υπάρχουν εκείνες που ξεκινούν από την ιεράρχηση και τις προτεραιότητες σε επίπεδο ηθικών και συνειδησιακών αξιών. Από το σημείο αυτό φαίνεται να προκύπτουν σημαντικά δεδομένα, που, τελικά, καθορίζουν το προσωπικό στίγμα του κάθε ποιητή, τον ιδιαίτερο τρόπο πρόσληψης και κατανόησης των ιστορικών περιστάσεων και νοηματοδότησης της συμμετοχής του. Είναι οι παράγοντες που, εν τέλει, διαμορφώνουν ακόμη και τα εκφραστικά μέσα, το ύφος και τα κριτήρια των αισθητικών επιλογών.³⁸

³⁷ Για τον όρο "αντιήττα" βλ. Ιλίνσκαγια, Σόνια, *Η μοίρα μιας γενιάς: Συμβολή στη μελέτη της μεταπολεμικής πολιτικής ποίησης στην Ελλάδα*, σσ. 105-134.

³⁸ Πρόκειται για μια σημαντική προβληματική που, ως ένα βαθμό, φαίνεται να αντανακλάται ακόμα και από τις διαφορετικές τάσεις στο πεδίο της έκφρασης, ενώ την ίδια στιγμή εντοπίζονται περιπτώσεις στις οποίες το διαφορετικό αισθητικό ρεύμα δεν θα παίξει κανένα ρόλο από την άποψη του συναφούς περιεχομένου. Υπενθυμίζουμε το ποίημα του Γ. Σεφέρη *Ένας γέρος στην ακροθαλασσιά* (1945) και την *Απλή κουβέντα* (Μακρόνησος, 1950) του Τ. Λειβαδίτη.



Και πάνω σε όλα αυτά οφείλει να προστεθεί η ωριμότητα των χρόνων που έρχονται, η προσωπική σχέση που αναπτύσσει ο κάθε ένας με τις διαφεύσεις και τις αντιφάσεις που αναδύονται –ακόμα και μέχρι σήμερα.³⁹

Η περίπτωση του Τάσου Λειβαδίτη διαπλάθεται μέσα σ' αυτό το κοινό ρεύμα μαζί με όλους τους άλλους ποιητές, αφήνοντας, όμως, να εκφραστούν από την αρχή στοιχεία που προδιέγραψαν μια διαφορετική –σε πολλά σημεία καινοτομική– αντίληψη των περιστάσεων. Ο δρόμος που τελικά ακολουθεί ο ποιητής μετά το '57, όταν εκδίδει τη *"Συμφωνία αρ. 1"*, γίνεται στην εξέλιξή του όλο και πιο προσωπικός και, τελικά, ιδιότυπος, κτίζοντας σχέσεις συγγένειας και, ταυτόχρονα, σημαντικής διαφοροποίησης μέσα στον ποιητικό κορμό της γενιάς του.

Η μαθητεία του στον ποιητή της *"Ρωμιοσύνης"* παίρνει δικαιολογημένα την πρώτη θέση ανάμεσα στις επιρροές που δέχτηκε, καθώς ο Ρίτσος υπήρξε δάσκαλος εκείνης της λογοτεχνικής ομάδας νέων ανθρώπων, στην οποία μετείχε και ο Λειβαδίτης⁴⁰. Στη συνέχεια όμως, στα χρόνια της εξορίας, η επικοινωνία και η σχέση τους είναι εκείνη δύο ομότεχνων δημιουργών. Τα κοινά βιώματα δημιουργούν συγγενείς ανταποκρίσεις με ξεκάθαρες, ωστόσο,

³⁹ "Εσύ μόνο το ξέρεις / Πως χάνεσαι τώρα πως βουλιάζεις / Μέσα στα ωραία χρόνια στ' άσπρα πουκάμισα / Στ' άσπρα χαμόγελα στ' άσπρα καινούργια βιβλία / Εσύ μόνο το ξέρεις πως βουλιάζεις / Μέσ στα καινούρια ρούχα στους φρέσκους δρό- / μους / Στα χειροκροτήματα όταν περνάς / Στους ευγενείς ψιθύρους που πληθαίνουν μπρος / σου. / ("Πλήθος ενέδρες της ζωής παραμονεύαν την πτώ- / ση σου") / Ενέδρες από χειροκροτήματα σαν κούφια ριπές." Μανώλης Αναγνωστάκης. *"Εσύ μόνο το ξέρεις..."*

⁴⁰ Βλ. Κώπη, Αγγελική, *Γιάννης Ρίτσος: Ένα σχεδίασμα βιογραφίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1996, σελ. 107. – Ραυτόπουλος, Δημήτρης, *Άρης Αλεξάνδρου, ο εξόριστος*, Αθήνα, Σοκόλη, 1996, σελ. 15: "Στο περιοδικό της ΕΠΟΝ το "Θεμέλιο" συναντώνται ο Τάσος Λειβαδίτης, ο Αλέξανδρος Αργυρίου, Ο Μιχάλης Κατσαρός, ο Κώστας Κοτζιάς, ο Νότης Περγιάλης και άλλοι.... Οι τρεις πρώτοι συναντούσαν συχνά τον Γιάννη Ρίτσο και στις πολύωρες συζητήσεις μαζί του πρόβαλλαν οι πρώτες ανησυχίες και τα ερωτηματικά για τα "όρια" ελευθερίας της τέχνης, για τις σχέσεις "μορφής-περιεχομένου". Βλ. επίσης Ιλίνσκαγια, Σόνια, *Η μοίρα μιας γενιάς. Συμβολή στη μελέτη της μεταπολεμικής πολιτικής ποίησης στην Ελλάδα*, σσ. 169-170.



διαφορές στους ήχους της ποιητικής τους φωνής και στη μορφή των έργων τους.⁴¹

Ένα χαρακτηριστικό σημείο σύγκλισης αποτελεί το θεατρικό στοιχείο που ο Λειβαδίτης χρησιμοποιεί αρχικά το 1960 στην “Καντάτα”⁴², ενώ έχει προηγηθεί το 1956 η “Σονάτα του Σεληνόφωτος” του Ρίτσου. Τον Ιούλιο του '73, ένα χρόνο μετά την έκδοση του “Νυχτερινού Επισκέπτη”, ο Ρίτσος, γράφοντας στον Λειβαδίτη από το Καρλόβασι, φωτίζει καίρια ζητήματα μιας ποιητικής, που φαίνεται να αφορά και τους δύο: “Μαζεύω ήλιο και θάλασσα για το χειμώνα – ίσως και τίποτε αισθήσεις και εικόνες που κάποτε, στην ώρα τους, θάρθουν να μου ζητήσουν “να υπάρξουν”, γιατί όσο υπάρχουν δε μου ζητάνε τίποτα– θα πρέπει να χαθούν για ν’ αρχίσουν ν’ αξιώνουν μια θέση στο στίχο. Κ’ εμείς: να τις σώσουμε για να σωθούμε. Η αιώνια ιστορία –αυταπάτη και απάτη, μαρτύριο και παρηγορία. Ναι, παρηγορία (το υπογραμμίζω) και βαθειά αγαλλίαση, αναγκαία και θελημένη και σαν αυθύπαρκτη.”⁴³ Οι ποιητές συγκλίνουν όχι μόνο στη διαδικασία έμπνευσης και σύλληψης, τη μεθοδολογία της γραφής τους,

⁴¹ Ως απόδειξη της βαθιάς φιλίας που τους είχε συνδέσει καθ’ όλη τη διάρκεια της πορείας τους, ο Γ. Ρίτσος αφιερώνει “στον αδελφό του Τάσο” (αφορμή στάθηκε ο θάνατος του Λειβαδίτη) το ακόλουθο ποίημα: “Από καιρό τους περίμενες με δέος. Και ήρθαν. / Ήρθαν οι νεκροί σου και σε πήραν / μες στο νυχτερινό ψιλόβροχο. Στάθηκες λίγο / με βρεγμένα μαλλιά, με βρεγμένο σακάκι / κάτω απ’ το φανοστάτη της πλατείας Μεταξουργείου / ακούγοντας απ’ τις ταβέρνες τις φωνές των μεθυ- / σμένων, / και τα παλιά λαϊκά τραγούδια που ‘χες αγαπήσει, / και πιο μακριά τα επαναστατικά συνθήματα των / απεργών οικοδόμων, / ήσυχος επιτέλους, ολότελα κρυμμένος / στη σκιά της μεγάλης εκείνης σημαίας / που ‘χε υψώσει αλαλάζοντας ο λαός. Τώρα / αποκοιμήθηκες σ’ ένα βαθύ χαμόγελο, γνωρί- / ζοντας / πως οι νεκροί δε γερνούν πια, δεν διαψεύδονται / κι ούτε πεθαίνουν. / Όμως την πίκρα τη δική μας ποιος θα τη λο- / γαριάσει / έτσι που μείναμε έρημοι μπροστά στην πιο / κλεισμένη πόρτα;”: βλ. περ. Η Λέξη, αρ. 130, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σελ. 709.

⁴² Το ίδιο στοιχείο εντοπίζεται στους “Τελευταίους” (1966) –κάπως διαφοροποιημένο–, και στους “Τρεις” (1975).

⁴³ Βλ. περ. Η Λέξη, αρ. 130, Νοέμβρης-Δεκέμβρης 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σελ. 708.



αλλά και στον λειτουργικό ρόλο της μνήμης, το κίνητρο της καλλιτεχνικής τους δημιουργίας, τη δράση της μέσα στη ροή και τα γεγονότα της ανθρώπινης μοίρας, τη λύτρωση που μόνο μέσα από την τέχνη μπορεί να επιτευχθεί.

Από την άλλη πλευρά, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως η διαφορά τους ξεκινά και αποκρυσταλλώνεται στο πώς αντιλαμβάνεται ο καθένας την έννοια της συμμετοχής απέναντι στην πολιτική και κοινωνική πραγματικότητα. Σε ένα αποκαλυπτικό γράμμα (15.5.72) προς τη Χρύσα Προκοπάκη ο Ρίτσος ομολογεί: *“Μα πάλι, και παρ’ όλ’ αυτά, παρ’ όλους τους αναπότρεπτους κινδύνους που επισημαίνω, δε γλυτώνω κ’ εγώ ο ίδιος όχι πια απ’ την έννοια του κοινωνικού χρέους, αλλά απ’ την ανάγκη της άμεσης ανταπόκρισης στα ιστορικά γεγονότα της εποχής και στο κοινό αίσθημα. Και τότε, όχι μονάχα ρίχνω στην μπάντα όλες μου τις αισθητικές επιφυλάξεις, αλλά αισθάνομαι και άκρατη περιφρόνηση προς κάθε αισθητική που μπορεί να εμποδίσει ή ν’ αλλοιώσει τη γνήσια, τη δίκαιη (όπως λέω αυτές τις ώρες) ανθρώπινη φωνή στον πόνο ή στην οργή της”*.⁴⁴

Βέβαια, η στάση του Λειβαδίτη δεν απορρέει από διαφορετικές αισθητικές επιλογές, ούτε όμως προσδιορίζεται τόσο ξεκάθαρα από μια επιθυμία “πολιτικής” τοποθέτησης και παρέμβασης. Κυρίως εμφανίζεται να υπαγορεύεται από συνειδησιακές επιταγές με μόνιμες υπαρξιακές συνιστώσες, διοχετεύοντας

⁴⁴ Ρίτσος, Γιάννης, *“Ένα γράμμα του για την ποίησή του”*, *Νέα Εστία*, αρ. 1457, Χριστούγεννα 1991, αφιέρωμα στον Γιάννη Ρίτσο, σσ. 94-98. Εξάλλου, στο δοκίμιό του *“Περί Μαγιακόφσκη”* ο Ρίτσος υποστήριζε: *“Το ιδεολογικό υπόβαθρο της τέχνης, το κοινωνικό και ηθικό, αν δεν είναι ο πρώτος λόγος της αξίας της, είναι ωστόσο ο τελικός. Γιατί, απόνα σημείο και πέρα, όταν η τέχνη ξεπεράσει τα πρώτα στάδια της ατομικής εξομολόγησης και απολύτρωσης του καλλιτέχνη, της αυτοθεραπείας του, γίνεται αναγκαστικά καθολική έκφραση της ανάγκης όλων των ανθρώπων για δικαιοσύνη, ελευθερία, ευτυχία, για κατάλυση της ασφυκτικής μόνωσης, για κατανίκηση ή τουλάχιστον υπερσυμψηφισμό της στέρξης, της φθοράς, του θανάτου, οπότε το αισθητικό συναντάται με το ηθικό και συχνά ταυτίζεται δυσδιάκριτα μ’ αυτό.”*, βλ. Ρίτσος, Γιάννης, *Μελετήματα*, σελ. 25.



στο ενδεχόμενο πολιτικό έρεισμα κάτι βαθύτερο. Οι ύστερες δημιουργίες του⁴⁵ συλλαμβάνονται και εκφέρονται μόνιμα μέσα από έναν τόπο εσωτερικού ποιητικού μύθου, που οδηγεί τον ποιητή σε μια εκτεταμένη επαναπρόσληψη της ζωής, όσο αφορά το παρελθόν και το παρόν. Για τον Λειβαδίτη, η ίδια η εναγώνια πορεία του υποκειμένου προς την αυτογνωσία του αποτελεί τη μόνη αδιάψευστη συμμετοχή στο ιστορικό κοινωνικό γίνεσθαι. Σ' αυτόν το δρόμο θα συναντήσει τόσο τον εαυτό του όσο και τους άλλους, αντιμετωπίζοντας μέσα από την επιλογή του πολλούς θανάτους, δοκιμάζοντας περισσότερες από μία ζωές, τα πρόσωπα και τα προσώπια τους.

Γι' αυτόν η υπαρξιακή αναζήτηση και η οδύνη της δεν λαμβάνουν τη διάσταση του αυτο-εγκλεισμού και γι' αυτό στην ποίησή του δεν υπάρχει η έννοια της διαφάνειας, όπως συμβαίνει στον "Φιλοκτήτη", ή εκείνη του μετεωρισμού και της αυτοεπιβεβαίωσης, όπως συμβαίνει με τη Γυναίκα στη "Σονάτα του σεληνόφωτος". Η γνησιότητα της προσφοράς του κρίνεται πάντα από μια κρυφή βάση, που συνδέει το ιδιωτικό με το καθολικό και το διασώζει ακριβώς εκεί, μέσα στην εσωτερική τους επικοινωνία, όχι ως ποιητική εκδοχή και καλλιτεχνική πράξη, αλλά ως ουσιαστική σχέση ειλικρίνειας του ποιητή με τον κόσμο και κρίσιμη αναζήτηση του "άλλου".

Γι' αυτό και στην περίπτωση του, το ποιητικό "εγώ" δεν εμφανίζεται ποτέ να έχει την ανάγκη ενός "προσωπείου δράσης"⁴⁶. Ο συνειδησιακός χώρος

⁴⁵ Ως σήμα πλεύσης προς τη νέα νοοτροπία γραφής μπορεί να τεθεί το 1966, τότε, δηλαδή που δημοσιεύει τους "Τελευταίους" και πραγματοποιεί ένα σύντομο πέρασμα στην πεζογραφία με την δημοσίευση της συλλογής διηγημάτων "Το Εκκρεμές" (1966).

⁴⁶ Το Ρίτσο απασχόλησε βαθύτατα το πρόβλημα της μόνωσης, της εποπτικής σοφίας, αλλά και της αποξένωσης που προκαλεί. Ο κόσμος του "Φιλοκτήτη" κτίζεται ακριβώς πάνω σ' αυτά τα μεταίχμια και είναι πολύ χαρακτηριστικές για το θέμα οι παρατηρήσεις που κάνει ο ίδιος για "την ποίηση του Έρεμπουργκ" εκφράζοντας τον έντονο προβληματισμό του και ταυτόχρονα την κατάλληλη λύση –ως κάτι που αφορά ξεκάθαρα και το δικό του ποιητικό δρόμο: "Κι ακόμη, η άλλη δύναμη, η πιο αποφασιστική, να μην εγκαταλειφθείς αυτάρεσκα στη γνώση του, σ' αυτό το θησαύρισμα της εποπτείας, σ' αυτή την οδυνηρή, με τρομερούς αγώνες κερδισμένη, μα κι αναπαυτική, μοναξιά, σ' αυτή την αυτοϊκανοποιημένη κι αυτοτιμωρούμενη κολακευτική σοφία, που σε λίγο καταντάει μίζερη άρνηση, και να επιστρέψεις από



επικρατεί με μίαν απολυτότητα που διεκδικεί τη βαρύτητα του πραγματικού γεγονότος· γι' αυτό, ίσως, και δεν τίθεται για τον ποιητή ζήτημα "κοινωνικής συμμετοχής". Πρόκειται για μια χωρο-χρονική βιωματική ποιητική που κατορθώνεται μέσα από τη διάρρηξη οποιασδήποτε φυσικής νομοτέλειας. Η εσωτερικότητά του δεν αναζητά διεξόδους. Ο Λειβαδίτης κατακτά τον "δραστικό του λόγο"⁴⁷ στέλνοντας μηνύματα αυτο-επίγνωσης, επιτρέποντας στη διάψευση τις πιο ακραίες συνέπειες πάνω στο σώμα της συνείδησης.

Η κριτική έχει επισημάνει ένα κοινό σημείο αναφοράς του Λειβαδίτη με τον Άρη Αλεξάνδρου.⁴⁸ Στο ποίημά του *Υποσημείωση*⁴⁹ ο Αλεξάνδρου προσδιορίζει με λακωνική σαφήνεια το εφαλτήριο της δικής του αιρετικότητας: "*Φίλε ή αντίπαλε μην τ' αναγγείλεις πουθενά / Δεσμώτης τήδε ίσταμαι τοις ένδον ρήμασι πειθόμενος*". Ο κόσμος του Λειβαδίτη γεννιέται από τον ίδιο ανυποχώρητο ηρωισμό της υπεράσπισης "ένδον ρημάτων".

Η κοινή αρχή των δύο ποιητών είναι η προσήλωση στο ιδανικό ενός απόλυτου ουμανισμού. Αυτό τους χαρίζει την αποδέσμευση, την ακεραιότητα,

συνείδηση και ανάγκη, και να προσφερθείς, μ' όλη σου την αμετάδοτη ίσως γνώση, ξέροντας καλά, και πρώτος εσύ, πόσο δύσκολο είναι να γίνεις αποδεκτός, πόσο δύσκολο είναι να προσφερθείς και να προσφέρεις". Βλ. Ρίτσος Γιάννης, *Μελετήματα*, σελ. 54.

⁴⁷ Βλ. σχετικά Ζήσης, Αθ., "Αισθητικοί δρόμοι στην "Τέχνη" του Τ. Λειβαδίτη", *Θέματα Λογοτεχνίας*, αρ. 10, χειμώνας 1999, σσ. 89-99.

⁴⁸ Βλ. Ραυτόπουλος, Δημήτρης, *Άρης Αλεξάνδρου, ο εξόριστος*, σσ. 37-39. Υπάρχουν σημεία για να διαφωνήσει κανείς με τις επισημάνσεις του Ραυτόπουλου όσον αφορά το ποιητικό έργο του Λειβαδίτη, όπως π.χ. ότι έφτασε στον μυστικισμό ή όταν αναφέρει πως "στο *Νυχτερινό επισκέπτη [ο Λειβαδίτης]* έψαχνε το κενό, γεμίζοντάς το Θεό". Θα συμφωνούσαμε στο ότι ο Λειβαδίτης "όταν συνειδητοποίησε ότι όλα είχαν χαθεί, ένιωσε, μέσα στο υπόγειο, την πνοή του μέλλοντος και από την ταπείνωση έφτιαχνε μέθοδο σωτηρίας". Ωστόσο, το θέμα είναι το περιεχόμενο και ο προσανατολισμός αυτής της ταπείνωσης και της "σωτηρίας" που οικονομεί και που σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να θεωρηθούν μυστικιστικά.

⁴⁹ Αλεξάνδρου, Άρης, *Ευθύτης Οδών*, "Υποσημείωση", στον τόμο *Ποιήματα (1941-1974)*, Αθήνα, Ύψιλον, 1991, σελ. 129.



τον πολιτικό αντικομφορμισμό και, τέλος, τη δύναμη να αντέξουν μια τρομακτική μόνωση, διαφορετικής, ωστόσο, ποιότητας. Αν τελικά ο Αλεξάνδρου "ερευνά την προσωπική, αταξική ηθική",⁵⁰ όπως ισχυρίζεται ο D. Ricks, ο Λειβαδίτης φαίνεται να ψηλαφεί την υπαρξιακή επίγνωση.

"Το Κιβώτιο" του Αλεξάνδρου, αυτή η καταγγελία ενάντια στον κομματικό εκβιασμό και την εξουσία της ιεραρχίας, η κατάληξη μίας ζωής σε "αυτοψία κενού", σημαδεύει τη διαχωριστική τους απόσταση. Ο Λειβαδίτης θα απομακρυνθεί κι αυτός από το πολιτικό προσκήνιο, διατηρώντας, ωστόσο, μια διακριτική απόσταση που δεν θέτει σε αμφισβήτηση τις ιδεολογικές τοποθετήσεις του παρελθόντος.

Η δημιουργία του Λειβαδίτη, όπως αποτυπώνεται από τον "Νυχτερινό Επισκέπτη" ως "Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου", φαίνεται να συνυπολογίζει την υπαρξιακή αγωνία και αναζήτηση που συνεπάγεται η κατάληξη του "Κιβωτίου". Είναι σαν συνέχεια μετά την τελευταία φράση του μυθιστορήματος. Η ποιητική αφήγηση εξελίσσεται κυρίως σε κατάδυση της συνείδησης μέσα στον χρόνο του παρελθόντος. Γι' αυτό και διαμορφώνεται μια γραφή σπασμένων εικόνων, που ψηλαφεί μέσα από τη μνήμη της ζωής ό,τι πια δεν είναι εκεί, και, χωρίς να αρνείται το παρόν, προχωρά σε μια συνεχή διάγνωση της ανθρώπινης μοίρας από την εναπομένουσα τέφρα του ανεκπλήρωτου.

Εξάλλου, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι ο Αλεξάνδρου διαχώρισε τη θέση του πολύ πριν από την τελική διάλυση του οράματος, την οποία είχε αναπαραστήσει προδρομικά με την υπερβολή ενός συμβόλου. Όσον αφορά το αριστερό παρελθόν του, συνέχισε να το κουβαλά μεταλλαγμένο ή πιο ώριμο, καθώς η βιοθεωρητική του στάση σχημάτισε έναν άλλο άξονα κοινωνικής πρότασης, που διαμόρφωσε πλέον "ως πολίτης του κόσμου".

Ο Λειβαδίτης δόμησε εσωτερικά τον ρέοντα χρόνο του ιδιωτικού μύθου πλάθοντας πρόσωπα και χώρους, που μέσα τους και μαζί τους έζησε εκδοχές ζωής. Αυτή, σε μεγάλο βαθμό, ήταν η ποίησή του, ένας τρόπος να ζήσει μέσα από την "πολυφωνική" συνείδηση του αφηγητή τον εαυτό του, να αποκαλύψει προσωπεία, να εστιάσει στον απόκρυφο κόσμο της ενδόμυχης πρόθεσης και να

⁵⁰ Ricks, David, "Arie Alexandrou", *Grand Street*, vol.8, No 2, χειμώνας 1989, New York, σσ. 120-128.



κατανοήσει την πολυπλοκότητα της ζωής μέσα από τις φανταστικές προβολές του ενδεχόμενου και του πιθανού. Η προσπάθειά του, μία χωρίς οίκτο διαδικασία αυτοαναίρεσης, με στόχο να βρει –να αισθανθεί έστω– κάτι από ό,τι δεν διαψεύδεται. Πρόκειται για μια τυπολογία συμπεριφοράς και ποιητικής, που διερευνά τον αντίκτυπο γεγονότων πραγματωμένων ή μη, την ομιλία τους και τις συνέπειες μέσα στην υπαρξιακή τους εμπειρία. Οι δρόμοι που ανοίχτηκαν, άπειροι.



ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

1. ΠΟΙΗΣΗ 1952-1956: ΟΙ ΘΕΜΕΛΙΑΚΕΣ ΠΡΟΔΙΑΓΡΑΦΕΣ ΤΗΣ ΕΚΚΙΝΗΣΗΣ

Οι συγκεντρωτικοί τόμοι για το έργο του Λειβαδίτη που εκδόθηκαν από τον Κέδρο με τίτλο *"Ποίηση"* (τόμος 1^{ος}, 2^{ος} και 3^{ος}) αποτελούν σημαντικό εργαλείο για οποιαδήποτε συστηματική έρευνα. Διαπιστώνουμε πως ο ποιητής προσδιορίζει ο ίδιος σε ενότητες-μέρη την ποιητική του δημιουργία, παρέχοντας επιπλέον πληροφορίες για την περίοδο συγγραφής των συνθέσεών του. Στην πρώτη περίοδο συμπεριλαμβάνει έργα που γράφηκαν από το 1950 έως το 1956 και σ' αυτήν ανήκουν η *"Μάχη στην άκρη της νύχτας"* (1952), *"Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας"* (1952), *"Φυσάει στα σταυροδρόμια του κόσμου"* (1953), *"Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο"* (1956)¹.

Ο Λειβαδίτης θέτει ως μότο για το σύνολο της δημιουργίας του την περίοδο αυτή τα λόγια του Σαντάλ: *"Αρετή είναι να αγωνίζεσαι για την ευτυχία των περισσοτέρων"*, καθώς εκφράζουν απόλυτα και το δικό του στίγμα αλλά και την κοινή πυξίδα της γενιάς του, το πνεύμα της ανθρωπιάς και της συμπάραστασης που την διακατέχει.

Προκειμένου να δώσουμε ένα σχήμα ιστορικής κίνησης και μέσα από αυτό να αποκαλυφθεί, συνολικά, η εσωτερική εξέλιξη της ποιητικής, η μελέτη μας θα ξεκινήσει από τη δεύτερη, σε σειρά έκδοσης, συλλογή, *"Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας"* (1952). Την επιλογή καθορίζει το σημείο από το οποίο ξεκινά η προσωπική ιστορία του αφηγητή. Η πρώτη ερωτική του εμπειρία όχι μόνο

¹ Για σχετικές πληροφορίες αναφορικά με τα ποιήματα της συλλογής βλ. Μπενάτσης, Απόστολος, *Η ποιητική μυθολογία του Τ. Λειβαδίτη*, σσ. 130-131.



προηγείται χρονικά των γεγονότων στα οποία αναφέρεται η ποιητική σύνθεση "Μάχη στην άκρη της νύχτας", αλλά αποτελεί, εξαιτίας του τρόπου με τον οποίο βιώνεται, το βαθύτερο υπόβαθρο που κινεί τα νήματα της εξέλιξης και της πλοκής.

α. Ο έρωτας

Η ατομική περιπέτεια ξεκινά από την αίσθηση του κενού που δημιουργεί η έλλειψη του "άλλου". Προχωρά στο ερωτικό γεγονός και αγγίζει την ευτυχία, ενώ ταυτόχρονα, καθώς εμπλουτίζει μέσα από ψυχολογικές διεργασίες την ευαισθησία του ήρωα, ανοίγει μια σημαντική κοινωνική προοπτική. Η αγάπη που βιώνει το λυρικό υποκείμενο, συνειδητοποιείται ως ανεπαρκής αν περιοριστεί και κλειστεί στον εαυτό της. Η δυστυχία και ο θάνατος που μαστίζουν τον κοινωνικό περίγυρο θα γεννήσουν μέσα του το ιδανικό της συντροφικότητας και της αλληλεγγύης, οδηγώντας το λυρικό υποκείμενο στην ανάληψη δράσης για την επίτευξη ενός κοινωνικού οράματος.

Το ερωτικό βίωμα του ήρωα –που σε μεγάλο βαθμό ταυτίζεται με τον ποιητή– πλαισιώνεται παράλληλα με στοιχεία συλλογικά και ενσαρκώνεται στην ατμόσφαιρα ενός πηγαίου και νεανικού ρομαντισμού. Η ζωή βρίσκει στο πρόσωπο της αγαπημένης του το απόλυτο νόημά της και την ουσιαστική της πληρότητα.

Στη συλλογή αυτή, ο Λειβαδίτης θα θέσει τα θεμέλια του "διονυσιασμού" του, προσδιορίζοντας την ποιότητα και τον ανθρωποκεντρικό του χαρακτήρα. Το κεντρικό στοιχείο της μέθης και του συνεπαρμού πηγάζει: α) από ένα γνήσιο ερωτικό συναίσθημα με σοβαρές ψυχολογικές επιπτώσεις και β) από το ότι, μέσα στα πλαίσια αυτής της σχέσης, οι επιλογές του ενός επηρεάζουν άμεσα και δραστικά την τύχη του άλλου. Το πρώτο στοιχείο, εξελισσόμενο, θα αναδείξει το μέγεθος του απόλυτου ψυχικού δοσίματος και της παράδοσης, ενώ το δεύτερο, την ευθύνη προς τον άλλον και τον καθοριστικό ρόλο των τύψεων.

Η αγάπη του φτάνει σε έναν ύψιστο βαθμό, στον οποίο το εγώ διαρρηγνύει τα όρια του αυτοπροσδιορισμού του και αφομοιώνεται πλήρως, ως αίσθηση και οντότητα, από το εσύ. Η ταύτιση εγώ=εσύ είναι απόλυτη,



οικοδομείται πάνω σε εξαιρετικά στέρεους ψυχολογικούς αρμούς και επηρεάζει καθοριστικά τη σχέση του υποκείμενου με τον κόσμο:

*Γύρισε λοιπόν τα μάτια σου να κοιτάξω τον ουρανό
δος μου τα χέρια σου να κρατήσω τη ζωή μου.²*

Από τη στιγμή που βιώνεται η συνθήκη της ερωτικής πληρότητας, η ζωή του χάνει οποιαδήποτε αυτάρκεια και η μανιώδης κίνηση να αφομοιωθεί από την ύπαρξη του "άλλου" εξελίσσεται σε τελική αδυναμία αυτόνομης ύπαρξης. Από την παραμικρή λεπτομέρεια της καθημερινότητας έως το σύνολο των σωματικών του αισθήσεων, όλα βρίσκουν τον απώτερο προορισμό τους στο επίκεντρο του ερωτικού κόσμου. Η σχέση του μετατρέπεται τελικά σε δίνη, που με μια κεντρομόλο δύναμη απορροφά οτιδήποτε βρίσκεται γύρω και έξω από αυτήν:

*Πώς θα μπορούσα να ζήσω μακριά σου, αγαπημένη μου,
πώς θάναβα μια λάμπα αφού δε θάτανε για να σε δω
πως να κοιτάξω έναν τοίχο που δε θα περνοδιαβαίνει ο ίσκιος
σου³*

Στα δεσμά αυτής της αχόρταγης ανάγκης ο Λειβαδίτης εξελίσσει την ρομαντική και εξαιρετικά γήινη "μεταφυσική" του. Η συνάντηση με το πρόσωπο της αγαπημένης γίνεται πεπρωμένο, μέσα στο οποίο η μελαγχολία του παρελθόντος βρίσκει την ερμηνεία της, ενώ η επαφή μαζί της ανάγεται σε φυσική εκπλήρωση ενός μύθου θρεμμένου από γνώριμα όνειρα. Το παρελθόν της στέρησης που γεννά τη φαντασίωση και το παρόν της εκπλήρωσης που παρακινεί στην αφή, αποκτούν μια δυναμική αιτιότητα, η οποία χαρίζει το βάθος της συναισθηματικής έκρηξης:

*Ναι, αγαπημένη μου. Πολύ πριν να σε συναντήσω
εγώ σε περίμενα. Πάντοτε σε περίμενα.*

² Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας, 1952, Ποίηση 1: 49.

³ Ο.π. σελ. 52.



Σαν είμουνα παιδί και μ' έβλεπε λυπημένο η μητέρα μου
 έσκυβε και με ρωτούσε. Τι έχεις αγόρι;
 Δε μιλαγα. Μονάχα κοιτάζα πίσω απ' τον ώμο της
 έναν κόσμο άδειο από σένα. ⁴

Έτσι έζησα. Πάντοτε.

Κι όταν βρεθήκαμε για πρώτη φορά – θυμάσαι; – μου ά-
 πλωσες τα χέρια σου τόσο τρυφερά
 σα να με γνώριζες από χρόνια. Μα και βέβαια
 με γνώριζες. Γιατί πριν μπεις ακόμα στη ζωή μου
 είχες πολύ ζήσει μέσα στα όνειρά μου ⁵

Ο ποιητής μαθητεύει στα μονοπάτια της κένωσης προς τον “άλλον” και η
 ώρα της παράφορης ερωτικής ένωσης γίνεται με λατρευτική ευγένεια, με
 καθαρότητα δακρύων και με αγγίγματα πιο βαθιά από την αφή του σώματος:

Αλήθεια κείνη η άνοιξη, εκείνο το πρωινό, εκείνη η απλή
 κάμαρα της ευτυχίας
 αυτό το σώμα σου που κράταγα πρώτη φορά γυμνό
 αυτά τα δάκρυα που δεν μπόρεσα στο τέλος να κρατήσω
 –πόσο σου πήγαιναν. ⁶

Κ' ύστερα τίποτ' άλλο παρά η αγάπη μας
 τίποτ' άλλο παρά εγώ κ' εσύ
 τίποτ' άλλο παρά οι δυο μας
 κι ούτε χτες
 ούτε αύριο
 τίποτ' άλλο παρά μόνο τώρα
 τίποτ' άλλο παρά εγώ κ' εσύ
 τώρα, τώρα
 μαζί
 τώρα μαζί

⁴ Ο.π. σελ. 60.

⁵ Ο.π. σελ. 61.

⁶ Ο.π. σελ. 62.



*πάντα μαζί
οι δυο μαζί...⁷*

Η ερωτική του σχέση μετουσιώνει μία νέα αρμονική πραγματικότητα, με το δικό της ανανεωμένο χώρο και χρόνο μετά την επώδυνη αναμονή.

Η κορύφωση του έρωτα είναι τόσο καταλυτική, ώστε προσδιορίζει εκ νέου την ύπαρξη του ήρωα. Μέσα σ' αυτήν την ευδαιμονία υπάρχουν στοιχεία που οικονομούν μια ψυχική διεύρυνση ενάντια σε ένα περιχαρακωμένο "εγώ", που ικανοποιείται αποκλειστικά και μόνο από τη δική του ευτυχία. Η μαθητεία στο μεταμορφωτικό γεγονός της αγάπης τον κάνει να ξεπερνά την ανάγκη της κτητικότητας και το πάθος της ανθρώπινης ζήλιας. Αυτό που ο ίδιος έχει κερδίσει είναι η αμετάκλητη επιστροφή σε μια χαμένη ευαισθησία, η επαφή με πιο μύχιες πλευρές της ζωής και του εαυτού του:

*Θα μπορούσα ακόμα και να χαμογελάσω
στον άντρα που σ' έχει δει γυμνή πριν από μένα
να του χαμογελάσω, που του δόθηκε μια τόσο ατέλειωτη ευ-
τυχία.
Γιατί εγώ, αγαπημένη, σου χρωστάω κάτι πιο πολύ απ' τον
έρωτα
εγώ σου χρωστάω το τραγούδι και την ελπίδα, τα δάκρυα
και πάλι την ελπίδα.*

Στην πιο μικρή στιγμή μαζί σου, έζησα όλη τη ζωή.⁸

Ο έρωτας βιώνεται στην πιο ιδανική εκδοχή του, ενώ τα αισθήματά του επιδρούν επιπλέον και στη συνείδηση, θεμελιώνοντας μία ερωτική ηθική που μεταγγίζεται από την τελειότητα των ψυχολογικών και ηδονικών εκπληρώσεων. Γι' αυτό και ο ήρωας δεν εγκλωβίζεται μέσα σε καμία αυταρέσκεια. Αποκομίζει το νόημα της αγαπητικής συν-ύπαρξης, κατακτώντας μία ελευθερία πέρα από τα όρια και τα δεσμά της δυαδικής αγάπης. Παράλληλα, όμως, ο έρωτάς του και η γνησιότητα που φέρει, είναι ανάγκη να

⁷ Ο.π. σελ. 66.

⁸ Ο.π. σελ. 65.



ιδωθούν και από την άλλη πλευρά, ως μια κρυφή, δηλαδή, διάσταση εξολόθρευσης του εαυτού του, ως μια σχέση με το απόλυτο που έχει πάντα να κάνει με τις πιο ισχυρές εκδοχές του θανάτου και της επαφής με αυτόν.

β. Η αφομοιωτική μετάγγιση των συναισθημάτων στην κοινωνική στράτευση

Στην αφήγηση της ερωτικής ιστορίας οι χρόνοι του παρελθόντος και του παρόντος συμπλέκονται. Ο ποιητής πιστοποιεί το βάθος της αγάπης, αλλά την ίδια στιγμή προοιωνίζει αλλαγές που επέρχονται χωρίς αυτά τα δύο να δημιουργούν επί της ουσίας μία σύγκρουση:

*σ' αγαπώ πιο πολύ απ' ό,τι μπορώ να σου πω με λόγια
θάθελα να πεθάνω μαζί σου, αν κάποτε πέθαινες
κι όμως, αγαπημένη μου
δε μπορούσα
δεν μπορούσα πια να σ' αγαπώ όπως άλλοτε.⁹*

Η ανατροπή και η ανεπάρκεια εισχωρούν στη σχέση σιγά-σιγά. Με το ίδιο μοτίβο που ο ποιητής χρησιμοποίησε νωρίτερα, αναγνωρίζοντας ως παιδί το κενό της αγαπημένης μέσα στη μητρική αγκαλιά,¹⁰ έτσι και τώρα, ο καιρός και οι ανάγκες τις οποίες υπαγορεύει, αίρουν την αυτονομία της σχέσης. Η θυσία των “άλλων” που χρονικά συμπίπτει, προσβάλλει τον λειτουργικό κόσμο της ερωτικής ζωής, αναδεικνύοντας τη βαθύτερη και υπαρξιακή της ποιότητα¹¹. Η

⁹ Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας, 1952, Ποίηση 1: 51.

¹⁰ “Σαν είμουνα παιδί και μ' έβλεπε λυπημένο η μητέρα μου έσκυβε και με ρωτούσε. Τι έχεις αγόρι; Δε μίλαγα. Μονάχα κοίταζα πίσω απ' τον ώμο της έναν κόσμο άδειο από σένα.”

(Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας, 1952, Ποίηση 1: 60).

¹¹ Ο Ερ. Γ. Καψωμένος στο άρθρο του “ «Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας»: Ζωικές και κοινωνικές αξίες στον Τάσο Λειβαδίτη”, παρουσιάζει αναλύει διεξοδικά τον τρόπο με τον οποίο οι κοινωνικές συνθήκες επιδρούν πάνω στην δυαδική αυτή σχέση και την επαναπροσδιορίζουν. Χαρακτηριστικά σημειώνει: “Αυτός ο “μεγάλος ίσκιος των ανθρώπων”, που κάνει ρήγμα στην ερωτική μακαριότητα του ζευγαριού, σημαδεύει τη



ανάγκη ενός συμβατού περιβάλλοντος απέναντι σε αυτόν τον δυαδικό κόσμο αγάπης αναδεικνύεται απαραίτητη. Αναπτύσσεται, έτσι, ένας ερωτικός αλτρουισμός, καθώς οι περιστάσεις θέτουν βασανιστικά ζητήματα που αφορούν την ίδια την ουσία του έρωτα:

Μ' αγκάλιαζες

μα εγώ πάνω απ' τον ώμο σου κοίταζα το δρόμο.

Κι' όταν θέλαμε να μιλήσουμε σιωπαίναμε ξαφνικά.

Αφουγκραζόμαστε από τ' ανοιχτό παράθυρο μακριά

το βήμα των μελλοθανάτων.

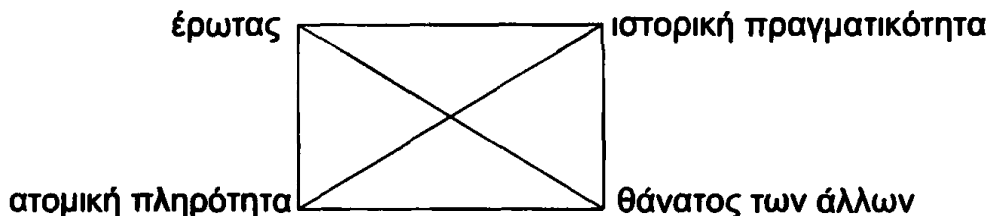
Πώς να ζεστάνει πια η κουβέρτα μας τόση παγωνιά

πώς να μας προστατέψει η πόρτα μας απ' όλη αυτήν τη νύχτα.

Ανάμεσά μας ρίχναν οι άνθρωποι το μεγάλο ίσκιο τους.

Τι θ' απογίνουμε, αγαπημένη; ¹²

Η σύγκρουση που περιγράψαμε θα μπορούσε να απεικονιστεί σχηματικά από το ακόλουθο σημειωτικό τετράγωνο¹³:



Η ερωτική ζωή παρά την ιδιωτική της φύση, επειδή ακριβώς διεκδικεί συνειδητά το απόλυτο, δεν παραμένει ένα σύστημα κλειστό. Το ποιητικό υποκείμενο διαπιστώνει πως το ερωτικό συναίσθημα συγκρούεται σε επίπεδο βάθους με τις συνθήκες της ιστορικής πραγματικότητας, καθώς είναι αδύνατο να επιβιώσει

συνειδητοποίηση της προτεραιότητας της συλλογικής αλληλεγγύης απέναντι στην αμοιβαία ερωτική αφοσίωση του ζεύγους" (βλ. Διαβάζω, αρ. 228, Δεκέμβριος 1989, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 26-32).

¹² Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας, 1952, Ποίηση 1: 52.

¹³ Για μια ανάλυση των όρων του Α. J. Greimas "δυναμική αντίθεση", "ισοτοπία" και "σημειωτικό τετράγωνο", βλ. Μπενάτσης, Απ., Η ποιητική μυθολογία του Τάσου Λειβαδίτη, σσ. 24-31· γενικότερα για τη "δομική σημαντική" του βλ. Καψωμένος, Ε.Γ., Αφηγηματολογία, Πανεπιστημιακές Παραδόσεις, Ιωάννινα, 1991, σσ. 74-83.



μέσα σε ένα γενικότερο κλίμα θανάτου και απειλής. Για να μη χάσει ο ερωτικός κόσμος τη γνησιότητα και το βάθος του, θα πρέπει η *ατομική πληρότητα* να υποστηρίζεται και από το γενικότερο κοινωνικό κλίμα και, οπωσδήποτε, να μην είναι ασύμβατη με τις ιστορικές συγκυρίες.

Πρόκειται για μια διαδικασία, κατά την οποία η ερωτική ηθική γεννά μια πολιτική θέση συμμετοχής και μια υπαρξιακή υποχρέωση συμπαράστασης. Ο ήρωας αποφασίζει να ενταχτεί στον αγώνα για την ανατροπή της αντίξοης κοινωνικής πραγματικότητας, για να διασώσει τη γνησιότητα του ερωτικού του κόσμου. Η απόφαση αυτή ορίζει, βέβαια, έναν βαθμό ελευθερίας από την ατομικότητά του και τις ανάγκες της. Τα δύο πρόσωπα διαπιστώνουν πως ο δρόμος της ερωτικής τους ευτυχίας περνά αναπότρεπτα μέσα από την τύχη του *εσείς*. Το ερωτικό συναισθημα δεν θυσιάζεται, αλλά θεμελιώνει τη σύζευξη ανάμεσα στην ερωτική ανθρώπινη σχέση, την ποίηση και την κοινωνία:

*Γράφω για σας
αδέλφια μου στο θάνατο
συντρόφοι μου στην ελπίδα
που σας αγάπησα βαθειά κι απέραντα
όπως ενώνεται κανείς με μια γυναίκα.¹⁴*

Η ερωτική σχέση, τα συναισθήματα, η ένταση, το τυφλό πάθος, ο ρομαντισμός και ο ιδεαλισμός στην πραγμάτωση των ιδανικών, όλα μεταγγίζονται με μια τροπική αναλογία στη σχέση του ήρωα με τον αγώνα του κοινωνικού οραματισμού. Έτσι ο χωρισμός από την αγαπημένη του, αναπόφευκτος και δεδομένος, καθώς τον επιβάλλει η αγωνία για το μέλλον του κόσμου, δεν φαντάζει καθόλου ως προδοσία και εγκατάλειψη, αλλά υπηρετεί τη διαμόρφωση ενός τόπου, όπου κανείς θα αξίζει να ερωτεύεται. Για το ίδιο θέμα ο Ε. Γ. Καψωμένος αναφέρει "ότι η μετάβαση από το ερωτικό βίωμα στο κοινωνικό βίωμα και η ταύτιση των δύο συμβαδίζει με μια σταδιακή πορεία ως την πλήρη

¹⁴ Στίχοι γραμμένοι σε πακέτα τσιγάρα, Ποίηση 1: 162. Αυτή είναι η βάση πάνω στην οποία αργότερα θα ομολογήσει: "Απόψε είμαι ερωτευμένος μ' όλους τους νεκρούς" (Παράρτημα Α', Οι άνθρωποι στη χώρα των θαυμάτων, Ποίηση 1: 133).



διάρρηξη των ορίων της ατομικότητας· με τη μετάβαση από το αίτημα της ατομικής ευτυχίας στο αίτημα της συλλογικής ευτυχίας· και το σπουδαιότερο, στη συνείδηση της αλληλοσυνάρτησής τους, που γεννά το βίωμα της προέκτασης της ατομικής ζωής μέσα στη συλλογική ζωή, απ' όπου απορρέει ένα θριαμβευτικό αίσθημα υπέρβασης του θανάτου”¹⁵.

Συστήνεται επομένως ένα νέο ερωτικό σύστημα, το οποίο οργανώνεται σε πλήρη αντιστοιχία με το προηγούμενο. Οι ανθρώπινες σχέσεις μέσα στην ατομική ζωή συγχρωτίζονται με την πανανθρώπινη μοίρα και αποκτούν ένα ευρύτερο πεδίο πραγμάτωσης και έναν οικουμενικό προσορισμό.¹⁶ Η ατομική θυσία υπερασπίζει τις δομές του ερωτικού κόσμου που εγκαταλείπει, δηλαδή πράξεις, χειρονομίες, συναισθήματα, προθέσεις, όνειρα, αλλά και απλές, καθημερινές στιγμές του ανθρώπινου βίου. Τελικά, η ανάληψη δράσης είναι μια πράξη που σχετίζεται με τη υπεράσπιση ακέραιων αξιών της ίδιας της ζωής:

*Έπρεπε να χωριστούμε, Μαρία,
να χωριστούμε για να μην ξαναχωρίζουν πια οι άνθρωποι.*¹⁷

*Ναι, αγαπημένη μου,
εμείς γι' αυτά τα λίγα κι απλά πράγματα πολεμάμε
για να μπορούμε νάχουμε μια πόρτα, έν' άστρο, ένα σκαμνί
ένα χαρούμενο δρόμο το πρωί
ένα ήρεμο όνειρο το βράδι.*

¹⁵ Καφωμένος, Ε. Γ., “ «Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας»: Ζωικές και κοινωνικές αξίες στον Τάσο Λειβαδίτη”.

¹⁶ Σημειώνουμε τον κοινό τόπο με την ποίηση του Ρίτσου, υπενθυμίζοντας τον τρόπο με τον οποίο στα “*Τρία χορικά*” βρίσκει διέξοδο το δράμα των μητέρων, όταν ο πόνος για τα χαμένα τους παιδιά απαλύνεται μέσα από την αναφορά της αγάπης τους στο “εμείς”: “*Μέσα σ' όλα τα παιδιά είναι τα παιδιά μας*”, ή στον “*Επιτάφιο*” όταν το πρόσωπο της μάνας ομολογεί: “*Γλυκέ μου, εσύ δε χάθηκες, μέσα στις φλέβες μου είσαι. / Γιε μου, στις φλέβες ολουνών, έμπα βαθιά και ζήσε*”. Κάτι ανάλογο συμβαίνει, αλλά σε σχέση με τα στοιχεία της φύσης και την ευρύτερη αξία της ζωής, στο “*Τραγούδι της αδελφής μου*”.

¹⁷ *Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας*, 1952, Ποίηση 1: 66.



*Για νάχουμε έναν έρωτα που να μη μας τον λερώνουν
ένα τραγούδι που να μπορούμε να το τραγουδάμε.*¹⁸

Το ήθος του έρωτα που έχει γεννηθεί και μεταμορφώσει τον ήρωα, τον συνδέει με την μοίρα των "άλλων". Γι' αυτό και ως άμεση συνέπεια παρουσιάζεται ένα αίσθημα εξαντλητικών τύψεων για τις αδικίες και τα εγκλήματα κατά της ανθρωπότητας. Η ευθύνη απέναντι στους συνανθρώπους υποσκελίζει την ατομική ευτυχία και, ταυτόχρονα, λειτουργεί καταπραϋντικά στην οδύνη του χωρισμού, ορίζοντας αυτήν την πιο πλατειά ερωτικότητα.

Αργότερα, ο Λειβαδίτης, στο ποίημα "Αν θέλεις να λέγεσαι άνθρωπος", θα διατυπώσει πιο άμεσα τις αρχές του κοινωνικού του προσανατολισμού, υπακούοντας στο πείσμα μιας ανανεωμένης αγωνιστικής πνοής με διδακτικές προθέσεις. Το "εγώ" ταυτισμένο πλέον με το "εμείς", προχωρά σε μια εξομολόγηση-προσκλητήριο. Οι σίχοι συνθέτουν ένα τοπίο από τις θυσίες που απαιτεί ο κοινωνικός αγώνας και αποκτούν καθοδηγητικό χαρακτήρα για τους ναυτιλλομένους:

*Έτσι λίγο να θυμηθείς τα παιδικά σου χρόνια /.../
μια στιγμή αν κοιτάξεις το ηλιοβασίλεμα /.../
έτσι και σταματήσεις μια στιγμή να ονειρευτείς
εκατομμύρια ανθρώπινα όνειρα θα γίνουν στάχτη κάτω απ'
τις οβίδες. /.../
δεν έχεις καιρό για τον εαυτό σου*¹⁹

*μπορεί να χρειαστεί ν' αφήσεις τη μάνα σου, την αγαπημένη
ή το παιδί σου.
Δε θα διστάσεις.
Θ' απαρνηθείς τη λάμπα σου και το ψωμί σου /.../
τη βραδινή ξεκούραση στο σπιτικό κατώφλι
για τον τραχύ δρόμο που πάει στο αύριο.*

¹⁸ Ο.π. σελ. 68.

¹⁹ Ο στίχος ηχεί σαν απάντηση στη γενιά του Καρυωτάκη, προσδιορίζοντας ως άκαιρες και πλαστές τις αφηρημένες ενασχολήσεις, όταν η ίδια η πραγματικότητα επιβάλλει μια στάση ευθύνης και δράσης. Θυμίζουμε το ποίημα του Ρίτσου "Ποιητές".



*Μπροστά σε τίποτα δε θα δειλιάσεις κι ούτε θα φοβηθείς.*²⁰

Ήταν χρόνια που η ζωή λάμβανε την αξία της θεωρούμενη ως μέσο που υπηρετεί πανανθρώπινα ιδανικά, γι' αυτό και τόσοι πολλοί ήταν σε θέση να πιστεύουν και να διεκδικούν οράματα. Το πόσο μεγάλη ήταν η αίσθηση αυτής της πίστης επιβεβαιώνεται από τη σχέση που αναπτύσσει ο ήρωας με την απειλή του θανάτου, ως έσχατο όριο για την ολοκληρωτική υπέρβαση του εαυτού του.

Η ζωή του ατόμου έχει νόημα και ολοκληρώνεται μόνο ως συν-ύπαρξη με τους άλλους. Πρόκειται για μία στάση η οποία αποτέλεσε το μεγάλο, ανυποψίαστο στις διαστάσεις της διαχρονικότητάς του, κέρδος· το ότι δηλαδή ο κάθε αγωνιστής κατάφερε να δει το θάνατό του όχι ως έσχατη πράξη υπεράσπισης ενός πιο ανθρώπινου κόσμου, αλλά ως ακέραια κατάφαση στην ίδια τη ζωή, την οποία, έστω για λίγο, ένιωσε να ορίζει:

*Αν θέλεις να λέγεσαι άνθρωπος
θα πρέπει να μπορείς να πεθάνεις ένα οποιοδήποτε πρωινό.
Αποβραδīs στην απομόνωση θα γράψεις ένα μεγάλο τρυφερό
γράμμα στη μάνα σου.
θα γράψεις στον τοίχο την ημερομηνία, τ' αρχικά του ονόμα-
τός σου και μια λέξη: Ειρήνη
σα νάγραφες όλη την ιστορία της ζωής σου.*²¹

*Να μπορείς να πεθάνεις ένα οποιοδήποτε πρωινό
να μπορείς να σταθείς μπροστά στα έξη τουφέκια
σα να στεκόσυνα μπροστά σ' ολάκαιρο το μέλλον.*²²

Μέσα στις νέες δοκιμασίες, ο ήρωας θα αισθανθεί πως σ' αυτό το ταξίδι προς το "εμείς" θα βιώσει πολλές στιγμές από την ερωτική σχέση που αφήνει, χωρίς να την έχει προδώσει.

²⁰ Παράρτημα Α', *Αν θέλεις να λέγεσαι άνθρωπος*, Ποίηση 1: 122-123.

²¹ Ο.π. σσ. 123-124.

²² Ο.π. σελ. 124.



Ο Λειβαδίτης δοκιμάζει τα πρώτα βήματα της επιλογής να θέσει τον εαυτό του εκτός "ζωής". Μέσα σ' αυτόν τον εκτοπισμό βιώθηκαν τα χρόνια εκείνα για τον ίδιο και για την γενιά του, όπως και στη συνέχεια οι εξελίξεις στα χρόνια της ειρήνης; που επέφεραν ένα άλλο είδος σπαραγμού:

Η πιο μεγάλη αρετή του ανθρώπου είναι νάχει καρδιά.

Μα η πιο μεγάλη ακόμα είναι όταν χρειάζεται

*να παραμερίζει την καρδιά του.*²³

γ. Ο πόλεμος

Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος ήταν για τον Λειβαδίτη σημαδιακή αφετηρία, ωστόσο, οι στίχοι που αναφέρονται στη φρίκη των συγκρούσεων, όπως και σε αντίστοιχα γεγονότα του εμφυλίου, δεν κατέχουν μεγάλη έκταση στο ποιητικό του έργο. Οι μαρτυρίες που κατατίθενται είναι έμμεσες και εν μέρει απροσδιόριστες.²⁴

Στην ποιητική σύνθεση "*Φυσάει στα σταυροδρόμια του κόσμου*" έχουμε την εικόνα της χώρας αμέσως μετά την περίοδο του στρατοπέδου. Με έναν νατουραλιστικό τρόπο γραφής, επισημαίνονται λεπτομέρειες που αναδεικνύουν την ωμή βία, τον απάνθρωπο χαρακτήρα της, το παράλογο και την αντινομία ανάμεσα στην ανθρώπινη ευαισθησία και την εμπειρία του θανάτου.

Πρόκειται ουσιαστικά για έργο-προσκλητήριο. Ο άνεμος που παρουσιάζεται ως "*σύμβολο αναπόδραστης ιστορικής ανανέωσης*"²⁵, ξυπνά και ανασταίνει φάλαγγες από σκοτωμένους αγωνιστές, οι οποίοι συστρατεύονται με το καταπιεσμένο πλήθος. Η αγριότητα του θανάτου τους και τα σημάδια-

²³ Σε περιμένω παντού, *Στίχοι γραμμένοι σε πακέτα τσιγάρα*, Ποίηση 1: 158.

²⁴ Στίχους με ανάλογο περιεχόμενο μπορεί κανείς να επισημάνει στις συνθέσεις "*Οκτώ άνθρωποι βαδίζουν πάνω στη γη*" και "*Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο*". Εδώ, όμως, ο πόλεμος παρουσιάζεται γενικότερα ως κίνδυνος που μπορεί να ξαναζήσει η ανθρωπότητα και οι τοποθετήσεις του Λειβαδίτη συνδέονται με την ανταπόκρισή του στο παγκόσμιο κίνημα υπέρ της ειρήνης, βλ. σχετ. Ιλίνσκαγια, Σόνια, *Η μοίρα μιας γενιάς. Συμβολή στη μελέτη της μεταπολεμικής πολιτικής ποίησης στην Ελλάδα*, σσ. 92-95.

²⁵ Ο.π. σσ. 85-89 και Μπενάτσης, Απόστολος, *Η ποιητική μυθολογία του Τάσου Λειβαδίτη*, σελ. 124.



τεκμήρια που σφράγισαν το νεκρό σώμα, διεκδικούν τη δικαίωσή τους. Ο πληρωμένος με αίμα και θάνατο αγώνας τούς στοιχειώνει:

*[οι νεκροί] ερχόντουσαν απ' τους ομαδικούς τάφους /.../
εκεί που τους είχαν σωριάσει γρήγορα - γρήγορα σα να φτυαρίζαν ένα σωρό κοπριά.*

*Ερχόντουσαν /.../
με τα μάτια τους γυάλινα, πελώρια ανοιγμένα, όπως μείναν την ώρα που τους κάρφωναν την ξιφολόγχη
με το στόμα συσπασμένο, σκισμένο απ' την τελευταία κραυγή.²⁶*

*Άλλοι κρατούσαν με τα χέρια τους τα χυμένα τους σπλάχνα /.../
κι άλλοι με γαντζωμένα πάνω τους τα συρματοπλέγματα, όπως τάχαν αγκαλιάσει την ώρα που τους θέριζε το πολύ-βόλο.²⁷*

Υπάρχουν πάλι στιγμές, στις οποίες η αγριότητα του πολέμου, αντιμέτωπη με την ανάγκη της ανθρωπιάς, αναδεικνύει την ευρηματικότητα του ήρωα και την αξία του ελάχιστου σαν αυτοάμυνα. Ο ήρωας αγωνίζεται να αντλήσει από το ασήμαντο στιγμές ανθρωπίνης ευαισθησίας. Όσο μικρή και αν είναι η αφορμή, μπορεί να προσφέρει μια συγκινητική ψυχική ανακούφιση. Έτσι ο Λειβαδίτης φωτίζει έμμεσα αλλά καθαρά, το πόσο στενά μπορεί να είναι τα περιθώρια μέσα στη φονική συνθήκη ενός οποιουδήποτε πολέμου. Η αξία της αγάπης και της ζωής βιώνονται σε βάθος μέσα από την πιο απλή εκδοχή τους, καθώς ο ήρωας ακολουθεί, σχεδόν, την εφευρετικότητα του ενστίκτου:

*Μια φωτογραφία στο μέτωπο τη νύχτα έχει έναν απλό τρόπο για να τη δεις.
Την ακουμπάς στο βάθος του κράνους, χώνεις τη μούρη σου κοντά
και τραβάς μια γερή ρουφηξιά απ' το τσιγάρο.²⁸*

²⁶ Φυσάει στα σταυροδρόμια του κόσμου, 1953, Ποίηση 1: 94.

²⁷ Ο.π. σσ. 94-95.

²⁸ Οκτώ άνθρωποι βαδίζουν πάνω στη γη, Ποίηση 1: 177.



Την ποιητική ένταση, επομένως, κορυφώνει η σύγκρουση και η αντιφατική συνύπαρξη του εσωτερικού κόσμου με τις εξωτερικές συνθήκες. Η συμμετοχή του ήρωα στα ιστορικά δρώμενα ερμηνεύεται ως η δική του συνεισφορά, προκειμένου να ξεπεραστεί αυτός ο διχασμός και η πραγματικότητα να αποκτήσει αρμούς συμβατούς με την ψυχολογία και τη συνείδηση των ανθρώπων.

Στην εξέλιξη της ποιητικής, παρατηρούμε ότι έχουμε μια κίνηση από το *ιδανικό* στο *πραγματικό*, από τις επιθυμίες και προσδοκίες στην πραγματική δράση. Ο Λειβαδίτης προσπαθεί να δομήσει αναλογικά δύο ερωτικές ισοτοπίες, για να παρουσιάσει το ψυχολογικό βάθος και τις δικαιολογημένες αιτίες αυτού του περάσματος. Η μία τροφοδοτεί την άλλη, αλλά η αναλογική τους αντιστοιχία θα διακοπεί. Το αρχικό σχήμα της εμπειρίας του έρωτα, *στέρση – αναζήτηση – πληρότητα* καταστρέφεται από την παρέμβαση της Ιστορίας.²⁹ Με ιδιαίτερη οξύτητα η διάσταση αυτή τονίζεται στα ποιήματα, αφιερωμένα στην τραγωδία του εμφυλίου πολέμου.

*Τούτο το φως είναι βαρύ,
για την παλάμη που δεν έμαθε
παρά μόνο να χαϊδεύει. Γ. Ρίτσος³⁰*

δ. Η εξορία

Η μαρτυρία του Λειβαδίτη για τα κολαστήρια της εξορίας και τους βασανισμούς των αγωνιστών, αποτυπώνεται στην ποιητική συλλογή "*Μάχη στην άκρη της νύχτας*", το πρώτο έργο με το οποίο κάνει την εμφάνισή του το 1952.

²⁹ Θεωρούμε πως η αιτία του αναλογικού αυτού σχήματος βρίσκεται στην πεπτοίηση αρκετών αριστερών πως "*από το σοσιαλισμό κι εκεί η Ιστορία θα κινηθεί απρόσκοπτα και ευθύγραμμη*". Βλ. Λειβαδίτης, Τ., "*Η ποίηση της ήττας: Ένα θέμα για διερεύνηση*", *Επιθεώρηση Τέχνης*, αρ. 141, 1966, σελ. 136.

³⁰ Ρίτσος, Γ., *Δοκιμασία*, "Ο Ξένος", στον τόμο: *Ποιήματα*, τόμ. Α', Αθήνα, Κέδρος, 1972, σελ. 368.



Ο εμφύλιος αφήνει πληγές πολύ πιο επικίνδυνες και καταστρεπτικές, που μολύνουν με φανατισμό και έχθρα τα αισθήματα ενός λαού απέναντι στα ίδια τα μέλη του. Γι' αυτό και ο ποιητικός λόγος είναι τεμαχισμένος, κοφτός, τελεσιδικός, με ελάχιστα επίθετα και δηλωτικούς των γεγονότων. Έμμεσα αλλά ουσιαστικά ο ποιητής καταγγέλλει τη βαρβαρότητα των επεισοδίων, εκείνους που πειθήνια εκτελούν τις απάνθρωπες διαταγές, την ιδεολογία που θρέφει τη σύγκρουση:

*Περιμένουμε
σαν φτυσιές κολλημένοι
στο χώμα³¹*

*Εδώ που η ζωή μας ήταν ένα τσόφλι αβγού κάτω απ'
τα πόδια τους
με το θάνατο πιο κοντά
κι από ένα μπάλωμα στον τρύπιο αγκώνα σου
με τ' όνομα του νεκρού συντρόφου
σαν ένα πηρούνι καρφωμένο στη γλώσσα σου
πώς να τραγουδήσεις;³²*

Μέσα σε ένα ολέθριο περιβάλλον, όπου τα πάντα ωθούν προς την ενδοτικότητα, ο ήρωας οφείλει να "μιλήσει", για να διασφαλίσει με την προδοσία τη ζωή του. Η σιωπή οδηγεί στο θάνατο, ταυτίζεται, ωστόσο, με ηθική νίκη³³ και ένα υψηλότερο επίπεδο πραγμάτωσης της ζωής:

*Τώρα πρέπει να μιλήσει ,
για να σωθεί
πρέπει να πάψει να θυμάται /../
πρέπει να πάψει να ονειρεύεται /../
να πάψει ν' αγαπάει*

³¹ Μάχη στην άκρη της Νύχτας, 1952, Ποίηση 1: 21.

³² Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο, (Μακρόνησος 1950)/ 1956: Απλή κουβέντα, Ποίηση 1: 109-110.

³³ Βλ. σχετικά Μπενάτσης, Απόστολος, Η ποιητική μυθολογία του Τάσου Λειβαδίτη, σελ. 100.



και να ζήσει.

Ο λοχαγός λέει: μίλησε

ο βούρδουλας λέει: μίλησε

η νύχτα του λέει: μίλησε

μα η νύχτα είναι λίγη

οι σύντροφοι πολλοί

κι έκοψε με τα δόντια του τη γλώσσα

όπως θα κάνετε κι εσείς.³⁴

Εγκλωβισμένος μέσα στα ασφυκτικά αυτά περιθώρια, ο ήρωας απαντά με μια σκληρή πράξη αυτοακρωτηριασμού, καταργώντας στην ουσία του οποιοδήποτε δίλημμα. Η αναπηρία για να μιλήσει μετασχηματίζεται σε σύμμαχο και συμπαραστάτη.

Η αποστροφή προς τους αναγνώστες, "όπως θα κάνετε κι εσείς", θέτει το γεγονός κάτω από την εποπτεία του συλλογικού, για να λειτουργήσει ως παράδειγμα με καθολική ισχύ. Διεκδικεί την ηθική ανταπόκρισή τους απέναντι σε τέτοιες στάσεις-αξιώματα ζωής, την επικύρωση ή, έστω, κάποια ενδεχόμενη τύψη για τη δική τους προσωπική αδράνεια.

Όπως στην αρχή ο ήρωας μετά την εμπειρία του έρωτα αναγνωρίζει τον εαυτό του πέρα από τα σημάδια του ατομικού, σωματικού και ψυχικού, αυτοπροσδιορισμού, έτσι και τώρα βρίσκει τις πιο βασικές προεκτάσεις του εαυτού του στην οδύνη του κόσμου και των συντρόφων του. Όμως, αυτήν τη φορά, ο πόνος κάνει επιτακτική την ανάγκη να συνδεθεί η ηθική αξία άμεσα με το πραγματικό της αντίκρισμα, με τα πρόσωπα, δηλαδή, για τα οποία γίνεται η θυσία: μια ανάγκη που αναβαθμίζεται συνεχώς και προχωρά κατακτητικά ως το σημείο της ταύτισης του υποκειμένου με αυτά. Ο ήρωας θα συναντήσει το όνομά του στα χιλιάδες παιδιά που έμμεσα υπερασπίστηκε, στους χιλιάδες άγνωστους ανθρώπους για τους οποίους, χωρίς να το ξέρουν, έδωσε τη ζωή του:

μου ζητάνε τ' όνομά μου

δε θυμάμαι πια τ' όνομά μου

³⁴ Μάχη στην άκρη της Νύχτας, 1952, Ποίηση 1: 25-27.



ένα χαρτί λένε
 και μπορείς να ζήσεις
 μα πως θα ζήσουν
 χιλιάδες παιδιά δίχως ψωμί
 χιλιάδες παιδιά δίχως όνειρο
 χιλιάδες παιδιά είναι τ' όνομά μου ³⁵

Και παρακάτω:

Μα ας φύγουμε γρήγορα από δω
 ας αφήσουμε αυτόν τον άνθρωπο
 να κλαίει και να μιλάει
 αυτόν τον τρελλό
 που μπορεί νάσουνα εσύ
 μπορεί νάμουνα εγώ
 που δεν είναι άλλος από εμάς τους δυο
 αδελφέ μου. ³⁶

Εδώ, εξάλλου, αρχίζουν να τίθενται οι βάσεις του παραλόγου –συγχώνευση των ποιητικών υποκειμένων, ταύτιση, συνεύρεση, αφομοίωση· από το βάθος τέτοιων καταθέσεων εφορμάται και εξελίσσεται η αγωνία της αναζήτησης του προσώπου. Πρόκειται για δύο στοιχεία που θα γίνουν πολύ πιο εμφανή στη μετέπειτα ποιητική παραγωγή.

Η ανάμνηση των αγαπημένων προσώπων αποτελεί σημαντική παρηγοριά για τον ήρωα στις δύσκολες ώρες της δοκιμασίας του. Το πρόσωπο της μητέρας αντιμετωπίζεται με πραγματική ιερότητα, όχι μόνο γιατί τον έφερε στη ζωή, μα γιατί σήκωσε πρώτη την καθημερινή οδύνη και όλο το βάρος της εποχής με "μια κούπα φασκόμηλο και μια / φέτα ψωμί". Είναι εκείνη που με την απόφασή της να ζητήσει την ελεημοσύνη του κόσμου για χάρη των παιδιών της, άφησε μια πρώτη παρακαταθήκη ιεράρχησης των αξιών στη ζωή. Γι' αυτό και η θύμησή της γίνεται τώρα καταφύγιο μέσα στη νύχτα του αφιλόξενου τόπου. ³⁷

³⁵ Ο.π. σελ. 34.

³⁶ Ο.π. σελ. 35.

³⁷ Βλ. Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο, Ποίηση 1: 197-198.



Στις δύσκολες εκείνες στιγμές, που η φαντασία γίνεται διέξοδος ελαφρώνοντας το βάρος της πραγματικότητας, ο ήρωας ονειρεύεται την επιστροφή στο σπίτι. Με τη σεμνότητα εκείνου που η ζωή του έμαθε να ζητά λίγα και να είναι αρκετά, πλάθει τη φανταστική τους συνάντηση, τα λόγια και τις αντιδράσεις. Η στοργή του αποπειράται να την προστατεύσει από την αλήθεια του μαρτυρίου του, ενώ στην πραγματικότητα τίποτε δεν μπορεί να κρυφτεί. Ό,τι απομένει ως λύση ανακούφισης είναι να μιλήσει για τη δική του απαντοχή, για μια ικανοποίηση, μια αισιοδοξία επάρκειας σ' αυτά που υπάρχουν. Από αυτήν τη φύση των ταπεινωμένων αξιώσεων, του λιγοστού που εμφανίζεται επαρκές, πηγάζει και το τραγικό του ποιητικού ύφους:

Μητέρα

*σε συλλογιζόμουνα πολύ τις μεγάλες νύχτες του χειμώνα
κάτω απ' τ' αντίσκηνο.*

*Όταν θα γύριζα καμιά φορά
σκεφτόμουνα να σ' αγκαλιάσω.*

*Μητέρα, δεν πειράζει που τα σεντόνια μας τρύπησαν
μυρίζει τόσο όμορφα η κρεμμυδόσουπα που μου ετοίμασες
—έτσι σκεφτόμουνα να σου πω.*

*Μα βγάλε, λοιπόν, τα χέρια απ' το πρόσωπό σου
κοίταξέ με.*

Ο κόσμος είναι ένας δρόμος πλατύς.

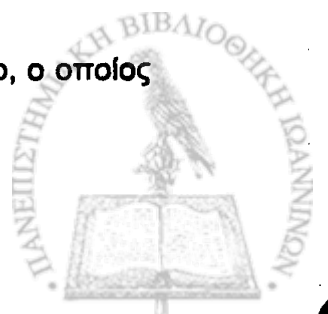
Μπορεί να τον διαβεί κανείς

*και μ' ένα ξύλινο πόδι
μητέρα.³⁸*

Ο αναγνώστης θα κατανοήσει την προοπτική και το βάθος όσων λέγονται στο τέλος, όταν όλα θα τεθούν και θα αποκτήσουν μια διαφορετική σημασιολογική αξία κάτω από το δεδομένο του ξύλινου ποδιού, που αποκαλύπτεται.³⁹ Με έκπληξη τότε κατανοεί την τραγικότητα που παράγει αυτή

³⁸ Στίχοι γραμμένοι σε πακέτα τσιγάρα, "Πλατύς δρόμος", Ποίηση 1: 156-157

³⁹ Το νόημα ολοκληρώνεται όταν ο αναγνώστης φτάσει στον τελευταίο στίχο, ο οποίος λειτουργεί σαφώς έξω από κάθε ορίζοντα προσμονής.



η ευαισθησία και η αισιόδοξη δύναμη του ποιητικού υποκειμένου, ενώ η μητέρα έχει, προηγουμένως, καταρρεύσει από τη θέα του σακατεμένου παιδιού της σε μια σιωπηλή οίμωγή.

Η τρυφερότητα και η καλοσύνη, καθώς αναπτύσσονται στο αντιφατικό φόντο της πραγματικότητας, αναδεικνύουν την ψυχολογία ολόκληρης της γενιάς και την πικρία ενός κόσμου που αφέθηκε μετέωρος ανάμεσα στα όνειρα για τα οποία αγωνίστηκε και εκείνα στα οποία όφειλε τελικά να αρκεστεί.

Ωστόσο, ακόμα και η σχέση του ήρωα με τη μητέρα του θα υπερκεραστεί και θα αφομοιωθεί από το ιδανικό της συντροφικότητας, ενταγμένη στους δεσμούς του ατόμου με την κοινότητα και το συλλογικό. Η προσχώρησή του στην τάξη των αγωνιστών δεν εμφανίζεται ως απλή συμμετοχή, αλλά ως μια διαφορετική κυοφορία σε σχέση με ένα συντροφικό μητρικό σώμα και αίμα:

*Απόψε νοιώθω σαν να μην είμαι πια δικό σου παιδί.
Είναι τα εκατομμύρια αδέρφια μου κι ο αγώνας μας
που σαν μια γόνιμη φαρδειά κοιλιά
με γέννησαν σ' αυτό το σταυροδρόμι που φυσάει.⁴⁰*

ε. Η συντροφικότητα

Οι συνθήκες της εξορίας δοκίμασαν το ιδανικό της συντροφικότητας αλλά, παράλληλα, έδωσαν την ευκαιρία να βιωθεί σε μια πιο εσωτερική διάσταση ως πραγματική σχέση. *“Στα ποιήματα του στρατοπέδου /.../ η αμοιβαία συντροφική προσφορά, πέρα από τη σωτήρια ψυχική στήριξη και ανακούφιση, λειτουργεί ως αλληλοδιείσδυση που οδηγεί σε μια αχώριστη σύνθεση.”⁴¹*

Το ασφυκτικό περιβάλλον, η φρίκη και το απάνθρωπο, ακόμη και τα αντικείμενα που πλαισιώνουν το σκηνικό της φυλακής, στοιχειοθετούν τη δυναμική της εσωτερικής ενότητας των φυλακισμένων, τους αρμούς της κοινής

⁴⁰ Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο, Ποίηση 1: 197-198.

⁴¹ Βλ. Ιλίνσκαγια, Σόνια, “Εγώ”, “Εμείς”, ο “Άλλος” στην ποίηση του Τ. Λειβαδίτη. Εισήγηση στο Β΄ Συμπόσιο Νεοελληνικής Λογοτεχνίας με τίτλο: “Ο “Άλλος” στην Ελληνική Λογοτεχνία του 20ού αιώνα”, Αθήνα, 1-3 Δεκεμβρίου 2000.



ψυχικής και σωματικής τους δοκιμασίας, που εξελίσσεται σε κώδικα επικοινωνίας.

Ο θάνατος, αν και συχνά πλησιάζει ανέκκλητα, δεν υπονομεύει την ενότητα των αγωνιστών. Καθώς η ζωή έχει ταυτιστεί με τη δικαίωση του οράματός, όσο πιο έντονη είναι η απειλή του, τόσο πιο δυνατή γίνεται η προσήλωσή τους στο ηθικό χρέος του αγώνα. Ο ρόλος του συντρόφου είτε μέσα σε μια συγκεκριμένη προσωπική σχέση είτε ως απρόσωπη και συλλογική έννοια, γίνεται τελικά ένα ζωντανό επιχείρημα για κουράγιο, συνέχεια και ελπίδα. Το πρόσωπό του είναι ο μόνος άμεσος συμπαραστάτης. Είναι εκείνος που συν-πάσχει, και γι' αυτό μπορεί να συν-αισθάνεται και να κατανοεί άμεσα την οδύνη κάθε ατομικής περίπτωσης.

Αν κάτι καταλύεται, είναι το κλειστό σύστημα της ατομικότητας. Ο κάθε κρατούμενος είναι εκείνος που θα πεθαίνει για τους άλλους, οι άλλοι εκείνοι που, σε μια άγνωστη και ακαθόριστη σειρά, θα πεθαίνουν γι' αυτόν. Κάτω από έναν τέτοιο ψυχολογικό συντονισμό το εγώ βρίσκει την εκπλήρωσή του στο συντροφικό *εμείς*. Σε κρίσιμες ώρες, αποκαλύπτεται το βάθος της ψυχικής επικοινωνίας, που υπερβαίνει την αφή και το λόγο, καθώς αναπτύσσεται μεταξύ των φυλακισμένων η δυνατότητα μυστικής επικοινωνίας και κατανόησης, με συχνότητα συντονισμού τον κοινό πόνο. Τα βλέμματα βυθίζονται στη σιωπή αυτού που θέλουν να πουν, μεταγγίζοντας στον άλλον τη ζεστασιά της ανθρώπινης επαφής. Το κάθε αντικείμενο, η κάθε πράξη ή κίνηση, ελάχιστη ή ανεπαίσθητη, γίνεται φορέας σημαντικού μηνύματος επέκεινα του λόγου, που κάνει πραγματικότητα το ιδανικό της ενότητας:

*Πόσοι σύντροφοι αλήθεια
κοντά στην ίδια λάμπα και στην ίδια ελπίδα
μπροστά στο ίδιο ψωμί και στον ίδιο θάνατο
την ώρα που κρυώναμε μας σκεπάσαν με τα μάτια τους
την ώρα που πεινούσαμε μας μοιράσανε την καρδιά τους.
Κι όταν είτανε να πεθάνουμε αυτοί μας μίλησαν για τη ζωή.⁴²*

⁴² Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας, 1952, Ποίηση 1: 57.



Ο σύντροφος που θυσιάζεται ενσαρκώνει την έννοια του κοινωνικού ανθρώπου με συγκεκριμένες ανθρωπολογικές συνέπειες. Το όνομά του υποστασιοποιεί τον καθολικό άνθρωπο, καθώς μέσα από το θάνατό του επικυρώνει την ταυτότητα κοινωνικός αγώνας = έρωτας προς όλους. Πρόκειται για μια αφομοίωση, μια συγχώνευση πλέον προσώπων, για μια ταυτότητα όχι σε ρομαντικό, μα σε υπαρξιακό επίπεδο και με άμεση, πραγματική βαρύτητα.

Η εξορία είναι ο χώρος στον οποίο ο ήρωας κενώνεται έως το σημείο που ανάμεσα σε αυτόν και τα πρόσωπα καθιερώνεται η σιωπή του νοήματος. Σε ένα περιβάλλον που πλημμυρίζει η ψυχική στέρηση θεσπίζεται μια βουβή γλώσσα συναισθημάτων.

Ωστόσο, εκεί όπου η οδύνη κορυφώνεται, το υποκείμενο δομεί, για να υποβαστάξει το βάρος, μία νέα παράδοξη σχέση με τον κόσμο. Η πραγματικότητα σχετικοποιείται. Η φαντασία ενισχύοντας την ανάμνηση, κατορθώνει μέσα στις πιο πονεμένες στιγμές τη σύνθεση μιας ενότητας προσώπων, τόπων και δράσεων. Το υποκείμενο αποκαθιστά την ατομική στέρηση της ιδιωτικής ευτυχίας που θυσιάστηκε, αποκαλύπτοντας αρχικά ότι τα κανάλια της επικοινωνίας ανάμεσα στο εσύ της αγαπημένης του και το εμείς του συντροφικού οράματος μπορούν να λειτουργήσουν και αμφίδρομα μέσα στον επεισοδιακό χρόνο της πολλαπλής στέρησης:

Εκείνος γύρισε και μας κοίταξε. Έναν - έναν. Στο καλό Θωμά.

Κι αυτό που μας ζητάν τα μάτια σου, σου τ' ορκιζόμαστε

Θωμά.

Δε θα προδώσουμε ποτέ τα μάτια σου.

*Και ξαφνικά στα μάτια του συντρόφου μας που έφευγε το-
σο απλά*

ξανάβρισκα τα μάτια σου, αγαπημένη.

Ναι, αγαπημένη

μπορούσα πια και σ' έβρισκα παντού.

*Άναβα τώρα τη λάμπα κ' έτρεμα, όπως την άναβα για
σένα*

*μοίραζα το ψωμί με το διπλανό μου σα να το μοιραζόμα-
στε μαζί*



*και καθώς άπλωνα να σφίξω ένα χέρι, έβρισκα το χέρι σου
και καθώς έσκυβα ν' ακούσω μια φωνή, έβρισκα τη φωνή σου.* ⁴³

Η ομολογία του ήρωα είναι ρητή και ξεκάθαρη. Το αντίδωρο της σχέσης του με την ανθρωπότητα οδηγεί σε μια επώδυνη εσωτερική πληρότητα, που ξεπερνά το πραγματικό:

*Οι άνθρωποι που μας χώριζαν, οι ίδιοι τώρα σε ξανάδιναν
σε μένα.* ⁴⁴

Η ερωτική ενότητα αποκαθίσταται μέσα στο ιδανικό της συντροφικότητας, και αυτό είναι το πρώτο βήμα στην ανασύνθεση ενός ολόκληρου κόσμου που δοκιμάστηκε. Η αγάπη που διευρύνθηκε και ξεπέρασε τα όρια του ατόμου και της δυαδικότητάς της, έχει αφομοιώσει μέσα της το πλήθος των ατόμων για τα οποία θυσιάστηκε. Αυτή είναι και η ευτυχία της. Με ρομαντικό πάθος ο Λειβαδίτης διατυπώνει μια ιδεολογική "μεταφυσική", για να δώσει απάντηση στην ασυνέχεια και τη ματαιότητα που προκύπτει από τον πρόσκαιρο χαρακτήρα της ζωής και το θάνατο του ανθρώπου:

*Και να,
που δεν είμαστε εμείς οι δύο μες στην αγάπη μας.
Μες στην αγάπη μας η πεθαμένη μητέρα μου ανεβαίνει έναν
άσπρο λόφο /.../
μες στην αγάπη μας διαβαίνουν με καντάδες όλα τα σκοτω-
μένα παιδιά της γειτονιάς μας /.../
μες στην αγάπη μας όλοι οι νεκροί δεν είναι άγνωστοι πια ⁴⁵

Κι όταν πεθάνουμε, αγαπημένη μου, εμείς δε θα πεθάνουμε.
Αφού οι άνθρωποι θα κοιτάζουν το ίδιο αστέρι που κοιτάξαμε,
αφού θα τραγουδάνε το τραγούδι που αγαπήσαμε,
αφού θ' ανασαίνουν σ' έναν κόσμο, που εγώ κ' εσύ τον ονει-
ρευτήκαμε*

⁴³ Ο.π. σελ. 58.

⁴⁴ Ο.π.

⁴⁵ Ο.π. σσ. 74-75.



ε, τότε, αγαπημένη, θάμαστε πιο ζωντανοί από κάθε άλλη φορά.⁴⁶

στ. Συνοπτικά συμπεράσματα της περιόδου 1952-1956

Στην ποιητική δημιουργία του Λειβαδίτη από το '52 έως το '56 καταγράφονται χαρακτηριστικοί τόποι της μεταπολεμικής ποίησης αλλά και στοιχεία πρωτογενή, που προδιαγράφουν τη δική του ξεχωριστή πορεία. Η ποίηση της περιόδου αυτής είναι, σε μεγάλο βαθμό, ποίηση μαρτυρίας και αυτοβιογραφικής καταγραφής. Μπορεί, επομένως, να εξακριβώσει κανείς τις δοκιμασίες μέσα από τις οποίες διέρχεται ο ποιητής και να εξάγει συμπεράσματα από τις θέσεις στις οποίες καταλήγει. Πρόκειται για επιλογές που θα βρουν τη δημιουργική τους έκφραση στα αμέσως επόμενα χρόνια και θα αποτελέσουν την ποιητική και υπαρξιακή βάση, τη φιλοσοφική και πολιτική θέση της ακόλουθης λογοτεχνικής του παραγωγής.

Τα βασικά συμπεράσματα στα οποία μάς οδηγούν οι επισημάνσεις που προηγήθηκαν είναι, συνοπτικά, τα ακόλουθα:

α) Ο ρόλος της ερωτικής σχέσης αποτελεί την παραδειγματική βάση πάνω στην οποία θα εξελιχθεί η ποιητική μυθολογία. Το άδηλο ζητούμενο είναι η θεμελίωση μιας πίστης, κάτι που συμβαίνει μόνο όταν η ύπαρξη μεταθέτει σε έναν "άλλον", έξω από αυτήν, το κέντρο του δικού της βάρους. Ο ερωτικός λόγος του Λειβαδίτη είναι αναλυτικός αυτών των ψυχικών διαθέσεων και, μαζί, λόγος ευθύνης και συνείδησης. Η έξοδος από την ατομικότητα του "εγώ" ως ολοκληρωτική κατάθεση στο "εσύ" είναι απαραίτητη μαθητεία και προϋπόθεση στην αναζήτηση μιας πληρότητας με υπαρξιακό αντίκρισμα. Η συνειδησιακή ποιότητα αυτής της επιλογής διαμορφώνει μια κρίσιμη ερωτική ηθική, η οποία καταστρέφει την ναρκισσιστική αυτονομία της ερωτικής συνθήκης και την καθιστά δεκτική των εξωτερικών συνθηκών και επιδράσεων.

β) Το "εμείς" της δυαδικής σχέσης συναρτάται με το "εμείς" του κοινωνικού συνόλου. Ο θάνατος των "άλλων" που πλημμυρίζει τον περιβάλλοντα χώρο, δεν μπορεί να αφήσει αδιάφορο τον ήρωα. Η κοινωνική του συμμετοχή

⁴⁶ Ο.π. σελ. 77.



υπαγορεύεται από την ανάγκη να προστατεύσει την *αλήθεια* της αγάπης που γνώρισε, και να ενωθεί με το συντροφικό σώμα. Η θυσία της σχέσης του για χάρη του κοινωνικού οράματος έχει ένα σαφές ερωτικό βάθος. Διαστέλλοντας τα όρια της δυαδικής αγάπης, αναγνωρίζει μέσα στο χαρακτήρα της την παγκόσμια αναφορά και διάσταση που οφείλει να έχει.

γ) Η κοινή ερωτική βάση που συνδέει τη σχέση του ήρωα με την αγαπημένη και τους συντρόφους του, αλλά και το γεγονός πως το “εγώ” προσδιορίζεται μέσα από ένα συλλογικό “εμείς”, δημιουργούν προϋποθέσεις αλληλοτροφοδοσίας, προκειμένου να νικηθούν οι στερήσεις του στρατοπέδου. Έτσι, μέσα στο τραγικό τοπίο της συντροφικής οδύνης ο ήρωας προβάλλει στιγμές που υπενθυμίζουν και, σχεδόν, ζωντανεύουν την επαφή με την αγαπημένη και τη στοργή της μητέρας.

δ) Η φαντασία λειτουργεί λαμβάνοντας αφορμές από την απτή πραγματικότητα και εκφράζει με τρόπο σπαρακτικό τις πιο αληθινές επιθυμίες των υποκειμένων της. Οι φαντασιώσεις στο χώρο του στρατοπέδου παρουσιάζονται ως μια ύστατη λύση, προκειμένου το ποιητικό υποκείμενο να αναπνεύσει μέσα στις ασφυκτικά απάνθρωπες συνθήκες της ζωής του.

Η κριτική έχει ήδη επισημάνει πως στα χρόνια της ειρήνης η “επανασύνδεση” επιχειρείται σε δύο επίπεδα, σ’ αυτό της επανένταξης στο πεδίο της πολιτικής δράσης και εκείνο της προσγείωσης στα νέα δεδομένα της κοινωνικής ζωής.⁴⁷

Όσον αφορά το πρώτο σκέλος, θα διαπιστώσουμε στα σχετικά έργα χαρακτηριστικά γνωρίσματα όλων των μεταπολεμικών ποιητών, τις έντονες, δηλαδή, αποχρώσεις ενός αισιόδοξου ρομαντισμού σε συνδυασμό με μια συγκρατημένη δραματικότητα, τη “«δοξαστική» επιβολή του οράματος (και όχι υποβολή)”, όπως σημειώνει η Σ. Ιλίνσκαγια, την ενθουσιαστική πίστη, τον μελλοντισμό και τον βροντερό λόγο.⁴⁸

⁴⁷ Βλ. Ιλίνσκαγια, Σόνια, *Η μοίρα μιας γενιάς: Συμβολή στη μελέτη της μεταπολεμικής πολιτικής ποίησης στην Ελλάδα*, σσ. 174-177.

⁴⁸ Βλ. Ρίτσος, Γ., *Μελετήματα*, σελ. 28.

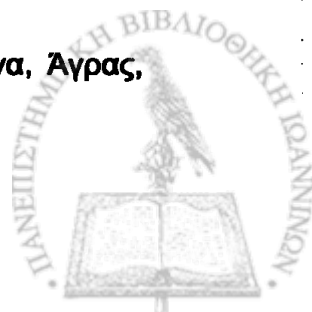


Στα έργα "Φυσάει στα σταυροδρόμια του κόσμου" (1953) και "Οκτώ άνθρωποι βαδίζουν πάνω στη γη" έχουμε τη δράση των νεκρών, που αποζητούν τη δικαίωση ανεκπλήρωτων αγώνων. "Οι φαντασιώσεις είναι λόγοι αγάπης προς ένα αδύνατο άλλο"⁴⁹ και θα παίξουν, γενικά, έναν κρίσιμο ρόλο στην ποιητική του Λειβαδίτη, όπως αυτή θα διαμορφωθεί στις επόμενες φάσεις της δημιουργίας του.

"Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο" εκδίδεται το 1956. Ο ποιητής θα παραμείνει, ακόμη και τώρα, αμετακίνητος στην αισιοδοξία και την εμπιστοσύνη για την τελική νίκη του αγώνα και θα τραγουδήσει την "παγκόσμια αδελφότητα".

Με τον επίλογο αυτόν, η αντίθεση γίνεται ακόμα μεγαλύτερη όταν το 1957, εγκαινιάζοντας μια νέα ποιητική περίοδο, εκδίδει την ποιητική σύνθεση "Συμφωνία αρ. 1". Πρόκειται για έργο γραμμένο στο κλειδί των απαιτήσεων για μια απάντηση στις ιδεολογικές και πολιτικές ανατροπές που συγκλονίζουν την αριστερά. Στη σύνθεση αυτή, που αποτελεί μεταίχμιο στην εξέλιξη της ποιητικής του, εντοπίζουμε αφομοιωμένη σε βάθος την αγωνία για αποκατάσταση της επαφής με τη ζωή και τον χώρο της πολιτείας. Η προσπάθεια του λυρικού υποκειμένου να εντοπίσει δεσμούς, ακόμα και επώδυνους, με το κοινωνικό γίνεσθαι, και τα ραγδαία βήματα στο πεδίο του ηθικού προβληματισμού, της στοχαστικότητας, της αυτογνωσίας και της στωικής εγκαρτέρησης, δίνουν το στίγμα των σημαντικών μεταλλαγών που έχουν ήδη δρομολογηθεί.

⁴⁹ Kristeva, Julia, *Στην αρχή ήταν η αγάπη: Ψυχανάλυση και πίστη*, Αθήνα, Άγρας, 1988, σελ. 43.



2. ΠΟΙΗΣΗ 1957-1966:

ΜΕΤΑΒΑΤΙΚΟΣ ΣΤΑΘΜΟΣ ΚΑΙ ΑΠΑΡΧΗ ΜΙΑΣ ΝΕΑΣ ΑΥΤΟΣΥΝΕΙΔΗΣΙΑΣ

Προθάλαμο για το κύριο μέρος της μελέτης μας αποτελεί η δεύτερη περίοδος της ποιητικής δημιουργίας. Οι ζυμώσεις που πραγματοποιούνται από το '57 έως το '66 στο πεδίο των πολιτικών εξελίξεων και της κοινωνίας¹, θα επιδράσουν και θα αποτυπωθούν άμεσα στις ποιητικές συνθέσεις της περιόδου.

Ο ποιητής δημοσιεύει τη *"Συμφωνία αρ. 1"* (1957), τις *"Γυναίκες με τ' αλογίσια μάτια"* (1958), την *"Καντάτα"* (1960), την *"25^η Ραψωδία της Οδύσσειας"* (1963), και την ποιητική συλλογή *"Οι Τελευταίοι"* (1966). Ο πρώτος συγκεντρωτικός τόμος της ποίησής του περιλαμβάνει επιπλέον το *"Παράρτημα Β"* με την χρονολογική ένδειξη 1963 (τέσσερα ποιήματα), καθώς και την ιδιαίτερα σημαντική συλλογή *"Ποιήματα 1958-1964"*².

Το θέμα της "ήττας", που ορατά ξεδιπλώνεται μπροστά του, ο Λειβαδίτης το προσεγγίζει με ιδιαίτερη προσοχή κρατώντας λεπτές ισορροπίες. Πολλές αλήθειες επισημαίνονται ή υπονοούνται (*"Συμφωνία αρ. 1"*, *"Καντάτα"*), δίνοντας την εικόνα ενός υποκειμένου που ψηλαφεί διεισδυτικά και γενναία τις διαψεύσεις της πραγματικότητας. Ωστόσο, τα έργα διατηρούν ακόμη έναν αέρα από τον επικαιρικό χαρακτήρα της αγωνιστικής πάλης, χωρίς να λείπουν και στιγμές μετωπικής αισιοδοξίας (*"25^η Ραψωδία της Οδύσσειας"*).

¹ Πέρα από τις πολιτικές εξελίξεις του '56 (20^ο συνέδριο του ΚΚΣΕ), σημειώνουμε την εδραίωση της μικροαστικής νοοτροπίας στον ελληνικό χώρο, την Αμερικανική οικονομική διείσδυση, τις διασπάσεις του κομμουνιστικού κόσμου. Βλ. Σαββίδης, Γιώργος, *"Το "στίγμα" της Πρώτης Μεταπολεμικής Ποιητικής Γενιάς"*, *Πρακτικά του Α' Συμποσίου Νεοελληνικής Ποίησης* (Πανεπιστήμιο Πατρών 3-5 Ιουλίου 1981), τόμ. Α', Αθήνα, Γνώση, 1982, σσ. 27-34.

² Η συλλογή εκδίδεται το 1978, εντάσσεται, όμως, στη δεύτερη περίοδο της δημιουργίας του ποιητή.



Ο Λειβαδίτης προχωρά σε ένα βαθύ "ξεγύμνωμα των πληγών", μέσα από το οποίο προσπαθεί να επαναπροσδιοριστεί τόσο συνειδησιακά όσο και υπαρξιακά.³ Πρόκειται για μια διαδικασία σύνθετη, που ξεκινά από τη "Συμφωνία αρ.1" ως μια "οδυνηρή αναδρομή".

Η ἰρέχουσα πραγματικότητα, καθώς βρίσκεται σε ουσιαστική αναντιστοιχία με τα οράματα και τις θυσίες των ποιητών/αγωνιστών, θα οδηγήσει σε έναν εκτεταμένο κατακερματισμό. Ο συναισθηματικός σάλος που βιώνουν αντικρίζοντας τις ιστορικές εξελίξεις και τα αίτια που τις προκάλεσαν, ο πρωταγωνιστικός ρόλος της συνειδησιακής εντιμότητας, η δεκτικότητα με την οποία παρατηρούν και επεξεργάζονται τα δεδομένα, οι διαδικασίες της πολυδιάστατης αναθεώρησης, εμβάθυνσης και αυτογνωσίας που ανακλύπουν, οι υπαρξιακοί και ιδεολογικοί προβληματισμοί που εκδηλώνονται, η επιτακτική ανάγκη διερεύνησης της αλήθειας, είναι μερικά από τα βασικά χαρακτηριστικά της νέας φάσης στην οποία εισέρχονται.

Το 1963, ο Βύρων Λεοντάρης θα δημοσιεύσει το άρθρο του "Η ποίηση της ήπτας" στο περιοδικό "Επιθεώρηση Τέχνης", μιλώντας για την καταγωγή της μεταπολεμικής ποίησης, τα γενικά χαρακτηριστικά και τις τάσεις της. Το άρθρο θα προκαλέσει αρκετές αντιδράσεις και έναν εκτενή διάλογο. Ο Λειβαδίτης θα καταθέσει τις δικές του απόψεις το 1966⁴ (την ίδια χρονιά που δημοσιεύει τους "Τελευταίους"), οριοθετώντας τον επίλογο της περιόδου και την απαρχή της επόμενης ποιητικής φάσης.

Στο άρθρο του προσπαθεί να ερμηνεύσει από τη δική του σκοπιά το φαινόμενο της "ήπτας", προσδιορίζοντας τα αίτια και το είδος της. Αναφερόμενος στον πολιτικό και τον στρατιωτικό τομέα αποπειράται να διασώσει ένα πνεύμα αισιοδοξίας, επισημαίνοντας πως χάθηκε η μάχη κι όχι ο πόλεμος και πως, εφόσον κανείς δεν ενέδωσε ιδεολογικά, κανείς δεν ηττήθηκε. Ωστόσο, το πραγματικό ζήτημα που έμμεσα και πολύ έντεχνα αναδύεται, έχει πιο

³ Ο Απόστολος Μπενάτσης έχει δώσει στην δημιουργική περίοδο από το 1957 έως το 1966 την ονομασία "Ποίηση της συνειδητοποίησης" (βλ. σχετικά Μπενάτσης, Απ., *Η ποιητική Μυθολογία του Τάσου Λειβαδίτη*, σσ. 163-164).

⁴ Έχουμε ήδη μιλήσει για το άρθρο αυτό που έχει τίτλο "Η ποίηση της ήπτας, ένα θέμα για διερεύνηση".



προσωπικές διαστάσεις. Αφορά την κρίση του συνειδησιακού αυτοπροσδιορισμού από την οποία βασανίζονται οι αγωνιστές μπροστά στο παρόν των ματαιώσεων και το βαρύ παρελθόν των οραματικών καταθέσεων.

Οι ομολογίες και οι παραδοχές στις οποίες προχωρά, και οι διαπιστώσεις που κάνει, φέρνουν στην επιφάνεια ένα ξεκάθαρο ράγισμα του δεσμού των ποιητικών αρχών με την ιδεολογική ένταξη. Όταν γράφει πως: *"Η αληθινή ποίηση δεν είναι ανακάλυψη μα αποκάλυψη"*, πως: *"Καταγωγική αιτία και αποστολή της έχει να μας μεταμορφώσει, με την πλατύτερη σημασία της λέξης: να μας ευαισθητοποιήσει, να μας προβληματίσει κτλ. με τελική έκβαση το πέρασμα σ' ένα ανώτερο επίπεδο ευαισθησίας και γνώσης. Όχι απλή αναπαράσταση της ζωής με άλλα λόγια, μα σύνθετη διαμόρφωσή της."*, ουσιαστικά κηρύσσει μια ανανεωμένη σύμβαση της ποιητικής πράξης και του προορισμού της.

Πρόκειται για αντιδράσεις απόλυτα έντιμες σε μια εποχή που η ποιητική πράξη, δεσμευμένη από την ιδεολογική θητεία και την αγωνιστική της φάση, διεκδικεί έναν πιο προσωπικό χώρο, για να λειτουργήσει ως μέσο αυτοψίας των διαψεύσεων και εφελτήριο κάθαρσης. Ωστόσο, οι αλλαγές αυτές δεν σημαίνουν με κανέναν τρόπο ιδεολογική παράδοση.

Αυτή η δέσμευση του παρελθόντος ήταν ένας αρκετά σημαντικός λόγος για ενδεχόμενες παρανοήσεις. Η "ήττα", αν έτσι προσδιορίστηκε από την κριτική το κενό που σε πολλά επίπεδα ψηλάφισε η πρώτη μεταπολεμική γενιά με ποιήματά της, δεν ήταν δυνατό να κριθεί συγχρονικά με απόλυτα αντικειμενικούς και μη παρεξηγήσιμους όρους. Στην ιστορική του εξέλιξη το ίδιο το φαινόμενο απέδειξε ότι άνοιξε ορίζοντες και προοπτικές μιας νέας ελευθερίας, αναδεικνύοντας μέσα από τη ζωή δυνατότητες σύνθεσης και εξέλιξης, ουσιαστικές προϋποθέσεις για εσωτερική διείσδυση, για αυτοπαρατήρηση, για γόνιμη και ανοιχτή συνέχεια χωρίς προγραμματισμένη κατάληξη ή λύση. Η ποίηση αυτή θα πιστοποιήσει, τελικά, περισσότερο το κουράγιο και το θάρρος των ποιητών παρά οποιαδήποτε μορφή ηττοπάθειας. Μέσα από την πορεία που ακολούθησε η γενιά τους, θα αποτυπωθεί μια διαδικασία στοχαστικής προσγείωσης με ποικίλες εκφάνσεις. Αυτό τελικά



επικυρώνει στην ουσία του και ο όρος της Σ. Ιλίνσκαγια "ποίηση της ήττας και της αντίηττας".⁵

Η εσωστρέφεια των ποιητών και τα συμπεράσματα που αποκομίζουν, καθρεφτίζονται στο ύφος, τη μορφή και το περιεχόμενο των ποιημάτων. Η επιτακτική ανάγκη της ειλικρίνειας πριμοδοτεί μια θέση ερμηνευτικής εποπτείας τόσο του κοινωνικού όσο και του υπαρξιακού χώρου, προκειμένου να συντελεστούν επιβεβλημένες επανατοποθετήσεις. Η ποιητική γενιά της "συμμετοχής" θα στοχεύσει στην ανίχνευση της νέας πραγματικότητας, εγκιβωτίζοντας στην ποιητική της τις δονήσεις ενός ψυχογραφήματος. Στο πνεύμα αυτό, τα ασήμαντα αντικείμενα "που αγνοούν την επιλήσιμονα σκέψη", οι φευγαλέες κινήσεις που κρυπτογραφούν προφητείες, τα ανύποπτα γεγονότα που σηματοδοτούν αμετάκλητα πεπρωμένα, τίθενται στον μικροσκοπικό φακό της ποιητικής εξέτασης.

α. Η εποπτεία των μταιώσεων

Οι πρώτες σοβαρές ανατροπές και οι πρώτοι ριζικοί επανακαθορισμοί στην πορεία της ποιητικής σημειώνονται το 1957, χρονιά που εκδίδεται η "Συμφωνία αρ.1". Η συλλογή λειτουργεί ουσιαστικά ως ανιχνευτής εδάφους στο ψυχρό και αφιλόξενο περιβάλλον της μετεμφυλιακής πολιτείας. Μια πόλη "ολόκληρη / με πόρτες κλειστές", στοιχειωμένη από το αίμα που "έμενε εκεί, άγρυπνο και πλη- / γιασμένο /.../ νυχτοφύλακας των μεγάλων δρόμων"⁶, μετατρέπεται σε σύμβολο, συγχωνεύοντας μέσα της επάλληλα χρονικά επίπεδα σε μια διαδικασία μνήμης και ταυτόχρονης διάγνωσης του παρόντος. Η στρατιωτική ήττα της αριστεράς, το κλίμα της φθοράς, της ερήμωσης και του αφανισμού, οι κουρασμένες ανθρώπινες φιγούρες, οι μουντοί χρωματισμοί και οι πικροί απολογισμοί αναπαριστούν και αναπτύσσουν την ασυνέχεια που

⁵ Βλ. Ιλίνσκαγια, Σόνια, *Η Μοίρα μιας Γενιάς. Συμβολή στη μελέτη της μεταπολεμικής πολιτικής ποίησης στην Ελλάδα*, σσ. 105-134, 179-191. Βλ. επίσης περ. *Μανδραγόρας*, αρ. 25, Μάρτιος – Ιούλιος 2001, Αφιέρωμα: Η ποίηση της "ήττας".

⁶ *Συμφωνία αρ.1*, 1957, Ποίηση 1: 256.



χαρακτηρίζει την ιστορία του χώρου και των προσώπων, τους διπλούς εγκλωβισμούς μέσα στο πικρό χάσμα του παρελθόντος με το παρόν:

*οι νικημένοι στρατιώτες βαδίζουν πολιορκημένοι από μα-
κρινά οράματα*⁷

*Κι η πόλη αφανισμένη απ' την πυρκαγιά, ερημωμένη κι
απρόσιτη
με τα τυφλά παράθυρα και τους ερειπωμένους τοίχους
με μόνο τις σκάλες όρθιες, μαύρες πάνω στον αμείλιχτο ου-
ρανό*

*μην βγάζοντας πουθενά, όπως όλες οι σκάλες κι όλα τα λόγια.*⁸

*Όλα χαμένα απ' τη στάχτη: κι οι πολι-
τείς κι ο ουρανός
και η τύψη.*⁹

*Εμείς τελειώσαμε. Δεν έχει δάκρυα πια. Κλαίνε όσοι στο
βάθος ακόμα ελπίζουν.*

*Ούτε θάνατος. Οι νικημένοι δεν μπορούν να πεθάνουν.*¹⁰

Ο Λειβαδίτης επιχειρεί να κατοπτεύσει το περιβάλλον της "ήττας", ρίχνοντας ένα σκληρό φως σε κάθε γωνιά ορατών και ασυνείδητων διαψεύσεων. Οι στίχοι του αποτυπώνουν τις οριακές ψυχολογικές καταστάσεις μέσα από τις οποίες διέρχεται ο ποιητής προχωρώντας προς την "ενηλικίωσή" του. Πρόκειται για μια διαδικασία διάλυσης και ανα-σύνθεσης, καθώς οι εκδηλώσεις της απογοήτευσης υπάρχουν αλλά χωρίς να συνιστούν την κατάληξη.

...

⁷ Ο.π. σελ. 221.

⁸ Ο.π. σελ. 214.

⁹ Ο.π. σελ. 249.

¹⁰ Ο.π. σελ. 211.



Από την εικονοπλασία του περιβάλλοντος αστικού χώρου και χρησιμοποιώντας τον ως αφορμή, θα περάσει στην "ακτινοσκόπηση" της δικής του ύπαρξης και της συντροφικής συνείδησης μέσα σ' αυτόν. Η συνάρτηση του ατομικού με το συλλογικό παραμένει αθρυμμάτιστη, προκειμένου να δηλωθεί μέσα από ένα συλλογικό "εμείς" η έκβαση της ιστορικής περιπέτειας του οράματος, όπως αποτυπώθηκε στην κάθε ατομική περίπτωση.

Οι θυσίες που έμειναν χωρίς αντίκρισμα, αποκτούν ένα κρίσιμο ψυχολογικό βάρος και οδηγούν σε μια καθοριστική κίνηση εσωτερικής αναδιοργάνωσης. Το βάθος που συνεχώς κερδίζεται, θα γίνει σημείο αναφοράς από το οποίο εκφέρεται μια πολύ διαφορετική αντίληψη ηρωικού φρονήματος:

*Μα ξαφνικά σαν άρχισε η αντεπίθεση και φύγαν και σ' αφή-
σαν όλοι
κι έμεινες άοπλος και γυμνός στη μέση της ατέλειωτης τού-
της νύχτας
είδες με τρόμο, πως έπρεπε τώρα να σηκώσεις μοναχός,
ολάκερη
τη χαμένη ζωή σου. Πως ήσουν εσύ και κανένας άλλος
που θα ζούσες πια για πάντα μ' αυτά τα χέρια που όλα τά-
δωσαν
κι αυτήν τη μνήμη που τίποτα δε συγχωρεί.
Και τότε κατάλαβες γιατί οι απελπισμένοι
γίνονται οι πιο καλοί επαναστάτες. ¹¹*

Όσοι αγωνιστές επιστρέφουν στη ζωή της πολιτείας αντικρίζουν μέσα στην "ανελέητη ηρεμία" της ειρήνης το παγερό τοπίο της αποξένωσης και του αδιεξόδου.

Στην περίοδο του στρατοπέδου η εχθρότητα του φυσικού περιβάλλοντος είχε μια εξήγηση απλή και αποδεκτή. Το αίσθημα, όμως, της αποβολής που εισπράττουν από την πόλη και τη ζωή της, τον χώρο τον οποίο καταθέτοντας τη νεότητα και τα όνειρά τους υπερασπίστηκαν απελπισμένα, προκαλεί μια ψυχολογική ανακοπή που δεν μπορεί να μείνει αδιερεύνητη. Το πιο σοβαρό

¹¹ Ο.π. σελ. 225.



πρόβλημα είναι πως οι ίδιοι δεν μπορούν να προσδιορίσουν τη θέση τους μέσα στους όρους που το κοινωνικό σύστημα ορίζει.

Ωστόσο, η αποξένωση χαρίζει πάντα, πέρα από την οδύνη της, μια πτυχή ελευθερίας. Η ανάγκη της αυτοκριτικής, όπως την επιβάλλουν οι συγκυρίες, η ανίχνευση των λαθών και κυρίως η παραδοχή τους, παρουσιάζονται επιτακτικά ως συνειδησιακό χρέος.

Στο σημείο αυτό θα διαμορφωθεί ένα δευτερογενές δίλημμα και ένας εκτεταμένος προβληματισμός. Ο απολογισμός των απωλειών δεν είναι τόσο επώδυνος, όσο η ομολογία που αναφέρεται σε όσους εκ των έσω πλήγωσαν το ιδανικό της συντροφικότητας και του οράματος. Τα ερωτήματα που τίθενται είναι ένας σκόπελος για όλους, το κατά πόσο, δηλαδή, η καταγραφή ή η καταγγελία των γεγονότων αυτών υπονομεύει το όραμα, ποια ισορροπία πρέπει να κρατηθεί ανάμεσα στην πρόθεση της ειλικρίνειας και εκείνη της προστασίας του ιδεολογικού χώρου, ως πιο βαθμό, εν τέλει, αυτό που θα ειπωθεί θα γίνει τροφή εκμετάλλευσης και διαβολής στα χέρια των αντιπάλων. Πολύ χαρακτηριστικά η Χρύσα Προκοπάκη σημειώνει: «*Είναι αυτονόητο ότι σε θέματα ιδεολογίας, η συνείδηση των αριστερών διανοουμένων, όσο προωθημένη, παγιδεύεται όταν επικρατούν κάποιες ανασταλτικές δεοντολογίες και άσκοπες σκοπιμότητες του είδους «να μη ρίχνουμε νερό στο μύλο του εχθρού». Η σχετική διεύρυνση των πλαισίων στο σοσιαλιστικό στρατόπεδο μετά το 1956 (είδωλα που γκρεμίστηκαν, κάποια πληροφόρηση, αναφορά σε οικεία κακά από επίσημα χείλη) ανοίγει δειλά κάποιες προοπτικές. Πέρα από το περιεχόμενο και τους στόχους των έργων, η ίδια η γραφή αποκτά ως ένα βαθμό τη δυνατότητα ν' αναζητήσει τους δρόμους της έξω από τους διάφορους ρεαλισμούς, χωρίς το φάντασμα του εστετισμού, του ερμητισμού ή της παρακμής.*»¹²

Πάνω στο θέμα αυτό, ο Λειβαδίτης, αφού εντοπίσει το μερίδιο της ευθύνης που αναλογεί στην πολιτική τακτική που ακολουθήθηκε, θα ρίξει το βάρος στο πεδίο της προσωπικής ευθύνης. Η μετάθεση αυτή δεν είναι ζήτημα τακτικής στην αναζήτηση απαντήσεων, δεν παρουσιάζεται ως πολιτική πρόταση, αλλά φέρει το βάρος μιας επιλογής που υιοθετείται ως αμετακίνητη στάση ζωής.

¹² Προκοπάκη, Χρύσα, "Η πορεία προς τη Γκραγκάντα ή οι περιπέτειες του οράματος", *Αφιέρωμα στον ποιητή Γ. Ρίσο*, Αθήνα, Κέδρος, 1981, σσ. 276-372.



Εκφράζει, δηλαδή, μια καθοριστική αλλαγή ιδεολογικής πρακτικής και συμπεριφοράς με άμεσες συνέπειες στο χώρο της καθημερινής πρακτικής, της ύπαρξης και, ως εκ τούτου, της ποιητικής αντίληψης:

Μα όταν το βράδι αδειάσουν οι δρόμοι /.../
 και πέσει σαν ένα μαχαίρι ξαφνικά στη μέση της πλατείας η
 σιωπή
 και μείνει καθένας μονάχος, με μια δική του απαρηγόρητη
 μνήμη ο καθένας
 ανάμεσα σε τόσα γεγονότα και τόσους νεκρούς, ψάχνοντας
 για έναν δρόμο, έναν ασήμαντο έστω δρόμο
 να επιστρέψει στη ζωή του
 σηκώνοντας όλο το βάρος από τόσα απελπισμένα χρόνια
 το βάρος αυτών που φώναξαν την αλήθεια και τους ποδοπά-
 τησαν
 κι εκείνων που δε μίλησαν και τους ποδοπάτησαν κι αυτούς
 χιλιάδες σύντροφοι που τραγουδήσαν μπρος στα εχθρικά
 αποσπάσματα
 κι άλλοι που πέθαναν αμίλητα, από αγαπημένα συντροφικά
 χέρια
 χωρίς να πουν μια λέξη, χωρίς ούτ' ένα βόγγο
 μήπως και δώσουν στόχο στον εχθρό.¹³

Ο ποιητής δεν θα διστάσει να γίνει ακόμα πιο αποκαλυπτικός, επιχειρώντας να μιλήσει όχι για εξωτερικά γεγονότα, σφάλματα, πλάνες και ολισθήματα, αλλά να φωτίσει τα πιο απόκρυφα κίνητρα που έθρεψαν και

¹³ Συμφωνία αρ.1, 1957, Ποίηση 1: 229. Ο Δ. Ραυτόπουλος υποστηρίζει πως "η συνείδηση της ήττας, η παγωνιά του ιδεολόγου συνδέονται με την απογοήτευση από την προδοσία των ιδανικών του και από την αποκάλυψη της παράνομιας στο δικό του στρατόπεδο, που το είχε προηγουμένα εξιδανικεύσει. Πολύ φυσικό, όταν κλονίζονται οι βεβαιότητες τη θέση τους παίρνουν η ανησυχία και η κριτική." (βλ. Ραυτόπουλος, Δ., "Ποιήματα νέων πάνω σε αγγελτήρια θανάτου: Από την ήττα της ποίησης στην ποίηση της ήττας", *Μανδραγόρας*, αρ. 25, Μάρτιος-Ιούλιος 2001, σσ. 33-36.



πραγμάτωσαν τις αποτυχίες αυτές. Όσα θα πει δεν εκφέρονται ως καταγγελία, αλλά μεταφέρουν τη βαθιά αίσθηση της γνώσης που αποκτήθηκε.

Ο θυελλώδης ενθουσιασμός των μεγάλων ιδανικών, ο αγώνας για την αναδιοργάνωση της κοινωνίας και των αρχών της κοινωνικής ζωής φαίνεται πως είχαν απωθήσει στο περιθώριο ουσιαστικά θέματα προσωπικής επάρκειας και ευθύνης. Η γνώση που αποκομίζεται στο επίπεδο των συντροφικών σχέσεων και της ατομικής συνείδησης είναι καταλυτική:

*Καθώς, λοιπόν, ξεφύγαμε τη Σκύλλα και τη Χάρυβδη,
και βγήκαμε στ' ανοιχτά
γνωρίσαμε άλλους πιο τρομερούς κινδύνους : των συν-
τρόφων τη ξαφνική λιγοψυχιά,
του κουμπολάτη την τυφλή υπακοή, ή την κρυφή φιλο-
δοξία του άλλου,
την εύκολη αναγνώριση, τον έπαινο του ταπεινού και
την αδιαφορία του μεγάλου,
τη ζήλεια, την αμφιβολία, τη χίμαιρα, την πανουργία
που χαμογελά και την υστεροβουλία που δίνει,
κι' απ' όλα πιο χειρότερο, όταν όχι η ελπίδα πια, μα κι
αυτός ο ίδιος ο πόνος σου σ' αφήνει.¹⁴*

Ειδικά στους "Τελευταίους" ο Λειβαδίτης θα διατυπώσει ευδιάκριτα στο σύνολό της την προβληματική των επιλογών με τις οποίες δεσμεύτηκε η γενιά του. Θα σκιαγραφήσει το πλαίσιο όλων των παραλείψεων που πλήγωσαν ηθικά

¹⁴ Καντάτα, 1960, Ποίηση 1: 306. Για το πώς το θέμα αυτό εξελίχθηκε αργότερα, θυμίζουμε το ποίημα του Αναγνωστάκη "Εσύ μόνο το ξέρεις..." από τη συλλογή *Η Συνέχεια*: «Εσύ μόνο το ξέρεις / πως χάνεσαι τώρα πως βουλιάζεις / Μέσα στα ωραία χρόνια στ' άσπρα πουκάμισα / Στ' άσπρα χαμόγελα στ' άσπρα καινούρια βιβλία [...] Στα χειροκροτήματα όταν περνάς / Στους ευγενείς ψιθύρους που πληθαίνουν μπρος / σου. / («Γλήθος ενέδρες της ζωής παραμονεύαν την πτώ- / ση σου») / Ενέδρες από χειροκροτήματα σαν κούφια ριπές.». Όσο για τους δύο τελευταίους στίχους του αποσπάσματος, αυτοί σχετίζονται με εκείνους της "Τέχνης": "και μ' όλο που ξέφευγα απόνα κίνδυνο, έκλαψα / γι' αυτό το τέλος που υπάρχει σε όλα".



και εν μέρει συνέβαλλαν στην ανέλπιστη κατάρρευση του πολιτικού οράματος¹⁵.
 με άλλα λόγια, αυτήν την αντιστρόφως ανάλογη σχέση ανάμεσα στα υψηλά
 οράματα και τις ασήμαντες προσωπικές ήττες, που κανένας δεν υποπτεύθηκε
 πως θα έπαιζαν τελικά τον πιο πρωταγωνιστικό ρόλο στο κλείσιμο της αυλαίας:

*Ετούτη τη φορά, καθώς η μάχη θα καθόριζε για πάντα
 τη ζωή μας, προσπαθήσαμε να τα προβλέψουμε όλα –*

Τι έφταιξε; Τι μας διέφυγε; /.../

Μεγάλα λόγια

που φωνάξαμε στους δρόμους

μικρές αλήθειες που αποσιωπήσαμε στον εαυτό μας –

χιλιάδες ήττες μέσα μας, αναίμακτες, αόριστες, ασήμαντες

σαν ένα κοπάδι ποντίκια που ροκανίζουν χρόνια στο υπόγειο

γκρεμίζοντας, άσαφνα, την πρόσοψη ενός σπιτιού

που μέχρι χτες υψώνονταν γεμάτο δύναμη και φώτα και ό-

νειρα και χορούς –

κι ανεξόφλητα χρέη.¹⁶

Πρόκειται για τα ίδια ερωτήματα-διαπιστώσεις που θέτει και ο Ρίτσος στον
 "Φιλοκτήτη" με τη φωνή του Νεοπτόλεμου:

Κι όμως κι αυτοί ξεκίνησαν κάποτε με τη χαριτωμένη αφέλεια

¹⁵ Το θέμα της προσωπικής ευθύνης, συχνά, δεν αποκαλύπτει τα καθοριστικά αίτια στη
 δυσμενή κατάληξη ενός αγώνα που σχετίζεται με την πολιτική και ιστορική τύχη ενός
 τόπου. Τα πράγματα, στην περίπτωση αυτή, είναι πολύ πιο σύνθετα, καθώς οι
 εξελίξεις σε μεγάλο βαθμό ελέγχονται από εξωτερικά κέντρα εξουσίας και συναρτώνται
 με την παγκόσμια ισορροπία των μεγάλων δυνάμεων. Αυτό, όμως, όφειλαν να
 αναδείξουν οι εκπρόσωποι της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς, καθώς γι' αυτούς ήταν
 υπόθεση εντιμότητας. Εξάλλου, εκείνο που "διέσωσε" τους αντιπάλους από την
 ψυχολογία της ανίχνευσης των αιτιών της δικής τους νίκης, ήταν ενδεχομένως η τυφλή
 εφορία του νικητή, που δε χρειάζεται να αναμετρηθεί με το παρελθόν· αν και η Ιστορία
 ήδη λογαριάζει πως θα ήταν το ίδιο, ίσως και περισσότερο, χρήσιμο να είχε συμβεί,
 ώστε να υπάρχει μια εικόνα της ατραπού και του μέλλοντος που ακολουθεί η
 ανθρωπότητα σήμερα.

¹⁶ *Οι Τελευταίοι*, 1966, Ποίηση 1: 447-448.



και την κρυφή ματαιοδοξία ν' αναμορφώσουν τον κόσμο. Ξεκίνησαν
 όλοι μαζί, καθένας χώρια, και τόδαν και τόβλεπαν: καθένας
 για ένα δικό του λόγο, μια ξεχωριστή φιλοδοξία, στεγασμένη
 κάτω από μια μεγάλη ιδέα, έναν κοινό σκοπό, -διάφανη στέγη
 που κάτω της διακρίνονταν καλύτερα του καθενός το κομμάτισμα,
 η δυστυχία κ' η μικροπρέπεια όλων. /.../
 ἄκουσα, ανάμεσα στους παφλασμούς των κουπιών, τις φωνές, τους καυγάδες
 των αρχηγών, για λάφυρα που δεν είχαν ακόμη συναχτεί, για τίτλους
 που δεν είχαν ακόμη θεσπιστεί. Κ' είδα στα μάτια τους
 το μίσος για όλους, τ' άγριο πάθος των πρωτείων,
 και μέσα-μέσα, όπως στο βάθος σκοτεινής σπηλιάς ανίσχυρη πυγολαμπίδα,
 είδα και τη δική τους μοναξιά.¹⁷

Η επάλληλη διεισδυτικότητα του Λειβαδίτη θα φέρει στο φως και θα
 διυλίσει όχι μόνο τα αληθινά κίνητρα των πράξεων και τη ματαιότητα που
 φαίνεται πως υπηρέτησαν, αλλά και αυτήν ακόμη τη διαδικασία της
 αυτοκριτικής. Μέσα από ένα αμείλικτο βάθος αυτογνωσίας και παραμένοντας
 δύσπιστος απέναντι στον εαυτό του, θα εντοπίσει ως πρωταρχική αιτία της
 "αφελούς" εξαπάτησης μια ανάγκη καθολική και ανθρωπίνη, τόσο τραγική όσο
 και η άφεση που φαίνεται να υπονοεί η ομολογία της:

Πολλοί τότε βάζαν αποστολή στη ζωή τους την ανακάλυψη
 και τη συντριβή των ενόχων /.../
 Ποιος ήταν, λοιπόν, ο ένοχος; Ας παρουσιαστεί, επιτέλους, ο
 ένοχος!
 Και χιλιάδες άνθρωποι βγαίνουν μπροστά στ' αποσπάσματα
 και διεκδικούσαν την ενοχή
 άλλοι από μεγαλοψυχία κι άλλοι από εγωισμό, άλλοι από
 γενναιότητα κι άλλοι από απελπισία
 κι όλοι απ' την ανάγκη στο βάθος
 να τους αγαπήσουν λίγο¹⁸

¹⁷ Ρίτσος, Γ., *Τέταρτη Διάσταση*, "Φιλοκτήτης", στον τόμο: *Ποιήματα*, τόμ. ΣΤ', Αθήνα, Κέδρος, 1984, σελ. 259.

¹⁸ *Συμφωνία αρ.1*, 1957, Ποίηση 1: 217.



Ο Λείβαδίτης αρχίζει να ξεδιπλώνει αόρατα νήματα ψυχικών κινήσεων, να φανερώνει έναν προορισμό αφάνταστο και ανυποψίαστο, και να προβάλλει μια γνώση που απαντά στη ματαιότητα αποδίδοντας στα συμβάντα μια δυνατότητα κάθαρσης. Η ειλικρίνεια που αποδείχτηκε αφέλεια, η άγνοια και μαζί η πίστη και το πάθος, οι παρανοήσεις και οι θυσίες, η ολοκληρωτική απώλεια συνθέτουν, ουσιαστικά, το τυπολογικό περιεχόμενο της ζωής. Αυτός ο διάλογος με το παράλογο και η αποδοχή του οδηγεί τη συνείδηση να συναντήσει την ύπαρξη στο χώρο της μοίρας της, μέσα στα σκληρά δεσμά της παγίδευσής της, θεμελιώνοντας έτσι, βήμα προς βήμα, μια διαδικασία αποκρυπτογράφησης.

β. Αντίβαρα μιας φιλοσοφικής σύνθεσης

Ο ποιητής δεν θα παγιδευτεί στη θλίψη και το πένθος των καταστάσεων αυτών, που, εξάλλου, μέσα στα ποιητικά κείμενα εναλλάσσονται με ηρωικούς τόνους και ενθυμήσεις μαχών. Αντίθετα, προσπαθώντας να αντλήσει δύναμη και κουράγιο, προχωρεί σε ουσιαστικές μεταστοιχειώσεις της ψυχικής του οδύνης διαμορφώνοντας ταυτόχρονα ένα φιλοσοφικό υπόβαθρο υποστήριξής τους.

Η φύση

Ο Λείβαδίτης, στην προσπάθειά του να διασώσει με ένα φιλοσοφικό βάθος στωικής εγκαρτέρησης τη θετική προοπτική της ζωής, στρέφεται στη διερεύνηση της φύσης και παραδίδει τον ήρωά του σε μια μυσταγωγική κατήχηση των νόμων της (*"Καντάτα"* και *"Συμφωνία αρ. 1"*). Σκοπός του ποιητή είναι ο εξανθρωπισμός του ήρωα, γι' αυτό και η αισιοδοξία του είναι ανάγκη να βρει το φυσικό της πρότυπο, ώστε να ανακτήσει την απλότητά της.

Το βαρύ κλίμα του θανάτου αντιμετωπίζεται με την ελαφρότητα του χρονικού σημείου μέσα στο απέραντο και αδιάκοπο γίνεσθαι της φυσικής δημιουργίας. Η ακατάπαυστη ανανέωση που επέρχεται νομοτελειακά μετά την ταφή, αναδεικνύεται εδώ ως πρωταγωνιστικό μέγεθος. Ο αρχετυπικός κόσμος της φύσης και των στοιχείων της (του νερού και της γης) θα αναλάβουν τον



ρόλο του συμπαραστάτη, που παραδειγματίζει με τους δικούς του νόμους την ψυχική δοκιμασία:

γη, σαβανώτρα, που μες στα σπλάχνα σου κοιλοπονάς
 ακόμα και τους πεθαμένους
 σε μιαν άλλη, διάχυτη, δίχως όνομα, απρόσωπη ζωή.¹⁹

Και το νερό κυλάει κυλάει

Κι οι σπόροι φουσκώνουν κι αναδεύονται και τρίζουν και σκάζουν μονομιάς
 Πνίγοντας σε μια πράσινη πλημμύρα και τα ζευγάρια και τα
 Υπόστεγα και τα δάκρυα και τους δισταγμούς
 Και τις θυσίες και τα εγκλήματα και τις εποχές
 Αδιάφορο, αγέραστο, ασύγκριτο
 Κυλάει κυλάει.²⁰

¹⁹ Καντάτα, 1960, Ποίηση 1: 342.

²⁰ Συμφωνία αρ.1, 1957, Ποίηση 1: 216. Μέσα σ' αυτήν την ασταμάτητη δυναμική της ζωής αναπτύσσεται και το μοτίβο του νεκρού συντρόφου που γίνεται σπόρος και θάβεται μέσα στη γη για να βλαστήσει την αισιοδοξία του μέλλοντος:

“Κοιμηθείτε, σύντροφοι, [...]”

Η γη αχνίζει την πελώρια σιωπή του αίματός σας.

Κλαίγοντας με το πρόσωπο μες στις νεκρές παλάμες σας

ωριμάζει η Δημιουργία.

Όχι, δε σας θάψαμε. Σας αφήσαμε άταφους τρεις μέρες και

τρεις νύχτες

να χορτάσει ο ουρανός απ' την ασύγκριτη σιωπηλή ομορ-

φιά σας.

Κι ύστερα μπήκατε ορθοί στη γη, όπως μπαίνει ο άντρας στη

γυναίκα

Έτσι γεννήθηκαν τα στάχια κι οι σημαίες.” (Συμφωνία αρ.1, 1957, Ποίηση 1: 252).

Υπενθυμίζουμε πως το μοτίβο αυτό αναπτύσσει και η ευαγγελική αναφορά “εάν μη ο κόκκος του σίτου πεσών εις την γην αποθάνη, αυτός μόνος μένει· ένα δε αποθάνη, πολύν καρπόν φέρει.” (βλ. Ιωάν. ιβ' 24). Πρόκειται ακριβώς για την ίδια σύλληψη που πραγματοποιεί και ο Ρίτσος στο ποίημά του “Σαββατόβραδο στη συνοικία του φθινοπώρου”, στη συλλογή “Δοκιμασία” το 1943:

“ΚΟΙΜΟΥΝΤΑΙ οι σπόροι αμίλητοι. Η βροχή θα τους ξυπνήσει.



Αυτή η αδήριτη, ασταμάτητη πορεία του νερού, η σχεδόν σοφή "αδιαφορία" της κίνησής του απέναντι στα ανθρώπινα δρώμενα, η επιβολή και η απόλυτη κυριαρχία του συμβόλου του πάνω στην ευτυχία και τη δυστυχία, ο κύκλος που δεν σπάει και ακολουθεί τόσο βέβαιη και σίγουρη πορεία, τόσο "ξένη" με αυτό που συμβαίνει μέσα ή έξω από αυτόν, είναι μία γνώση φιλοσοφικής αισιοδοξίας που ο Λειβαδίτης αποκομίζει μέσα από την καταστροφή. Τελικά, το γεγονός της ζωής μέσα στις διαστάσεις των αιώνων του καθίσταται διαφορετικό, μακρινό, ασύλληπτο και, κυρίως, αδέσμευτο και ελεύθερο από το συγχρονικό στίγμα της ανθρώπινης εμπειρίας. Ο δικός του ορίζοντας είναι απείρως αχανής και σχεδόν χάνεται μέσα στην ιστορία της δημιουργίας. Αυτή η νομοτέλεια της "άενης κίνησης", της επανάληψης, της ευστάθειας και του εσωτερικού προορισμού, όχι του πολιτισμού αλλά της ζωής, που τελικά δεν πλήττεται από την εποχή, είναι η νέα εμπιστοσύνη του ποιητή.

Ο Λειβαδίτης φαίνεται να ακολουθεί το παράδειγμα του Ρίτσου σε κάποιες δικές του προγενέστερες δοκιμασίες. Να θυμηθούμε τους στίχους από το "Τραγούδι της αδελφής μου", στους οποίους ομολογεί:

Ανοίγω τις πύλες
μ' έντρομο θαυμασμό
μπροστά στη Δημιουργία
κι αλλάζω την οδύνη σ' έκσταση

Όπου να 'ναι θα αλλάξει ο καιρός. Οι ανεμοδείχτες των σπιτιών
αυτά τα χαρούμενα κοκόρια της πόλης ψαλιδισμένα στη λαμαρίνα
γυρίζουν στο νοτιά. Ο θεός Καίσαρ
έλεγε στη μητέρα πως του χρόνου θα 'χουμε ατέλειωτες λιακάδες
ύστερα απ' τις πολλές βροχές. Έτσι γίνεται πάντα.
Θα 'ρθουν ένα σωρό πουλιά και παπαρούνες.

Πάρε τη θέση σου δω χάμου. Ο θεός Καίσαρ κι η μητέρα
κοιμήθηκαν κάτου απ' το χώμα είναι κι οι σπόροι κάτου από το χώμα.
Λοιπόν θα βγουν πολλά λουλούδια. Τι όμορφα που μυρίζει
η βραδινή χορτόσουπα στο δρόμο".



και την κραυγή σε προσευχή.

Το φως ακμάζει πιο ψηλά
κι απ' την αγάπη σου, αδελφή μου,
κι απ' την αγάπη μου²¹

αλλά και το "Εμβατήριο του Ωκεανού":

Θάλασσα, θάλασσα
καθώς εσύ
έτσι κ' εμείς
δε θα υποκύψουμε στη νύχτα
και στον ύπνο.²²

Ήλιε, Ήλιε
που βάφεις μ' αίμα τη θάλασσα
γυμνός προσφέρομαι στη φλόγα σου
να φωτίσω τα μάτια των ανθρώπων.²³

Εδώ ο Ρίτσος θα ταυτιστεί με τη θάλασσα και τον ήλιο, την ακλόνητη κατάφαση στη ζωή, όπως την εμπνέει τόσο η ομορφιά όσο και η αγριότητά της, αλλά και θα συμφιλιωθεί με τα ναυάγια της προσωπικής του ιστορίας, που του χάρισαν την όραση στο βυθό των πραγμάτων και τον κατέστησαν "γαλήνιο κι απέραντο καθώς το άπειρο / ξεχασμένο κι αγνώριστο καθώς το άγνωστο"²⁴. Με τον ίδιο τρόπο ο Λειβαδίτης επανακτεί την εμπιστοσύνη στη ζωή μέσα από τους λυτρωτικούς κανόνες που διέπουν τη φύση.²⁵

²¹ Ρίτσος, Γ., *Το Τραγούδι της αδελφής μου*, στον τόμο: *Ποιήματα*, τόμ. Α', Αθήνα, Κέδρος, 1984, σελ. 212.

²² Ρίτσος, Γ., *Το Εμβατήριο του Ωκεανού*, στον τόμο: *Ποιήματα*, τόμ. Α', σελ. 289.

²³ Ο.π. σελ. 290.

²⁴ Ο.π. σελ. 275.

²⁵ Δεν θίγεται απλά ένα θέμα παράλληλης αρχιτεκτονικής και κοινών τόπων μεταξύ των συλλογών, αλλά επισημαίνουμε ανάμεσα στο Λειβαδίτη και το Ρίτσο ένα πεδίο κοινής ψυχολογικής δοκιμασίας και ένα δρόμο εξεύρεσης παράλληλης διεξόδου, που πιστοποιούν τους μεταξύ τους βαθύτερους δεσμούς.



Η πολιτεία

Οι αρχετυπικές αυτές νομοτέλειες επιβεβαιώνονται και από τα καθημερινά γεγονότα της κοινωνικής πραγματικότητας που την επαναλαμβάνουν αδιάφορα, τα αντιφατικά, πολυσύνθετα και συγκρουόμενα στοιχεία που τη συγκροτούν, την ποικιλία και τη διαφορετικότητα των ανθρώπων που τη συνθέτουν.

Όταν ο κόσμος του Λειβαδίτη ανοίγει τα παράθυρα της εξωτερικής παρατήρησης, αντικρίζει τη μόνιμη θέα της πόλης. Και δεν είναι τυχαίο, αν αναλογιστούμε ότι στην Αθήνα μέτρησε όλη σχεδόν τη ζωή του, ώστε να γίνει ο χώρος της φορέας της ύπαρξής του, αισθητικής και ανθρώπινης, προσφέροντας συγκεκριμένα ερεθίσματα και στοχασμούς. Ο Λειβαδίτης είναι ένας γνήσιος ουρμπανιστής.²⁶ Γι' αυτό και ο λόγος της αισιοδοξίας του είναι τελικά ανάγκη να εγκλιματιστεί εκεί, να περάσει δηλαδή μέσα από τα φίλτρα που συνθέτουν το γίνεσθαι του αστικού κόσμου, τις ιδιαιτερότητες και τις ιδιομορφίες του.

Το μοτίβο της πολιτείας, για το οποίο έγινε λόγος στην προηγούμενη περίοδο, δεν θα μείνει στατικό: *"Η πόλη στο μεταξύ ξαναχτιζόταν και μεγάλωνε διαρκώς / καταβροχθίζοντας ήρεμα ειδυλλιακά τοπία / κινηματογράφοι, θέατρα, εκκλησίες, σφαιριστήρια, μπορντέλα /.../ οι όγκοι του μπετόν ρίχνοντας μια σκοτεινή ψύχρα πάνω απ' / τ' ανθρώπινα όνειρα και τις φιλίες"*. Είναι η πολιτεία των μεταπολεμικών χρόνων, που με το μέγεθος και το απέραντο χάος της ανωνυμίας της χωνεύει και σκεπάζει την πολυπλοκότητα, την ποικιλία και τις αντιφάσεις αυτών που την κατοικούν. Ο ποιητής αναδεικνύει τις διαστάσεις της αλλοτρίωσης την οποία καλύπτουν οι καθημερινές συμβάσεις και υποχωρήσεις του αστικού κόσμου, φέρνοντας στην επιφάνεια ένα ξεχείλισμα από διαφορετικότητες και ασυμφωνίες που ενυπάρχουν στη σύνθεση και την φαινομενική του ενότητα. Με τον τρόπο, όμως, αυτόν επισημαίνει και τους βαθύτερους δεσμούς που συνιστούν και επικυρώνουν το γεγονός της συνύπαρξης, φωτογραφίζοντας τις διαφορετικές μορφές "απώλειας" ως βαθύτερο συνεκτικό δεσμό και κοινή δομική συνισταμένη:

²⁶ Βλ. Ιλίνσκαγια, Σόνια, "Όψεις της γενέθλιας πόλης", *Η λέξη*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, αρ. 130, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 740-745.



Μια πόλη
 ανάμεσα στις χιλιάδες πόλεις της γης, με τα σπίτια, τους
 δρόμους, τα μνημεία της
 με τους πλανόδιους οργανοπαίχτες, τα νεκροταφεία, τους
 τρελλούς της
 μ' αυτούς που τρέχουν πίσω απ' το ψωμί, και με τους άλλους
 που τρέχουν
 πίσω απ' τα όνειρα, μ' εκείνους που σωπαίνουν, εκείνους που
 αναβάλλουν, αυτούς που προδίνουν
 με τους πελώριους, επιβλητικούς ναούς της και τα μικρά,
 απόμερα καπηλιά
 σαν ξεχασμένες, θαμπές γωνιές ενός ταπεινού παραδείσου
 με τους γυμνούς της, τους ρουφιάνους, τους εγωιστές, τους
 συμβολαιογράφους της
 με τα δάκρυα και τις μεγάλες αποφάσεις της νύχτας,
 με τα χαμόγελα και τους μικροσυμβιβασμούς της μέρας—
 μια πόλη καταποντησμένη μες στη σκόνη και τη σύγχυση και
 τα φώτα και τα όνειρα.²⁷

Η ζωή ως τεκμήριο αισιοδοξίας και οι βασικές εσωτερικές μεταστοιχειώσεις

Η παραδειγματική λειτουργία της φύσης, οι νομοτέλειες που αναδείχθηκαν
 και η εφαρμοσιμότητά τους στην κοινωνική ζωή, θα βρουν τώρα το αναλογικό
 τους αντίκρισμα και στον ιδιωτικό χώρο. Μέσα στο πλαίσιο αυτό ο αφηγητής θα
 επιχειρήσει μια σκληρή κατάδυση στον εαυτό του. Υπολογίζοντάς τον ως απλή
 μονάδα που τη διέπει η τραγικότητα του χρόνου με τις απρόοπτες αλλαγές και
 συγκρούσεις, διαπιστώνει πως, άσχετα με την οδύνη, η περιπέτεια που έζησε
 δεν συνιστά τίποτε άλλο από πραγμάτωση του μυστηρίου της ζωής:

καθισμένος εδώ, στ' ανοιχτό παράθυρο, αντίκρυ στο βαθύ,
 σιωπηλό στερέωμα
 νοιώθοντας την απέραντη ευτυχία να ζει και να μυρίζει και
 να βλέπει και ν' αγγίζει

²⁷ Οι γυναίκες με τ' αλογίσια μάτια, 1958, Ποίηση 1: 267-268.



μέσα σ' αυτόν τον αλλοπρόσαλλο κόσμο που τον αγάπησε
 και τον μίσησε παράφορα
 που τα κέρδισε και τάχασε όλα, για να τα κερδίσει και να τα
 χάσει ξανά
 και ξανά. Γιατί η ζωή είναι ατέλειωτη και μπορεί κανείς να
 ξαναρχίσει
 και δυο φορές— να ξαναρχίζει κάθε μέρα, κάθε ώρα, κάθε
 στιγμή—
 και τίποτα δε χάνεται, μα όλα είναι για πάντα μέσα σου
 κι οι νεκροί κι οι σημαίες κι οι όρκοι και τα χρόνια που φύ-
 γανε
 και τα χρόνια που έρχονται. Και τα τραγούδια και τα δάκρυα
 κι οι φτυσιές κι οι ταπεινώσεις κι όλα τα όνειρα
 μέσα σου. Κι είσαι ξέχειλος από ανθρώπινα πεπρωμένα.²⁸

Ο αφηγητής θα μένει έκθαμβος, εκστατικός και ευγνώμων μπροστά σ'
 αυτήν τη βαριά, αδυσώπητη αλλά και απόλυτη διαδικασία της ζωής, όπως
 ακατανόητα προσφέρεται να βιωθεί από όλους χωρίς διακρίσεις, χωρίς οίκτο
 και διορθωτικές κινήσεις, ελεύθερα και μαζί δεσμευτικά, χωνεύοντας στον
 αιώνιο ρυθμό της τις μοίρες των ανθρώπων, την ευαισθησία, τη σκληρότητα,
 την αδικία, τη δικαιοσύνη, την ευτυχία και την οδύνη. Η ζωή ενέχει μια
 αναφαίρετη αυταξία και, για τον λόγο αυτόν, μπορεί να συμπεριλάβει μέσα της
 κάθε ετερόκλητο στοιχείο, το ίδιο αδιάφορη για όλα τα πεπρωμένα αλλά
 ταυτόχρονα και τροφοδότρα, προσφέροντας στον άνθρωπο κάτι παραπάνω
 από τη βραχύβια αίσθησή της· τη λυτρωτική πίστη σ' αυτήν και την αμετάκλητη
 αισιοδοξία μιας άληκτης συνέχειας:

A, ζωή

*κάθε μέρα και πιο παράφορη και πιο σπαραχτική και πιο μά-
 ταιη και πιο απέραντη
 γκρεμίζοντας τις πόλεις, τις φιλίες, τους πλανήτες
 χωρίζοντας τα στόματα των ερωτευμένων και των παιδιών
 από το μητρικό βυζί*

²⁸ Ο.π. σσ. 289-290.



και σμίγοντας ξάφνου όλες τις πληγές σ' ένα μοναχό τρα-
 γούδι
 συντρίβοντας τα όνειρα και πάνω απ' την πικρή τους στάχτη
 ανάβοντας, σαν ένα γαλαξία, ετούτη τη φτωχή πραγματικό-
 τητα
 γενναίοι, δειλοί, ηλίθιοι, μεγαλοφυΐες, πόρνες, άγιοι, αρχον-
 τες, ζητιάνοι
 τ' όνειρο ενός παιδιού και χίλιες ερειπωμένες δόξες
 απέραντες στρατιές νικητών και μισό σαπισμένο μήλο
 ζυγίζοντας το ίδιο στη σιωπηλή παλάμη της αιωνιότητας²⁹

Η εντεινόμενη εστίαση του υποκειμένου στη συνείδησή του λειτουργεί ως μια δυναμική υπονόμηση των ατομικών ορίων και συνακόλουθα διανοίγει ένα διευρυμένο πεδίο όρασης στις διαστάσεις της πανανθρώπινης μοίρας. Με σταθερά βήματα ο Λειβαδίτης προχωρά σε μια εποπτική θέαση της ζωής εκ των έσω, συλλαμβάνοντας τη λειτουργία *κοινωνικών αρχετυπικών κανόνων*. Διαμορφώνεται, έτσι, μια άλλη διάσταση για την πρόσληψη και την ερμηνεία του συγχρονικού γίνεσθαι· αυτό, ακριβώς, θα προσφέρει στον ποιητή την απαραίτητη διέξοδο από την οδυνηρή ατμόσφαιρα του παρόντος.

Η λύση δομείται μέσα από μια φιλοσοφική αποδοχή και εξέταση της σύνολης πορείας της ανθρώπινης ζωής. Η ποικιλία των αισθήσεων και των εμπειριών παρουσιάζεται μέσα από την εναλλαγή, τη συγκρουόμενη και αντιφατική τους σχέση, ως επιβεβαίωση της ζωής και της ύπαρξης. Η "παραφορά" με την οποία το υποκείμενο βιώνει κάθε φορά τα κατακλυσμικά συναισθήματά του, προδιαθέτει για τη διάσταση του τραγικού κενού που ακολουθεί την ακύρωσή τους. Ωστόσο, ακόμη και αυτή η ακύρωση προσλαμβάνεται πλέον με μίαν άλλη ευρύτητα, ως πραγμάτωση, δηλαδή, των νόμων και της ποικιλίας της ζωής.

Η απεριόριστη αυτή εμπιστοσύνη στο συνολικό γεγονός της ζωής σηματοδοτεί μια πολύ μεγαλύτερη αυτοσυνειδησία των τραυμάτων αλλά και του θετικού αποτελέσματος που εγκυμονούν. Αυτή η μέθεξη της ζωής και η κατανόηση της χωρητικότητας και των απεριόριστων δυνατοτήτων που διαθέτει,

²⁹ Συμφωνία αρ.1, 1957, Ποίηση 1: 262.



αναδεικνύουν τελικά τα διάφορα γεγονότα σε μοναδικότητες, σε πεπρωμένα, σε πολλαπλότητες κόσμων που σημαδεύουν και διευρύνουν το ατομικό είναι. Η νέα αυτή αντίληψη εξορκίζει την απελπισία –όχι την οδύνη– μέσα στις πιο πρόσφορες· για να αναπτυχθεί συνθήκες, εγκαθιδρύοντας μια ισχυρή οπτιμιστική λύση:

Στέρησέ μας τη δόξα και τον έρωτα, στέρησέ μας τ' ό-
 νειρο ή τη φίλια· στέρησέ μας ακόμα
 και την υπομονή – μονάχα ένα μη μας στερήσεις, ω α-
 πέραντη, αναρίθμητη ζωή!
 Γιατί όλα τα πλούτη αν τάχεις και σου λείπει αυτό,
 είσαι φτωχός. Όλες τις δόξες κι αν αποχτήσεις,
 είσαι έρημος – μη, μη, μη μας στερήσεις ποτέ, ω άγια,
 γλυκειά ζωή
 την αγάπη μας για σένα!³⁰

Αυτή η απόλυτη εμπιστοσύνη στη θετική αξία της ζωής διαμορφώνεται μέσα στο πλαίσιο μιας νέας, βαθύτερης κοσμοαντίληψης για το νόημά της και, επομένως, για την ουσία του ανθρώπινου προορισμού:

Ω αρετή της συγνώμης, αρετή της υπομονής, αρετή
 της αυταπάρνησης,
 μα πάνω απ' όλα, υπέρτατη αρετή, σαν τους απλούς αν-
 θρώπους,
 να δέχεσαι υπάκουα, κατανυκτικά το πέρασμα του χρόνου,
 κατανοώντας άοριστα το βαθύ μυστήριο της αιώνιας κί-
 νησης και αλλαγής
 και σχεδόν συγκατανεύοντας –σα να 'σαι λίγο κι εσύ
 ο δημιουργός του.³¹

...

³⁰ Καντάτα, 1960, Ποίηση 1: 332.

³¹ Ο.π. σελ. 297.



Διαπιστώνουμε, λοιπόν, πως αυτό που παλαιότερα προσδιοριζόταν ως αρετή, "*ν' αγωνίζεσαι για την ευτυχία των περισσοτέρων*", δίνει τώρα τη θέση του σε πολύ πιο εσωτερικές διεργασίες. Πρόκειται για τη νέα κατεύθυνση την οποία θα ακολουθήσει η ποιητική του Λειβαδίτη, εκφράζοντας τους νέους της στόχους και προσανατολισμούς. Η νέα του πορεία προσδιορίζεται από την ανάγκη να εξευρεθεί μια συνειδησιακή ισορροπία, προκειμένου να αντιμετωπίσει με συνέπεια το μέλλον σε σχέση με το παρελθόν.

Το καινούργιο στοίχημα το βάζει ο ποιητής με τον εαυτό του, και το σχήμα αυτό της "*υπακοής*" και της "*κατάνυξης*" δεν είναι καθόλου μια στάση μοιρολατρική ενός ανθρώπου που γονατίζει. Είναι, αντίθετα, το γενναίο τίναγμα σε ένα κόσμο υπαρξιακής εποπτείας, όπου ο ποιητής θα αναζητήσει την πολιτογράφηση του με την ίδια παραφορά παλαιότερων εποχών. Και θα ζήσει ενεργητικά μέσα του αποκομίζοντας το "*αόριστο*" αλλά αδιάψευστο κέρδος της "*αποδοχής*", που δεν σημαίνει απουσία επώδυνων συναισθημάτων, αλλά δυνατότητα γόνιμου μετασχηματισμού τους.

Αυτή η "*ήρεμη συγκατάνευση*" είναι που του χαρίζει τελικά τη μυστική εμπειρία της συμμετοχής στη δημιουργία και επιλύει το πρόβλημα της αδράνειας, της ακινησίας και της νεκρότητας. Συνιστά κανόνα που χαρακτηρίζει μια ακραία αίσθηση της ζωής: είναι η οδυνηρή ελευθερία από τις προσωπικές επιθυμίες και προθέσεις που μετατρέπει την αποδοχή των διαψεύσεων σε δράση και ενέργεια του υποκειμένου, το οποίο, μέσα στον ήρεμο σπαραγμό της εξαφάνισής του, φαίνεται να αφομοιώνεται και να γίνεται ένα με τη ροή και τη δημιουργία της ζωής. "*Σχεδόν*" και "*λίγο*".

Μια τέτοια συμπεριφορά προϋποθέτει ιδιαίτερη ψυχική αντοχή και εσωτερικό ηρωισμό. Ο κόσμος που κτίζει ο Λειβαδίτης δεν είναι εξωπραγματικός. Είναι αποκάλυψη ενδότερης δημιουργίας, μια παράτολμη, πραγματικά μυστική οδοιπορία στην εμπειρία του πόνου. Όχι μια δίψα γι' αυτόν, μια αναζήτησή του, αλλά μια εμπιστοσύνη απόλυτη σε ό,τι μεταφέρει, στα αόριστα, πολλές φορές, μα αδιάψευστα μηνύματα που μεταγγίζει. Αυτήν τη γνώση αναζητά με πάθος και παροξυσμό –ως άνθρωπος πρώτα κι έπειτα ως ποιητής– όντας έτοιμος να καταβάλει οποιοδήποτε τίμημα. Αναγνωρίζοντας πως συστατικό στοιχείο της ζωής είναι και η οδύνη, προχωρά χωρίς δισταγμούς



μέχρι την εξοικείωση μαζί της. Ο ποιητής δημιουργεί τους άξονες μιας ποιητικής η οποία χωρίς δισταγμούς και, κυρίως, χωρίς όρια εισηγείται τις δικές της υπαρξιακές και συνειδησιακές αρχές:

*Γιατί ο πόνος, ο απέραντος ανθρώπινος πόνος, σ' ανα-
σηκώνει πάνω απ' τον εαυτό σου,
ως την παραίσθηση και την τρέλλα και την προφητεία,
και τη μοίρα—κι ακόμα ψηλότερα,
ως τη δικαιοσύνη.³²*

Αυτή η ανύψωση είναι το κέρδος του. Με στωικό ήθος επικυρώνει την αρχή πως ο πόνος δεν λειτουργεί μονοσήμαντα, διχάζοντας απαραίτητα την ύπαρξη· μπορεί να λειτουργήσει και ως γεγονός που διαρρηγνύει τα στενά σωματικά όρια της αυτοαναφοράς της, συνδέοντάς την με κάτι πιο καθολικό και ευρύ. Έτσι, εκείνος που βιώνει την ανθρώπινη οδύνη, καθώς κοιτάζει προς τα μέσα, αλλάζει το πρίσμα με το οποίο βλέπει και κατανοεί μετασχηματίζοντας την καταστροφή σε επίγνωση, όπως συμβαίνει τις "Νύχτες", όταν "ξαφνικά γκρεμίζονται όλα γύρω σου, / φαρδαινοντας ως το άπειρο / τη φτωχή, ανθρώπινη όρασή σου".³³ Ο προσωπικός πόνος όσο επεκτείνεται γίνεται αυθεντική εμπειρία της κοινής ανθρώπινης μοίρας και αποκτά δεσμούς άμεσους με το αρχετυπικό.

Η οδύνη μετατρέπεται σε ανεξάντλητο κίνητρο ελευθερίας του ήρωα από τον εαυτό του. Αυτό είναι και η λύτρωσή του· δεν πρόκειται για μια ευδαιμονική πληρότητα αλλά για εμπειρία που συνθλίβει αμετάκλητα τα ατομικά όρια και μπολιάζει με ένα πολύ πλατύτερο πεπρωμένο τις διαστάσεις της ατομικής ζωής—όπως η ίδια η ζωή όρισε και επέβαλε:

*εσείς ταπεινώσεις, αλήρες της ψυχής μου,
βαθύ, θρεπτικό ψωμί, αιώνιε πόνε μου, [...]
κι ω ήτες, συντρόφισσές μου που μέσα σε μια στιγμή*

³² Ο.π. σελ. 328.

³³ *Οι γυναίκες με τ' αλογίσια μάτια*, 1958, Ποίηση 1: 274.



*με λυτρώσατε απ' τους αιώνιους φόβους της ήττας.*³⁴

Η λειτουργία του χρόνου, αδυσώπητη και δίκαιη, απεκδύει σταδιακά και ακάθεκτα την ύπαρξη από τις ψευδαισθήσεις του υποκειμενικού, των προθέσεων και της επιθυμίας. Πρόκειται για μια ολοκληρωτική αποκαθήλωση της ατομικότητας και του κόσμου της, που μεταθέτει το αγωνιστικό "εγώ" από το βάθρο της δόξας του οράματος στον υπόγειο χώρο της εσωτερικής διερεύνησης, από τη βεβαιότητα της αρετής και του αγαθού που πίστευε ότι υπερασπίζει στην αμείλικτη γνώση των απόκρυφων κινήτρων και των λαθών, από την αισιοδοξία του συντροφικού τραγουδιού στον θλιμμένο τόνο του μονολόγου των διαπιστώσεων και των τύψεων. Οι διαδικασίες αυτές προσδιορίζουν ένα άτεγκτο γεγονός απέκδυσης, τόσο ισχυρό, ώστε να εξαφανίζεται πλέον κάθε άλλο ενδεχόμενο φόβου, καθώς η πιο οξυμένη πιστοποίησή του έχει ήδη πραγματωθεί και υπερκεραστεί.

Ταυτόχρονα, τα ίδια όρια καθορίζουν και το νέο πεδίο της γνωριμίας του αγθρώπου με τον εαυτό του, όπου η συντριβή και η ερήμωση γίνονται εχέγγυα της αλήθειας και της δικαιοσύνης που εμφυτεύει ο χρόνος:

*ο δίκαιος χρόνος, τον γύμνωσε ξαφνικά απ' τις δόξες και τις
αρετές και τα τραγούδια και τον τρόπο
και τον πέταξε στη μέση της περιφρόνησης, έρημο και συν-
τριμμένο κι άθλιο
κι ανθρώπινο.*³⁵

Η ποιητική του Λειβαδίτη αποζητά με πάθος την κατανόηση αυτής της συγκλονιστικής εμπειρίας. Το αίσθημα της ταπείνωσης, όπως αντικειμενικά το πριμοδότησε η Ιστορία και το αφομοίωσε ο ίδιος, φαίνεται πως καθόρισε αποφασιστικά τις στιγμές του δικού του "εξανθρωπισμού" και μαζί της ποιητικής του, ενισχύοντας τον λόγο για τα ακραία αυτά βιώματα με φυσική, ανεπιτήδευτη υπαινικτικότητα και υποβολή:

³⁴ *Ποιήματα 1958-1964*, 1978, "Το Υπόγειο", Ποίηση 1: 379-380.

³⁵ *Οι γυναίκες με τ' αλογίσια μάτια*, 1958, Ποίηση 1: 277.



εκείνη τη νύχτα, λησμονημένοι
 απ' όλους, άχρηστοι
 καταλάβαμε πόσο αυτή η ερήμωση
 μας εξανθρώπιζε.³⁶

Πρόκειται για μια αισθητική που αναδεικνύει την εφαρμοσιμότητα συγκεκριμένων κειμενικών ερεθισμάτων στα πολλαπλά ενδεχόμενα της υποκειμενικής εμπειρίας του αναγνώστη. Ο ποιητής στηρίζει τη δημιουργία του σε μια βάση με καθολική ισχύ που προβάλλει την κοινή μοίρα των ανθρώπων και ό,τι βαθύτερα τους ενώνει:

Και πες τους, σύντροφε, δε φέρνω κανένα μήνυμα.
 Απλώς
 τον ανθρώπινο πόνο
 υπενθυμίζω.³⁷

Μέσα από τις ψυχικές δοκιμασίες και τους κλυδωνισμούς, ο Λειβαδίτης επικυρώνει με ακαριαίο τρόπο ανθρώπινες αξίες που τον δικαιώνουν ως ύπαρξη, καθιστώντας άτρωτες από τη ματαιότητα τις θυσίες που έγιναν για έναν καλύτερο κόσμο:

(Γιατί οι άνθρωποι υπάρχουν απ' τη στιγμή που βρίσκουνε
 μια θέση
 στη ζωή των άλλων.
 Ή
 ένα θάνατο
 για τη ζωή των άλλων...) ³⁸.

³⁶ Οι Τελευταίοι, 1966, Ποίηση 1: 448.

³⁷ Συμφωνία αρ.1, 1957, Ποίηση 1: 235.

³⁸ Ο.π. σελ. 257.



γ. Τα πρώτα βήματα στην αποδόμηση της ταυτότητας

Η αναθεωρημένη σχέση του ποιητή με το κοινωνικό περιβάλλον, τις πολιτικές, ιδεολογικές και ηθικές ζυμώσεις αλλά και τον εαυτό του αποτελεί καθοριστικό παράγοντα στη διαμόρφωση των αναζητήσεών του. Το κενό με το οποίο το λυρικό υποκείμενο έρχεται συχνά αντιμέτωπο, πυροδοτεί μια απτόητη και ισχυρή πρόθεση να αντικρίσει την αληθινή εικόνα της ύπαρξής του. Πρόκειται για μια πορεία που διεκδικεί την αλήθεια της αυτογνωσίας ως αντίβαρο στην ήδη προϋπάρχουσα συνειδησιακή οδύνη, καθώς αυτή αναζητά τις καταγωγικές της αιτίες. Κάπως έτσι δρομολογείται η ακάθεκτη πορεία της εσωστρέφειας του ποιητή.

Η εσωτερική αυτή διερεύνηση αναδεικνύει, ως φυσικό επακόλουθο, το ζήτημα της αληθινής ταυτότητας του υποκειμένου, που διαπιστώνει την τραγική αντίφαση ανάμεσα σε ό,τι ακλόνητα πίστευε ότι ήταν και σε ό,τι ανακαλύπτει ότι είναι. Η συνείδηση επιχειρεί να απελευθερωθεί από βεβαιότητες, να διεισδύσει στο "φαίνεσθαι" και να προσεγγίσει τη γνώση του "είναι" μέσα από μια *ανάγκη απέκδυσης*.

Οι επισημάνσεις αυτές δεν επιβεβαιώνουν την απόγνωση, αλλά την ιδιαίτερη φύση ενός τραγικού ηρωικού στοιχείου που φέρει το Λειβαδιτικό σύμπαν, καθώς ο ποιητής ανακαλύπτει τον οδυνηρό αλλά και συνάμα θετικό προορισμό των διαψεύσεων στο χώρο της ύπαρξης, που τον συμφιλιώνει με την Ιστορία και το παρελθόν.

Πρώτο βασικό παράγοντα στην αποκάλυψη και την κατανόηση της ταυτότητας αποτελεί η επίγνωση των ασυνείδητων κινήτρων και της δράσης τους.³⁹ Η λειτουργία τους, καλυμμένη και ασύλληπτη, δεν ξαφνιάζει απλά, αλλά

³⁹ Η ποιητική του Λειβαδίτη για τη δράση των κινήτρων είναι πολλαπλή, εξαιρετικά διεισδυτική και αποτελεί γενικά πρόσφορο πεδίο για ψυχαναλυτικές προσεγγίσεις. Ιδιαίτερα σημαντικό κείμενο αποτελεί "Ο Άλλος", όπως εξάλλου και το χαρακτηριστικό για τον μεταβατικό του χαρακτήρα "Η Τέχνη". Ενδεικτικά είναι και τα αποσπάσματα από την *Καντάτα*:

"Και τότε νοιώθεις την ταπείνωση / όχι να υπομένεις το κακό, / μα την πιο πικρή ταπείνωση / να το θέλεις. / Και πάντοτε γυρεύαμε το καλύτερο." (Καντάτα, 1960, Ποίηση 1: 308-309).



γεννά την έκπληξη και τον τρόμο του ίδιου του υποκειμένου μπροστά σε ό,τι η συνείδηση αγνοούσε. Οι ναρκισσιστικές ψευδαισθήσεις γκρεμίζονται και το υποκείμενο αρχίζει να διαπιστώνει τον κρυφό και ρυθμιστικό ρόλο των υπόγειων κινήτρων, το τι πραγματικά επιθυμούσε μέσα από τις πράξεις του, το ποιος αποδεικνύεται ότι είναι:

*Οι ίδιες ταπεινώσεις πάλι σήμερα, τα ίδια λάθη, οι συμβι-
βασμοί,
το δουλικό χαμόγελο μπροστά σε κείνον που περιφρονείς,
το όρθιο μαχαίρι, που σφάζεις μέσα σου κι αυτόν και το χα-
μόγελό σου,
η μοναξιά, η μεταμέλεια, η οδυνηρή σου ανάγκη για μεγάλες
πράξεις
που δεν έγιναν ποτέ, τα φαγωμένα σου τακούνια,
το ακαθόριστο αίσθημα μιας τρομερής σου αξίας, μιας δύνα-
μης αφανέρωτης
που την κρύβεις μ' επιμέλεια για την μεγάλη ώρα⁴⁰*

Σταδιακά, αποκτά όλο και μεγαλύτερη συνείδηση της “υποκριτικής” του δράσης. Με ένα αμείλιχτο φως ο ποιητής προχωρά σε εξαιρετικά σκληρές διαπιστώσεις:

*Εξάλλου μια σειρά μάσκες κρέμονται στον τοίχο, που τις
χρησιμοποίησαμε
άλλοτε για ν' αρέσουμε ή να ωφεληθούμε κι άλλοτε
μονάχα από συνήθεια ή σαν αυτόματη κίνηση που
κάνεις
για να σωθείς από 'να κίνδυνο – η μάσκα του ανδρείου,*

“Κι η αυτοταπείνωση, το ίδιο, όπως κι ο εγωισμός, / είναι και αυτός ένας απελπισμένος τρόπος / να υπάρξεις.” (Καντάτα, 1960, Ποίηση 1: 340-341).

Βέβαια ο ίδιος δε θα προσεγγίσει το ζήτημα ως θέμα επίδρασης του “πολιτισμού” στο ασυνείδητο. Σταματά στο σημείο των διαπιστώσεων και της αυτογνωσίας που αποκομίζει. Με το σύστημα του “πολιτισμού” θα συγκρουστεί στη συνέχεια για άλλους λόγους και με μια μοναδική μαχητικότητα, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια.

⁴⁰ Ποιήματα 1958-1964, 1978, “Από μέρα σε μέρα”, Ποίηση 1: 402-403.



του κυνικού, του αλαζόνα ή του σεμνού...

Όμως οι μάσκες κάποτε θα τελειώσουν, σαν τα τραγούδια

και τις γιορτές,

και τότε θα φανεί αυτό το ανύπαρχτο πρόσωπο που υπήρ-

ξαμε...⁴¹

Το "εμείς" του συλλογικού υποκειμένου ανοίγει διάλογο με τη συνείδηση του αναγνώστη, επισημαίνοντας την καθολική ισχύ αιφνιδιαστικών αποκαλύψεων. Το γεγονός πως ο καθένας λειτουργεί αυθόρμητα με βάση προσωπικές σκοπιμότητες και ανάγκες, χρησιμοποιώντας τις κοινωνικές συμβάσεις και τη μαθητεία της κοινωνικοποίησής του για να παρουσιάσει ένα "χρήσιμο" πρόσωπο, προβάλλεται ως μία καταλυτική αλήθεια. Η επίγνωση ότι ο άνθρωπος "διαχειρίζεται" –ασυνείδητα κυρίως– τους κοινωνικούς κώδικες για μια πλαστή προς τους άλλους εικόνα, καταδεικνύει σε μια καθολική διάσταση τη σχέση του με το ψεύδος. Μάσκες και προσωπεία υπηρετούν ασύνειδες νεύσεις, ενδόμυχες στέρσεις και ανασφάλειες αδιόρατων κινήτρων. Έτσι, η ζωή του καθενός παρουσιάζεται σαν ένα θεατρικό δρώμενο με σκηνοθέτη τον ίδιο, που αναμένει το συγκλονιστικό φινάλε, να βρεθεί τελικά ενώπιον του αληθινού εαυτού του.

Ο δεύτερος παράγοντας στη σχέση αυτή της συνείδησης με την ύπαρξη, αφορά τον ετεροκαθορισμό του υποκειμένου κατά την επικοινωνιακή επαφή με τους άλλους. Ο Terry Eagleton, φωτίζοντας παραστατικά τη σχέση του ασυνείδητου και της ανθρώπινης κοινωνίας, επισημαίνει πως το ασυνείδητο δεν είναι κάτι σκοτεινό και ακαθόριστο, μια κλειστή ιδιωτική περιοχή μέσα μας, αλλά ένα αποτέλεσμα των σχέσεών μας με τους άλλους.⁴² Το ασυνείδητο είναι και συντελείται, κατά κάποιον τρόπο, περισσότερο έξω από εμάς παρά μέσα μας – ή, πιο σωστά, υπάρχει και διαμορφώνεται συγχρονικά ανάμεσά μας, όπως ακριβώς υπάρχουν και διαμορφώνονται οι σχέσεις μας. Είναι ασύλληπτο και ξεγλιστρά από την αντίληψή μας όχι τόσο γιατί είναι θαμμένο μέσα της, αλλά

⁴¹ *Οι Τελευταίοι*, 1966, Ποίηση 1: 459.

⁴² Βλ. Eagleton, Terry, *Εισαγωγή στη Θεωρία της Λογοτεχνίας*, Εισαγωγή - Θεώρηση Μετάφρασης: Δημήτρης Τζιόβας, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1989, σελ. 257.



γιατί είναι ένα είδος απέραντου, πολύπλοκου πλέγματος που μας περικυκλώνει και υφαίνει την ύπαρξή του μέσα από την ίδια μας τη ζωή, ώστε ποτέ να μην μπορεί να διαλευκανθεί ικανοποιητικά και απόλυτα. Αυτές, ακριβώς, τις απόψεις φαίνεται να εκθέτει και ο Λειβαδίτης:

*...προσδοκίες των άλλων από μας που τις τροφοδοτήσαμε
κι ας ξέραμε τι επικίνδυνο ήταν. Δικές μας απαιτήσεις
απ' τους άλλους,
ενώ μαντεύαμε κι εκείνων τη μικρότητα, και τη δική
μας υστεροβουλία.
Ανθρωποι που συναντήσαμε μια νύχτα, μα που το
βλέμμα τους όρισε πια για πάντα
τη ζωή μας.⁴³*

Ο ποιητής έχει ήδη επισημάνει τον τρόπο με τον οποίο ο έρωτας και η σχέση του με τους συντρόφους τον έχουν προσδιορίσει εσωτερικά. Τώρα, όμως, προχωρά περισσότερο σε ένα πιο γενικό πλαίσιο, για να διαπιστώσει πως ο οποιοσδήποτε και με οποιαδήποτε πράξη μεταφέρει στον άλλο έναν ολόκληρο κόσμο, διαμορφώνοντας ένα σύμπλεγμα από πιθανά, ενδεχόμενα, αλλά και οριστικά πεπρωμένα. Πρόκειται για μια διαδικασία που πραγματοποιείται μέσα από το τυχαίο, την επικοινωνία, τη διαλλαγή, το διάλογο, ή και την απουσία ακόμη του άλλου, την άρνηση, την απόρριψη ή τη σιωπή· όπως κι αν έχει, πάντως, ο ποιητής τοποθετεί συνειδησιακά τον εαυτό του μπροστά στον κόσμο του ενδεχόμενου, που παράγεται αυτόματα και μοναδικά μέσα και μόνο από το γεγονός της *συνύπαρξης με τους άλλους*:

*Ανθρωποι μεγαλόψυχοι ή τιποτένιοι
ανυπεράσπιστοι ή δυνατοί,
αφίνοντας ο ένας μέσα στον άλλο, όλα όσα του έδωσε
ή του αρνήθηκε. Τόσα λόγια, τόσες χειρονομίες, τόσα πρό-
σωπα μέσα μου
που πια δεν είμ' εγώ.⁴⁴*

⁴³ Καγιάτα, 1960, Ποίηση 1: 340.

⁴⁴ Ποιήματα 1958-1964, 1978, "Και αιώνας πολλαπλότητας", Ποίηση 1: 427-428.



Αυτό το άνοιγμα του ποιητή σε μια πιο “υποκειμενική” πρόσληψη της πραγματικότητας που αποσκοπεί στη βαθύτερη βιωματική της εμπειρία, είναι ένα χαρακτηριστικό που στιγματίζει την ώριμη ποιητική φάση. Ο Λειβαδίτης αναδεικνύει το γεγονός πως ακόμη και η “υποκειμενικότητα” είναι κατασκευασμένη και ότι από μόνη της δεν αποτελεί το άμεσο είδωλο της παρουσίας του “εγώ”, όπως φυσιολογικά, ως ύπαρξη, φαντάζεται για τον εαυτό της. Το ίδιο υποστηρίζει ουσιαστικά και ο J. Lacan όταν σημειώνει πως: “Το υποκείμενο δεν είναι καταδικασμένο στη συνείδησή του, μα στο σώμα του που αντιστέκεται με διαφόρους τρόπους στην πραγμάτωση του υποκειμενικού διχασμού”.⁴⁵ “Μόνο μέσα στον χρόνο, αυτό το υποκείμενο του “εγώ σκέπτομαι” αποκαλύπτει τι είναι: το είναι μιας πτώσης”.⁴⁶ “Για τον Lacan η *Spaltung* [ψυχική διαίρεση] είναι, δίχως περιστροφές, το πιο θεμελιακό χαρακτηριστικό της υποκειμενικότητας, μιας και είναι ακριβώς εκείνη χάρη στην οποία το υποκείμενο αναδύεται και εκείνη με την οποία το υποκείμενο δομείται”.⁴⁷

Αυτές τις σοβαρές μετατοπίσεις που πραγματοποιούνται μέσα από τον αγώνα για αυτογνωσία, ο Λειβαδίτης θα τις αναδείξει σε γνώρισμα της ποιητικής του. Σ’ αυτό το κρίσιμο όριο συνειδητοποίησης αρθρώνεται ο αγώνας της ανθρώπινης και της ποιητικής του ύπαρξης, προκειμένου να ανακαλύψει τα ίχνη του αυτοπροσδιορισμού της:

*Ποιος είσαι, λοιπόν, πίσω απ’ αυτό το πρόσωπο που η κάθε
μέρα τ’ αλλάζει,
ποιος είσαι πίσω απ’ τις λέξεις που κάνεις τη μέρα, πίσω
απ’ τις πράξεις που συλλογίζεσαι τη νύχτα.
Αρίθμητα πρόσωπα μέσα σου, καθένα ζητάει να υπάρξει
σκοτώνοντας το άλλο – ποιο είναι το αληθινό; Ποιο είναι
αυτό το πρόσωπο*

⁴⁵ Lacan, J., *Απαντήσεις*, μτφρ.: Φώτης Καλλιός, Αθήνα, Έρασμος, 1982, σελ. 19.

⁴⁶ Ο.π., σελ. 15.

⁴⁷ Dor, Joël, *Εισαγωγή στην ανάγνωση του Lacan: 1. Το ασυνείδητο δομημένο σαν γλώσσα*, μτφρ.: Ιφιγένεια Μποτουροπούλου, Αθήνα, Πλέθρον, 1994, σελ. 140.



που κανείς καθρέφτης δε μπορεί να σου το δώσει;⁴⁸

Η πραγματική ταυτότητα λαμβάνει το σχήμα της μέσα σε μια αδιάκοπη διαλεκτική επιδράσεων που συντελούνται έξω από το χώρο της άμεσης και αντικειμενικής εποπτείας των αισθήσεων. Η ταυτότητα εντοπίζεται πίσω από τις πράξεις, τις λέξεις, τις σκέψεις, τα συναισθήματα και κάτω από την αέναη μεταλλαγή όλων αυτών που επιβάλλει η ροή του χρόνου. Έτσι, το ερώτημα “Ποιος τελικά είσαι;” επανέρχεται πολύ πιο πιεστικά, πολύ πιο αδιέξοδα, σε μια οντολογική βάση, επικυρώνοντας με μια τραγική ηχώ την αδυναμία οριστικής απάντησης. Αυτό όμως σημαίνει πως η ίδια η διαδικασία της ζωής ταυτίζεται σημαντικά με εκείνη της ασύνειδης αποξένωσης του υποκειμένου από τον εαυτό του. Το υποκείμενο βρίσκεται κάτω από μια διαρκή επιρροή εξωτερικών παραγόντων που του χαρίζει μια μοναδικότητα άγνωστη ακόμη και για το ίδιο· έτσι ακριβώς, όπως μέσα στη δική του ζωή, συνδυάζονται και συνυφαίνονται μυστικά και ακούσια πολλαπλές ανθρώπινες μοίρες σε μια σύνθετη, ακαθόριστη και αβέβαιη μεταξύ τους πλοκή.

Αυτή η γνώση, που δεν είναι μόνο αυτογνωσία, είναι υπεύθυνη και για την αίσθηση της απουσίας του υποκειμένου από τη ζωή του –ακριβώς γιατί το αδιάψευστο βάθος το οποίο αναγνωρίζει στην ανθρώπινη μοίρα (που είναι μοίρα δική του και όλων) οδηγεί σε μια *ζωή-σύμβολο*, και τα σύμβολα συνδέονται στενά με την ανυπαρξία και την απουσία. Ο Λειβαδίτης βρίσκει τη ζωή πολύ πιο τελεσίδικη –και αυτό δεν είναι συμπέρασμα μοιρολατρίας. Απλά θεωρεί πως, αν είναι τέτοιος ο χαρακτήρας της, τότε το μόνο που απομένει είναι η κατά το δυνατό απόλυτη ανίχνευση του αδιέξοδου προορισμού της, και όχι η αντίσταση στην τραγική του ουσία.

Ο ήρωας αισθάνεται πως οφείλει να συγκρουστεί, να απορρίψει με κάθε κόστος όλη αυτή τη σκηνοθεσία της δήθεν προσφερόμενης “ζωής”, γιατί ακριβώς σ’ αυτήν την εκδοχή δεν μπορεί να είναι αυτό που ως ύπαρξη σκέφτεται για τον εαυτό του. Αυτή είναι και μια νέα *υπαρξιακή ηθική*, την οποία ο ποιητής υπερασπίζεται με την ίδια παραφορά παλαιότερων εποχών και η οποία τον οδηγεί στα πιο ακραία όρια της αίσθησής της:

⁴⁸ *Ποιήματα 1958-1964, 1978, “Μικρή υπαρξιακή παρένθεση”, Ποίηση 1: 388.*



Περίεργο, κι όμως οι ίδιοι εμείς ξένοι για τη ζωή μας, φερ-
 μένοι πάντα απ' το όνειρο
 κάπου αλλού, /.../
 ζήσαμε ερήμην, που; κι ας ψάχνουν οι άλλοι να μας βρουν
 μες το παλιό μας, /.../

Αραγε υπήρξαμε; Ποιος ξέρει! Μα ο τεχνίτης αύριο,
 για νάναι σίγουρος
 ότι δεν ψεύδεται, ας χαράξει, για καλό και για κακό, στην
 πέτρα που θα μας σκεπάζει:
 στάθηκαν τίμιοι, μα Απόντες.⁴⁹

Η "απουσία" την οποία αποδέχεται το λυρικό υποκείμενο δεν είναι μια έννοια απογυμνωμένη και κενή. Δηλώνει πως η δική του ζωή πραγματώθηκε και ακολούθησε όρους ξένους προς την πραγματικότητα, και γι' αυτό δεν μπορεί να είναι εποπτεύσιμη με αντικειμενικά κριτήρια. Η δική του δράση και παρουσία πιστοποιείται σε αυτό το αόριστο "αλλού", το οποίο σχετίζεται άμεσα με τον κόσμο του ονείρου. Σκοπός του ποιητή είναι να εξανθρωπίσει την "απουσία", βάζοντας ανθρώπους να ζουν μέσα της, και, ως εκ τούτου, να την καταστήσει σύμβολο της αμετάκλητης σύγκρουσης ανάμεσα στο ισχυρό εσωτερικό γίνεσθαι της συνείδησης και το εξωτερικό της τρέχουσας πραγματικότητας.

Η σύγκρουση αυτή έχει βέβαια την προϊστορία της στο κοινωνικό δράμα, τους αγώνες και την ιστορική κατάληξη. Τώρα, όμως, υπάρχουν δύο επιπρόσθετα στοιχεία: η σεμνή αποδοχή του τετελεσμένου και η έννοια της "νεκρότητας" (ως ισοδύναμο της "απουσίας" που ήδη θίξαμε) την οποία ενδύεται πλέον το υποκείμενο:

«Γιατί ενώ τάθελες όλα, να δεχτείς να είσαι μόνο αυτό που
 πρέπει, είναι μεγάλο
 σα μια Αποκαθήλωση».⁵⁰

⁴⁹ Ο.π., "Απόντες", σσ. 436-437.

⁵⁰ Ο.π., "Ιστορία αλά Όφφμαν", σελ. 422.



Με τούς όρους αυτούς, τη σιωπηλή αξιοπρέπεια και τη δύναμη να βαστά "όρθιος και μόνος" τη συντριβή του, ο ποιητής αρχίζει να συνθέτει έναν νέο κόσμο από τη στάχτη του παλαιού.

Η διαλεκτική, επομένως, φύση του προβλήματος της "ταυτότητας" θέτει τις βάσεις μιας επίσης διαλεκτικής λύσης. Ο ήρωας αναλαμβάνει μια εποπτική στάση ακόμη και απέναντι στην δική του ύπαρξη, προκειμένου να μπορεί να αναγνωρίζει συνεχώς τα όρια και το βάθος του αδιεξόδου του· αυτή η επιλογή διαθέτει μια υπαρξιακή εγκυρότητα έξω από τη φυσική ακολουθία του χρόνου και της ζωής.

Από την άλλη μεριά, όταν εγκύπτει μέσα στο γίνεσθαι της ανθρώπινης πραγματικότητας, διαπιστώνει τον τρόπο με τον οποίον η ίδια η διαδικασία της ζωής αφαιρεί τη ζωή, ενώ, την ίδια στιγμή, οι κορυφώσεις των ανθρώπινων παθών γίνονται κάτοπτρα αναγνώρισης του αληθινού εαυτού που έχει εγκαταλειφθεί στην άγνοια της μη-συνείδησης. Απέναντι σ' αυτή την "απουσία", την πραγματική νεκροφάνεια, η ποιητική του Λειβαδίτη θα είναι καταγγελτική:

Στέφανος

Λοιπόν; Τι σημασία έχουν πια όλα αυτά! Τόσα λόγια, τόσα όνειρα, τόσοι δρόμοι (για να πας που;)

Συχνά μισήσαμε ως το θάνατο ή άλλοτε αγαπήσαμε ως τον εξαγνισμό

η περηφάνια μας έκανε, καμιά φορά, να κλάψουμε, ο εγωισμός 5

πολλά να στερηθούμε, ο φόβος μήπως αποτύχουμε, η αίσθηση του ανεκπλήρωτου

όταν είχαμε πετύχει, φιλοδοξίες, τύψεις, γενναιότητες, που σαν μεγεθυντικοί φακοί μεγάλωναν ως το άπειρο τον ελάχιστο εαυτό μας... 10

*Και δεν είδαμε τίποτα απ' τον απέραντο κόσμο!*⁵¹ 12

⁵¹ Οι Τελευταίοι, 1966, Ποίηση 1: 463



Στο πλαίσιο αυτό, ο προσδιορισμός της ταυτότητας του υποκειμένου είναι η πορεία της συνείδησης του εαυτού σε μια αδιάκοπη διαδικασία εμπάθυνσης η οποία ξεπερνά τον πολιτισμό, τους ανθρώπους και τα σύμβολα ως παράγοντες του ασυνείδητου και αναπόφευκτου ετεροκαθορισμού.⁵² Αυτό είναι ουσιαστικά το κέρδος της επιλογής του ποιητικού υποκειμένου, να υπο-φέρει το γεγονός της ζωής αποξενωμένο από τη γεύση της.

Ο J. Brodsky κάνει ορισμένες χαρακτηριστικές επισημάνσεις όσον αφορά τη σχέση της συνείδησης με την ύπαρξη: "Ήμουν περίπου δέκα ή έντεκα όταν κατάλαβα ότι η φράση του Μαρξ "η ύπαρξη καθορίζει τη συνείδηση" ήταν αληθινή μόνο για τόσο χρόνο, όσο χρειάζεται στη συνείδηση να αποκτήσει την τέχνη της αποξένωσης— από εκεί και πέρα η συνείδηση είναι μόνη της και μπορεί να καθορίσει ή και να αγνοήσει την ύπαρξη."⁵³ Οι παρατηρήσεις του αναπτύσσουν μια σχέση σχεδόν ερμηνευτική για την ποίηση του Λειβαδίτη, η οποία ουσιαστικά καταγράφει τον αγώνα της συνείδησης να έρθει σε επαφή με τον απέραντο χώρο της ύπαρξής της, σημειώνοντας στην πορεία του τις επίγνώσεις για το ανθρωπινό πρόσωπο - υποκείμενό της.

Αυτό, εξάλλου, είναι και το αίτημα του ίδιου του ποιητή, ο οποίος, για ολόκληρο το δεύτερο μέρος του πρώτου τόμου της *Ποίησής* του, θέτει ως μότο:

*Οι άνθρωποι έχουν ανάγκη από σένα,
μόνο στο μέτρο που τους προσφέρεις
το αληθινό σου πρόσωπο. Αυτή η σχέ-
ση καθορίζει την αξία της προσφοράς
σου, μα και το ίδιο σου το πρόσωπο.*⁵⁴

Ο Λειβαδίτης, έτσι, απομακρύνει εξ αρχής τα σκοτεινά σύννεφα της α-
γονίας, κτίζοντας έναν κόσμο ηρωικά στωικό, με το στίγμα της υπαρξιακής
αυτογνωσίας.

⁵² Βλ. Silverman, Kaja, *The Subject of Semiotics*, New York, Oxford University Press, 1983, σσ. 126-193.

⁵³ Brodsky, J., *Less Than One: Selected Essays*, England, Penguin, 1987, σελ. 3.

⁵⁴ Ποίηση 1: 205



δ. Το παράλογο

“Οι Τελευταίοι” είναι μια συλλογή-σύνοψη και, ταυτόχρονα, επίλογος της μέχρι το 1966 πορείας, η οποία συμπυκνώνει στη σύνθεσή της τις ποιητικές, ψυχολογικές και συνειδησιακές κατακτήσεις του Τάσου Λειβαδίτη. Παράλληλα, αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία θα διαμορφώσει τις νέες του ποιητικές καταθέσεις και έναν διαφορετικό τρόπο γραφής, στοιχεία που θα βρουν την έκφρασή τους έξι χρόνια αργότερα, το 1972, με την έκδοση του “Νυκτερινού επισκέπτη”.

Η συλλογή ξεκινά με μια σύντομη σκηνοθετική οδηγία και ουσιαστικά απαρτίζεται από τους μονολόγους δέκα προσώπων, εκ των οποίων τα δύο, η “Κλυταιμνήστρα” και ο “Πυλάδης”, είναι ψυχοπαθείς.⁵⁵ Η πληροφορία αυτή, την οποία ο ποιητής προτίμησε να απαλείψει στις κατοπινές εκδόσεις αποφεύγοντας την μετωπική καταδήλωση, έχει ένα ειδικό βάρος και επικυρώνει το γεγονός πως ο κεντρικός άξονας των καταθέσεων όλων των ποιητικών αυτών προσώπων έχει ένα σήμα ανοιχτό προς το παράλογο.⁵⁶ Η προσωπικότητα του καθενός έχει, για διαφορετικές αιτίες, κατακερματιστεί. Ο κόσμος παρουσιάζεται γι’ αυτούς με μια απουσία νοήματος ως προς τον εξωτερικό προορισμό του και αποσυνδεδεμένος από τη ζωή, η οποία έχει απολέσει τον ενοποιημένο χαρακτήρα της και, κατά συνέπεια, τη δύναμη να προσφέρει πληρότητα.⁵⁷ Οι ήρωες μέσα από τις ελλείψεις, τους αδήριτους αποκλεισμούς και τα ανέκκλητα τείχη που τους επιβάλλουν, δεν μπορούν να αναγνωρίσουν στο είδωλο που η πραγματικότητα προσφέρει για τους ίδιους μια

⁵⁵ Βλ. Τάσος Λειβαδίτης, *Οι τελευταίοι*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1966. Οι εκδόσεις της συλλογής που ακολούθησαν από τον “Κέδρο” (1978, 1985) έχουν διαφοροποιηθεί από τον ποιητή. Βλ. σχετικά: Απ. Μπενάτσης, *Η ποιητική Μυθολογία του Τάσου Λειβαδίτη*, σσ. 233-234.

⁵⁶ Τις πρώτες μορφές του παραλόγου και τις αιτίες που γεννούν την αποτύπωσή του στο ποιητικό σύμπαν του Τ. Λειβαδίτη έχουμε επισημάνει ήδη στην περίοδο του στρατοπέδου.

⁵⁷ Βλ. σε αντιδιαστολή την ψυχολογία του παιδιού, όπως την αναπτύσσει ο Eagleton, Terry, *Εισαγωγή στη Θεωρία της Λογοτεχνίας*, σελ. 247.



άσφογη ταυτότητα. Η ύπαρξή τους σημαίνεται περισσότερο μέσα από το πολιτιστικό σύστημα, τις στερήσεις, τις ιστορικές συνθήκες, τις διαπροσωπικές σχέσεις, το αναπόφευκτο της ανθρωπίνης μοίρας ενάντια σε προσωπικές προθέσεις και επιθυμίες, και όχι τόσο από τους ίδιους. Όλοι οι ήρωες-ονόματα της ποιητικής συλλογής φαίνεται να υποψιάζονται –ο καθένας στο δικό του βαθμό και με τον δικό του τρόπο– αυτή την αλήθεια, κάτι που συνδέεται άμεσα με το δραματικό τόνο του μονολόγου της αυτοκριτικής και της αυτοανάλυσης που δημιουργούν οι *διαψεύσεις*. Γι' αυτό, είτε άμεσα είτε έμμεσα, αναζητούν εναγώνια ένα αντιστάθμισμα που να ξεπερνά τη συμβατική ζωή και τον χαρακτήρα του ετεροκαθορισμού της, φτάνοντας στα όρια μια ιδιάζουσας παραφροσύνης· διεκδικούν το δικαίωμα να μπολιάσουν την ασήμαντη καθημερινότητα με μια αλήθεια δική τους, υποκειμενική αλλά απόλυτη, και με ένα μύθο τραγικό αλλά ζωντανό⁵⁸, που σημαίνει ένα ηρωικό μοντέλο "χειραγώγησης" της ζωής.⁵⁹

"Το να αρχίσει κανείς να σκέφτεται σημαίνει πως αρχίζει να αυτό-υπόνομεύεται" επεσήμεινε ο Camus. Αυτή η ακραία αυτό-υπονόμευση και η εσωτερική της ένταση δομεί το "παράλογο". Η ίδια η ζωή είναι ένας μηχανισμός που αποκρύπτει τις πολλαπλές αντιφάσεις του και λειτουργεί επιτυχημένα μόνο χάρη στις κοινωνικές συμβάσεις που κατοχυρώνονται *a priori* μέσα από το κοινωνικό σύστημα που προϋπάρχει. Η αποξένωση του ανθρώπου φαίνεται να ξεκινά ως γεγονός από τη στιγμή της γέννησής του μέσα σε οποιοδήποτε πολιτιστικό μοντέλο, το οποίο, δίνοντας στο άτομο τη δυνατότητα ένταξης και λόγου, το ταξινομεί μέσα του ως μέρος των σημαινόντων και των σημαινομένων του.⁶⁰ Αυτήν την αιχμαλωσία ανιχνεύουν οι ήρωες του Λειβαδίτη και σε αυτό το επίπεδο ανάγονται, ουσιαστικά, τα πολλαπλά ερωτήματα του προορισμού που θέτουν. Και κάνοντας αυτό, έρχονται αντιμέτωποι με τον βαθύτερο προορισμό

⁵⁸ Αναφερόμαστε, ουσιαστικά, στο ρόλο της χρησιμοποίησης ονομάτων-συμβόλων από την μυθολογία και στα ιδιαίτερα γνωρίσματα με τα οποία τους πριμοδοτεί ο ποιητής.

⁵⁹ Όπως θα αποδειχτεί η ηρωική χειραγώγηση της ζωής σημαίνει την στωική αποδοχή των γεγονότων της, τη φιλοσοφική και συνειδησιακή κατανόησή τους.

⁶⁰ Βλ. χαρακτηριστικές επισημάνσεις της Silverman, Kaja, *The subject of Semiotics*, σσ. 126-131.



των πράξεων στο επίπεδο της διαχρονίας και πέρα από τον πολιτισμό, διάσταση που προσφέρει η μαρτυρική, μονολιθική εστίαση στο γίνεσθαι της εσωτερικότητάς τους.

Μέσα από την τακτική αυτή ο ποιητής αποκαλύπτει την στοχαστική τάξη του παραλόγου· αρχίζει δηλαδή να αποδέχεται τις αντιστροφές εκείνες, τις ακραίες αλήθειες και να φτάνει στο ακρότατο σημείο επιγνώσεων που εγγίζουν τη μυστική –ακριβώς εξαιτίας της οδύνης της– και απόκρυφη, αλλά καθόλου μεταφυσική, λογική του.

Θα μπορούσαμε να υποστηρίξουμε πως στους μονολόγους του “Στέφανου” συνοψίζεται με αποκαλυπτικό τρόπο η μοίρα της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς. Ο “Φίλιππος” είναι ένας από τους επιζώντες συντρόφους που καταλήγει σε μια σπαραχτική θέση: “λησμονημένοι / απ’ όλους, άχρηστοι, / καταλαβάμε πόσο αυτή η ερήμωση / μας εξανθρώπιζε”. Ο “Γαβριήλ” ζει στον καθημερινό του βίο τη διάψευση των ονείρων της παιδικής του ηλικίας. Ο “Γρηγόρης” και η “Άννα” θα μιλήσουν για την εμπειρία των εραστών και τα αδιέξοδα που τη συνοδεύουν. Ο “Πυλάδης”, για την υποχρέωση να ζήσει μια μοίρα ξένη, προκαθορισμένη και κατώτερη από τον ίδιο. Η “Ελισάβετ” με τις διεισδυτικές της θέσεις θα αποδώσει ένα βαθύτερο νόημα σε όλους αυτούς τους εγκλωβισμούς:

“Πεθαίνουν τα όνειρά μας μέσα στην εκπλήρωση.

Και μόνο εκείνα τ’ άλλα, που η τύχη ή έστω οι περιστάσεις

τους αρνήθηκαν την ύπαρξη, εκείνα ζουν για πάντα.”

Το ερώτημα που τίθεται είναι σε ποιον κόσμο.

Η εξωλογική εμπειρία της ζωής που αποκομίζουν και η δύναμη της συνείδησης μέσα σ’ αυτήν δομούν τον έλλογο λόγο των επιγνώσεων του καθενός. Η ομιλία τους δεν είναι τίποτε άλλο από μια πραγματική και αντικειμενική διείσδυση στο μυθολογικό περιεχόμενο της ανθρώπινης ειμαρμένης, αλλά και του συμβόλου που μερικοί προσωποποιούν. Η παρατήρηση αυτή αποδεικνύεται πιο άμεσα στην περίπτωση της “Κλυταιμνήστρας”:



Είμαι κι εγώ ένα πρόσωπο –θεατρικό έστω, έξω απ' την
τρέχουσα πραγματικότητα

όπως ισχυρίζονται οι ανόητοι. Η Κλυταιμνήστρα με τ' ό-
νομα!

-Μόλις με σκότωσαν, με το τσεκούρι ακόμα καρφωμένο στο
πλευρό,

σηκώθηκα κι ήρθα ως εδώ – θέλοντας να ξεφύγω τη

Μοίρα, τη μοιχεία και το φόνο

και να ζήσω έξω απ' τα μαρμάρια προπύλαια της τραγω-
δίας

που με είχανε φυλακισμένη.

Όμως γελάστηκα! Στην τραγωδία όλα έχουν μια τάξη,

η αδικία κι η τιμωρία της, η επέμβαση των θεών και πάνω
απ' όλα

η ανάγκη να γνωρίσει κανείς ως το βάθος

τον εαυτό του – η Αντιγόνη, ο Οιδίποδας, εγώ...

Αλλά ο δικός σας κόσμος είναι απρόβλεπτος – φονικές μά-
χες σαν της Τροίας

στους δρόμους ή μέσα σε μια κάμαρα

με δυο μόνο πρόσωπα πάνω στο ίδιο κρεβάτι.

Θα σας έπαιρνα για τρελούς! Μα ετούτο το τσεκούρι στο
πλευρό

μ' έκανε να καταλαβαίνω τους ανθρώπους.⁶¹

Τα τελευταία λόγια της “Κλυταιμνήστρας” είναι η άρση του παραλόγου μέσα στο ανέκκλητο γεγονός του –και θα σταθούμε σ' αυτό το σημείο πιο αναλυτικά. Στην περίπτωση της ψύχωσης το “εγώ” υπάγεται, με διάφορες διαβαθμίσεις, στην εξουσία του ασυνείδητου· πρόκειται για περιπτώσεις δύσκολα θεραπεύσιμες, καθώς το άτομο έχει χάσει τις δυνάμεις αντίστασης και αυτοελέγχου.⁶² Η ασθενής (χρησιμοποιούμε τα δεδομένα της πρώτης έκδοσης)

⁶¹ Οι Τελευταίοι, 1966, Ποίηση 1: 453-54.

⁶² Βλ. σχετικά Ιεροδιακόνου, Χαράλαμπος, Ψυχιατρική, επιμέλεια: Χ. Ιεροδιακόνου, Χ. Φωτιάδη, Ε. Δημητρίου, Θεσσαλονίκη, Μαστορίδη, 1988, σελ. 168. όπου, ως κύρια



έχει ταυτιστεί απόλυτα με ένα μυθικό πρόσωπο, προσλαμβάνοντας την πραγματικότητα στα πλαίσια αυτής της παράνοιας. Η “Κλυταιμνήστρα” δεν είναι μόνο ρόλος, αλλά σύμβολο μιας μοίρας κοινής και εφαρμόσιμης. Με τον τρόπο αυτό αφενός το σύμβολο ενανθρωπίζεται, αφετέρου, ο άνθρωπος που το ενσαρκώνει, εξασφαλίζει το απαραίτητο για τη λύτρωσή του συμβολικό-ηρωικό σύστημα αξιών, το ιδεολογικό, δηλαδή, και κοσμολογικό σύμπαν του συμβόλου. Ο ποιητής με το εύρημα αυτό επιτυγχάνει μία διαιώνιση του μύθου στο σήμερα και, ταυτόχρονα, τον αποκαλυπτικό λόγο ενός ανθρώπου που είναι πιο άμεσα δεμένος με το ασυνείδητό του. Έτσι, το σήμα του παράφρονα αποκτά μια διπλή προοπτική. Τα δύο επίπεδα, μυθικό και καθημερινό, λογικό και παράλογο, αλληλοδιαχέονται, συνυπάρχουν, αλληλοφωτίζονται και, ταυτόχρονα, αυτοκαταργούνται, διεκδικώντας ένα χώρο εξωπολιτισμικό και καθαρά υπαρκτικό.

Η “Κλυταιμνήστρα” συγκρούεται με την ανθρώπινη λογική, καθώς δεν υπάρχει τίποτε που να δικαιολογεί την εξωθεατρική ταύτιση ενός ανθρώπινου υπόκειμένου με έναν ρόλο. Με το συγκαταβατικό, όμως, “έστω”, αναλαμβάνει το θεατρικό προσωπείο (αποδέχεται την πολιτισμική σύμβαση) και διεκδικεί την ύπαρξή της στην κοινή λογική.

Ως θεατρικό πρόσωπο και κουβαλώντας, ταυτόχρονα, ως παράφρονας το πραγματικό βάρος ενός συμβόλου, παράγει τον εσωτερικό του λόγο “έξω από τα μαρμάρια προπύλαια της τραγωδίας” στην οποία ανήκει. Συνειδητοποιεί τα αδήριτα δεσμά της και αποπειράται να διεκδικήσει την ελευθερία της, εκφράζοντας το αίτημα για μια ζωή πέρα από το πεπρωμένο, που την τοποθέτησε μέσα στα συγκεκριμένα τραγικά διλήμματα και της προεξόφλησε ένα εξίσου τρομερό τέλος. Η “Κλυταιμνήστρα”, κουρασμένη από το βάρος της μοίρας της, αναζητά το δικαίωμα για μια ζωή πιο “μικρή” αλλά δική της. Γι’ αυτό,

συμπτώματα των ψυχώσεων, καθορίζονται η αδυναμία προσήλωσης στην αντικειμενική πραγματικότητα, η ανικανότητα διαχωρισμού πραγματικού μη πραγματικού και οι έντονες ψευδαισθήσεις που έχουν ως αποτέλεσμα την αποδιοργάνωση της προσωπικότητας.



όπως δηλώνει, ήρθε “εδώ”, αναζητώντας μέσα στην τέχνη να χάσει το πεπρωμένο-σύμβολο και να αιτήσεται έναν νέο χρόνο για αυτήν ως ύπαρξη.⁶³

⁶³ Ο Ρίτσος-έχει διερευνήσει επίσης το ίδιο θέμα του αυτοπροσδιορισμού στα έργα της “Τέταρτης Διάστασης”. Ενδεικτικά παραθέτουμε ένα απόσπασμα από τον “Ορέστη” που ανταποκρίνεται σε μια διακειμενική προοπτική:

“Πώς γίνεται

οι άλλοι να ορίζουν λίγο-λίγο τη μοίρα μας, να μας την επιβάλλουν
 κ’ εμείς να το δεχόμαστε; Πώς γίνεται μ’ ελάχιστα νήματα
 κάποιων δικών μας στιγμών να μας υφαίνουν
 ολόκληρο το χρόνο μας, τραχύ και σκοτεινόν, ριγμένον
 σαν καλύπτρα απ’ το κεφάλι ως τα πόδια μας, σκεπάζοντας
 ολόκληρο το πρόσωπό μας και τα χέρια μας, όπου αποθέσανε
 ένα άγνωστο μαχαίρι –ολότελα άγνωστο– και να φωτίζει
 με τη σκληρή του λάμψη ένα τοπίο, όχι δικό μας, –
 αυτό το γνωρίζω: όχι δικό μας. Και πώς γίνεται
 να το αποδέχεται η δική μας μοίρα, ν’ αποσύρεται
 και να κοιτάει σαν ξένη εμάς τους ίδιους και την ξένη μοίρα μας,
 μουγγή, αυστηρή, παραιτημένη, αμέτοχη,
 ούτε με το ύφος καν μιας μεγαλοψυχίας ή στωικότητας,
 χωρίς τουλάχιστο να εξαφανίζεται, χωρίς να πεθαίνει,
 να μείνουμε έρμαιο έστω μιας αλλότριας μοίρας,
 αλλά μιας μόνον – όχι δίβουλοι και μοιρασμένοι, Να την, που μένει
 εκεί, σαν νυσταγμένη: –τόνα της μάτι κλειστό και τ’ άλλο διελσταλ-
 μένο,
 αφήνοντάς μας να τη βλέπουμε που μας παρατηρεί και διακρίνει
 το αιώνιό μας ταλάντευμα, χωρίς επιδοκιμασία ή αποδοκιμασία.
 Δύο έλξεις αντίρροπες μου φαίνεται ν’ αντιστοιχούν στα δυο μας πόδια,
 κ’ η μια έλξη απομακρύνεται όλο πιο πολύ απ’ την άλλη
 φαρδαινώντας το διασκελισμό μας ως το διαμελισμό· και το κεφάλι
 είναι ένας κόμπος που κρατάει ακόμη το κομμένο τούτο σώμα,
 ενώ, θαρρώ, τα πόδια είναι πλασμένα να μετακινούνται
 ένα-ένα μόνο του, σ’ ένα ρυθμό και τα δυο, σε μια κατεύθυνση,
 στον κάμπο κάτω, δίπλα στα τσαμπιά των σταφυλιών, ως τον ορίζοντα
 πέρα που ροδίζει,
 μεταφέροντας ακέριο το σώμα μας –ή μήπως
 γι’ αυτόν τον μέγα διασκελισμό πλαστήκαμε
 πάνω απ’ τον άγνωστο γκρεμό, πάνω απ’ τους τάφους και τον τάφο μας;”.



Η συνείδησή της, ωστόσο, θα ανατρέψει τις προθέσεις της, φέρνοντας στο φως την επίγνωση πως ο οποιοσδήποτε ιστορικός χρόνος και τόπος αποδίδει μέσα στην κάθε ύπαρξη (σημαντική ή ασήμαντη) ένα άλλο πεπρωμένο, που είναι πάντα δικό του και όχι δικό της. Γι' αυτό και επιστρέφει στη ζωή του ονόματός της, καθώς κατανοεί πως δεν υπάρχει κάτι περισσότερο ακέραιο, ανώτερο ή διαφορετικό, από αυτό που ενέχει μέσα της η "τάξη της τραγωδίας", δηλαδή η τάξη οποιασδήποτε ανθρώπινης μοίρας.

Η ίδια η ανθρώπινη ζωή ταυτίζεται με την τραγωδία, και, πέρα από οποιαδήποτε τύχη, από οποιοδήποτε πλαίσιο αδικίας, ενοχής, τιμωρίας και δικαιοσύνης, έχει έναν κοινό απώτερο προορισμό που καθιστά τις διαφορετικότητες συγγενείς: είναι η αναζήτηση των υποσυνείδητων ελλείψεων της ύπαρξης, που σημαίνει τη γνωριμία της συνείδησης με τον "εαυτό". Ο Οιδίποδας, η Αντιγόνη, εκείνη η ίδια, είναι διαφορετικά πρόσωπα-σύμβολα, στάσεις και περιπέτειες, ρόλοι και πεπρωμένα, που μέσα από διαφορετικούς ρόλους οδηγήθηκαν στην ανακάλυψη της ταυτότητάς τους.

Επομένως, όλο αυτό το ποιητικό σύστημα, υπερασπίζοντας την πρόθεση της επίγνωσης, έχει μια κατεύθυνση θετική στο αποτέλεσμα του. Διατηρεί και διαφυλάττει μέσα στις ζωές των πρωταγωνιστών του τη σχέση του αιτίου προς το αποτέλεσμα. Διέπεται, δηλαδή, από μια αυστηρά συγκεκριμένη λογική, που σημαίνει από έναν προορισμό, ο οποίος δεν εγκαταλείπει κανέναν μετέωρο, παρέχοντας για το κάθε τι απαντήσεις αδυσώπητες αλλά ικανές.

Αυτός ο κόσμος "του παραλόγου" συγκρούεται συνολικά με το λειτουργικό σύστημα του ανθρώπινου βίου, ακριβώς γιατί ο δεύτερος, στην προσπάθειά του να ξεφύγει το σενάριο της τραγωδίας του, κινείται αποκλειστικά προκειμένου να ανακουφίσει την πείνα για ευδαιμονία. Έτσι, το παρόν τρέφει αυταπάτες και ψευδαισθήσεις για το μέλλον, ενώ, όταν όλα ματαιωθούν, λίγα αναγνωρίζονται και ελάχιστα επισημαίνονται. Αυτή η τυφλότητα είναι και ο παραλογισμός του, η σύσταση μια διαφορετικής τραγωδίας χωρίς έλεος και κάθαρση, που αφήνει τους πρωταγωνιστές και τους θεατές της κενούς.

Ωστόσο, το βαθύ ρήγμα των δύο κόσμων δεν παραμένει απροσπέλαστο. Η ανάγκη της "Κλυταιμνήστρας" να ελευθερωθεί από τη βία και το φόνο της, να βρει, με άλλα λόγια, τα αίτιά του και να ειρηνεύσει, την υποχρεώνει σε μια



κατανόηση της δικαιοσύνης του δολοφόνου παιδιού της. Αυτό το πολύ πιο σκληρό και βίαιο γεγονός της εγχειρίζει μια ικανότητα άνευ ορίων, τη βαθύτατη συναίσθηση της ανθρώπινης ανάγκης για ευτυχία. Έτσι, μπορεί να κατανοεί “με λύπη κιόλας ‘κ’ ευσπλαχνία” τις διαφορετικές επιλογές των ανθρώπων που δεν αντέχουν την οδύνη των επιγνώσεων και –κυρίως– τη σπαραχτική δίψα της πλάνης τους, γιατί:

“μέσα σε κάθε ζωή υπάρχει πάντα κάτι πιο βαθύ
απ’ τον εαυτό της–
η ζωή των άλλων”

“Οι Τελευταίοι” είναι ο έσχατος λόγος που εγκαταλείπουν πίσω τους ήρωες-σύμβολα τόσο του καθημερινού όσο και του μυθολογικού βίου. Οι φωνές τους συστήνουν μια συμβολική και δραματική γλώσσα· αγωνίζονται να εξαφανίσουν το υποκείμενο της ομιλίας τους και να ταυτιστούν με τη συνείδηση του αναγνώστη, να καταστήσουν τον λόγο τους σε τέτοιο βαθμό αναγνωρίσιμο από την εμπειρία και τη συνείδηση του αναγνώστη, ώστε να μείνει ο τελευταίος μόνος, ακούγοντας ως φωνή του κάθε ήρωα τη φωνή του.

ε. Συνοπτικά συμπεράσματα της περιόδου 1957 - 1966

Η ποιητική του Λειβαδίτη, που την πρώτη περίοδο είχε δομηθεί πάνω στις συνισταμένες μιας γραμμικής εξέλιξης, βρίσκεται τώρα αντιμέτωπη με μια εκτεταμένη ιστορική ασυνέχεια. Ο ίδιος θα παραδεχθεί αργότερα: “το να πιστεύουμε πως απ’ το σοσιαλισμό κι εκεί η Ιστορία θα κινηθεί απρόσκοπτα κι ευθύγραμμα, είναι η χειρότερη παρανόηση του μαρξισμού, η ίδια η αναίρεσή του”.⁶⁴ Ωστόσο, η δοκιμασία αυτή που έχει ένα σαφές κοινωνικό, πολιτικό και ιδεολογικό έρεισμα, προκαλεί την ανάγκη για ένα διεξοδικό αυτοπροσδιορισμό, που επιδρά καθοριστικά στην ψυχολογία και τη συνείδηση του ποιητή.

Η ποίηση της περιόδου έχει έναν αρκετά περίπλοκο χαρακτήρα, με ακραίες χειρονομίες απογοήτευσης και ψυχικού πόνου, αλλά και άμετρης

⁶⁴ Λειβαδίτης, Τάσος, “Η ποίηση της ήπας: Ένα θέμα για διερεύνηση”, *Επιθεώρηση Τέχνης*, αρ. 141, 1966, σσ. 132-136.



αισιοδοξίας σε φανταστικό-κοσμικό επίπεδο για το κοινωνικό όραμα (25^η ραψωδία της Οδύσσειας). Η αλήθεια βρίσκεται κάπου στη μέση, και είναι αρκετά σύνθετη.

α) Οί ιστορικές διαψεύσεις, όπως εντοπίζονται κυρίως στη "Συμφωνία αρ. 1" και την "Καντάτα", λειτουργούν ως εγκάρσιες τομές, αναδεικνύοντας εσωτερικές παραλήψεις, κενά και ανεπάρκειες που δεν είχαν ληφθεί υπόψη. Εύλογα, λοιπόν, υποκινούν ένα αίσθημα τύψεων και ευθύνης για μια ζωή, που, αν και διεκδίκησε, δεν κατάφερε να επικυρώσει την ύπαρξή της. Από εδώ ξεκινούν η ανάγκη του αφηγητή να γνωρίσει βαθύτερα τον εαυτό του, η εσωστρέφεια και η επιθυμία για πιο προσωπικές καταθέσεις.

β) Το βάρος των διαπιστώσεων της ματαίωσης εξισορροπείται έντεχνα, όχι, όμως, τόσο από τις αντιπαραβολές της θύμησης ηρωικών μαχών, μεγαλόστομων επιταφίων και επιβολής μιας αισιόδοξης προοπτικής· οι επιπτώσεις που υπάρχουν στον ψυχικό κόσμο από την εμπειρία των διάψεύσεων απαιτούν βαθύτερη ισορροπία, η οποία διασφαλίζεται με μια φιλοσοφική αντίληψη για την σταθερή αξία της ζωής σε οποιαδήποτε εκδοχή της.

Ο Λειβαδίτης, εξετάζοντας την τυπική λειτουργία της φύσης και τον κόσμο της πολιτείας, συγκροτεί μια φιλοσοφική συνείδηση για τη λειτουργία του χρόνου και την ανθρώπινη μοίρα η οποία αναδεικνύει τη σημασία και την αξία οποιασδήποτε "ήττας", ανθρώπινης ταπείνωσης και οδύνης. Η ίδια η ζωή προσδιορίζεται ως αέναος κύκλος που συνταιριάζει την εναλλαγή, τη σύνθεση των αντιθέσεων, "το αιώνιο τέλος με την αιώνια αρχή"⁶⁵, σε μια ασάλευτη και αδιάκοπη διαδικασία. Μέσα στο πλαίσιο αυτό, διεκδικείται ο εξανθρωπισμός του ποιητικού υποκειμένου, η συνειδησιακή του ανύψωση και η κατάκτηση ενός ηρωικού ήθους που μπορεί να υποβαστάξει το τραγικό περιεχόμενο της ζωής και τις αποκαλύψεις του.

⁶⁵ Οι γυναίκες με τ' αλογίσια μάτια, 1958, Ποίηση 1: 279.



γ) Αφού ανιχνεύσει τις διαψεύσεις των οραμάτων μέσα στις συνθήκες της αστικής πραγματικότητας και συνθέσει αντίβαρα της νέας φιλοσοφικής του αντίληψης, ο ποιητής θα εστιάσει στον ιδιωτικό χώρο της ατομικής συνείδησης.

Η μετακίνηση αυτή από το *κοινωνικό* στο *ιδιωτικό* δεν είναι τυχαία. Η εμπειρία από τη ματαίωση στο χώρο της κοινωνικής δράσης βρίσκει το αναλογικό αποτύπωμά της σε εκείνον της ιδιωτικής ζωής. Ο Λειβαδίτης, εξερευνώντας το σκοτεινό περιεχόμενο της ανθρώπινης μοίρας με τα αδιέξοδα των ανθρώπινων σχέσεων και των προσωπικών διαψεύσεων, φέρνει στο φως καθολικές νομοτέλειες που τη διέπουν.

Ο αφηγητής συναισθάνεται πως ο "μύθος" που βίωσε, διάσπαρτος από δικές του πράξεις και ιδέες, πληρωμένος με αρκετές οδυνηρές επιλογές, δεν είναι, παρ' όλα αυτά, εντελώς ταυτόσημος με την αληθινό εαυτό του. Αυτή η αναντιστοιχία και η πρώτη κατάρρευση προκαλούν ένα αδήριτο αίτημα αυτογνωσίας. Ως εξέλιξη αυτής της συνθήκης διερευνάται ο ρόλος των κοινωνικών συμβάσεων και εκείνος των αδιόρατων κινήτρων που επιδεινώνουν το αίσθημα της αποξένωσης του υποκειμένου από τον εαυτό του. Έτσι, το λυρικό υποκείμενο κάνει τα πρώτα του βήματα σε μια εσωτερική αυτοψία, σε μια διαδικασία διάλυσης και ανασύνθεσης της ταυτότητάς του σε υπαρξιακό επίπεδο.

δ) Ο ποιητής, συγκλονισμένος από τις επιγνώσεις που αποκομίζει, συνεχίζει με ακόμα πιο δεισδυτικά πλάνα, μετακινούμενος από την ατομική ιστορία, τη συνείδηση και την αυτογνωσία, στην ενδοσκοπήση και την ψυχική ανάλυση (*Ποιήματα 58-64*). Από εκεί, καταλήγει σε ένα σχήμα που μέσα από τον φαινομενικό "παραλογισμό" των ηρώων του ("*Οι Τελευταίοι*"), αποκαλύπτει το πιο απροσδόκητο περιεχόμενο της ατομικής ζωής, την κατανόηση της ζωής του "άλλου".

Την περίοδο αυτή ο Λειβαδίτης θίγει ζητήματα που θα αναπτυχθούν πολύ πιο αναλυτικά στην επόμενη φάση της ποιητικής του, προσδιορίζοντας ουσιαστικά τους άξονες πάνω στους οποίους θα κινηθεί. Προοικονομείται, έτσι, η ποιητική της ψυχικής τοπογραφίας και των δικών της κανόνων που δεν φαίνεται να απέχει πολύ από αυτήν της πόλης, δημιουργώντας μια αντιστοιχία ανάμεσα στη μακροσκοπική και τη μικροσκοπική εξέταση της ζωής.



Όπως θα δούμε, η επιθυμία πρόσβασης σε αυτό που συμβαίνει πίσω από τα φαινόμενα και τους τύπους τους, η επαφή με την αλήθεια του εσωτερικού κόσμου που δημιουργεί σαφείς ηθικές και συνειδησιακές δεσμεύσεις, επιβάλλουν τον κατακερματισμό της ολότητας. Η ταυτότητα του προσώπου είναι ένα κεντρικό θέμα που έχει ήδη αρχίσει να θίγεται. Κινούμενος προς την εσωτερική κατεύθυνση της αυτοπαρατήρησης, ο ποιητής θα αποπειραθεί να διερευνήσει ακόμα πιο διεξοδικά τον ασυνείδητο χώρο των ψυχικών κινήτρων, καταλήγοντας να διαμορφώσει μια ποιητική συγκλονιστικών αποκαλύψεων και υπαρξιακών επιγνώσεων.



ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ποιητική του Τ. Λειβαδίτη στην τελευταία περίοδο της δημιουργίας του (1972-1988):

Η ποιητική του προσώπου

ΧΑΡΑΚΤΗΡΙΣΤΙΚΑ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΠΟΙΗΤΙΚΗΣ

Μετά από μια περίοδο σιωπής που διαρκεί πέντε περίπου χρόνια, ο Λειβαδίτης εμφανίζεται ξανά στο προσκήνιο δημοσιεύοντας το 1972 την ποιητική του συλλογή *"Νυχτερινός Επισκέπτης"*. Πρόκειται για την εκκίνηση μιας ιδιαίτερα δημιουργικής φάσης. Ακολουθούν *"Οι Τρεις"* (1975), *"Ο διάβολος με το κηροπήγιο"* (1975), *"Βιολί για μονόχειρα"* (1977.), *"Ανακάλυψη"* (1978), *"Εγχειρίδιο Ευθανασίας"* (1979), *"Ο τυφλός με τον λύχνο"* (1983), *"Βιολέτες για μια εποχή"* (1985), *"Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα"* (1987). Η τελευταία του συλλογή, *"Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου"*, εκδίδεται το 1990, δύο χρόνια μετά το θάνατό του.

Η περίοδος αυτή έχει χαρακτηριστεί από τον Απ. Μπενάτση στη διδακτορική του διατριβή ως περίοδος της "εσωστρέφειας"· προεκτείνοντας αυτόν τον προσδιορισμό, θα προσθέταμε ότι συνιστά την "περίοδο της υπαρξιακής διερεύνησης και της ψυχικής περιπέτειας"¹. Το στοιχείο της εσωστρέφειας εμφανίζεται και καθιερώνεται στην ποιητική του Λειβαδίτη ήδη από το 1957 και αποτελεί προϋπόθεση για τη διαδικασία των αναθεωρήσεων

¹ Σε δήλωσή του για το Β' κρατικό βραβείο ποίησης που απονεμήθηκε στη συλλογή *"Βιολί για μονόχειρα"*, ο Λειβαδίτης είχε αναφέρει: "Το βιβλίο μου αυτό αποτελεί ψυχική προσωπική μου περιπέτεια. Κι επειδή οι ποιητές ζουν κοντά στον κόσμο, η περιπέτεια αυτή ίσως αντιπροσωπεύει και περιπέτειες άλλων ανθρώπων." εφ. *Απογευματινή*, 21-12-77.



στην οποία εισέρχεται ο ποιητής. Εκείνο, όμως, που τώρα παίζει πρωταγωνιστικό ρόλο είναι οι βαθύτερες ψυχολογικές και συνειδησιακές διαγνώσεις τις οποίες επιχειρεί και στις οποίες καταλήγει το λυρικό υποκείμενο, η διεύδυση στις μύχιες πτυχές του εσωτερικού και ασυνείδητου κόσμου του. Ωστόσο, όπως θα διαπιστώσουμε, ακόμη και σ' αυτήν την περίοδο της μοναχικότητας, δεν εγκαταλείπεται η κίνηση προς τον "άλλον", το πρόσωπο στο οποίο ο αφηγητής σταθερά αναφέρει τον λόγο του.

Ξεκάθαρο στίγμα των μεταβολών που επέρχονται (τόσο σε επίπεδο μορφής όσο και περιεχομένου) είχε δοθεί και σε προηγούμενες ποιητικές συλλογές, κυρίως στα "Ποιήματα 1958-1964" και στους "Τελευταίους". Στην κρίσιμη καμπή του 1966 ο Λειβαδίτης είχε δηλώσει: "Όμως αληθινός μαρξιστής δεν είναι αυτός που ξέρει μόνο να εξηγήσει την κίνηση της ιστορίας, μα εκείνος που ξέρει ή προσπαθεί να αποσαφηνίσει και τα διαδραματιζόμενα στη συνείδηση – παράγωγα αυτής της κίνησης. Ο αληθινός μαρξιστής πιστεύει πως όλες οι γνώσεις γύρω απ' τη φύση και την ιστορία δεν έχουν άλλο σκοπό παρά να εξυπηρετήσουν τον άνθρωπο – την υλική και πνευματική ζωή του. Αλλιώς κάνουμε στην κοινωνιολογία, κείνο που καταδικάζουμε στην τέχνη: "καθαρό μαρξισμό", "μαρξισμό για τον μαρξισμό".

Εκείνοι, λοιπόν, που βιάζονται να παραδεχθούν τα λάθη με το γνωστό "ας τα ξεχάσουμε κι ας προχωρήσουμε", αυτοί δεν είναι αληθινοί μαρξιστές. Γιατί όχι μόνο δεν ξέρουν τίποτα απ' την ανθρώπινη ψυχολογία, αλλά ούτε ενδιαφέρονται καν γι' αυτήν. Δεν ξέρουν τους δύσκολους και πολύπλοκους νόμους που τη διέπουν, τους τρομερούς κι αξεδιάλυτους κρίκους που σχηματίζουν τα γενικά ενδιαφέροντα με τα προσωπικά, τις αναγωγές, την τάση εμμονής σε μια κατάσταση, το νόμο της αδράνειας που κυριαρχεί, τις απωθήσεις, τις μεταθέσεις".²

Ως προς τα βασικά χαρακτηριστικά της ποιητικής δημιουργίας αυτής της περιόδου επισημαίνουμε συνοπτικά τα ακόλουθα:

² Λειβαδίτης, Τ., "Η ποίηση της ήπας: Ένα θέμα για διερεύνηση", *Επιθεώρηση Τέχνης*, αρ. 41, 1966, σσ. 132-136.



1. Ο Λειβαδίτης καταφεύγει σε μικρές μορφές ποιημάτων, εγκαταλείποντας οριστικά τις επικές συνθέσεις. Σ' αυτές αποτυπώνονται προσωπικές εμπειρίες και πράξεις, παρατηρήσεις και σκέψεις του αφηγητή με ρεαλιστικό ή φανταστικό έρεισμα. Ο υποβλητικός ρόλος των εικόνων, η ατμοσφαιρικότητά τους, οι εκρηκτικές δηλώσεις των επιγνώσεων στις οποίες καταλήγει και ο απλός, λιτός λόγος της καθημερινής ομιλίας, είναι ορισμένα από τα βασικά γνωρίσματα του ποιητικού ύφους της περιόδου. Οι συμβολισμοί, οι αλληγορίες και η ακολουθία των συνειρμών με την έλλογη βάση τους καθιστούν τώρα το περιεχόμενο πυκνότερο, πιο αφαιρετικό και πιο σύνθετο, ενώ ταυτόχρονα επιτρέπουν πολλαπλές ερμηνείες σε ένα συναφές και ομόλογο πλαίσιο.

2. Η αφήγηση εκτυλίσσεται μέσα από την φωνή ενός ανώνυμου κεντρικού αφηγητή ο οποίος, συχνά, παρουσιάζεται ως "ποιητής", και σχεδόν πάντα, στο α' ενικό πρόσωπο, κάτι που ενισχύει την ταύτισή του με τον πραγματικό συγγραφέα. Ωστόσο, είναι αναγκαίο να διαχωρίσουμε τα δυο αυτά πρόσωπα, παρόλη την ένταση ενός αναμφισβήτητα αυτοβιογραφικού στοιχείου· ο Λειβαδίτης πλάθει συστηματικά το πρόσωπο ενός "πλασματικού συγγραφέα" με συγκεκριμένη ταυτότητα και ενιαίο κοσμοθεωρητικό σύμπαν.

3. Το κείμενο, αν και δεν έχει ιδιωτικό προορισμό, εφόσον προορίζεται για δημοσίευση, διασώζει τον ιδιωτικό χαρακτήρα του μέσα από: α) ένα μόνιμα εξομολογητικό και ομολογιακό ύφος και β) την χρήση μιας γλώσσας καθημερινής και άμεσης, η οποία δημιουργεί αντίβαρα σε μια διαδικασία "λογοτεχνοποίησης".

4. Το κείμενο φαίνεται να είναι προϊόν και έκφραση της έντονης εσωστρέφειας του "συγγραφέα", μιας πεισματικής κίνησης προς τα μέσα που αποσκοπεί στην *"αυτοανάλυση, την αυτοέρευνα, την αυτοανάπτυξη, την αυτομπειρία, την αυτογνωσία, /.../ την αυτοανάμνηση, τον αυτοστοχασμό, την αυτοεπικοινωνία, την αυτοκατηγορία, την αυτοϋπεράσπιση, την αυτοσυντριβή, την αυτοθεραπεία"*.³

5. Οι περιπτώσεις όπου ο αφηγητής επιθυμεί με έναν προσωπικό λόγο να εκφράσει ένα συλλογικό υποκείμενο κάνοντας χρήση του α' πληθυντικού, οι

³ Βλ. Βελουδής, Γιώργος, *Γραμματολογία: Θεωρία Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Δωδώνη, 1994, σελ. 194.



συχνές αποστροφές στο β' πληθυντικό (εσείς), αλλά και η παρουσία του αφηγητή-ποιητή που προαναφέραμε, δημιουργούν μια εσωτερική συνοχή όλων των ποιητικών κειμένων της τελευταίας αυτής φάσης, ανεξάρτητα από τη συλλογή στην οποία ανήκουν.

6. Μέσα στο πλαίσιο που περιγράψαμε, ο ρόλος του αναγνώστη πριμοδοτείται, καθώς υπονοείται συνεχώς ένας επίσης ανώνυμος αλλά "σιωπηλός ακροατής" του ποιητικού λόγου.

7. Η υπερδιέγερση της μνήμης παρουσιάζεται ως αιτία που τροφοδοτεί την ποιητική πράξη. Η εστίαση στο παρελθόν με τη μόνιμη χρήση παρελθοντικών χρόνων (αορίστου ή παρατατικού) και οι αλληπάλληλες καταδύσεις στο χώρο και το χρόνο της μνήμης δημιουργούν μια κίνηση γραμμική, η οποία, αν και πορεύεται προς τα πίσω, συνιστά από μόνη της μια διαδικασία εξέλιξης και εμβάθυνσης σε μια προσωπική ιστορία. Γι' αυτό και, μόλις η κίνηση προς το παρελθόν παγιωθεί, ο αφηγητής αρχίζει να κινείται μέσα σε ένα πλασματικό, σχεδόν, παρόν.

8. *"Πρέπει, ωστόσο, να παραδεχτούμε πως αυτές οι καθημερινές, κοινές στιγμές που αφηγείται αντιστέκονται στην ορθολογική τους οργάνωση και συγκλίνουν προς μια καταξίωση του ονείρου και συνιστούν τεκμήριο της απελευθερωμένης φαντασίας, τα οποία αποτελούν τις δυνάμεις εκείνες στις οποίες πίστευε ο υπερρεαλισμός, ενώ με την ευαίσθητη παρατηρητικότητά του ο αφηγητής αφήνεται σε μια θαυμαστή αντιστικτική λειτουργία ανάμεσα στο υποκείμενο και στα αντικείμενα της παρατήρησης/αφήγησης: τα κομμάτια, οι λεπτομέρειες ή οι αποχρώσεις της πραγματικότητας που διηγείται ανταποκρίνονται σε κάποιες άμεσες αντιδράσεις του υποσυνειδήτου του -ή, αντίστροφα, το υποσυνείδητο συντονίζεται με αυτές-, γι' αυτό συνιστούν μιαν αλληλουχία ελεύθερη, μιαν ανεπιτήδευτη, αυθεντική, θαυμαστή τυχαιότητα, την αποκάλυψη της αναγκαιότητας του τυχαίου, ένα δοξαστικό και μια διαιώνιση της στιγμής."*⁴ Τις παρατηρήσεις αυτές κάνει ο Β. Αθανασόπουλος για το πεζογραφικό έργο του Ρίτσου "Αρίστος ο Προσεκτικός αφηγείται στιγμές του

⁴ Αθανασόπουλος, Β., *Το ποιητικό τοπίο του Ελληνικού 19ου και 20ου αιώνα*, τόμ. Β', Αθήνα, Καστανιώτη, 1995, σελ. 112.



βίου και του ύπνου του”⁵, στο οποίο ο ποιητής “φαίνεται πως είχε αποφασίσει να δοκιμάσει σε ευρεία κλίμακα μια λογοτεχνική φόρμα που θα του επέτρεπε να μιλήσει για, ή να διερευνήσει με τρόπο αναλυτικό, τον εαυτό του”⁶. Θεωρούμε πως τα παραπάνω θα μπορούσαν να ειπωθούν αναλογικά και για την όψιμη περίοδο τής δημιουργίας του Λειβαδίτη, καθώς στο πλαίσιο της δικής της ιδιαιτερότητας επισημαίνονται εξίσου η διαπλοκή της φαντασίας και του ονείρου με την πραγματικότητα, η αξία του τυχαίου γεγονότος, η δύναμη του ασήμαντου αντικειμένου όπως και η αδιάλειπτη προσπάθεια του ήρωα να γνωρίσει σε βάθος τον εαυτό του.

Τα χαρακτηριστικά αυτά, στο σύνολό τους, προσδιορίζουν την ποιητική δημιουργία του Λειβαδίτη αυτής της περιόδου και συγκροτούν το ύφος μιας ιδιότυπης *αυτοβιογραφίας*, που αγωνίζεται να ανταποκριθεί σε πιο καθολικά μοντέλα ανθρώπινης εμπειρίας. Ό,τι κρατά επίκαιρο και “ζωντανό” αυτόν τον εν μέρει “αυτοβιογραφικό” ποιητικό λόγο είναι ουσιαστικά η εφαρμοσιμότητά του, το ήως, δηλαδή, αυτό που ονομάζουμε “ιδιωτικός βίος του ενός” κατορθώνει να αντανakλά, να ερμηνεύει και, τελικά, να διασώζει εικόνες και σκέψεις της πιο προσωπικής και ασύνειδης πραγματικότητας άλλων ατόμων. Θα λέγαμε λοιπόν ότι η ποίηση του Λειβαδίτη λειτουργεί σε μεγάλο βαθμό σαν μια αυτοπροσωπογραφία, η οποία επιδιώκει ταυτόχρονα να αποκαλύψει και εκείνον που αναπαριστά και την εικόνα εκείνου που κάθε φορά την παρατηρεί με ένα πιο διεισδυτικό βλέμμα.⁷

⁵ Ρίτσος, Γ., *Αρίστος ο Προσεχτικός αφηγείται στιγμές του βίου του και του ύπνου του*, Αθήνα, Κέδρος, 1983.

⁶ Αθανασόπουλος, Β., *Το ποιητικό τοπίο του Ελληνικού 19ου και 20ου αιώνα*, τόμ. Β', σελ. 93.

⁷ Βλ. Howarth, William L., “Some Principles of Autobiography”, *New Literary History*, vol. 5, 1974, σσ. 363-381. Ο Howarth αντιτίθεται στην άποψη πως η αυτοβιογραφία έχει μια απόλυτα συγκεκριμένη μονολιθική μορφή και υποστηρίζει πως, εφόσον οι αυτοβιογραφούμενοι δε μοιράζονται πάντα τις ίδιες αρχές, δε θα πρέπει να επιμένουμε να διαβάζουμε τα έργα τους βάσει ενός μοναδικού συνόλου αξιών. Σχετικό με το θέμα αυτό είναι το εμπνευσμένο δοκίμιο του Francis, Hart, “Notes for an Anatomy of Modern Autobiography”, *New History*, vol. 1, 1970, σσ. 485-511.



1. ΓΝΩΣΙΟΛΟΓΙΚΟ ΠΕΔΙΟ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ

*"και ο λόγος είναι μάταιος,
αν δεν κρατάει μέσα του τη σιωπή, που μας άρχισε."*⁸

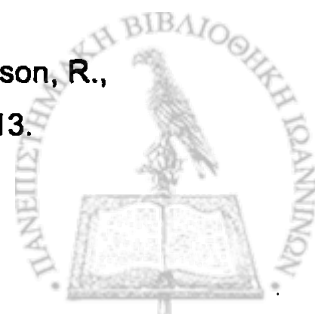
α. Η λειτουργία των λέξεων

Η βαθύτερη ανάγκη για ανθρώπινη επικοινωνία αποτελεί έναν από τους πιο καθοριστικούς άξονες του κοσμολογικού σύμπαντος του Λειβαδίτη. Στην προσπάθειά του να επιτύχει ένα μέγιστο βαθμό κατανόησης και ανταπόκρισης στις διαπροσωπικές σχέσεις, καταλήγει στη δραματική διαπίστωση πως η γλώσσα αδυνατεί να μεταφέρει με απόλυτη πληρότητα το περιεχόμενο του "μηνύματος". Θεωρεί, δηλαδή, πως η αναφορική λειτουργία της⁹, ο γνωστικός ή αντικειμενικός τρόπος "σημείωσης" ισχύουν μόνο συμβατικά και έχουν έναν λειτουργικό και χρήσιμο ρόλο μόνο στο επίπεδο της πληροφόρησης.

Η υποκειμενικότητα που χαρακτηρίζει εξίσου τον πομπό και τον δέκτη θεωρείται τόσο καθοριστική, ώστε τελικά οι λέξεις αδυνατούν να μεταγγίσουν τις βαθύτερες διαστάσεις του μηνύματος, το συναισθηματικό βάρος και την ψυχολογική πραγματικότητα που τις γεννά, ό,τι με άλλα λόγια συστήνει το περιεχόμενο μιας πραγματικής εμπειρίας του "άλλου", ανθρώπινης επαφής και συναίσθησης· γι' αυτό και τα πιο δυνατά και όμορφα "μηνύματα" του εσωτερικού κόσμου παραμένουν στην ουσία τους ανέκφραστα. Στις διαπροσωπικές σχέσεις, εξάλλου, εντοπίζεται μια σαφής αδυναμία να προσλάβει κανείς κάτι χωρίς "προκατάληψη", καθώς ουσιαστικά ερμηνεύει τη συμπεριφορά του άλλου με βάση τους κοινωνικούς και προσωπικούς κώδικες των οποίων είναι φορέας. Η αντίληψη, επομένως, που κανείς διαμορφώνει για

⁸ Σκοτεινή Πράξη, 1974, Ποίηση 2: 127.

⁹ Για την αναφορική και την ποιητική λειτουργία της γλώσσας βλ. σχετικά Jakobson, R., "Γλωσσολογία και Ποιητική", μτφρ.: Άρης Μπερλής, Σπείρα, αρ. 1, 1975, σσ. 5-13.



τον άλλον έχει σε μεγάλο βαθμό να κάνει με την εικόνα που έχει για τον ίδιο του τον εαυτό.¹⁰ Γι' αυτό και σε επίπεδο βάθους η επικοινωνία αξιολογείται ως μια ψευδαίσθηση, την οποία παράγουν η συμβατικότητα και οι λειτουργικές ανάγκες της κοινωνικής πραγματικότητας.

Η συνείδηση αυτή του συμβατικού χαρακτήρα των δυνατοτήτων της γλώσσας έχει πολλαπλές συνέπειες: συστήνει τον κόσμο του ανείπωτου και των αποσιωπήσεων, επιβεβαιώνει την τραγική εμπειρία της αποξένωσης που τελικά φαίνεται να προωθεί η ίδια η γλώσσα, αποκαλύπτει την ανάγκη της αυτοεξαπάτησης για ό,τι τελικά ο άνθρωπος νομίζει πως μπορεί να μεταδώσει και να εκφράσει στους άλλους:

*αφού κι η πιο αθώα λέξη είναι μοιραία σαν ένα χιλιοειπωμένο αντίο
λίγο πριν απ' το δυστύχημα*¹¹

*τα λόγια μας συνήθως παραπλανούν το ανείπωτο κι όμως συνεχίζουμε να μιλάμε. Τι λέμε;*¹²

*Και πεθαίνουμε στερημένοι σ' έναν παράδεισο από λέξεις.*¹³

*ας είμαστε πιο ταπεινοί,
αφού η αξία του όλου έργου είναι αδύνατο να εκφραστεί με λόγια*¹⁴

*Κι όταν ο Θεός μοίρασε τον κόσμο, τα παιδιά πήρανε τις γωνιές των
δρόμων κι
ο διάβολος τις πιο ωραίες λέξεις.*¹⁵

¹⁰ Βλ. Iser, Wolfgang, *Prospecting: From Reader Response to Literary Anthropology*, σελ. 32.

¹¹ *Ο διάβολος με το κηροπήγιο*, 1975, Ποίηση 2: 187.

¹² *Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου*, "Ταξιδιώτες", Κέδρος, Αθήνα, 1990, σελ. 33.

¹³ *Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα*, 1987, "Απογευματινό τσάι", Ποίηση 3: 363.

¹⁴ *Ανακάλυψη*, 1978, "Από τις εξομολογήσεις του Ματθία Χ.", Ποίηση 2: 295.

¹⁵ *Βιολέτες για μια εποχή*, 1985, "Το θλιμμένο γραμματοκιβώτιο", Ποίηση 3: 221-223.



Στο σημείο αυτό ο Λειβαδίτης φαίνεται σαν να συμμερίζεται τις αντιλήψεις του Lacan, ο οποίος πιστεύει ότι η γλώσσα είναι το όργανο που χρησιμοποιούμε για να κατασκευάσουμε τον κόσμο και τους εαυτούς μας, ενώ ταυτόχρονα αποδεικνύεται ανεπαρκής και για τα δύο αυτά.¹⁶ Έτσι, ποιητής και ψυχαναλυτής υπονομεύουν τη σταθερή εντύπωση για αυτό που είμαστε σε θέση να βλέπουμε γύρω μας, και, ακόμα περισσότερο, για όλα εκείνα που θεωρούμε ότι είμαστε. Ο Lacan υποστηρίζει ότι τίποτε δεν είναι αληθινό και συμπαγές και, ως απόρροια αυτού, ότι ούτε “εμείς” είμαστε αληθinoί και πραγματικοί. Η θεμελιώδης αυτή επίγνωση έχει, μάλιστα, πολλαπλές συνέπειες: η αντίδραση στο *ανυπόφορο*¹⁷ γεγονός της –το οποίο μπορεί κανείς να μην παραδέχεται, αλλά κατά κάποιο τρόπο αντιλαμβάνεται– είναι η αιτία που συνθέτει μέσω της διαδικασίας *απώθησης* τον κόσμο του ασυνείδητου. Και εδώ ο Λειβαδίτης έρχεται κοντά στον Lacan: ο άνθρωπος δεν μπορεί να αντέξει ψυχολογικά την κατανόηση μιας τόσο σκληρής διάστασης για τον κόσμο του, ακριβώς γιατί, ύστερα από μια τέτοια συνειδητή παραδοχή, δεν μπορεί να συνεχίσει να συμπεριφέρεται με βάση τους όρους μιας “φυσιολογικής” ζωής:

*έτσι η πιο αλησμόνητη ιστορία δε θα γραφτεί ποτέ, αφού
πρέπει να την ξεχάσουμε, για να ζούμε ακόμα...¹⁸*

¹⁶ Βλ. Lacan, Jacques, *Ecrits: A Selection*, trans.: Alan Sheridan, New York, Norton, 1977, σσ. 65-66, 126, 170, 264-265. Lacan, Jacques, *Οι τέσσερις θεμελιακές έννοιες της ψυχανάλυσης*, μτφρ.: Ανδρομάχη Σκαρπαζέλου, Αθήνα, Ράππα, 1982, σσ. 240-241, 260-274. Eagleton, Terry, *Εισαγωγή στη θεωρία της Λογοτεχνίας*, Εισαγωγή - Θεώρηση μετάφρασης: Δημήτρης Τζιόβας, Αθήνα, Οδυσσέας, 1989, σσ. 226-285. Silverman, Kaja, *The subject of Semiotics*, σσ. 162-193.

¹⁷ Αξίζει να σημειώσουμε τη διαφορά ανάμεσα στον Freud και τον Lacan, καθώς είναι ένα θέμα που θα αναπτυχθεί στη συνέχεια. Αυτό που ο πρώτος θεωρεί ανυπόφορο και κατά συνέπεια αιτία που δημιουργεί το υποσυνείδητο είναι η σεξουαλικότητα. Για τον Lacan όμως είναι η αδυναμία μας να αντικρίσουμε τις ψευδείς διαστάσεις του κόσμου που θεωρούμε ως πραγματικό.

¹⁸ *Οι τρεις*, 1975, Ποίηση 3: 169. Ο Becket στο έργο του *Τέσσερα Κουαρτέτα (Four Quartets)* θα δηλώσει ακριβώς το ίδιο, σημειώνοντας πως “οι άνθρωποι δεν μπορούν



Γεννάται, επομένως, το ερώτημα ποιον σκοπό υπηρετεί με την ποιητική του γραφή, από τη στιγμή μάλιστα που φαίνεται τόσο προσγειωμένη στην καθημερινή ομιλία. Ο Λειβαδίτης θεωρεί πως η ανθρώπινη επικοινωνία, επειδή ακριβώς πάντα κάτι διαφεύγει σ' αυτήν, οφείλει να παραμένει ένα διηνεκές αίτημα, για το οποίο ο ποιητικός κώδικας είναι ο πλέον κατάλληλος καθώς διαθέτει δύο επίπεδα σημασίας: σε εκείνο της καταδήλωσης (που σχετίζεται με την κυριολεξία), η ποιητική γλώσσα μπορεί να μιλήσει για την ίδια την ανεπάρκειά της και τις διαστάσεις των κενών που αφήνει πίσω της· από την άλλη πλευρά, ο ποιητικός λόγος, ως πολυσημικό σύστημα που συνδέεται με τον υποκειμενικό τρόπο "σημείωσης"¹⁹ και την μεταφορική λειτουργία των λέξεων, μπορεί να προωθεί την ανάγκη του ερμηνευτικού προβληματισμού και της ακατάπαυστης αναζήτησης ως μόνης αδιάψευστης λύσης.

β. Η αναγωγή στο ανείπωτο

Η ποιητική του Λειβαδίτη εξελίσσεται μέσα από αυτούς τους πολύ σοβαρούς προβληματισμούς, οι οποίοι καταλήγουν σε μια μορφή τελεσίδικης επίγνωσης στο ποιητικό του σύμπαν. Οι επιπτώσεις τους είναι άμεσες στον τρόπο με τον οποίο θα προσδιοριστούν εφεξής όχι μόνο οι πραγματικές δυνατότητες της επικοινωνίας και της γλώσσας, όπως ήδη αναφέρθηκε, αλλά και η ίδια η πρόσληψη και ο ορισμός της "πραγματικότητας".

Για τον ποιητή, η "γλώσσα" και η "πραγματικότητα" συνωμοτούν στο ίδιο ακριβώς σχέδιο απόκρυψης των περιεχομένων εκείνων που τελικά διαλανθάνουν, δεν μπορούν να μεταδοθούν και που, ωστόσο, συνιστούν την πιο αληθινή ουσία της ζωής. Ο Λειβαδίτης θα αμφισβητήσει τη συμβατική ταυτότητα πάνω στην οποία στηρίζεται όλο σχεδόν το κοινωνικό οικοδόμημα

να σηκώσουν πολύ πραγματικότητα" αποδίδοντας, ταυτόχρονα, αυτό το τραγικό περιεχόμενο στην αντίληψη του πραγματικού.

¹⁹ Βλ. τις σχετικές παρατηρήσεις για το γλωσσικό σύστημα και τους ποιητικούς κώδικες Barthes, R. "Στοιχεία Σημειολογίας", μτφρ.: Κ. Παπαγιώργης, στο βιβλίο "Κείμενα Σημειολογίας", Αθήνα, Νεφέλη, 1981, σσ. 90-93.



και η εμπιστοσύνη μας στη λειτουργικότητά του: γλωσσικό μήνυμα + πρόσληψη = γνώση. Για τον ποιητή γνώση και κατανόηση είναι κάτι πολύ βαθύτερο από την πρόσληψη μιας πληροφορίας.

Μέσα σε έναν ορίζοντα αναζητήσεων με καθαρά υπαρξιακή συνισταμένη, θα διαμορφώσει τις ανανεωμένες αρχές του ποιητικού του λόγου, που έχουν ως σκοπό τη σύλληψη του *ανείπωτου*. Η ποιητική του προοδευτικά αρχίζει να διαπραγματεύεται σημασίες που ανήκουν στο χώρο του μη-πραγματικού και επιδιώκει να καταστεί όργανο συνοχής, που συνδέει αυτό το μη-πραγματικό με μια υλική μορφή. Και, φυσικά, μη-πραγματικό δεν είναι το φανταστικό. *“Το μη-πραγματικό ορίζεται ότι αρθρώνεται με το πραγματικό με έναν τρόπο που μας διαφεύγει, και αυτό ακριβώς απαιτεί η παράστασή του να είναι μυθική, όπως την κάνουμε.”*²⁰ Αυτή είναι και η γλώσσα του ποιητή, μια γλώσσα μυθική εκ προθέσεως, μια γλώσσα σύμβολο, η οποία αντανακλά τη συνειδητή πρόθεση απόκρυψης.

Ειδικότερα, η απόκρυψη αυτή στοχεύει σε συγκεκριμένες λειτουργίες, που δεν είναι τόσο “λογοτεχνικές” όσο συνειδησιακές και υπαρξιακές· επιδιώκει δηλαδή να τοποθετήσει τον λόγο στη σωστή βάση της αδυναμίας του, να εκφράσει την ανάγκη ανίχνευσης και διερεύνησης αυτού που βρίσκεται πίσω και πέρα από τα σύμβολά της γλώσσας, να αποκαλύψει την παραπλάνηση στην οποία μετέχουν οι άνθρωποι ως πρόσωπα-εικόνες που μπορούν να κινούνται, να δρουν, να ομιλούν και, την ίδια στιγμή, να παραμένουν ακατανόητα και απόντα:

*Κι έπρεπε πάντα να το κρύβουμε, που είναι μια άλλη ονομασία,
αφού το καθετί έχει μπει εκεί για παραπλάνηση,
κι ο ίδιος εσύ – κι ίσως μ' αυτό που δε θα μάθουμε ποτέ, μ' αυτό
ξοφλάμε
παλιά χρέη.*²¹

²⁰ Lacan, Jacques, *Οι τέσσερις θεμελιακές έννοιες της ψυχανάλυσης*, σελ. 269.

²¹ *Σκοτεινή Πράξη* (χορικό), 1974, Ποίηση 2: 110.



Η ποίηση, εξάλλου, πριμοδοτεί τις αμφισημίες, την “ασάφεια” και, εφόσον στόχος δεν είναι η μετάδοση μιας “ακριβούς πληροφορίας” και ενός απόλυτα “συγκεκριμένου νοήματος”, είναι σε θέση, μέσα από τη δυνατότητα απόδοσης ποικίλων νοηματικών εκδοχών (που εν μέρει και πάλι ελέγχονται από το κείμενο), να οδηγήσει στην σύλληψη πολλαπλών διαστάσεων σημασίας –να διασώσει, δηλαδή, όχι το συγκεκριμένο αλλά την πολλαπλότητα των εκδοχών του.

Ό,τι ο ποιητής προτείνει δεν είναι υπέρβαση του αδιεξόδου που η γλώσσα δημιουργεί ως μέσο επικοινωνίας, αλλά απόπειρα θέασης των διαστάσεων του και ανάδειξης ενός λόγου που θα είναι έγκυρος ακριβώς εξαιτίας της εκτεταμένης του ασάφειας. Αυτή η αντιστροφή προσδιορίζει και την ελευθερία του.

Μέσα σε αυτό το πλαίσιο εντάσσεται και το “ποιητικό απρόοπτο”, το οποίο συχνά καταστρώνει ο ποιητής, σε σχέση με τον ορίζοντα προσδοκιών του αναγνώστη. Είτε μέσα από αποσιωπήσεις δεδομένων και διαπιστώσεων που το ένα επάγεται το άλλο, είτε μέσα από μετωνυμικές παραστάσεις-σύμβολα, ο ποιητής παραδίδει ένα μήνυμα²² ως προωθημένο αποτέλεσμα χωρίς τα λογικά προηγούμενά του, δημιουργώντας, έτσι, μέσα στο χάσμα της λογικής ακολουθίας την απρόοπτη έκπληξη:

*κι όταν καμιά φορά με ρωτάνε, η προετοιμασία τι θα πω
και η θεία χάρη με κάνουν να μην απαντώ όπως θα 'θελαν,
σώζοντας έτσι κάτι πιο πολύ.²³*

Ακριβώς στην λειτουργία αυτής της έκπληξης βρίσκεται η διάσωση εκείνου που επιδιώκει να προβάλει μέσα από την αποσιώπησή του. Έκπληξη “είναι αυτό που κάνει το υποκείμενο να αισθάνεται ότι ξεπερνιέται, να βρίσκει ταυτόχρονα λιγότερα και περισσότερα απ’ ό,τι περίμενε –αλλά που έτσι κι αλλιώς είναι, σε σχέση με ό,τι περίμενε, μιας μοναδικής αξίας”.²⁴ Ο ποιητής

²² Η κατάληξη μπορεί να είναι επίσης μια μετωνυμική εικόνα.

²³ Οι τρεις, 1975, Ποίηση 2: σελ. 167.

²⁴ Jacques Lacan, Οι τέσσερις θεμελιακές έννοιες της ψυχανάλυσης, σελ. 40.



προωθεί την καλλιέργεια ενός πιο διευρυμένου (έως ακαθόριστου) σημασιολογικού πλαισίου των σημαινόντων που καταγράφει και, επομένως, έναν λόγο που βρίσκεται πέρα από το συμβατικό τρόπο χρήσης της γλώσσας. Εξάλλου, για τον Λειβαδίτη, η πραγματικότητα και τα γεγονότα της λειτουργούν ως εναύσματα για συνειρμούς και προωθημένες μεταφορικές συλλήψεις. Η ανάκλησή τους μέσω της μνήμης τα μετουσιώνει σε φορείς μιας εσωτερικής περιπλάνησης, ακατάπαυστης και εν εξελίξει, αυτοπαραγόμενης, που δεν μπορεί να καταρρεύσει.

Ο αφηγητής, ωστόσο, δε λησμονεί ποτέ τον κίνδυνο του εγχειρήματος να μιλήσει:

*διηγούμαι, λοιπόν, όλο και πιο σιγανά,
αφού όλα είναι όνειρο
και μπορεί κάθε στιγμή να ξυπνήσεις*²⁵

Αυτό που επιζητεί και αναμοχλεύει ο ποιητικός του λόγος είναι η εγρήγορση της συνείδησης με μια δυναμική τέτοια, ώστε συμβάσεις, αντιστάσεις και προσωπεία να καταρρεύσουν. Την ίδια, όμως, στιγμή διατυπώνεται μια αναστολή. Η "αφύπνιση" πρέπει να είναι διακριτική, γι' αυτό και ο λόγος αποκτά ένα σιγανό τόνο, αφήνοντας περιθώρια έκφρασης για την ελεύθερη βούληση και τη ατομική ευαισθησία του άλλου να ακούσει.

Το ερώτημα που φυσιολογικά προκύπτει είναι τι επιθυμεί να μεταδώσει, όταν μάλιστα ο ίδιος ομολογεί:

<i>κι όχι, δεν παραλογίζομαι, φίλοι</i>	1
<i>μου, αλλά είναι η μαγεία που έχουν οι λέξεις όταν δε θέλουν να</i>	2
<i>πουν τίποτα, όπως και το παράδοξο αυτό ταξίδι μας μέσα στον</i>	3
<i>κόσμο δε θα 'χε καμιά σημασία.</i>	4
<i>αν ήταν αληθινό.</i> ²⁶	5

²⁵ Εγχειρίδιο Ευθανασίας, 1979, "Σε χαμηλό τόνο", Ποίηση 3: 53.

²⁶ Ο.π., "Η μαγεία", σελ. 99.



Το απόσπασμα συμπυκνώνει τη λειτουργία της ποιητικής πράξης του Λειβαδίτη. Το "τίποτα" δεν είναι ένα κενό αλλά μια απουσία-κραυγή για την ίδια την *έλλειψη*. Όταν επομένως τα σημαίνοντα ρίχνουν το βλέμμα τους σε αυτό το "τίποτα", ουσιαστικά ανοίγουν ένα μονοπάτι για τη μετάθεση και τον προσανατολισμό στο χώρο της "μαγικής" εννόησης, που δεν είναι τίποτε περισσότερο από το πεδίο της αληθινής "σημασίας".

Στην παρομοίωση, την οποία επιχειρεί, προτείνει ουσιαστικά ένα σύνθετο σύστημα *μεταβιβάσεων* ανάμεσα σε δύο όρους, τη λειτουργία των λέξεων και την περιπέτεια της ανθρώπινης ζωής, το οποίο αποσκοπεί σε συνεπαγωγές που δε δηλώνονται άμεσα. Ας δούμε πιο συγκεκριμένα το περιεχόμενο των δύο αυτών όρων:

1. Η μαγεία δημιουργείται "όταν οι λέξεις δεν θέλουν να πουν τίποτε", όταν δηλαδή παράγουν τη μη σημασία (μαγεία = λέξεις * μη σημασία), πολλαπλασιάζουν την ασάφεια και φιλοδοξούν να ξεπεράσουν τον εαυτό τους στοχεύοντας σε μια βαθύτερη ανταπόκριση επικοινωνίας μεταξύ πομπού και δέκτη. Στο πλαίσιο αυτό, η μη σημασία διεκδικεί το βαθύτερο περιεχόμενο οποιασδήποτε σημασίας (στ. 1-3).
2. Από την άλλη μεριά, "το παράδοξο αυτό ταξίδι μας μέσα στον κόσμο" έχει σημασία επειδή είναι "μη αληθινό" (σημασία = ζωή * μη αληθινό), με την έννοια ότι η σημασία του μας διαφεύγει (στ. 3-5). Αυτός ο χαμένος προορισμός της ζωής και η πρόκληση του προσδιορισμού του αποκαθιστά και αποδίδει τη σημασία.
3. Το "όπως" (στ. 3) συνδέει μεταβιβαστικά και αναλογικά τους δύο όρους, δημιουργώντας την ταυτότητα *μαγεία = σημασία* (και επομένως *λέξεις * μη σημασία = ζωή * μη αληθινό*).

Ο "παραλογισμός" του αφηγητή είναι ακριβώς ο εννοιολογικός ανασχηματισμός του περιεχομένου όλων των λέξεων και η κατά κάποιον τρόπο αντιστροφή της σημασίας τους.

Οι ερμηνευτικές αυτές επισημάνσεις σκοπεύουν να εξηγήσουν τα αίτια που γεννούν την "αποσιώπηση" ή αυτό που ονομάζει ο Λειβαδίτης "ανείπωτο" και πετυχαίνουν να αποσαφηνίζουν τους κώδικες της ομιλίας του ποιητή, ώστε



να καταστεί πιο άμεσο και πιο δραστικό το ίδιο το πλαίσιο των αποσιωπήσεων. Εξάλλου, ο ίδιος ο ποιητής δηλώνει ξεκάθαρα:

- *Μια μέρα θα κάνουμε μια μεγάλη σκέψη, αλλά δεν πρέπει*
- *να την πούμε πουθενά (είναι η μόνη δικαιοσύνη)* ²⁷

Οι λόγοι που τον οδηγούν σε αυτήν την εσωστρέφεια και τον σκεπτικισμό, φαίνεται ότι ξεκινούν από τον τρόπο με τον οποίον ο ίδιος θεωρεί ότι μπορεί να επιτευχθεί η κατανόηση της ζωής. Και πάνω σ' αυτό το θέμα η ετυμολογία του είναι αποπλιστική:

Ίσως να το 'βρα. Αλλά δε θα σας το πω. Γιατί τότε εσείς τι θα ψάχνετε; ²⁸

Ο Λειβαδίτης δεν θα προσπαθήσει ποτέ να μεταδώσει μετωπικά την συσσωρευμένη γνώση που έχει αποκομίσει. Στο έργο του απεικονίζεται χαρακτηριστικά η παλινδρόμηση της ποιητικής πρόθεσης του δημιουργού. Μια τεχνική φωτοσκιάσεων διαγράφει την ταλάντευση ανάμεσα στην αποκάλυψη και την απόκρυψη που επιχειρεί ο λόγος του αφηγητή από τη μία, η αγωνιώδης ανάγκη της επικοινωνίας και ενός λόγου που επιδιώκει να εκφράσει την τραγική εσωτερική πραγματικότητα, και, την ίδια στιγμή, μια αναστολή από το ίδιο το υποκείμενο που αρθρώνει το νόημα, μια μετάθεση.

Αποδεικνύεται πως η ποιητική γραφή του Λειβαδίτη είναι ένας δευτερογενής λόγος, ο οποίος μορφοποιείται καθώς περνά μέσα από ψυχολογικά φίλτρα και διανοητικά στάδια ωρίμανσης που τον αποφορτίζουν, τον αποδραματοποιούν, τον κρυπτογραφούν και τον αντικειμενικοποιούν. Πρόκειται για ένα μοναδικό ύφος το οποίο, μολονότι διασώζει την αμεσότητά του, ταυτόχρονα ρίχνει μιαν αυλαία ανάμεσα σε αυτόν που, ενώ ομιλεί και βρίσκεται πίσω από αυτήν, αγωνίζεται να την παραμερίσει και να "εμφανιστεί", και σε εκείνον που ακούει και βλέπει. Με τον τρόπο αυτό, η γλώσσα ως

²⁷ Ο τυφλός με τον λύχνο, 1983, "Βροχή", Ποίηση 3: σελ.142.

²⁸ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Διαθήκη", Ποίηση 3: 299.



παραπέτασμα γίνεται και άμυνα και σημασία και μέσον της αυτοαποκάλυψης του προσώπου του, ένα είδος εκμαγείου:

- *Αν μπορούσα κάποτε να εξηγήσω σε κάποιον, αλλά τι θα*
- *ωφελούσε, αφού μόνον εκεί υπάρχουμε, απρόσβλητοι* ²⁹

Για τον Λειβαδίτη, η γνώση του άλλου προσώπου δεν κατοχυρώνεται μέσα από την εκφορά ενός μηνύματος που επιχειρεί να είναι, όσο το δυνατόν, συγκεκριμένο και ακριβές. Κάτι τέτοιο ενέχει αυτόματα το σπέρμα της αδράνειας και του ανώφελου για τον αποδέκτη, αφού αποτελεί από μόνο του ένα τέλος χωρίς την προαπαιτούμενη πορεία. Όσο για το επίθετο "απρόσβλητοι" στο παραπάνω απόσπασμα δεν συνιστά καθόλου μια άρνηση αλλά, μια υπογράμμιση της αδυναμίας να γνωρίσει ο καθένας πλήρως τον άλλον, μια επισήμανση για την αποφυγή διαψεύσεων που αφορούν τόσο εκείνον που ομιλεί, όσο κι εκείνον που νομίζει ότι έμαθε.

• Έτσι, το μη αποκεκαλυμμένο, ό,τι παραμένει στο πεδίο της αποσιώπησης και του ανείπωτου, διασώζει, όχι τη "γνώση" —όπως την εννοούμε—, αλλά την αναζήτηση, δηλαδή το ταξίδι, την εμπειρία που γεννά μέσα της τη "σημαντική" διεύρυνση στην οποία ο ποιητής σκοπεύει. Και φυσικά το ταξίδι μέσα στην ύπαρξη αποκαλύπτεται τόσο πολύπλοκο, πολυδιάστατο, αντιφατικό, ατέρμονο και ατελές, που κάνει την γνώση σχεδόν ακατόρθωτη και την αναζήτησή της, συνεπώς, ακατάπαυστη.

Αυτός, όμως, είναι και ο απώτερος στόχος: να διασωθούν τα ερωτήματα και η επικαιρότητά τους, να καταρρεύσουν αβασάνιστες και συμβατικές βεβαιότητες, να επανέλθουν στη ζωή και το φως οι συνειδησιακές αγωνίες. Γιατί, όπως αποδεικνύεται, η ασίγαστη έρευνα των απαντήσεών τους είναι ο δρόμος που πραγματώνει τη μόνη δυνατή και αληθινή εκπλήρωση και την μόνη, ενδεχομένως, ανακύρωτη γνώση:

ρωτάμε αλλά η απάντηση υπάρχει μόνο όσο δεν τη γνωρίζουμε ³⁰

²⁹ *Οι τρεις*, 1975, Ποίηση 3: 175.

³⁰ *Βιολέτες για μια εποχή*, 1985, "Η δύναμη των λέξεων", Ποίηση 3: 233-235.



*Τι έχει σημασία για μένα; αναρωτιόμουν
 συχνά. Δεν ήξερα. Όμως ήξερα ότι απ' τη στιγμή
 που θα το μάθαινα, δε θα 'χε πια καμιά σημασία*³¹

Πρόκειται για μια μετεξέλιξη όσων ο Λειβαδίτης έχει ήδη εκφράσει από το 1966 στους "Τελευταίους", όταν διαπίστωνε, με το ίδιο τόνο στωικής αποδοχής: "Πεθαίνουν τα όνειρά μας μέσα στην εκπλήρωση".³²

—

Βασικό συστατικό της ποιητικής του γραφής ορίζεται το *μη αληθινό*, το *μη πραγματικό*, το οποίο μεταφράζεται ως επαφή της ύπαρξης με αυτό που δεν έχει, μέσα από την οξυμένη αίσθηση της έλλειψής του. Αυτή η καταλυτική ανάγκη και η ενδοτικότητα του υποκειμένου στις απαιτήσεις της εσωτερικής "στέρησης" δημιουργούν ένα νέο κόσμο συνείδησης με τους δικούς του νόμους. Αν η πραγματικότητα, ο ρεαλισμός και η αντικειμενικότητα αποτελούν βασικούς άξονες του ιστορικού χώρου, ο Λειβαδίτης αντιπαραθέτει σ' αυτά την εσωτερική ψηλάφηση γεγονότων μνήμης, ονείρου και φαντασίας, τις απρόβλεπτες, συνειδησιακές τους προεκτάσεις και την αξία του υποκειμενικού βιώματος ως τρόπους προσέγγισης μιας διαφορετικής αλήθειας, μέσα από την οποία μπορεί κανείς, συναντώντας τον εαυτό του, να αντικρίσει τους άλλους:

*Όταν άρχισα αυτήν την εξομολόγηση – αλλά τι σημασία έχει,
 κάποτε μια ώρα ευλογημένη θα με φωτίσει ο Θεός και θα γράψω
 τα γεγονότα χωρίς ίχνος αλήθειας, έτσι που να δούμε ο ένας τον
 άλλον πιο πονετικά,*

³¹ Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου, 1990, Κέδρος, Αθήνα, 1993, σελ. 109.

³² Οι Τελευταίοι, 1966, Ποίηση 1: 451. Είναι η ίδια πνιγμένη και τραγική φωνή του Κίμωνος Λεάρχου, που μέσα στην πραγμάτωση της ερωτικής του επιθυμίας έρχεται αντιμέτωπος με το ανέλπιστο γεγονός της αναίρεσής της: "κι αν με θέλει τώρα ο Ερμοτέλης πάλι / δεν θάναι διόλου το ίδιο. Ξέρω τον χαρακτήρα / τον ευπαθή που έχω. Το ίνδαμνα του Μαρύλου / θάρχεται ανάμεσό μας, και θα νομίζω που / με λέγει, Ιδού είσαι τώρα ικανοποιημένος. / Ιδού τον ξαναπήρες ως ποθούσες, Κίμων. / Ιδού...".



*σαν το θάνατο των παιδιών που βάζει έναν πρόλογο εκεί που
δε θα γραφόταν τίποτα*³³

Η ποίηση, επομένως, μετατρέπεται όχι μόνο σε χώρο και τρόπο ύπαρξης, αλλά και σε μέσο που δημιουργεί μια αλυσιδωτή αντιστροφή εννοιών αναφορικά με τη σημασία του μη αληθινού και με τον εσωτερικό κόσμο του μη πραγματικού. Το μη αληθινό γίνεται το κλειδί μιας νέας γης, όπου μπορεί κανείς να ανιχνεύσει απαντήσεις στα πιο ενδόμυχα ερωτήματα, στους πιο σκοτεινούς γρίφους που πλέκει η ζωή με τους ακαθόριστους προορισμούς, τις πλάνες και τις αυταπάτες της:

*και κάποτε θα γραφτεί ένα ωραίο κείμενο χωρίς ίχνος αλή-
θειας, που ίσως αυτό μας δώσει τη λύση του αινίγματος*³⁴

*κι εγώ δεν έχω άλλο όπλο απ' το να διηγούμαι ψεύτικες ιστορίες
και να τις πιστεύω.*³⁵

Το πρόβλημα είναι το κατά πόσο μπορεί κανείς να κινηθεί προς αυτόν τον υποκειμενικό χρόνο και χώρο, και ως πιο βαθμό μπορεί να αντέξει και να εμπιστευτεί τις άγνωστες διαστάσεις της ύπαρξής του.

γ. Ο ποιητής/αφηγητής και η ποιητική πράξη

Οι διαψεύσεις που βίωσε η πρώτη μεταπολεμική γενιά, βρίσκουν το αντίκρισμά τους στον τρόπο με τον οποίο ο Λειβαδίτης συνθέτει το προσωπείο του αφηγητή του. Το μέγεθος της αποξένωσης που βιώνει ο ποιητής μετρά ουσιαστικά τη δυναμική της εσωτερικής του ζωής και της ελευθερίας με την οποία αυτή μπολιάζεται:

*ή σαν τον ωραίο ποιητή που γίνεσαι όταν δεν έχεις τίποτ' άλλο
στον κόσμο*³⁶

³³ Βιολί για μονόχειρα, 1977, Ποίηση 2: 215.

³⁴ Ο τυφλός με τον λύχνο, 1983, "Κείμενα της προσεχούς μας ζωής", Ποίηση 3: 205.

³⁵ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Η δύναμη των λέξεων", Ποίηση 3: 233-235.

³⁶ Ανακάλυψη, 1978, "Θαύματα που αποσιωπήθηκαν", Ποίηση 2: 351.



Η ποιητική πράξη εξακολουθεί να βρίσκεται σε συνάρτηση με τη ζωή, που προσφέρει ερεθίσματα μνήμης και συνειρμών σε ένα εσωτερικευμένο πλέον επίπεδο. Η μία αποτελεί αντίβαρο της άλλης και βρίσκονται μεταξύ τους σε μια σχέση αλληλεπίδρασης. Η απώλεια αντιπροσωπεύει την διάρρηξη των εξαρτήσεων του αφηγητή από το βάρος της πραγματικότητας, την αποδέσμευση και την απαγκίστρωσή του από τους νόμους, τις αρχές και τις αναγκαιότητες που τη διέπουν. Αυτή είναι, βέβαια, η μία πλευρά· η άλλη αφορά τη σχέση του με τον ίδιο τον εαυτό του:

*Κάποτε θα εγκαταλείψω όλες τις προσδοκίες μου για να γεννηθεί
ένας λόγος αληθινός³⁷*

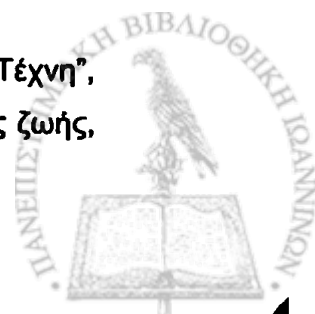
Οι προσδοκίες προβάλλονται ως εμπόδιο για την αλήθεια, ωστόσο, το θέμα είναι πώς συστήνεται αυτός ο μηχανισμός εξαπάτησης και πλάνης του ποιητικού υποκειμένου, στον οποίο πρωταγωνιστεί ο ίδιος του ο εαυτός. Η πλάνη δεν συνίσταται άμεσα στην επιθυμία αλλά στο αντικείμενο που αυτή στοχεύει και αποσκοπεί. Το "αντικείμενο", όσο κι αν παρουσιάζεται επιβεβλημένο, απαραίτητο ή αναγκαίο για την ικανοποίηση και την πληρότητα, δεν διαθέτει καμιά αξία από μόνο του, αλλά είναι το ίδιο μια ζωντανή μετωνυμία. Ο Λειβαδίτης, όπως θα δούμε, επιθυμεί να κοιτάξει στην ουσία αυτής της έλλειψης, να γνωρίσει τον χαρακτήρα της και να διεισδύσει στον χώρο του ασυνείδητου κόσμου του.

Ο Freud δηλώνει με αρκετή σαφήνεια: *"Όσον αφορά το αντικείμενο μέσα στην παρόρμηση, να ξέρουμε καλά ότι δεν έχει, κυριολεκτικά, καμιά σημασία. Είναι απολύτως αδιάφορο"*. Όταν λοιπόν κανείς γνωρίζει πως *"κανένα αντικείμενο καμιάς ανάγκης, δεν μπορεί να ικανοποιήσει την παρόρμηση"*,³⁸ τότε η σχέση του με τον εαυτό του και την αλήθεια αποκτά μια νέα διάσταση —όπως εξάλλου και το ίδιο το περιεχόμενο του λόγου του.³⁹

³⁷ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Νυχτερινός άνεμος", Ποίηση 3: 270.

³⁸ Lacan, Jacques, *Οι τέσσερις θεμελιακές έννοιες της ψυχανάλυσης*, σελ. 215.

³⁹ Αρκετά χαρακτηριστικά είναι στην ποιητική του Λειβαδίτη κείμενα όπως η "Τέχνη", στα οποία φανερώνεται ότι μέσα από τις αλληπάλληλες σκληρές δοκιμασίες της ζωής,



*ή θυμηθείτε μια λεπτομέρεια: είμαι θαμμένος στον κήπο κι ούτε
έγραψα ποτέ ποιήματα – απλώς προσπάθησα να σχεδιάσω
ένα όνειρο
πάνω στην άμμο της λησμονιάς* ⁴⁰

Ο ποιητής αποσκοπεί σε έναν λόγο καθημερινό που αποδίδει βαθύτερες ιδιωτικές του τοποθετήσεις και ο οποίος στο αισθητικό του αποτέλεσμα δημιουργεί μία ατμόσφαιρα οικειότητας με τον αναγνώστη. Σ' αυτό, εξάλλου, συνηγορεί το εξομολογητικό ύφος των μονολόγων του αφηγητή, ο οποίος σιγά-σιγά καθίσταται γνώριμος και οικείος. Γι' αυτό και ο ποιητής δεν εγκαταλείπει ποτέ τις απλές λέξεις με τις οποίες αποδίδεται το περιεχόμενο της ζωής, κατασκευάζοντας έτσι το περιβάλλον ενός προσωπικού σχεδόν διαλόγου ανάμεσα σε αφηγητή και αναγνώστη.

Αυτό το κουβεντιαστό και εξομολογητικό ύφος χαρακτηρίζει γενικότερα την πρώτη μεταπολεμική γενιά. Ο Ρίτσος έγραφε χαρακτηριστικά: *“Οι σημερινοί ποιητές θα μπορούσαν να πουν πως φτιάχνουν τις φράσεις πάνω στο πρότυπο της απλής συνομιλίας, της εμπιστευτικής, ίσως από φόβο πως αυτό που λένε ακουστεί ή δεν ακουστεί. Θάθελα να πω, μ' όλο τον κίνδυνο της φιλολογικότητας αυτής της έκφρασης, πως “φτιάχνουν τις φράσεις τους πάνω στο πρότυπο της σιωπής”.* ⁴¹

Ωστόσο, το ποιητικό αυτό ύφος πάνω στο *“πρότυπο της σιωπής”* δεν συνιστά μια επικοινωνία αυτόματα προσβάσιμη και καταληπτή. Η απλότητα συνθέτει μηχανισμούς απόκρυψης του μηνύματος και *“εξαφάνισης”* του υποκειμένου που ομιλεί, εκφράζοντας από τη φύση της το βαθύτερο υπαρξιακό υπόστρωμα της ζωής:

το υποκείμενο καταλήγει σε μια κάθαρση που αφορά όχι τη σχέση του με την πραγματικότητα αλλά τη σχέση του με τον εαυτό του. Η αποκάλυψη της αλλοτριωτικής δύναμης που ασκεί ο εξωτερικός κόσμος ουσιαστικά στοχεύει να βγάλει στην επιφάνεια τα κρυφά εκείνα σημεία της ανθρώπινης ψυχολογίας που καθιστούν τη δύναμη αυτή ελκυστική και επιθυμητή.

⁴⁰ Ανακάλυψη, 1978, “Σχόλιο στην άμμο”, Ποίηση 2: 357.

⁴¹ Ρίτσος, Γ., *Μελετήματα*, σελ. 29.



ή άλλοτε για να ξεφύγουμε, σε θρύλους, όπως
σε σιωπηλή γυναίκα,
· γέρναμε, ή γινόμαστε απλοί, τόσο που μας έχαναν.⁴²

Η ποίηση αποκτά φυσιογνωμία γρίφου συνθέτοντας ακραίες αντιθέσεις και αντιφάσεις, οι οποίες μέσα από τη συνάντησή τους κατακτούν την υπέρβαση της ίδιας τους της ασυμβατότητας και εκτινάσσουν το υποκείμενο σε ένα άλλο πεδίο γνώσης και αντίληψης:

ή όπως η ποίηση που είναι ένα αίνιγμα από συνηθισμένα λόγια⁴³

Ο δε προορισμός της, ένα δεύτερο αίνιγμα μέσα στο πρώτο:

γιατί το ξέρω ότι ματαιοπονώ, κι οι σελίδες που γράφω θολώνουν κιάλας από κάμαρα σε κάμαρα και στο φως της λάμπας το βράδυ θα έχουν μια άλλη σημασία και το πρωί θα πρέπει να ξανα-ντυθείς, μόνο και μόνο για να πονέσεις⁴⁴

Το μήνυμα μπορεί να λάβει πολλαπλές ερμηνείες, καθώς υπόκειται σε τόσους αστάθμητους και υποκειμενικούς παράγοντες, που βρίσκονται ακόμα και έξω από τα ίδια τα πρόσωπα που συνομιλούν. Η ερμηνεία του μπορεί να εξαρτηθεί από το χώρο ή, ακόμη, το φωτισμό, από ό,τι εν γένει μπορεί να επιδράσει πάνω στην ευπαθή διαδικασία της πρόσληψης. Έτσι, το υποκείμενο οδηγείται σε έναν ατέρμονο αγώνα, καθώς κυνηγά να εκφράσει το ανέκφραστο ή να ζήσει καταστάσεις που ανήκουν για πάντα στο παρελθόν και απουσιάζουν. Γι' αυτό και ο ήρωας αναρωτιέται:

⁴² Σκοτεινή Πράξη, 1974, Ποίηση 2: 106.

⁴³ Ανακάλυψη, 1978, "Περίπατοι", Ποίηση 2: 252.

⁴⁴ Βιολί για μονόχειρα, 1977, Ποίηση 2: 229.



– αλλά

*προς τι αν γίνομαι τόσο σαφής, αφού αρχίζουμε πάντα εκεί που
κάτι έχει για πάντα τελειώσει*⁴⁵

Το ερώτημα που διατυπώνεται, έχει να κάνει ακριβώς με την νοσταλγική ατμόσφαιρα που τροφοδοτεί την ποιητική έμπνευση. Η νοσταλγία γίνεται η φυσική και μόνιμη αντίδραση στην αίσθηση του ανεκπλήρωτου, καθώς μέσα από αυτήν η μνήμη έρχεται να αγκαλιάσει το παρελθόν και να το μετουσιώσει ανάγλυφα σε έναν εσωτερικό κόσμο.

Οι αλλεπάλληλες διαψεύσεις πριμοδοτούν την υπαρξιακή κατάδυση και καθιστούν τον Λειβαδίτη ικανό να αναγνωρίζει μηνύματα με το πιο τραγικό περιεχόμενο της ανθρώπινης μοίρας. Ο αφηγητής του αντιλαμβάνεται την προσπάθεια να γίνει “σαφής” ως μία μάταιη χειρονομία, η οποία αγωνίζεται να κρατήσει μέσα της πράγματα που έχουν ήδη και εκ προοιμίου χαθεί μέσα στην οντολογική προοπτική τους. Η απουσία, μάλιστα, κάθε μοιρολατρικής διάθεσης καθιστά την επίγνωση για το “πεπερασμένο” της ανθρώπινης φύσης και των εκδηλώσεών της ακόμα πιο τραγική και βαριά.

Ο ποιητής γίνεται ένα συγγραφικό υποκείμενο μέσα στο ίδιο το έργο του, ένα υποκείμενο σύμβολο, μια παρουσία η οποία, δηλώνει την εξαφάνισή της μέσα από τις ίδιες τις λέξεις που το οριοθετούν. Διαπιστώνει, έτσι, πως το μόνο που μπορεί να καταστήσει φανερό είναι ένα περίγραμμα ή μια ελάχιστη χειρονομία του χώρου και του προσώπου του, μια φευγαλέα κίνηση, ένα στίγμα ύπαρξης που, ακόμα κι αυτά, δεν του ανήκουν. Ο λόγος γίνεται κάτι ξένο από το υποκείμενο που τον εκφέρει, καθώς, αυτό που προσπαθεί να αποκαλυφθεί, διαφεύγει ακριβώς τη στιγμή της διατύπωσής του:

*χέρια μου, δε σας
είχα ποτέ δικά μου, όπως τα λόγια ο ποιητής*⁴⁶

⁴⁵ Ο.π., σελ. 224.

⁴⁶ Ανακάλυψη, 1978, “Το δεύτερο χτύπημα”, Ποίηση 2: 359.



*σαν κάποιον που μια ολόκληρη ζωή έγραφε, έγραφε και
το πόσο πονούσε
έμενε πάντοτε έξω*⁴⁷

Οι αποφαιτικές τοποθετήσεις για τη σχέση του ποιητή με την ποίηση αντανakλούν γενικότερα τη σχέση του ανθρώπου με τη ζωή, και, ταυτόχρονα, προσδιορίζουν μια απαίτηση για μετάθεση της ερμηνείας σε αυτό που ο λόγος αποκαλύπτοντας αποκρύπτει. Με έναν ήρεμο σπαραγμό ομολογείται:

*Κι, αχ, μόνο μ' αυτό ζήσαμε, μ' αυτό που δε θα βρει κανείς ποτέ
μέσα στις ιστορίες μας.*⁴⁸

*ή ίσως γιατί υπάρχει κάτι που γι' αυτό δε μίλησε ποτέ κανείς –
και μόνον εκεί ζήσαμε*⁴⁹

*και πεθαίνουμε, τέλος, άγνωστοι στην πιο σκοτεινή γωνιά του
ποιήματος*⁵⁰

Η ποιητική πράξη έρχεται, έτσι, να αναμετρηθεί και να συγκρουστεί με την ματαιότητα. Ωστόσο, μέσα σ' αυτήν την αναμέτρηση, ο μοναδικός δρόμος που αποδεικνύεται γόνιμος είναι να την γνωρίσει, όχι να την απαρνηθεί, να την χρησιμοποιήσει συνειδητά ως υλικό της, να την ακτινογραφήσει, αλλά και, ταυτόχρονα, να αποκαλυφθεί μέσα από εκείνη, να μπει κι αυτή στο παιχνίδι του χρόνου που ανανεώνει τη ζωή και το όνειρο και μαζί την ανύπνοπη ματαιότητα που τα διατρέχει και τα κυριαρχεί:

*Και είδα τ'
ανοιχτά παράθυρα σα μεγάλα βιβλία της ερημιάς
όπου διάβασα το ποτέ και το τίποτα. Κι έπρεπε εγώ απ' αυτό το*

⁴⁷ Ο τυφλός με τον λύχνο, 1983, "Το ανέφικτο", Ποίηση 3: 186.

⁴⁸ Σκοτεινή Πράξη, 1974, Ποίηση 2: 125.

⁴⁹ Ανακάλυψη, 1978, "Κατά τις εποχές", Ποίηση 2: 254.

⁵⁰ Βιολί για μονόχειρα, 1977, Ποίηση 2: 225.



ποτέ και το τίποτα
να φτιάξω μια ποίηση για πάντα.⁵¹

Για τον Λειβαδίτη η ποίηση γίνεται κόσμος στον οποίο πραγματώνεται η αναζήτηση -και η συνάντηση με το ακατόρθωτο. Ο ποιητής μέσα από τη σύνθεση λόγου και αποσιώπησης φαίνεται να συγκροτεί έναν γλωσσικό κώδικα με τον οποίο προσπαθεί να εξοικειώσει τον αναγνώστη σ' αυτήν την εξερεύνηση του ανείπωτου. Κάπως, έτσι, επιτυγχάνεται η γραφή που διασώζει μέσα της την απουσία των πρωταγωνιστών της:

*Οι πιο ωραίες ιστορίες είναι όταν δε μας γνωρίζουν.*⁵²

Σαν ένας άλλος Ορφέας σε μια αέναη πορεία αναζήτησης της χαμένης Ευριδίκης, ο αναγνώστης εισάγεται σε μίαν ατελείωτη διαδρομή ανακάλυψης του χαμένου νοήματος συντονισμένος με τον λόγο του ήρωα που ομολογεί πως:

*η σιωπή είναι η μόνη ελευθερία*⁵³.

δ. Αναζητώντας έναν ορισμό για την ποίηση

Ειδικά για τον Λειβαδίτη, το ερώτημα "τι είναι ποίηση" συνδέεται άμεσα με την εξίσου δύσκολη και πιεστική υπόθεση της ζωής. Η ποιητική πράξη δεν ταυτίζεται με τη δημιουργία μιας καλλιτεχνικής αντανάκλασης του πραγματικού, αλλά διαθέτει έναν αυτόνομο χώρο και χρόνο όπου συγχέεται με τη ζωή, τη διαβρώνει, ενώ παράλληλα την αναπτύσσει και την προσπερνά διευρύνοντας τους ορίζοντές της και εμβαθύνοντας μέσα τους.

Η ποιητική πράξη, ειδικά στην περίοδο που μελετούμε, δεν "γεννιέται από τη διπλή ανάγκη της αντίστασης και αναδίπλωσης",⁵⁴ αλλά μετατρέπεται σε κάτι

⁵¹ Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα, 1987, "Απογευματινό τσάι", Ποίηση 3: 366.

⁵² Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Ανταπόδοση", Ποίηση 3: 276.

⁵³ Ο.π., "Το φευγαλέο καμπαναριό", σσ. 247-248. Στο ίδιο συμπέρασμα καταλήγει και ο Ρίτσος σχεδόν, μάλιστα, με τα ίδια λόγια: "Μόνη μορφή ελευθερίας απόμεινε ή σιωπή": Τέταρτη Διάσταση, "Χρυσόθεμις".

⁵⁴ Ο πρώτος όρος αναφέρεται στην ανάγκη της άμυνας προς τα έξω και ο δεύτερος στην ανάγκη της εσωτερίκευσης των προβλημάτων του ιστορικού χρόνου. Βλ.



δυναμικότερο, καθώς γίνεται η ίδια αντίσταση και αναδίπλωση. Αναπτύσσει, δηλαδή, την εσωτερική διάσταση μέσα στην οποία η ζωή συντελείται και εξελίσσεται.

Αυτή η ζωντάνια του ποιητικού γίνεσθαι απεικονίζει ουσιαστικά την ίδια τη σχέση του ποιητή με την πραγματικότητα. Γι' αυτό και η ποίηση δεν εκφράζει μια ψυχική οδύνη που παράγεται σε έναν αντικειμενικό και πραγματικό χώρο, μα αντίθετα, γίνεται αυτή καθαυτή η πρωτογενής της αιτία:

*οι λέξεις είναι η ποινή μου, ο ύπνος η βιογραφία μου*⁵⁵

*σαν την ποίηση που είναι ένας άλλος τρόπος να πεθαίνει κανείς.*⁵⁶

Η ποιητική πράξη αναμοχλεύει τα χάσματα, όντας η ίδια μια αποξένωση· τα προσωπικά βιώματα, δημιουργώντας νέες εμπειρίες· τα αδιέξοδα γεννώντας πολύ πιο συνθλιπτικές και πιεστικές καταστάσεις που ανασυνθέτουν τελικά το χαμένο φως μέσα στην αίσθηση του ασύλληπτου. Η ποίηση είναι μια χειραφέτηση της πραγματικότητας, μια μετανάστευση στην εσωτερική προοπτική της ζωής· είναι ο παραλογισμός μιας ανέλπιδης αντίστασης, η οποία επιδεικνύει τον παραλογισμό της ως μέσο όχι μόνο έκφρασης αλλά και αυτοπραγμάτωσής της. Το ερώτημα σε ποιο βαθμό αυτή η μάσκα γίνεται πρόσωπο πιο αληθινό από αυτό που κρύβει, είναι ένα άλλο θέμα.

Για τον Λειβαδίτη, ο ρόλος της τέχνης είναι πολλαπλός και δεν περιορίζεται σε μια μόνο εκδοχή. Η ποίηση παρέχει, πρώτα από όλα, μια διέξοδο μερική στο ζήτημα της φθοράς και του χρόνου. Ο Καβάφης είχε μιλήσει για αυτή την σχέση "ατόμου" και "ανθρώπου" μέσα στην τέχνη: *"Το έργο δεν είναι μάταιο αν παραμερίσουμε το άτομο και προσέξουμε τον άνθρωπο. Εδώ*

Προκοπάκη, Χρύσα, *Θεατρικά Τετράδια*, "Ο κύκλος των μυθολογικών ποιημάτων του Γιάννη Ρίτσου", σσ. 3-11, όπως επίσης της ίδιας, "Η πορεία προς τη Γκραγκάντα ή οι περιπέτειες του οράματος", *Αφιέρωμα στον ποιητή Γ. Ρίτσο*, Αθήνα, Κέδρος, 1981, σσ. 276-372.

⁵⁵ *Ανακάλυψη*, 1978, "Ένα ιδιόρρυθμο καπέλο", Ποίηση 2: 353.

⁵⁶ *Ο τυφλός με τον λύχνο*, 1983, "Άγνωστα χρέη", Ποίηση 3: 201.



δεν υπάρχει θάνατος ή τουλάχιστον βέβαιος θάνατος..."⁵⁷. Ωστόσο, ας μην ξεχνούμε πως ο Καβάφης είναι "ένας ποιητής ιστορικός" και οι ιστορικοί αρέσκονται σε αυτήν την εκδοχή της επιβίωσης των κειμένων και του προορισμού που μπορούν να αποκτήσουν μέσα στην ίδια την ιστορία. Εκείνο το άτομο, όμως, που καταθέτει την πιο ευαίσθητη ακοή του στην κάθε στιγμή της μοναδικής του ζωής προκειμένου να συλλάβει το "ανθρώπινο" και να αποκτήσει η δημιουργία του μια διαχρονική οπτική, πληρώνει ένα τμήμα που δεν μπορεί παρά να είναι μεγάλο:

Θυμάμαι παιδί που έγραφα κάποτε τον πρώτο στίχο μου.

Από τότε ξέρω ότι δε θα πεθάνω ποτέ –

*αλλά θα πεθαίνω κάθε μέρα.*⁵⁸

Γι' αυτό και σε μεγάλο βαθμό η ποίηση του Λειβαδίτη ταυτίζεται με μια διαδικασία απώλειας, η οποία επεκτείνεται και εξελίσσεται αδιάκοπα διαθέτοντας μια όψη διπλή: από τη μια βρίσκονται όσα κανείς χάνει εξαιτίας της απόμακρης σχέσης του με την πραγματικότητα και της εν μέρει απουσίας του από αυτήν, κι από την άλλη, η επιπλέον οδύνη που εισπράττει, καθώς η ίδια αυτή απόσταση καθιστά πολύ περισσότερο αισθητές και συνειδητές τις τραγικές όψεις της ανθρώπινης μοίρας.

Ωστόσο, το κέρδος της καλλιτεχνικής πράξης δεν ακυρώνεται. Συναρτάται με την εμπειρία μιας παράδοξης πληρότητας, που κατακτάται μέσα από την εσωτερική αφή και την υπαρξιακή ψηλάφηση των ίδιων των ελλείψεων και των ανεκπλήρωτων πόθων στο χάσμα της απουσίας τους:

*κι η ποίηση: ένα παιχνίδι που τα χάνεις όλα
για να κερδίσεις ίσως ένα άπιαστο αστέρι.*⁵⁹

⁵⁷ Καβάφης, Κ., *Ανέκδοτα πεζά κείμενα*, επιμέλεια Μιχ. Περίδης, Αθήνα, Φέξη, 1963, σελ. 43. Βλ. επίσης Ιλίνσκαγια, Σόνια, Κ.Π. Καβάφης: *Οι δρόμοι προς το ρεαλισμό στην ποίηση του 20ου αιώνα*, Αθήνα, Κέδρος, 1983, σελ. 117.

⁵⁸ *Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου*, 1990, "Άνεμος του Νοεμβρίου", σελ. 15.

⁵⁹ Ο.π., "Θανάσιμο παιχνίδι", σελ. 143.



*ποιήματα – κλειδιά για την τρέλα ή τον ουρανό*⁶⁰

*κι η ποίηση είναι η νοσταλγία μας για κάτι ακαθόριστο που ζήσα-
με κάποτε μες στο όνειρο –
ω, μη ρωτάς πού πάμε...*⁶¹

Στον Λειβαδίτη, ο υποκειμενικός ρεαλισμός και οι ρομαντικοί τόνοι είναι στοιχεία που διαπλέκονται ακέραια το ένα μέσα στο άλλο, αναδεικνύοντας κάτω από την ενιαία σύνθεση των αντιθέσεών τους την ατμόσφαιρα του υπαρξιακού χώρου και της τραγικότητας που τον διαπερνά. Η ποιητική του δημιουργία είναι μια εξονυχιστική διπολική ιχνηλασία στα γεγονότα της πραγματικότητας και των σκληρών επιπτώσεών τους. Ο χώρος της εσωτερικής ανθρώπινης πραγματικότητας παρουσιάζεται να έχει το δικό του ρεαλιστικό βάρος, αν και απαιτεί μια διαφορετική μέθοδο προσέγγισης και φωτισμού. Μέσα εκεί κρύβονται οι πιο σοβαρές ασυνείδητες αλήθειες που επιχειρεί να εντοπίσει και να προβάλλει η ποιητική πράξη του Λειβαδίτη, δεμένη με μια συμπεριφορά ζωής.

Την κίνηση προς αυτόν τον ορίζοντα που εποπτεύει την απουσία πριμοδοτεί με το έργο του ο Λειβαδίτης, κατοχυρώνοντας σ' αυτήν την επιλογή τη μόνη δυνατή επιστροφή στο "είναι":

*Και μόνον η ποίηση δεν
είναι το ταξίδι
αλλά ο πικρός γυρισμός.*⁶²

Από την άλλη μεριά, η ποίηση μπορεί να οριστεί και αντίστροφα, ως το όριο στο οποίο η περιπλάνηση και οι αναζητήσεις στο πεδίο του πραγματικού βρίσκουν το τέλος τους· σα να είναι το κενό που αφήνουν πίσω τους, ο απρόβλεπτος αλλά πρωταρχικός προορισμός τους. Τότε η ποίηση γίνεται μια ελεύθερη πτώση σ' αυτό το κενό, επέκεινα της ύλης και των εκπληρώσεων, σε έναν χώρο που συνδέεται άμεσα με τις δυνάμεις του ονείρου, της μνήμης του και της αλήθειας που αποκρύπτει:

⁶⁰ Ο τυφλός με τον λύχνο, 1983, "Διαπιστώσεις", Ποίηση 3: 195.

⁶¹ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Γεγονότα υπό αίρεσιν", Ποίηση 3: 231-232.

⁶² Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου, 1990, "Ταξίδια", σελ. 29.



*Ω ποίηση είσαι η αρχή του μεγάλου
ονείρου μας και το τέλος του μικρού μας
ταξιδιού.*⁶³

Γι' αυτό και η ποίηση συγκροτείται με αρμούς που βρίσκουν την αντιστοιχία τους στη δομή του ονείρου, αντλώντας από εκεί την αόριστη, ασαφή και δυσδιάκριτη σε περιεχόμενο, μα ζωντανή ως εμπειρία έντασή του. Έτσι, ακόμη κι όταν όλα είναι έτοιμα να χαθούν, για την ποίηση τίποτε δεν είναι οριστικό και αμετάκλητο:

*“Θα ξανάρθουμε;” ρώτησα. Ο άλλος κάτι είπε, αλλά δεν έφτασε
ως εμένα – όμως ένιωσα μέσα μου κάτι αλλόκοτο και γλυκό.*

Φυσούσε λίγο. Βράδυ.

*Κι ίσως ολόκληρη η ποίηση να είναι αυτή η απάντηση που δεν
ακούστηκε και τη συμπλήρωνε ο στεναγμός του αγέρα κι η
απαλή ερημιά του φεγγαριού.*⁶⁴

Σ' αυτές τις περιπτώσεις ο ρομαντισμός γίνεται το φόντο πάνω στο οποίο διαγράφεται το βασικό στίγμα του ποιητικού λόγου, ένα αποτύπωμα αυτού που παραμένει ανείπωτο:

*Κι η ποίηση είναι η λέξη που αποσιωπήθηκε για να μας οδηγή
σε ουράνιες παρανοήσεις.*⁶⁵

⁶³ Ο.π. σελ. 67.

⁶⁴ Ο.π., “Η ποίηση είναι για δύο”, σελ. 136.

⁶⁵ Ο.π., “Ο αλησμόνητος Ιάκωβος”, σελ. 42.



2. Η ΔΟΜΙΚΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ ΤΟΥ ΕΣΩΤΕΡΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ

"τι λες; δεν κάνουμε μια παρτίδα ακόμα; Ο κόσμος είναι μια περίπτωση εντελώς προσωπική."¹

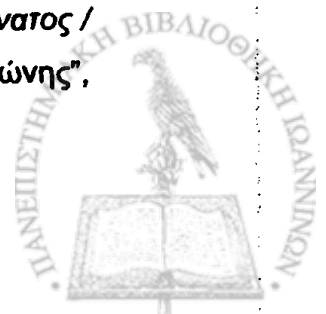
α. Ο ήρωας και ο χρόνος

Η εσωτερικότητα που εμφανίζεται στην ποίηση του Λειβαδίτη, παρουσιάζεται ως συνέπεια επάλληλων διχασμών που βιώνει το υποκείμενο, τόσο στο πεδίο της σύγχρονης κοινωνικής του εμπειρίας όσο και στο χώρο της ψυχολογίας του. Το παρελθόν και το παρόν αποτελούν δύο αντίθετους πόλους, οι οποίοι ασκούν, αντίστοιχα, ελκτικές και απωθητικές δυνάμεις πάνω σε μια ανθρώπινη προσωπικότητα που, μοιρασμένη και αντιφατική, οδηγείται σε μια μετέωρη κίνηση.

Το παρελθόν είναι επιφορτισμένο με το ιδανικό της κοινωνικής ενότητας και αλληλεγγύης, της συντροφικότητας και της κοινωνικής δικαιοσύνης· ανθρώπινες αξίες οι οποίες, αν και δεν επικυρώθηκαν από την ιστορία, βιώθηκαν μέσα από την πίστη και την παράφορη αφοσίωση. Αποτελεί, όπως έχουμε παρουσιάσει, τον χώρο της οραματικής πληρότητας που ακολούθησε την ερωτική ευδαιμονία και εμπνεύστηκε απ' αυτήν.

Ωστόσο, η μνήμη δεν υπηρετεί μια στείρα προσκόλληση σε όλα αυτά, λειτουργεί ανεξάρτητα, ως όργανο αυτογνωσίας, μέσα από το οποίο τα πάντα πρέπει να ανακαλυφθούν εκ νέου σε μια διαδικασία καθόδου και υπαρξιακών ανιχνεύσεων:

¹ Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου, 1990, "Η τελευταία παρτίδα", σελ. 59. Τα λόγια του Λειβαδίτη μας θυμίζουν πολύ μια γαλλική φράση που χρησιμοποιεί ο Αλεξάνδρου: *L' amputation et la mort / sont des affaires personnelles* (Ο ακρωτηριασμός και ο θάνατος / είναι υποθέσεις προσωπικές). Βλ. Άρης Αλεξάνδρου, "Στενογραφία της Νεκρής Ζώνης", στον τόμο: *Ποιήματα (1941-1971)*, σελ. 55.



Κρατούσα μια λάμπα και κατέβαινα τη σκάλα, έπρεπε ν' ανακαλύψω ποιος είμαι, τι είχα κάνει στο παρελθόν, και το σπίτι πώς έστεκε ακόμα, αφού εμείς είχαμε κάποτε γκρεμίσει όλους τους τοίχους, για να χωρέσουν εκείνοι που έφευγαν²

Ο ποιητής, έχοντας εμβαθύνει στην προηγούμενη περίοδο (1957-1966) στις ψυχολογικές δομές που υποβάσταξαν την οραματική του μέθη και στην εσωτερική διερεύνησή τους, κατοχυρώνει όλο και περισσότερο το παρελθόν ως χώρο διείσδυσης στην ουσία της ανθρώπινης ζωής. Φέροντας ο ίδιος ανεξίτηλα τα σημάδια των προσωπικών του καταθέσεων, μετακινείται σταθερά σε ένα πεδίο γνώσης με πιο καθολικές προοπτικές εφαρμοσιμότητας, το οποίο αναδεικνύουν οι εσωτερικές του καταδύσεις μέσα στους ανανεωμένους ορίζοντες της ποιητικής του δημιουργίας:

Και τώρα που ξεμπερδέψαμε πια με τα μεγάλα λόγια, τους άθλους, τα όνειρα, καιρός να ξαναγυρίσουμε στη ζωή μας – αλλά, μάταια, το σχέδιο της πόλης άλλαξε, κατά πού πέφτει ο δρόμος που αγαπηθήκαμε παιδιά, πού πήγε ο άνεμος που σκόρπισε τόσους συντρόφους, υπάρχει ακόμα ο κόσμος; – τώρα στη γλώσσα μας μπερδεύονται παλιά τραγούδια, κανείς δε μας καταλαβαίνει και μόνο τα παιδιά μαντεύουν πιο πολλά³

Η διάζευξη ανάμεσα στο παρελθόν και το παρόν είναι τόσο ισχυρή, ώστε το ποιητικό υποκείμενο έρχεται αντιμέτωπο με τη βασανιστική ασυνέχεια του χρόνου. Γι' αυτό και η επιστροφή στη ζωή προσδιορίζεται ως μια μάταιη απόπειρα, καθώς δεν μπορεί να υπάρξει επιστροφή ή λόγος επιστροφής σε έναν κόσμο ολοκληρωτικά άγνωστο και ξένο (στίχ. 3-5). Η παρουσία του ήρωα πιστοποιεί περισσότερο την αδυναμία της επικοινωνίας με τους άλλους, ενώ τα παιδιά, με τη δυνατότητα να "μπερδεύουν" τον μύθο με την πραγματικότητα, είναι τα μόνα που μπορούν και κατανοούν κάτι περισσότερο από τη δεμένη με μια άλλη μνήμη και ζωή συμπεριφορά του (στίχ. 6-7).

² Νυχτερινός Επισκέπτης, 1972, "Αλκοολισμός", Ποίηση 2: 19.

³ Ο τυφλός με τον λύχνο, 1983, "Ένα μεγάλο παρελθόν", Ποίηση 3: 114.



Η σχέση του ποιητικού υποκειμένου με την πραγματικότητα που το περιβάλλει, είναι εξαιρετικά ιδιότυπη. Αποδεικνύεται πως ο χώρος και ο χρόνος του ιστορικού γίνεσθαι δεν είναι ο χώρος και ο χρόνος του δικού του είναι, αλλά συνωμοτούν σε μια εκτεταμένη εξαπάτηση:

*και κάποτε θα σταθείς μπροστά στον
καθρέφτη, απορώντας,
ποιος απ' τους δυο ήταν ο παρείσακτος, ή μήπως κάποιος τρίτος
σας πρόδωσε και τους δυο – μ' ένα πρόσωπο συκοφαντημένο
απ' το πολύ φως
ή κι επικίνδυνο, σαν όλα τα πράγματα που τους δώσαμε πολλή
σημασία ⁴*

Λειτουργούν στην ουσία τους αποξενωτικά από την ενσυνείδητη κατανόηση της ζωής και αλλοτριώνουν την αντίληψη του υποκειμένου για την αλήθεια και την ύπαρξή του, εγκαταλείποντας, μέσα από τις αντανάκλασεις και το φως, τις πιο ισχυρές ψευδαισθήσεις και αυταπάτες.

Οι εικόνες της πραγματικότητας παρουσιάζονται για να αποδώσουν περισσότερο την ατμόσφαιρα και τον περιβάλλοντα χώρο, από τον οποίο το υποκείμενο προσλαμβάνει ερεθίσματα κατάλληλα να εσωτερικευθούν, να λειτουργήσουν ως σύμβολα και να οδηγήσουν σε βαθύτερους συνειρμούς και μεταφορικές συλλήψεις. Είναι ο αδιαμφισβήτητος χρόνος και τόπος των σωματικών αισθήσεων, της κοινωνικής συνειδητοποίησης του εαυτού του και της σχέσης του με την εξωτερική ροή της ζωής. Η αποξένωση που βιώνει σε πολλαπλά επίπεδα, παράγεται από μια συνειδητή επιλογή, δεν αγνοείται και δεν παραβλέπεται. Είναι ο τρόπος με τον οποίο έρχεται σε επαφή με την ταυτότητα του προσώπου του. Έτσι, ο ήρωας σμιλεύει σιγά-σιγά το πλαίσιο της υπαρξιακής του ελευθερίας και της εσωτερικής του ζωής, διεκδικώντας με εντελώς διαφορετικούς όρους ένα νέο σημείο εκκίνησης για δημιουργία και δράση:

⁴ Ανακάλυψη, 1978, "Η Υπόσχεση", Ποίηση 2: 358.



*Δεν μπορούσα να θυμηθώ πώς βρέθηκα εδώ, σ' αυτήν την κά-
μαρα με το εκτυφλωτικό φως, καθόμουν μπροστά σ' ένα τραπέζι,
απέναντι ο συμπαίκτης άγνωστος, θα παίζαμε ώρες, ίσως και χρό-
νια, η τράπουλα φθαρμένη, δυσοίωνη, δε μου 'μενε δεκάρα, «παίζω
το παρελθόν μου», φώναξα, τα βλέφαρα του άλλου χαμήλωσαν
δολοφονικά, μοίρασε χαρτιά, έχασα, «παίζω όλες τις μελλοντικές
μου μέρες», ούρλιαξα –*

*και τότε είδα ότι βρισκόμουν ολομόναχος σ' ένα έρημο οικόπε-
δο, η πόλη μακριά καταστραμμένη, από τι; κι εγώ ποιος ήμουν;
που πήγαινα; «γλυκιά μητέρα του Χριστού, ψιθύρισα – επιτέλους
όλα τέλειωσαν.*

Τώρα μπορώ να ξαναρχίσω». ⁵

Ο αφηγητής του Λειβαδίτη παρουσιάζει αυτό το σύστημα των αντιφάσεων που διαπλέκονται μεταξύ τους, κουβαλώντας μια βαθιά πληγή από ένα αίσθημα στέρησης για την διασπασμένη ενότητα της ύπαρξης, όπως αυτή βιώθηκε στο παρελθόν. Η έλλειψη της "ολότητας" οδηγεί σε μια αδιάκοπη αναζήτηση, που προσδιορίζει με τη σειρά της το συνειδησιακό βάθος του παρόντος.

Μέσα στην ύπαρξη του αφηγητή το ιδανικό και ο μύθος αναζητούν αδιάκοπα την πραγμάτωση τους. Από το παρόν, όμως, δέχονται μια ισχυρή απώθηση, αφού βρίσκονται σε σχέση πλήρους αντίφασης και με τις ιστορικές διαψεύσεις και με τη σύγχρονη πραγματικότητα:

*και ζήσαμε το απέραντο σε μικρές σκοτεινές κάμαρες και το τίποτα
στις μεγάλες σελίδες της Ιστορίας ⁶*

*υπήρξαν μέρες που ξύπνησα εντελώς μέσα στο παρελθόν, κατέβηκα
σκάλες που δεν υπήρχαν, πιάστηκα απ' το χέρι του πατέρα
για να μη χαθώ στο συνωστισμό ή πέθανα πυροβολημένος από
λέξεις που ειπώθηκαν εδώ και είκοσι ή και τριάντα χρόνια ⁷*

⁵ Ο τυφλός με τον λύχνο, 1983, "Θανάσιμο παιχνίδι", Ποίηση 3: 212.

⁶ Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου, 1990, "Η τελευταία παρτίδα", σελ. 59.

⁷ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Γεγονότα υπό αίρεσιν", Ποίηση 3: 231.



Ουσιαστικά, πρόκειται για μια διαφορετική παρουσίαση της σύγκρουσης που υφίσταται το υποκείμενο ανάμεσα στην αρχή της ευχαρίστησης⁸ και την αρχή της πραγματικότητας⁹, για να χρησιμοποιήσουμε ορισμένους ψυχαναλυτικούς όρους.

Από την άλλη μεριά, οι επιγνώσεις που αυξάνονται μέσα από την αυτοεξέταση και την αυτοανάλυση αφορούν κυρίως το παρόν· πηγάζουν, όμως, σταθερά από την ύλη του παρελθόντος. Η ένταση του ανεκπλήρωτου γεννά μια ισχυρή ασάφεια και αοριστία ανάμεσα στο ιστορικό γεγονός και τις ανεκτέλεστες επιθυμίες, δημιουργώντας με το συγκερασμό τους μια αναπόληση που παραπαίει ανάμεσα στη μνήμη και τη φαντασία. Το παρελθόν χάνει πια την ιστορική του διάσταση και γίνεται ο εσωτερικός χρόνος του υποκειμένου, ένας κόσμος έξω από τα σύνορα του κόσμου:

*Και καμιά φορά τη νύχτα μια κραυγή που ζητάει βοήθεια ακούγε-
ται απ' το παρελθόν – ακριβώς γιατί ποτέ δεν το ζήσαμε
ή μας βασανίζουν αναμνήσεις από γεγονότα που δε συνέβησαν ποτέ
– αλλά ποιος είναι βέβαιος για το τι συνέβη;
εξάλλου η κάμαρά μου μοιάζει με όλες τις κάμαρες της γης, θέλω*

⁸ Αρχή της ευχαρίστησης (Lustprinzip): Ο Freud θεωρεί πως όλες οι ορμές και οι ανάγκες τείνουν στην επίτευξη καταστάσεων ηδονής και στην αποφυγή δυσάρεστων εμπειριών. Κάθε ερεθισμός έλλειψης είναι οδυνηρός, διότι διακόπτει την ισορροπία του οργανισμού. Το υποκείμενο, στην προσπάθειά του να μειώσει την ένταση που δημιουργείται, ψάχνει μέσα στο περιβάλλον για κάποιο αντικείμενο ικανό να διακόψει την δυσάρεστη αυτή διέγερση. Ακόμη και το όνειρο και η ονειροπόληση είναι μέσα ικανοποίησης συμπιεσμένων επιθυμιών που συνεπάγονται ευχαρίστηση (Παπαδόπουλος, Ν., *Λεξικό της Ψυχολογίας*, Αθήνα, 1994, σελ. 236.)

⁹ Αρχή της πραγματικότητας (Reality Principle): είναι μια αρχή που αντιτίθεται στην αρχή της ηδονής. Σύμφωνα με τον Freud η ίδια η φυσιολογική ανάπτυξη περιλαμβάνει το συμβιβασμό των ορμών του παιδιού, καθώς με την πρόοδο της ηλικίας υποχωρεί ο εγωκεντρισμός του και εντάσσεται στους περιορισμούς της πραγματικότητας. Η αρχή αυτή χαρακτηρίζει την συνειδητή λειτουργία του εγώ (βλ. Παπαδόπουλος, Ν., *Λεξικό της Ψυχολογίας*, σελ. 90).



να πω πόσο στο βάθος είμαστε άδικοι ή ξένοι. ¹⁰

ώσπου

οι αναμνήσεις σκεπάζουν σιγά σιγά το παρελθόν

έτσι που σε λίγο δε θυμόμαστε παρά κάτι άλλο ¹¹

Η ύπαρξη θα βιώσει το αίσθημα της αποξένωσης, όχι μόνο από το χωροχρόνο του παρόντος, αλλά και σε σχέση με τον ίδιο τον εαυτό της και το ιστορικό παρελθόν του βίου της:

τελικά όλα περνάνε χωρίς να το καταλάβει κανείς σα να συνέβησαν
κάπου αλλού ή σε έναν άλλον ¹²

Αλήθεια, θα μάθουμε ποτέ ποιοι είμαστε; Όνειρα, φιλοδοξίες,

επιθυμίες, φόβοι

μας κρύβουν απ' τον εαυτό μας και μάλλον μοιάζουμε με ανώνυμα

γράμματα που ξέρουν πολλά για μας

εμείς όμως δεν ξέρουμε ποιος τα έγραψε ¹³

Ο ήρωας-αφηγητής θα δεχθεί ισχυρές δυνάμεις αποβολής και εκδίωξης από την πραγματικότητα (και της μονοσήμαντης φοράς της προς το μέλλον), εξαιτίας του συνδυασμού των εξωτερικών συνθηκών με αυτό που συντελείται μέσα του.

Στο πλαίσιο αυτό αναπτύσσεται η ενδοσκόπηση του Λειβαδίτη, ο αινιγματικός τρόπος γραφής και ποιητικής σύνθεσης της τελευταίας του περιόδου. Οι αλλαγές αυτές, κάτω από ένα πιο προσεκτικό πρίσμα, δεν πρέπει να εκληφθούν ως συνέπεια άμυνας απέναντι στο άγχος και την ανασφάλεια της εποχής. Η εσωστρεφής κίνησή του είναι κυρίως ζήτημα συνειδησιακής ευθύνης

¹⁰ Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα, 1987, "Απογευματινό τσάι", Ποίηση 3: 365.

¹¹ Ο.π., "Ενοικοι της ματαιότητας", σελ. 389.

¹² Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Γεγονότα υπό αίρεσιν", Ποίηση 3: 232.

¹³ Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα, 1987, "Ενοικοι της ματαιότητας", Ποίηση 3: 386.



για τον προσωπικό του αυτοπροσδιορισμό μέσα στο ξένο και απομυθοποιημένο περιβάλλον όπου καλείται να ζήσει.

Πρόκειται για μια απόφαση που ωριμάζει ήδη από το 1957 (Συμφωνία αρ. 1), δοκιμάζεται σταδιακά, προκαλεί την ποιητική παύση¹⁴ την περίοδο 1967-1971 και κατακλύζει τη βιωματική εμπειρία. Είναι μια κίνηση που επέρχεται αναπόφευκτα, επιβάλλει τους δικούς της όρους, απαιτεί τις υποκειμενικές "ρεαλιστικές" της πραγματώσεις και, ταυτόχρονα, αναζητά προς τα μέσα και από μέσα την κυριαρχική δομή ενός μύθου:

*ύστερα μεγαλώσαμε κι έκανε κατοχή στο σπίτι το παρελθόν σα να
'ταν κάτι περισσότερο από μας
ζώντας όλη την έρημη σιωπηλή αιωνιότητα, ώσπου το αιώνιο πήρε
τη θαμπή όψη της καθημερινής ζωής
και δε με τρόμαζε.¹⁵*

. Ουσιαστικά, έχουμε να κάνουμε με ένα πολύπλοκο φαινόμενο, το οποίο παράγεται από τη συστηματική κίνηση της συνείδησης προς την ενδοχώρα της ύπαρξης, καθώς αγωνίζεται να διαλεχτεί και να ανιχνεύσει το χάσμα της έλλειψης του μη πραγματοποιημένου, κινούμενη προς το *Εν* της χαμένης προσωπικής ολότητας.

Συνεχίζοντας να υπακούει στην ταυτότητα ποίηση = ζωή, ο Λειβαδίτης διαμορφώνει έναν ιδιωτικό χωροχρόνο προσωπικής αυτονομίας και αυτοτέλειας, που σημαίνει καθαρά τη χώρα του δικού του υποκειμενικού ρεαλισμού:

*δεν έμεναν παρά τα λιγοστά φανάρια με το κίτρινο φως
κι η νοσταλγία ενός κόσμου έξω απ' τον κόσμο.¹⁶*

¹⁴ Για τους λόγους της ποιητικής αυτής παύσης βλ. Μπενάτσης, Απόστολος, *Η ποιητική μυθολογία του Τάσου Λειβαδίτη*, σσ. 253-254.

¹⁵ *Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα*, 1987, "Ο συγκάτοικος του Ιωάννη", Ποίηση 3: 359.

¹⁶ *Ο διάβολος με το κηροπήγιο*, 1975, Ποίηση 2: 199.



Η σύγκρουσή του δεν είναι μόνο εκείνη του αιρετικού προς τις κοινωνικές συμβάσεις, αλλά ενός παραδοξολόγου· ενός ανθρώπου που, έχοντας ως σκοπό να αναιρέσει το αδικαίωτο της ανθρώπινης ζωής, αδιαφορεί για οποιαδήποτε όρια, τα υπερβαίνει και μεταθέτει το γεγονός της δικής του ζωής έξω από το χώρο της κοινής ανθρώπινης επτοπτείας:

*η αμαρτία μου ήταν ότι προσπάθησα να ξεφύγω το πεπρωμένο*¹⁷

*συλλογιζόμουν, λοιπόν, ένα σωρό πράγματα,
ώσπου έφτιαξα μια ολόκληρη ζωή, έξω απ' τον κόσμο*¹⁸

Έτσι, έχουμε ένα ποιητικό υποκείμενο που βρίσκεται σε μια ακατάπαυστη πάλη και εντεινόμενη ασυμφωνία με την πραγματικότητα. Κινούμενο είτε προς το παρελθόν μέσω της μνήμης, του ονείρου ή της φαντασίας είτε προς το σύγχρονο χώρο του, αποκομίζει ένα σταθερό αίσθημα απομάκρυνσης και αποξένωσης. Το κοινό αυτό αποτέλεσμα έρχεται να επιβεβαιώσει την πολλαπλά διαπιστωμένη απώθηση και τον εξοστρακισμό του ήρωα από τις αντικειμενικές συνθήκες του πραγματικού:

*Αξιοθρήνητοι είμαστε, παλεύοντας τη νύχτα με τα όνειρα,
τη μέρα με τους θρύλους, κι ύστερα η παράκρουση, η καταφρόνια,
τα σφαγμένα ζώα, ο πυρετός. Κι άραγε κατά πού κοιτάζουν τ'
ανεστραμμένα μάτια των νεκρών;
Έτσι είχαμε πάντα έναν δρόμο να ξεφύγουμε...*¹⁹

Μέσα στο πιεστικό αίσθημα του καθολικά ανέστιου, η μετανάστευσή του προς τον εαυτό του μετατρέπεται σε κυριολεκτική αναζήτηση μιας άλλης πατρίδας. Εξάλλου, δεν είναι τυχαίο που ο ποιητής μιλά για “παράκρουση”, αν θέλουμε να κατανοήσουμε το βάθος και την επίδραση αυτής της εσωτερικής πραγματικότητας. Ωστόσο, το γεγονός ότι οι σωματικοί του δεσμοί με το

¹⁷ Νυχτερινός Επισκέπτης, 1972, “Δολοφονία”, Ποίηση 2: 49.

¹⁸ Ο.π., “Το παιδί του κηροπωλείου”, σελ. 87.

¹⁹ Ο τυφλός με τον λύχνο, 1983, “Μάθημα ιστορίας”, Ποίηση 3: 119.



αντικειμενικό γίνεσθαι είναι κάτι που δεν μπορεί να καταργηθεί, του δίνει τη δυνατότητα της διπλής όρασης και αντίληψης και, ταυτόχρονα, μιας διγλωσσίας, της γλώσσας που σημαίνεται μέσα από τον ιδιωτικό του κόσμο και εκείνης που προσδιορίζεται από το εξωτερικό σύστημα αξιών.

Γι' αυτό τον λόγο, επειδή ολοκληρωτικά δεν μπορεί να ανήκει πουθενά, είναι σε θέση να λαμβάνει με ιδιαίτερη ευαισθησία τα ερεθίσματα και των δυο "κόσμων". Η "καταφρόνια" την οποία υπομένει εξαιτίας της αιρετικής του συμπεριφοράς, αποδεικνύει ακριβώς ότι είναι δεκτικός και ανοικτός σε ό,τι συμβαίνει γύρω του, και ότι η εσωτερικότητά του δεν στιγματίζεται από μια νοσηρή κλειστότητα.

Με τον τρόπο αυτόν εξηγείται και το σήμα των "σφαγμένων ζώων", δηλαδή της βίας, του αίματος και της αποτρόπαιης πράξης που ο ήρωας εισπράττει από το εξωτερικό περιβάλλον και τους άλλους. Και, φυσικά, το αποτέλεσμα είναι μια εμπύρετη επιδείνωση και μια υπερένταση της "ασθένειας".

Το σήμα της "νεκρότητας", που ακολουθεί, έχει να κάνει με μια ψυχολογική έκρηξη του υποκειμένου, μια δυναμική αναζήτηση εξόδου από το μοίρασμα του. Η αφόρητη οδύνη που δέχεται, το οδηγεί να αυξήσει τις εσωτερικές του δυνάμεις και άμυνες, προκειμένου να αντέξει και να υποστηρίξει την εσωτερική του αποδημία. Αυτό που επιθυμεί να επιτύχει, είναι μια αποδέσμευση της εξάρτησης από την πραγματικότητα, η οποία μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα στο γεγονός ή το πνεύμα της νεκρότητας, της ελευθερίας, δηλαδή, από την δεσμευτικότητα του κόσμου στον οποίο υπάγεται το σώμα. Επειδή, όμως, κάτι τέτοιο είναι ουσιαστικά ανέφικτο, αφήνει να εκφραστεί, τουλάχιστον, η κατεύθυνση, η τάση ή η γεύση αυτής της συνθήκης, μέσα από το σήμα των ανεστραμμένων ματιών που έχουν οι νεκροί και τα οποία κοιτούν μονοσήμαντα και αδιάλειπτα προς τα μέσα.

**β. Ο ρόλος των επιγνώσεων, η εσωτερική αποξένωση
και η συνάντηση με τον "άλλον"**

Η σχέση του ήρωα/αφηγητή με τον λόγο του, την οποία προσεγγίσαμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, παρουσιάζεται ως άμεσο αποτέλεσμα της υπαρξιακής και συνειδησιακής του σχέσης με την πραγματικότητα και τους άλλους. Οι εσωτερικές δυνάμεις παρουσιάζονται τόσο ισχυρές, ώστε, το πεδίο στο οποίο



εστιάζονται, ορίζει το χώρο της ψυχολογικής εμπειρίας και της αντίληψης για το πραγματικό. Όμως ο ήρωας δε σταματά μόνο εκεί. Αυτό είναι ένα πρώτο στάδιο, στο οποίο η συνείδηση ακολουθεί και συμπορεύεται με τις βυθομετρήσεις της ύπαρξης.

Στην ενότητα που συνθέτουν η συνείδηση και το είναι συγκλονίζονται από το βάρος των επάλληλων επιγνώσεων που δεν αφορούν, από ένα σημείο και μετά, τη διάζευξη του εσωτερικού με τον εξωτερικό κόσμο, αλλά την ανίχνευση της υπαρξιακής ταυτότητας του υποκειμένου, το αγεφύρωτο της ανθρώπινης ύπαρξης, το ανερμήνευτο, το άγνωστο, το απροσπέλαστο και το μάταιο που τη συνθέτουν. Το άμεσο ψυχολογικό επακόλουθο είναι το αυξανόμενο αίσθημα της αποξένωσης του ήρωα από τον εαυτό του, καθώς έρχεται αντιμέτωπος με το χάσμα ανάμεσα σ' αυτόν και τον ασυνείδητο κόσμο του, το οποίο συνεχώς βαθαίνει μέσα από την ίδια την ανακάλυψή του.

Σ' αυτό το σημείο, η υπαρξιακή εμπειρία και το συνειδησιακό γίνεσθαι θα διαχωριστούν, ακολουθώντας δύο διαφορετικές δυνάμεις. Η ύπαρξη θα υπακούσει στην αδιάκοπη απορρόφηση της γνώσης του εαυτού της, στη συνεχή ανάδειξη του ενδότερου κόσμου της. Η συνείδηση, στην ανάγκη να νικήσει έλλογα την ψυχολογία του πάθους, να υποτάξει δηλαδή το εσωτερικό πένθος, τη λύπη του εαυτού της, η οποία αναχαιτίζει την δυναμική κίνηση της ύπαρξης, σε μια προσπάθεια να καταστεί η ίδια αδέσμευτη και ελεύθερη. Απέναντι σε αυτήν την ανάγκη το ποιητικό υποκείμενο θα αναπτύξει την ικανότητα της αυτο-λήθης και της σιωπής που αυτή συνεπάγεται:

*Όμως, κάτω απ' τις αναμμένες δάδες του βραδιού, ευλογημένος
όποιος είναι έτοιμος να ξεχάσει, σαν το χωρικό που ρίχνει το σιτάρι
του στη γη,
ως το φθινόπωρο, τότε που ανάβει πιο νωρίς η λάμπα, κι οι σιωπη-
λοί αναχωρούνε
σε λόγια, που μας σώζουν, ίσως,
κάπου αλλού.²⁰*

²⁰ Σκοτεινή Πράξη, 1974, Ποίηση 2: 140. Ο Λειβαδίτης παρουσιάζεται να έχει αφομοιώσει δημιουργικά, στοιχεία της θρησκευτικής παράδοσης και ορισμένα από τα μοτίβα που προσφέρει. Βλ. Ιωάν. ιβ', 24: "αμήν αμήν λέγω υμίν, εάν μη ο κόκκος του



Αυτή είναι, στο ποιητικό σύμπαν του Λειβαδίτη, η θετική σημασιοδότηση της λήθης.²¹ Κάθε φορά, λοιπόν, που ο ήρωάς του κάνει λόγο για την πρόθεσή του να ξεχάσει, ουσιαστικά, αναφέρεται στη λήθη της οδύνης των ψυχικών τραυμάτων, που η συνεχής αναμόχλευσή τους θα τον στερούσε από το κουράγιο για ζωή. Γι' αυτό και η αυτολήθη σηματοδοτεί και αυτή μια άλλη αποξένωση-του υποκειμένου από συναισθηματικά μέρη και πτυχές του εαυτού του. Αυτή την αυτό-εξαφάνιση φαίνεται να υπονοούν οι στίχοι του ποιητή:

ζήσαμε

έξω απ' τη θλίψη μας

*για να μη μας βρίσκουν*²²

Το υποκείμενο της συνείδησης, εκδηλώνοντας την απόστασή του από το χώρο των συναισθημάτων του, εκφράζει μια διαφοροποίηση που το απομακρύνει από την κοινή ανθρώπινη ψυχολογία, τον τρόπο με τον οποίο ο καθένας νιώθει τον εαυτό του. Έτσι, όμως, οδηγεί τον εαυτό του, ξένο και πάλι, σε ένα άλλο επίπεδο βάθους και αυτοπαρατήρησης: ένα επίπεδο το οποίο θα εξελιχθεί εκ νέου σε οικείο χώρο αυτοσυνείδησης μέχρι τη νέα φυγή.

Εκείνο που έχει ενδιαφέρον, είναι τα επάλληλα επίπεδα βάθους στα οποία η ύπαρξη εντοπίζει τον εαυτό της: επίπεδα που δεν διαγράφονται ούτε αγνοούνται, αλλά παραμένουν σε εσωτερική συνάφεια, ζωντανά και πάντοτε σε εξάρτηση με το σημείο όρασης της υποκειμενικής συνείδησης που τα διατρέχει. Μέσα από την προϊούσα εσωτερική του αποξένωση, ο ήρωας του Λειβαδίτη

σίτου πεσών εις την γην αποθάνη, αυτός μόνος μένει· εάν δε αποθάνη, πολύν καρπόν φέρει". Βλ. επίσης 1 Κρ. ιε' 35-37: "Αλλ' ερεί τις· πώς εγείρονται οι νεκροί; ποίω δε σώματι έρχονται; άφρον, συ ό σπείρεις, ου ζωοποιείται εάν μη αποθάνη· και ό σπείρεις, ου το σώμα το γενησόμενον σπείρεις, αλλά γυμνόν κόκκον, ή τύχοι σίτου ή τινος των λοιπών."

²¹ Το σήμα της λήθης παρουσιάζεται με ένα διπλό περιεχόμενο αρνητικής και θετικής σήμανσης. Η αρνητική εκδοχή αφορά τη λήθη απέναντι στα βαθύτερα αιτήματα της προσωπικής ζωής του ανθρώπου, που τον απομακρύνει από τη δυνατότητα του υπαρξιακού του αυτοπροσδιορισμού.

²² Σκοτεινή Πράξη, 1974, Ποίηση 2: 124.



επιτυγχάνει κάθε φορά το απαιτούμενο ύψος της εσωτερικής αυτοπαρατήρησής του.

Έτσι, έχουμε έναν μερισμό του Εγώ, έναν χωρισμό του στις τρεις ακόλουθες διαστάσεις: το πυρηνικό εγώ που βιώνει το υπαρξιακό του βάθος μέσα στη μυστική μυθολογία της σιωπής που το πλαισιώνει, το εγώ που παρατηρεί και βλέπει το εγώ που βιώνει, συνθέτοντας το σήμα της γνώσης για εκείνο, και ένα τρίτο, το εγώ που ομιλεί και αποκρύπτει. Μέσα σε αυτήν την πολυ-υποκειμενικότητα των διαδοχικών παραπετασμάτων εξαφανίζεται, σχεδόν, και χάνεται το υποστασιακό Εγώ της ύπαρξης.

Στο πλαίσιο αυτό η συνάντηση με τον “άλλον” ξεπερνά τη γλωσσική επικοινωνία. Ο αφηγητής θα μιλήσει για τη χρήση ενός κρίσιμου σήματος, που γίνεται άμεσα καταληπτό από όσους μοιράζονται έναν κοινό τρόπο ζωής και οδηγεί σε άμεσες και βαθύτερες ανταποκρίσεις μεταξύ πομπού και δέκτη:

*Μόλις πέσαμε στην αιχμαλωσία, μάθαμε την πανουργία της σιω-
πής,
βρήκαμε, λοιπόν, ένα σημάδι, που χωρίς να μας προδίνει μιλούσε
καθαρά στους άλλους,
και το χαράζαμε στους τοίχους, στις πόρτες των σταύλων ή πάνω
στο ψωμί.
Εκείνος που το 'βλεπε έπαιρνε τότε μια άγνωστη κατεύθυνση
και κανείς δεν τον ξανάβλεπε.*

Γι' αυτή την πατρίδα σας μιλάω²³

Στο απόσπασμα αυτό αναγνωρίζουμε μέσα στην κατάσταση της “αιχμαλωσίας” τη δύναμη των συνθηκών της πραγματικότητας και τον περιορισμό της αλήθειας που αυτή μπορεί να εκφράσει.²⁴ Το ποιητικό

²³ Ο.π. σελ. 116.

²⁴ Πάνω στους στίχους αυτούς τα ιστορικά συμφραζόμενα της περιόδου της δικτατορίας ρίχνουν τη δική τους σκιά. Τελικά, όμως, ακόμα και αυτά έρχονται να υποστηρίξουν μια αντίληψη του πραγματικού που έχει ήδη δρομολογηθεί. Έτσι, οι στίχοι αποκτούν τη “σημαντική” τους ανεξαρτησία από τις ιστορικές συγκυρίες μέσα στις οποίες καταγράφονται.



υποκείμενο, που εδώ εμφανίζεται ως συλλογικό, προσπαθεί να επέμβει σε αυτό το ασφυκτικά κλειστό σύστημα, χρησιμοποιώντας έναν άλλον κώδικα επικοινωνίας που ανήκει περισσότερο στη διάσταση του δικού του κόσμου, αφού έχει ανακαλύψει *“την πανουργία της σιωπής”*. Δεν είναι χωρίς σημασία το γεγονός ότι το *“σημάδι”* που *“χαράζει”* σε διάφορα μέρη (καθημερινά, ασήμαντα, αλλά και συχνά κρίσιμα), διαθέτει δύο βασικές ιδιότητες· αφενός δεν προδίδει το ίδιο το υποκείμενο, δεν αποτελεί, δηλαδή, μια άμεση απόπειρα αποκάλυψης του δικού του ιδιωτικού στίγματος –και αυτό αποτελεί σοβαρή απόδειξη της γνησιότητάς του²⁵. από την άλλη, *“εκείνος που το ‘βλεπε”* χάνεται ακολουθώντας μια κατεύθυνση άγνωστη. Η απόλυτη ανταπόκριση στην οποία οδηγείται το υποκείμενο (σε σχέση με αυτό που αντικρίζει και κατανοεί), ο ολοκληρωτικός προσανατολισμός του προς την εσωτερική προοπτική της ύπαρξής του, ορίζουν την επιστροφή στο γνήσιο, προσωπικό και υποκειμενικό γίνεσθαι της δικής του ιδιωτικής πατρίδας· κάτι που για τους άλλους σημαίνει την πλήρη του *“εξαφάνιση”* από τον ορίζοντα της κοινής όρασης και, επομένως, της συλλογικής κατανόησης²⁶.

Όσον αφορά, μάλιστα, την ανεύρεσή του από κάποιον, αυτό είναι ζήτημα βαθύτερης επαφής, επικοινωνίας και, κυρίως, κατανόησης. Είναι μια διαδικασία που απαιτεί τις ίδιες ή ανάλογες επιλογές του ανθρώπου που ψάχνει, με το δρόμο που ακολούθησε το υποκείμενο που αναζητεί:

*Όσοι δοκίμασαν να μας αναζητήσουν χάθηκαν στο δρόμο
κι εκείνοι που τελικά μας ανακάλυψαν, βρήκαν ένα απλό όνομα*

²⁵ Ας θυμηθούμε τη σχέση του λόγου και της αποσιώπησης που αναπτύχθηκε στο προηγούμενο κεφάλαιο. Η απόπειρα να μιλήσει για τον ίδιο θα σήμαινε υπονόμηση της αληθινής δυνατότητας για επικοινωνία, θα δημιουργούσε μια ψευδαίσθηση επαφής και θα αύξανε περισσότερο την πραγματική απόσταση μεταξύ των υποκειμένων.

²⁶ Ο Λειβαδίτης φαίνεται να συμμερίζεται κατά κάποιον τρόπο τις απόψεις του Wilhelm Dilthey που στηρίζει *“την εγκυρότητα του ερμηνευτικού εγχειρήματος πάνω στην κοινότητα του “βιώματος” (Erlebnis) ανάμεσα στον δημιουργό και το έργο του από το ένα μέρος, τον ερμηνευτή του από το άλλο: Η “κατανόηση” (Verstehen) πετυχαίνεται στον Dilthey με την “συμπάθεια” (Sympathie)”: Βλ. Βελουδής, Γιώργος, *Γραμματολογία: Θεωρία Λογοτεχνίας*, σελ. 242.*



γραμμένο στον τοίχο.

Όμως αυτοί που δέχτηκαν τη βαριά μέρα, αυτοί μας κρατούσαν πάντα ²⁷

Ο Λειβαδίτης, με έναν αρκετά αφοριστικό τρόπο, θα δηλώσει πως η οποιαδήποτε "αναζήτηση" οδηγεί, σχεδόν αναπόφευκτα, σε αποτυχία. Από την άλλη μεριά, ακόμα και η τυχόν "ανεύρεση" δεν εκφράζει τίποτε περισσότερο από την ασθενή γνώση ενός "ονόματος" χωρίς βάθος και προοπτική. Αντίθετα με τα δύο αυτά, η αποδοχή της "βαριάς μέρας", όπως την ονομάζει μέσα στην πυκνή πολυσημία της μετωνυμίας του ηρωικού, σηματοδοτεί τη μετοίκηση στην ίδια πατρίδα –και αυτός είναι ο απώτερος στόχος. Η σύμπτωση σε ένα αντίστοιχο, ηρωικό και μοναχικό πρίσμα ζωής, με τις τραγικές επιπτώσεις που τη συνοδεύουν, γίνεται συνώνυμη της "κατοχής" εκείνου του προσώπου που ακολούθησε το δρόμο της εξαφάνισης. Γιατί, κατοχή μιας εξ-αφανισμένης μοίρας σημαίνει αναγκαστικά μοίρα κοινή.

• Ο Ρίτσος στο ποίημά του με τον ενδεικτικό τίτλο "Το νόημα της απλότητας" δηλώνει χαρακτηριστικά:

*Η κάθε λέξη είναι μια έξοδος
για μια συνάντηση, πολλές φορές μταιωμένη,
και τότε είναι μια λέξη αληθινή, σαν επιμένει στη συνάντηση.* ²⁸

Η "συνάντηση" αυτή που παραμένει μόνιμο ζητούμενο, δεν είναι τίποτε άλλο από ένα τραγικό αίτημα για βαθύτερη εμπειρία της μοίρας του "άλλου". Αυτή είναι η προϋπόθεση της ανεύρεσης για την οποία μιλά ο Λειβαδίτης, και όχι η οποιαδήποτε διανοητική αντίληψη μιας θέσης ή μιας κατάστασης:

*Είχα χαθεί εδώ και χρόνια, μα ο αδελφός μου με βρήκε, «πώς μ'
ανακάλυψες;» του λέω, εκείνος μου έδειξε το δεκανίκι του* ²⁹

²⁷ Σκοτεινή Πράξη, 1974, Ποίηση 2: 148.

²⁸ Ρίτσος, Γ., Παρενθέσεις 1946-1947, "Το νόημα της απλότητας", στον τόμο: Ποιήματα, τόμ. Β', Αθήνα, Κέρδος, 1984, σελ. 453.

²⁹ Νυχτερινός Επισκέπτης, 1972, "Οικογενειακή αθανασία Α'", Ποίηση 2: 66.



«πώς με βρήκες, μου
λέει, εγώ δεν υπήρξα», «γι' αυτό» του λέω, κι ήταν σαν να 'χαμε
γεννηθεί και μεγαλώσει σ' ένα αμάξι, που έτρεχε μες στο ανατρι-
χιασμα των δρόμων³⁰

και συνεχίζοντας:

«είναι το μόνο που έχω στον κόσμο» έλε-
γα, χωρίς να ξέρω για τι μιλάω κι αν είναι κάποιος εδώ να μ'
ακούσει, και τότε γονάτιζα κι ακούμπαγα το πρόσωπό μου στο χώ-
μα, γιατί μόνο από κει θα περάσει³¹

Τα τραύματα και οι πληγές, οι ακρωτηριασμοί και τα χτυπήματα που το υποκείμενο έχει δεχτεί σε όλη την διάρκεια της ζωής του, είναι το μόνο βέβαιο και αναφαίρετο απόκτημά του. Μέσα στο αίσθημα της αυτό-λήθης δεν υπάρχει τίποτε συγκεκριμένο, παρά μόνο μια γενικότερη αίσθηση που κρυπτογραφεί τον χώρο της ύπαρξής του ("χωρίς να ξέρω για τι μιλάω"). Το τραγικό πρόσωπο του ήρωα αγγίζει το "χώμα", όπως ακριβώς ψηλάφισε τις πληγές του, κατορθώνοντας να τις καταστήσει δίοδο και δρόμο. Γι' αυτό και το πυκνό στοιχείο της γης χάνει αναλογικά την υλικότητά του, την αδιαφάνεια και το αδιέξοδο προς τα μέσα και από μέσα. Είναι κάτι ομοούσιο με αυτόν και γίνεται υποχρεωτικά το μοναδικό μονοπάτι (η μοναδική "γλώσσα"), από όπου μπορεί να συναντήσει τον άλλον και να συναντηθεί.

γ. Η στωική αντίληψη για τη ζωή

Η στέρση, με μια γεύση πικρή και επώδυνη, διατρέχει με ποικίλες εντάσεις όλη την ποιητική δημιουργία του Λειβαδίτη και αποτελεί, για κάθε περίοδο, άξονα και στοιχείο αναφοράς της γραφής του. Φυσικά μεταλλάσσεται, και ως προς το περιεχόμενό της διαφοροποιείται και εξελίσσεται, ακολουθώντας

³⁰ Ο.π., "Ο άρρωστος", σελ. 76.

³¹ Σκοτεινή Πράξη, 1974, Ποίηση 2: 115.



όχι μόνο τις συγκυρίες της ιστορίας, αλλά, από ένα σημείο και μετά, υπακούοντας στις συνέπειες των εσωτερικών επιλογών του ποιητή.

Η πρωτογενής και άμεση αντίδραση του ήρωα απέναντι σε αυτήν τη συνθήκη είναι μια κίνηση μέσα στο χώρο. Κάτω από το βάρος της αλλοτριωτικής πραγματικότητας, ο ήρωας καταφεύγει στο ιδιωτικό και κλειστό περιβάλλον του, προκειμένου να ανακτήσει όχι την ασφάλεια ή την ευδαιμονία, αλλά, μέσα από τη γνώση, την ατομική του ακεραιότητα που φαίνεται διαλυμένη. Ο Γ. Ρίτσος αποτυπώνει με ευκρίνεια τη λειτουργία αυτή, όταν γράφει: *“Αλήθεια, σκέφτομαι καμμιά φορά πώς μόνο το τεμάχισμα μπορεί να μας κρατήσει ακέριους — αρκεί να το ξέρουμε. Και πώς μπορεί να μην το ξέρουμε μια κ' η γνώση μας είναι εκείνη που μας τεμαχίζει και μας επανασυνδέει μ' αυτά που αρνηθήκαμε”*.³²

Η λιτότητα του διάκοσμου, που υπογραμμίζει την σκληρή έλλειψη και την ανάγκη, ασκεί ταυτόχρονα μια διπλή λειτουργία: από τη μια μεριά, οδηγεί τη συνείδηση σε υπερδιέγερση επικεντρώνοντας την εστίασή της στις σωματικές αισθήσεις και τις ψυχολογικές αντιδράσεις· από την άλλη, ο εξωτερικός αυτός χώρος εσωτερικοποιείται, καθώς αποτελεί άμεση και ευθεία αντανάκλαση των εσωτερικών ευρημάτων που αποκαλύπτει η κατάδυση της συνείδησης μέσα στην ύπαρξή της. Έτσι, μπορεί να βρίσκεται σε άμεση αρμονία με την εσωτερική πραγματικότητα, εκφράζοντας μέσα από τη δική του εικόνα μια βαθύτερη αλήθεια.

Γι' αυτό και στην ποίηση του Λειβαδίτη υπάρχει πάντοτε ένα περιβάλλον μέσα στο οποίο συμβαίνουν και συντελούνται τα γεγονότα· ένα περιβάλλον που είτε παρουσιάζεται ως πραγματικό είτε ως φανταστικό ή ονειρικό, κρατά την ρεαλιστική σκηνοθετική του βάση, ανάγοντας τα αντικείμενα, την παρουσία ή την απουσία τους, στη σφαίρα και τη διάσταση του συμβόλου:

*Είμαι μόνος, η κάμαρα άδεια και δεν έχω παρά ένα
μοναδικό στόμα*

*για τόσα χαμένα πράγματα.*³³

³² Ρίτσος, Γ., *Τέταρτη Διάσταση*, “Το παράθυρο”, στον τόμο: *Ποίηση*, τόμ. ΣΤ', σελ. 14.

³³ *Εγχειρίδιο Ευθανασίας*, 1979, “Χρυσάνθεμα”, Ποίηση 3: 94.



Αυτός είναι επιγραμματικά ο εξωτερικός χώρος του λυρικού ήρωα· ένα έρημο περιβάλλον, όπου συντελείται η συνεχής συνειδητοποίηση μιας πολλαπλής και εντεινόμενης αποξένωσης. Η κάμαρα αυτή δεν είναι μόνο ο ιδιωτικός χώρος που τον συντροφεύει στην πορεία προς τις ενδότερες επιγνώσεις. Είναι και ένα παρατηρητήριο, από όπου κοιτά τη ζωή να συνεχίζει ακάθεκτα και αδιάφορα το δικό της ρυθμό. Γιατί, ο ένοικος αυτός δεν θα σταματήσει να στρέφει κάποτε το βλέμμα του και προς το φως των παραθύρων, διαπιστώνοντας, μέσα από τον παλμό της ζωής, τη δική του προσωπική ακινησία. Όπως κι αν έχει, και στις δυο περιπτώσεις, εκείνο που εισπράττεται είναι το αίσθημα της ατομικής απώλειας και ενός ιδιότυπου κέρδους:

*τελικά διάβηκε η ζωή, αλλά δεν το κατάλαβα,
έχοντας να λησμονήσω
τόσους θλιμμένους αιώνες – κοιτάζα λοιπόν κάθε στιγμή μου να
γίνεται σκόνη κι ύστερα όνειρο*³⁴

Ωστόσο, η ταλάντευση της συνείδησης ανάμεσα στην εσωτερική και την εξωτερική ζωή, αν και πάντοτε θα υπάρχει και θα διαπιστώνεται, βρίσκει την ισορροπία της στο πνεύμα μια θυσίας που διακατέχεται από τη στωική αντίληψη της ζωής:

*Καλότυχοι εκείνοι που δε γνώρισαν τον εαυτό τους
ανδρείοι εκείνοι που αποσιώπησαν την αθωότητά τους
μα ευλογημένοι αυτοί που τα δώσανε όλα κι ύστερα κοίταξαν έν'
άστρο
σαν τη μόνη ανταπόδοση.*³⁵

*Γιατί ποιος άλλος ζει αληθινά από κείνον που πάει στο
χαμό, και το ξέρει, και συχνά ψηλαφώντας μες στο σκοτάδι
το βρίσκουμε, ίσως γιατί ήταν η αναπάντεχη ώρα, ή ίσως
γιατί αυτό κρατάει τη ζωή μες στους αιώνες*³⁶

³⁴ Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα, 1987, "Οι κινήσεις των άστρων", Ποίηση 3: 378.

³⁵ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Ευλογία", Ποίηση 3: 316.

³⁶ Οι τρεις, 1975, Ποίηση 3: 170.



Στα παραπάνω αποσπάσματα υπάρχει έντονο το άκουσμα του ηρωικού στωικισμού του Καβάφη, το υψηλό φρόνημα των "Θερμοπυλών" και του "Απολείπειν· ο θεός Αντώνιον" αλλά και κάτι από τον τραγικό λόγο του "Δημητρίου Σωτήρος" που εκφέρεται μέσα στην διαπίστωση της ολοκληρωτικής του διάψευσης: "Αδιάφορον: επάσχισεν αυτός, / όσο μπορούσεν αγωνίσθηκε".³⁷ Ο Λειβαδίτης έλκεται, όπως κι ο Αλεξανδρινός, από "το μοτίβο της στωικής πίστης στον προορισμό και στο χρέος –χρέος πολίτη και καλλιτέχνη"³⁸. ένα χρέος που εμφανίζεται, όμως, προσγειωμένο στην "καθημερινή ροή της ζωής"³⁹, στις ασήμαντες πράξεις και στους ανώνυμους πρωταγωνιστές της. Το ίδιο συμβαίνει και με την περίπτωση του Δρ. Ριό στην "Γανούκλα" του Καμύ, που εξακολουθεί να πράττει το καθήκον του άσχετα με το πόσο χρήσιμη ή μάταιη είναι η πράξη του. Πρέπει να φανταστούμε αυτούς τους "παράλογους" ήρωες ευτυχισμένους, όπως ακριβώς και τον Σίσυφο μέσα στην αιώνια καταδίκη του ατελέσφορου.⁴⁰

³⁷ "Η ποίηση του [Λειβαδίτη] μοιάζει πολλές φορές σα μια προέκταση ομολογίας και εξομολόγησης στα ψυχολογικά πορτραίτα του Αλεξανδρινού, στις απεικονίσεις και στις αντανakλάσεις που προσφέρουν οι υπαρξιακές καταθέσεις του ιδιωτικού του βίου. Ο Καβάφης φέρει το βάρος των επιγνώσεων διαθλασμένο μέσα στις φωτοσκιάσεις της σιωπής και του λόγου και την παρεμβολή των ποιητικών του προσώπων. Ο Λειβαδίτης θα καταθέσει την αναπτυγμένη τους διατύπωση και τους δραματικούς τους ορίζοντες με την έμμομη εσωτερική εστίαση τελικά του ίδιου προς εαυτόν." Βλ. Ζήσης, Αθ., "Η "Τέχνη" στην ποίηση του Τ. Λειβαδίτη", *Θέματα Λογοτεχνίας*, αρ. 10, χειμώνας 1999, σσ. 89-99. Βλ. επίσης Παπαγεωργίου, Κώστας, "Οι πρώτοι μεταπολεμικοί ποιητές και ο Καβάφης (Παροικιακός και ιδεολογικός φυλετισμός)", *Διαβάζω*, αρ. 78, Οκτώβριος 1983, σσ. 122-128.

³⁸ Βλ. Ιλίνσκαγια, Σόνια, *Κ. Π. Καβάφης· Οι δρόμοι προς το ρεαλισμό στην ποίηση του 20ού αιώνα*, σελ. 120.

³⁹ Ο.π.

⁴⁰ Αναφερόμαστε στο δοκίμιο του Αl. Camus "Ο μύθος του Σισσύφου". Φυσικά ο Λειβαδίτης σε καμιά περίπτωση δεν ακολουθεί τις συνέπειες που έχουν οι νιχιλιστικές διαπιστώσεις για τη ζωή, στις οποίες οδηγείται ο Καμύ αναπτύσσοντας το μύθο του Σισσύφου, έστω, πάνω σε μια στωική προοπτική. Αυτό το τίποτε με το οποίο έρχεται



Για τους στωικούς, εξάλλου, ό,τι απολύτως συνιστά την ευδαιμονία είναι η αρετή⁴¹ και όχι καταστάσεις που εξαλείφουν τον πόνο⁴², καθώς η αρετή “δεν ορίζεται από τα αποτελέσματα που κατορθώνει να επιφέρει στον κόσμο, αλλά από ένα πρότυπο συμπεριφοράς που συνάγεται αναγκαία από μια διάθεση τέλεια εναρμονισμένη με τη λογικότητα της Φύσης”⁴³.

Στον Λειβαδίτη η αληθινή εμπειρία της ζωής συναρτάται με την αίσθηση της “απώλειας”. Η συνείδηση οδηγεί στη λεπτομερή ανάλυση αυτού του αισθήματος και καθιστά την απώλεια πολύ πιο επώδυνη, δημιουργώντας διαδοχικά επίπεδα βάθους στην κατανόηση του αντικειμένου της, πιεστικότερα διλήμματα κι ένα πολύ πιο οδυνηρό και αυξανόμενο αίσθημα έλλειψης. Αυτή η επώδυνη υπερδιέγερση μετατρέπεται σε μια συγκλονιστική επαφή της καταληπτικής ενόρασης⁴⁴ του υποκειμένου με τις πιο κρυφές και αδιόρατες διαστάσεις της επιθυμίας, μέσα στο χάσμα που γεννά ο άκρατος και ανεκπλήρωτος χαρακτήρας της, η επεγνωσμένη στέρηση και η εξακολούθηση της ζωής που την υπογραμμίζει.

Η εικόνα που χρησιμοποιεί ο Λειβαδίτης για να αναπτύξει το μήνυμά του, είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτική για τις αντιλήψεις που τρέφει: “και συχνά ψηλαφώντας μες στο σκοτάδι / το βρήκαμε, ίσως γιατί ήταν η αναπάντεχη ώρα, ή ίσως / γιατί αυτό κρατάει τη ζωή μες στους αιώνες”. Πρόκειται για την εύρεση,

αντιμέτωπος ο άνθρωπος δε συνιστά μια απουσία νοήματος της ζωής και σίγουρα δεν οδηγεί σε μια πίστη στην αυτοδυναμία του ανθρώπου και στην επάρκεια της βούλησής του. Ο Λειβαδίτης θα λέγαμε ότι απέναντι στο μοναδικό σοβαρό φιλοσοφικό πρόβλημα που παραδέχεται ο Καμύ, δηλαδή το θέμα της αυτοκτονίας, απαντά με μια ιδιότυπη νεύση που δεν σημαίνει άρνηση της ζωής, αλλά αποδοχή και γενναία γεύση της ουσίας της. Ο Λειβαδίτης αφήνει τον εαυτό του να βυθιστεί μέσα σε αυτό το τίποτα μετασχηματίζοντας τη δική του νεκρότητα σε κόσμο που ανασαίνει τη γνώση της ύπαρξής του.

⁴¹ Βλ. Long, A.A., *Η Ελληνιστική φιλοσοφία: Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1987, σελ. 310.

⁴² Ο.π. σελ. 287.

⁴³ Ο.π. σελ. 303.

⁴⁴ Οι στωικοί θα χρησιμοποιούσαν τον όρο “φαντασία καταληπτική”. Βλ. Χρύσιππος, Διογ. Λαέρτ., 40Α.



κάτω από μία πλήρη απουσία φωτός, ενός "αντικειμένου" αόριστου, ασαφούς, απροσδιόριστου και άδηλου, το οποίο ακόμα και κειμενικά παρουσιάζεται μόνο με το ουδέτερο της αντωνυμίας "το" και "αυτό", ενώ ο επιρρηματικός προσδιορισμός "συχνά" επισημαίνει όχι την ευκολία αλλά την ατμοσφαιρική συνθήκη. Και δεν διαπιστώνεται μόνο αυτή η αοριστία του "αντικειμένου", αλλά και μια ισχυρή ασάφεια για το αίτιο που οδηγεί στο αποτέλεσμα της ανεύρεσης: ασάφεια που τονίζεται από την επανάληψη του "ίσως" αναφορικά με δυο αιτίες άσχετες μεταξύ τους, οι οποίες, ωστόσο, παρουσιάζονται ισότιμες στο ίδιο ενδεχόμενο αποτέλεσμα.

Ο Λειβαδίτης φαίνεται να ακολουθεί στο σημείο αυτό μια άλλη αρχή των στωικών, που εκφραζόταν με τη δέσμευσή τους στον *ντετερμινισμό του τυχαίου*⁴⁵, καθώς πίστευαν ότι "όλα τα πράγματα συμβαίνουν μέσα από αιτίες που προηγήθηκαν". Πρόκειται για μια εναλλακτική διατύπωση του ισχυρισμού ότι τα πράγματα συμβαίνουν *καθ' ειμαρμένην*, χωρίς αυτό, όμως, να σημαίνει με κανέναν τρόπο μοιρολατρία.

Οι στωικοί θεωρούν ότι, παρά το γεγονός πως οποιαδήποτε συγκεκριμένη και παρούσα κατάσταση καθορίζει για το μέλλον έναν και μόνο δρόμο, υπάρχει μια διαφορετική λογική, σύμφωνα με την οποία και άλλα πράγματα είναι πιθανά να το επηρεάσουν.⁴⁶ Το τυχαίο ή το πιθανό, αν και βρίσκεται έξω από την επικαιρότητα της κατάστασης, μπορεί να αποκτήσει ένα περιεχόμενο που να την ανατρέψει. Και η ποίηση του Λειβαδίτη, όταν συχνά ξαφνιάζει τη λογική με

⁴⁵ Σύμφωνα με τους στωικούς η τύχη είναι απλώς ένα όνομα για τις ανεξιχνίαστες αιτίες (SVF 2, 967). "Αν μπορούσε να υπάρξει ένας άνθρωπος που να διακρίνει το σύνδεσμο όλων των αιτίων, τίποτε δεν θα μπορούσε ποτέ να τον εξαπατήσει. Γιατί όποιος συλλαμβάνει τις αιτίες των μελλοντικών γεγονότων συλλαμβάνει κατανάγκην ό,τι πρόκειται να συμβεί" (SVF 2, 944), βλ. σχετικά Long, A.A., *Η Ελληνιστική φιλοσοφία: Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1987, σελ. 262-265.

⁴⁶ Στο ενδεικτικό ερώτημα "Τι καθορίζει την περίσταση, ώστε αύριο να μη γίνει ναυμαχία" ο Χρύσιππος απαντά αποκαλύπτοντας τη σχετικότητα των αιτίων που καθορίζει το αποτέλεσμα έξω από τις συγκεκριμένες του περιστάσεις: "η έλλειψη ανέμου"- ή ακόμα "η απόφασή μας να μη βγούμε για μάχη". Βλ. σχ. Χρύσιππος, Alex. Aph., 38H.



το απροσδόκητο, αποκαλύπτει, ουσιαστικά, αυτά τα εντελώς διαφορετικά μεταξύ τους αίτια, τους άσχετους παράγοντες σε μια συνεκτική μεταξύ τους σχέση, κάτω από την κορύφωση ενός κοινού αποτελέσματος με σκοτεινές και ανεξήγητες υπαρξιακές ρίζες:

*πιστεύω στις άδειες κάμαρες που ξεκλειδώνοντας βρίσκεις καμιά
φορά τον εαυτό σου /.../*

πιστεύω στο φίλο που συναντάς άξαφνα μέσα σ' ένα παραμύθι

πιστεύω στο απίστευτο που είναι η πιο αληθινή μας ιστορία ⁴⁷

και πολύ

*αργότερα άκουσα μέσα μου το γδούπο απ' το ποτήρι που μου 'χε
πέσει, ο πατέρας με φώναζε απρόσεχτο, μα η μητέρα που Το είχε
δει κι εκείνη σώπαινε κάτωχρη, κι όταν ύστερα μείναμε μόνοι,
ξέραμε πως δε θα μιλούσαμε ποτέ γι' Αυτό, και θα ζούσαμε πια
μόνο γι' Αυτό, ώσπου στο τέλος μονάχα εμείς οι τρεις αποτελού-
σαμε την οικογένεια μας στους αιώνες που πέρασαν. ⁴⁸*

δ. Το παράλογο και η "σωτηρία της ανθρωπότητας"

Η αναγωγή του ασήμαντου και του τυχαίου σε θεμελιακό γεγονός που απορροφά και απορροφάται από τη συνείδηση και την ύπαρξη, είναι ένα βασικό χαρακτηριστικό του τρόπου με τον οποίον αντιμετωπίζεται η καθημερινότητα και τα στοιχεία που την πλαισιώνουν. Η αντίληψη της όρασης και της νόησης αποσπά τα υλικά αντικείμενα από το χώρο και το χρόνο τους, από τη στερεότητα του δικού τους περιβάλλοντος και τα βυθίζει σε ένα υστερόχρονο συνειδησιακό γίνεσθαι της φαντασίας, της μνήμης και του ονείρου. Έτσι, αυτονομούνται και μετατρέπονται σε δομικά υλικά μιας άλλης τάξης και κατηγορίας, της υπαρξιακής αυτογνωσίας και της αυτοανάλυσης του υποκειμένου.

⁴⁷ Ο τυφλός με τον λύχνο, 1983, "Πιστεύω", Ποίηση 3: 141.

⁴⁸ Νυχτερινός Επισκέπτης, 1972, "Οικογένεια", Ποίηση 2: 84.



Ο Λειβαδίτης δεν επιθυμεί, ωστόσο, να διαχωρίσει τη νόηση από την υλική πραγματικότητα, το εσωτερικό από το εξωτερικό ασπασζόμενος οποιαδήποτε δυϊστική πεποιθήση και θεώρηση. Ουσιαστικά, φαίνεται να συνθέτει μια ποιητική και φιλοσοφική *ανθρωπολογία*, που προβάλλει τη μετασχηματισμένη του πρόσληψη και βούληση απέναντι στη ζωή. Ο ήρωάς του αναπτύσσει μία παραδειγματική συμπεριφορά αντιστεκόμενος στη μονοσήμαντη αντίληψη για τους όρους της υλικής πραγματικότητας, καθώς αυτή δεν δύναται να προσφέρει απαντήσεις σε ζητήματα πιο εσωτερικά, ούτε και αποτελεί το κύριο υλικό με το οποίο η συνείδηση διαπραγματεύεται.⁴⁹ Ωστόσο, δεν αποκόβεται ούτε απομονώνεται από τον εξωτερικό κόσμο, αλλά προτείνει μια πρόσληψη που αναδεικνύει το χαμένο βάθος της υλικής επιφάνειας. Έτσι, ο ποιητής δεν αποδίδει τόσο τη βιωματική εμπειρία μιας φανταστικής πραγματικότητας, όσο την καθολικότερη και γνήσια ενότητα ενός κόσμου που ανταποκρίνεται και συνάδει με την υποστατική φύση του ανθρώπου.

Θα αξίζει, ίσως, να μιλήσουμε για τον *αρχετυπικό κόσμο του κοινωνικού οράματος*, ο οποίος εμφανίζεται να έχει το έρμα της παρουσίας του περισσότερο σε μια ψυχολογική και συνειδησιακή βάση και όχι τόσο σε μια μεταφυσική ανάταση. Σ' αυτό το πλαίσιο, μπορούμε να υποστηρίξουμε ότι το κοινωνικό όραμα μέσα από ένα μηχανισμό *αντιστροφής των αντιφάσεων* μετασχηματίζεται σε *ανθρωπολογικό*, διατηρώντας ακέραια, όπως και πριν, τη σχέση του με το "εμείς":

<i>Ήταν νύχτα κι είχα πάρει τη μεγαλύτερη απόφαση του αιώ-</i>	1
<i>να: θα έσωζα την ανθρωπότητα, αλλά πώς; χίλιες σκέψεις με τυ-</i>	2
<i>ραννούσαν όταν άκουσα βήματα, άνοιξα την πόρτα και είδα τον</i>	3
<i>τυφλό της αντικρινής κάμαρας να προχωράει στο διάδρομο κρατών-</i>	4
<i>τας έναν λύχνο, ήταν έτοιμος να κατέβει τη σκάλα, «τι τον θέλει</i>	5
<i>τον λύχνο;» αναρωτήθηκα κι άξαφνα άστραψε μέσα μου η ιδέα,</i>	6
<i>είχα βρει τη λύση, «αδερφέ μου, του λέω, ο Θεός σ' έστειλε»,</i>	7
<i>και βαλθήκαμε με ζέση κι οι δυο επί τω έργω...⁵⁰</i>	8

⁴⁹ Αξίζει στο σημείο αυτό να δει κανείς τις σκέψεις του ιερού Αυγουστίνου, *Εξομολογήσεις*, IV,xv.24 και VII.xi.17-18.

⁵⁰ Ο τυφλός με τον λύχνο, 1983, "Ο τυφλός με τον λύχνο", Ποίηση 3: 109.



Στο απόσπασμα ακούγεται αποκλειστικά και μόνο η φωνή του ήρωα/αφηγητή, κάτι που εξυπηρετεί μια συγκεκριμένη σκοπιμότητα απόκρυψης. Παρουσιάζεται το αξιολογικό σύστημα του ήρωα μέσα από το οποίο προσλαμβάνει και κατανοεί τα γεγονότα και το οποίο, ως το σημείο της συνάντησής του με τον τυφλό, ακολουθεί την "κοινή λογική". Στους στίχους, όμως, 6-8 η συνάντηση με τον τυφλό μεταγγίζει στην πρόθεση του ποιητικού υποκειμένου να "σώσει την ανθρωπότητα" και στον προβληματισμό του για τον τρόπο με τον οποίο θα το επιτύχει (στ. 2), ένα διαφορετικό σύστημα αντίληψης και τρόπου δράσης. Για τον λόγο αυτό, και προκειμένου, να εννοήσουμε τις ανακαλύψεις (στ. 6) στις οποίες προχωρά ο ήρωας, είναι ανάγκη να παρακολουθήσουμε τον καταλυτικό ρόλο της παρουσίας του τυφλού στο απόσπασμα.

Οι εσκεμμένες αποκρύψεις του νοήματος εγκλωβίζουν προκλητικά μέσα τους τον αναγνώστη και έχουν ως σκοπό να αναδείξουν τα όρια του δικού του εγκλωβισμού και, επομένως, το ενδεχόμενο μιας ελευθερίας. Σε επίπεδο βάθους, ο *μονολογισμός*⁵¹ του κειμένου αποδεικνύεται επίπλαστος, καθώς ανάμεσα στο ήρωα και τα δρώμενα αναπτύσσεται μια εσωτερική διαλογική και διαλεκτική σχέση, η οποία αλλάζει δραστικά τη φορά της "όρασής" του, όπως και το ίδιο το αξιακό του σύστημα. Ως μοναδική πυξίδα για να κατανοήσουμε τις αλλαγές αυτές, παρουσιάζεται η αδιέξοδη ερώτηση "τι τον θέλει / τον λύχνο;" (στίχ. 5-6), η οποία συνεπάγεται αποσιωπημένες επάλληλες επιγνώσεις, που με τη σειρά τους θα οδηγήσουν στη λύση του εναγώνιου προβληματισμού για τον μεγαλειήβολο στόχο του.

Η ύπαρξη ενός τυφλού στην αντικρινή κάμαρα προσδιορίζει κατ' αρχήν ένα συγκεκριμένο σύστημα διαζεύξεων για τον ήρωα/αφηγητή, δηλαδή *αρτιμελής λειτουργία οφθαλμών vs αναπηρία, όραση vs τυφλότητα, πληρότητα*

⁵¹ Για τους όρους "μονολογισμός" (*monologism*) και "μονολογικός" (*monologic*) βλ. σχετικά Morson, Gary Saul, - Emerson, Caryl, *Mikhail Bakhtin : creation of a prosaics*, Stanford, Calif, Stanford Univ. Press, 1990, σσ. 233-244, όπως επίσης Bakhtin, Mikhail, *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, μτφρ.: Αλεξ. Ιωαννίδου, Αθήνα, Πόλις, 2000. σσ. 12-13.



vs στέρση. Ο προβληματισμός του, που θα ανατρέψει την αρχική του αντίληψη και θα αντιστρέψει τις θετικές σημασιοδοτήσεις σε αρνητικές και το αντίστροφο, ξεκινά με την παρουσία και το ρόλο του λύχνου.

Η παρουσία του λύχνου σημαίνει ότι εξυπηρετεί μια "προσωπική" ανάγκη εκείνου που τον φέρει. Στο σημείο αυτό, το ποιητικό υποκείμενο στρέφεται με απορία στο σήμα της νύχτας, καθώς αυτή αποτελεί τη συνθήκη στην οποία μόνο εκείνοι που "μπορούν να δουν" χρειάζονται το φως. Κάτω από τα δεδομένα αυτά, ο συνδυασμός τυφλός + λύχνος αποτελεί ένα παράλογο γεγονός, που οφείλει, ωστόσο, να διερευνηθεί, προκειμένου να αποκαλύψει τη λογική τάξη που ενέχει. Η αποκρυπτογράφηση στην οποία προχωρά ο ήρωας, αποκαλύπτει, ουσιαστικά, τη δική του βήμα προς βήμα μεταμόρφωση ως προς τον τρόπο με τον οποίο αξιολογεί την πραγματικότητα και τον δικό του προορισμό μέσα της.

Στην χαρακτηριστική για τον ίδιο λόγο σύνθεση "Βιολί για μονόχειρα" ο Λειβαδίτης αναφέρει:

*όπως το φως της μέρας είναι
πιο απαραίτητο για τους τυφλούς, που χρειάζονται, τουλάχιστον,
να τους δούμε*⁵²

Για εκείνον που δεν μπορεί να δει, η κατάστασή του συνιστά αναπηρία, η οποία, ταυτόχρονα, αποτελεί και μια ιδιότυπη ελευθερία από την παρουσία ή την απουσία του φωτός. Τελικά όμως, αυτήν την ελευθερία, το ότι για εκείνον μέρα και νύχτα είναι αδιάφορες εναλλαγές, έρχεται να αναιρέσει και να ακυρώσει το γεγονός πως, εάν δεν υπάρχει φως, η κατάσταση της τυφλότητάς του δεν μπορεί να γίνει από τους άλλους αντιληπτή και αναγνωρίσιμη. Αυτή είναι η μία παράμετρος.

Ωστόσο, ο λύχνος που κρατά ο τυφλός μέσα στη νύχτα λειτουργεί ως καθρέφτης⁵³, που αντανακλά και προς τον ίδιο τον παρατηρητή (προς τον

⁵² Βιολί για μονόχειρα, 1977, Ποίηση 2: 221.

⁵³ Είναι χαρακτηριστικές οι κοινές ιδιότητες που παρουσιάζει το σύμβολο του καθρέφτη στην ποίηση του Γ. Ρίτσου και η λειτουργία του "παραλόγου" στην ποίηση του Λειβαδίτη:

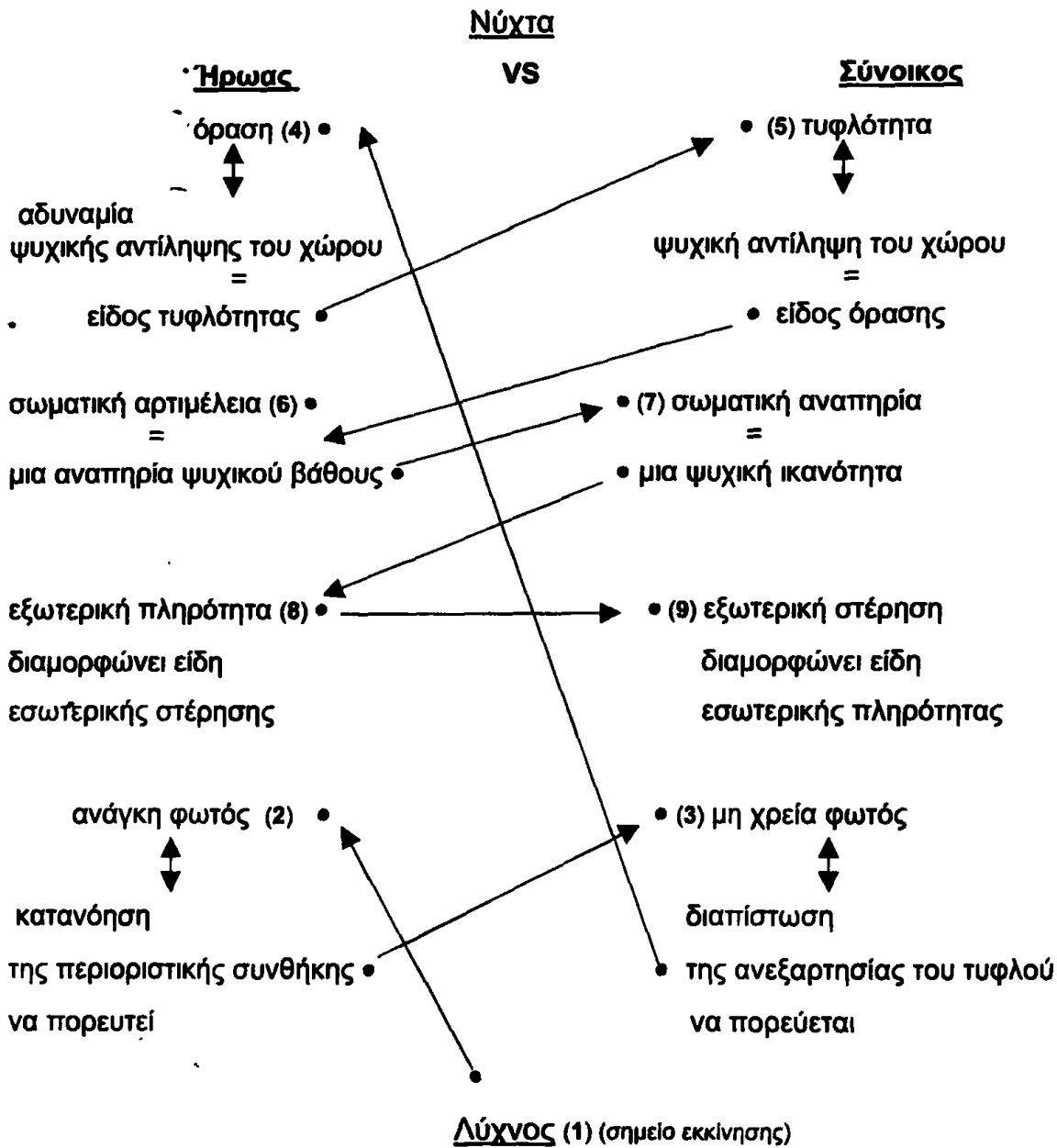


ήρωα) τους περιορισμούς στους οποίους υπάγεται, μέσα από το καθοριστικό ερώτημα: Ποιος, πραγματικά, χρειάζεται το λύχνο; Η μοναδική λογική απάντηση που μπορεί να δοθεί από τον ήρωα είναι: μόνον ο ίδιος, επειδή μπορεί να δει και προκειμένου να δει. Στο σημείο αυτό ο ήρωας αντιλαμβάνεται συγκριτικά τη βασική συνθήκη του φωτός προκειμένου να βαδίζει.

Οι συλλογισμοί που αποσιωπούνται και αποτελούν την δεύτερη παράμετρο, συνεχίζονται στο ερώτημα: για να δω τι; Εάν είχαμε μια απάντηση από το δεύτερο πρωταγωνιστή, αυτή θα ήταν: κρατώ το λύχνο προκειμένου να δεις εσύ ότι εγώ, αν και τυφλός, μπορώ να πορεύομαι μέσα στη νύχτα, να γνωρίζω το δρόμο, να βλέπω. Ο τυφλός διαθέτει την ψυχική αντίληψη του περιβάλλοντος χώρου, μια γνώση, όμως, που δεν εξαρτάται από εξωτερικές συνθήκες, αλλά, ασκημένη μέσα στην αφή, τη στέρση και την τυφλότητα μετουσιώνεται σε βιωματική εμπειρία διαίσθησης και ενόρασης. Με άλλα λόγια, κατακτά δομές βάθους της πραγματικότητας, του εαυτού του και του χώρου αναλύοντάς τες σε ένα πολύ πιο ευρύ σήμα αυτογνωσίας:

“— ή μεταμέλεια, λένε, φοράει ξυλοπάπουτσα, — κι αν κάνεις να κοιτάξεις σ' αυτόν ή στον άλλον καθρέφτη, πίσω απ' τη σκόνη και τις ραγιασματιές, διακρίνεις πιο θαμπό και πιο τεμαχισμένο το πρόσωπο σου, το πρόσωπο σου που άλλο δε ζήτησες στη ζωή παρά να το κρατήσεις καθάριο κι αδιαίρετο.” Ρίτσος, Γ., *Τέταρτη Διάσταση*, “Η Σονάτα του Σεληνόφωτος”, στον τόμο: *Ποίηση*, τόμ. ΣΤ', σελ. 49. Όπως επίσης: “ή παίρνοντας εγώ τη θέση του (τη βολική, πραγματική μου θέση), έτσι σα νάναι ο μυστικός καθρέφτης μας που μάς δείχνει αδιάψευστο, ολόκληρο το πρόσωπό μας, καθάριο, αδιάπτωτο, ωραίο, σχεδόν αθάνατο—μα τι σχεδόν;—πράγματι αθάνατο.” Ρίτσος, Γ., *Τέταρτη Διάσταση*, “Χρυσόθεμις”, στον τόμο *Ποίηση*, τόμ. ΣΤ', σελ. 170.





Έτσι, η ικανότητα όρασης του ήρωα μετατρέπεται μέσα στο περιβάλλον της νύχτας σε αδυναμία, σε ένα είδος τυφλότητας, ενώ αντίθετα ο σύνοικός του τού αποκαλύπτει μια ικανότητα γνώσης, που αποκαθιστά τη δική του χαμένη όραση. Η σωματική αρτιμέλεια του ήρωα έρχεται να φανερώσει την ανάπηρη γνώση του, ενώ η σωματική αναπηρία του τυφλού την ψυχική (ή συνειδησιακή) του ικανότητα. Το ακλόνητο σήμα της πληρότητας στο οποίο ο ήρωας πίστευε ότι μετείχε, αποκαλύπτει τώρα τους ορίζοντες της στέρησης την οποία



συνεπιφέρει, ενώ, αντίστροφα, η στέρηση του τυφλού, τους ορίζοντες της πληρότητάς της.

Το γεγονός ότι ο τυφλός φέρει τον λύχνο όχι για τον ίδιο τον εαυτό του, αλλά για όλους εκείνους που μπορούν να δουν ότι είναι σε θέση να προχωρά απρόσκοπτα, το ότι η πρόθεσή του είναι να κατακτήσουν το ίδιο με αυτόν βάθος αυτογνωσίας και εμπειρίας της ζωής, ταυτίζει το έργο του με την απόφαση του ήρωα για τη σωτηρία της ανθρωπότητας.

Το τέλος του ποιήματος παραμένει και πάλι σκοτεινό. Ο ήρωας δεν εξηγεί ποιο είναι το δικό του έργο σε αυτήν την σύμπραξη με τον τυφλό με την οποία κλείνει το ποίημα. Ουσιαστικά, εκείνο που χρειάζεται είναι να αναζητήσουμε ένα κλειδί αντιστροφής, και πάλι έναν καθρέφτη προκειμένου να κοιταχτούμε, ο οποίος θα λειτουργεί όπως ακριβώς ο προηγούμενος συνδυασμός: τυφλός + λύχνος. Ας φανταστούμε, απλά, τον ήρωα να κρατά αυτός κατά την διάρκεια της ημέρας το λύχνο, σαν ένας άλλος κυνικός Διογένης, συγχέοντας σε όσους τον βλέπουν τα όρια του παραλόγου και της λογικής.

“Η αποστολή του, η προσπάθεια για “τη σωτηρία της ανθρωπότητας”, φαίνεται να εκπληρώνεται μέσα σε αυτήν και μόνο την πρόκληση που συστήνει η συμπεριφορά του προς όλους τους άλλους, καθώς, στην ουσία, τους καλεί μέσα από το παράλογο να αναμετρηθούν με την αντανάκλαση του εαυτού τους, με την ψευδαίσθηση ότι πραγματικά “βλέπουν”. Το μυστήριο βρίσκει τη λύση του μόνο αν κανείς συντονιστεί με τις προϋποθέσεις μιας διαδικασίας αυτογνωσίας. Το φως της μέρας δεν επαρκεί για ουσιαστικές διαπιστώσεις και ο μεγαλύτερος ηττημένος είναι εκείνος που επιμένει στις προσωπικές βεβαιότητες και τη δική τους νίκη. Ο Σεφέρης, από το χώρο της δικής του ποιητικής εμπειρίας, θα δηλώσει κάτι σχεδόν παράλληλο: “Αυτός που θέλει να δώσει όλη την ψυχή του στην ποίηση, πηγαίνει πάντα στα σκοτεινά (...) Αυτός είναι ο ποιητής. Αυτός είναι ο καλλιτέχνης. Βαδίζει στα τυφλά, βαδίζει στα σκότη (...) Βαδίζει ψηλαφώντας. Αλλά γνωρίζει, βλέπει, νιώθει”.⁵⁴

⁵⁴ Απόσπασμα από την τελευταία συνέντευξη του Σεφέρη την οποία έδωσε στην Ανν Φιλίπ τον Μάιο του 1971 (βλ. Le Monde, 27.8.71, όπως επίσης και Σεφέρης, Γιώργος, Συνομιλία, Αθήνα, Καστανιώτη, 1991, σσ. 45-46).



Αυτός είναι ο μετασχηματισμός του κοινωνικού οράματος και η ανθρωπολογική του βάση, ένας δρόμος, μια μαθητεία και μια παιδεία στην πράξη της αυτοαναίρεσης, ένα απόλυτα προσωπικό εφόδιο για το μέτρο και την ισχύ της συνείδησης μέσα στην κοινωνική ζωή. Είναι, μάλιστα, εξαιρετικά σημαντικό το γεγονός ότι η κατανόηση μετατίθεται σε μεγάλο βαθμό στο πεδίο δράσης του αναγνώστη. Και, ίσως, για το λόγο αυτόν το ποίημα να είναι έτσι αυστηρά κωδικοποιημένο, αποσιωπώντας τα κυριότερα σημεία, καθώς απαιτεί από εκείνον που το προσλαμβάνει τον δικό του ενεργητικό ρόλο και τα κοινά ερείσματα προκειμένου να αποκαλυφθεί.

Ο Λειβαδίτης επισημαίνει, γενικότερα, τον κρίσιμο ρόλο μιας βαθύτερης αντίληψης για τη θέση και τη μοίρα του ανθρώπου τόσο στον κοινωνικό όσο και στον ιδιωτικό του βίο:

*πρέπει να μάθει κανείς γρή-
γορα πού βρίσκεται, /../
αν όμως δεν καταλαβαίνετε, προς τι οι εξηγήσεις*⁵⁵

Γι' αυτό, και η πρόθεση του ήρωα για τη "σωτηρία της ανθρωπότητας" μετατίθεται αρχικά από το εξωτερικό πεδίο της κοινωνικής δράσης στο εσωτερικό της προσωπικής του μετάλλαξης, για να βρει στη συνέχεια τον αναβαπτισμένο κοινωνικό της προορισμό. Ο ποιητής επιθυμεί να επισημάνει τον κίνδυνο της πλάνης που ελλοχεύει, όταν ο οποιοσδήποτε αγώνας εξαντλείται σε εξωτερικά γεγονότα και σχήματα.

Με δύο πολύ εύστοχους στίχους, που φαίνεται ότι πηγάζουν από τη δική του άμεση εμπειρία συμμετοχής στο θυελλώδες γίνεσθαι του τόπου μας, και κυρίως από τα αδιέξοδα του χώρου της αριστεράς, των πρακτικών και των μεθόδων που ακολούθησε, απεικονίζει χαρακτηριστικά τη θέση του:⁵⁶

*γιατί το πρόβλημα, φίλοι μου, δεν είναι να σώσεις τον κόσμο,
αλλά να τον σώσεις την ερχόμενη Πέμπτη.*⁵⁷

⁵⁵ Ανακάλυψη, 1978, "Από τις εξομολογήσεις του Μαθθία Χ.", Ποίηση 2: 281.

⁵⁶ Αξίζει να αναφερθεί και ένα άλλο σχετικό απόσπασμα: βλ. Ο τυφλός με τον λύχνο, 1983, "Καλές ειδήσεις", Ποίηση 3: 120.

⁵⁷ Ανακάλυψη, 1978, "Μέρες της εβδομάδας", Ποίηση 2: 306.



Η "σωτηρία" είναι ένα μυστήριο *εν προόδω* που αφορά και τον ιδιωτικό και το δημόσιο βίο, αλλά που δεν μπορεί να προσδιορίζεται από μονοσήμαντες λύσεις στα επίκαιρα αδιέξοδα του χρόνου και του τόπου μιας εποχής. Είναι δρόμος που δεν μπορεί να επιβληθεί. Γιατί, σε μια τέτοια περίπτωση, όσο αγαθές κι αν είναι οι προθέσεις, μετατρέπονται αργά ή γρήγορα σε τροχοπέδη και εξαπάτηση, σε μάσκα, από την οποία, τελικά, ο άνθρωπος είναι αναγκασμένος να διεκδικήσει εκ νέου την ελευθερία του.

Γι' αυτό και ο Λειβαδίτης προβάλλει ως λύση την ατέρμονη διαδικασία της αυτογνωσίας, που δεν εγκλωβίζεται μέσα στις πιεστικές αναζητήσεις του σήμερα και του φαίνεσθαι, αλλά μπορεί να κινηθεί βαθύτερα, πιο ελεύθερα και πιο εκρηκτικά να αποκαλύψει το ασυνείδητο περιεχόμενο των κινήτρων το οποίο κρύβεται και με επιμέλεια παραβλέπεται, το πρόσωπο που οφείλει να γνωρίζει κανείς πριν φτάσει στο σημείο της διεκδίκησης.

Επιπλέον, στην ποίησή του είναι βαθιά ριζωμένη η επίγνωση πως εκείνος που θέτει τόσο υψηλούς στόχους, όπως η σωτηρία των άλλων, με κανέναν τρόπο δεν εξασφαλίζει αυτόματα, με τους ίδιους όρους του αγώνα και του κόπου του, τη δική του. Το διαφορετικό σημείο από όπου οφείλει να εμποττεύει και να παρατηρεί τον εσωτερικό του κόσμο, καθορίζει μια εντελώς διαφορετική νομοτέλεια και εντελώς διαφορετικές προϋποθέσεις:

διότι μόνο με

*κόπους σώζει κανείς την ανθρωπότητα, πλην όμως όχι και τον
εαυτό του, αυτός χρειάζεται άλλα, ένα μπασούλο, λόγου χάρη, με
τιμαφή ή μια ξαφνική περιφρόνηση ...*⁵⁸

*Τώρα αν θυμάμαι κάτι είναι κάποια όνειρα που έκανα ακουμπισμέ-
νος στον ωκεανό ή κάποιες ταπεινώσεις
που τέλειωσαν με τα πιο υπέροχα δάκρυα και συχνά έκλεισα τα
μάτια για να περάσω έναν δρόμο –
έτσι σώθηκα.*⁵⁹

⁵⁸ *Εγχειρίδιο Ευθανασίας*, 1979, "Ο ήλιος του μεσονυκτίου", Ποίηση 3: 76

⁵⁹ *Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα*, 1987, "Οι κινήσεις των άστρων", Ποίηση 3: 377.



Η μνήμη και τα "τιμαλφή", το πικρό συναίσθημα της απόρριψης και της περιφρόνησης, η αποξένωση που ο κοινωνικός περίγυρος επικυρώνει και που συστήνει το σήμα της ταπείνωσης, αλλά και η ολοκληρωτική εγκατάλειψη της ζωής στο όριο του θανάτου της⁶⁰ καθορίζουν στην περίπτωση αυτή την απαραίτητη ενεργειακή ύλη, προκειμένου ο ήρωας να διατηρήσει και να αυξήσει την απόσταση και το βάθος της εσωτερικής αυτοπαρατήρησής του· μια επιλογή προς το απόλυτο περιεχόμενο της ζωής, που όσο άγνωστο, τρομακτικό ή θανατηφόρο κι αν παρουσιάζεται, πρέπει να είναι τέτοιο για να συστήσει την υπαρξιακή αυτοσυνειδησία του ανθρώπου.

ε. Η "πολυφωνική" συνείδηση του ήρωα

Ένας από τους κύριους άξονες της εσωτερικής ζωής του ποιητικού ήρωα είναι το ζήτημα της αυτοσυνειδησίας του, για την οποία καταβάλλει διηνεκή και σχεδόν απεγνωσμένη προσπάθεια, προκειμένου να κατακτήσει μια ακέραιη αίσθηση του ανθρώπινου προσώπου του. Οι διαγνώσεις και οι παραδοχές στο κοινωνικό και πολιτικό πεδίο ακολουθούν την ανάγκη για προσδιορισμό της προσωπικής ταυτότητας στο χώρο της ύπαρξης. Οι εσωτερικές ανατροπές και διαψεύσεις που δοκιμάζει, είναι καθοριστικές στον θρυμματισμό της ατομικότητας και τη γέννηση μιας συνείδησης με γνώση και κατανόηση για τις πολλαπλές πτυχές της ανθρώπινης αδυναμίας. Η ποιητική του προσώπου συνθέτεται από τη διαμόρφωση μιας "πολυφωνικής" συνείδησης, καθώς ο ήρωας εντοπίζει στο βάθος του ασυνείδητου κόσμου το δικό του σκοτεινό κομμάτι, κίνητρα, προθέσεις και συμπεριφορές, που θα λέγαμε πως τυπολογικά ανήκουν σε άλλους ανθρώπινους χαρακτήρες.

⁶⁰ Το κλείσιμο των ματιών θα μπορούσε να σημαίνει μια αντίδραση άρνησης στην εξαπάτηση του φωτός, μια απελτισμένη κίνηση από το απατηλό περιεχόμενο του κόσμου, μια γεύση "θανάτου" και επίγνωσης της ζωής.



Ο Mikhail Bakhtin⁶¹ στην προσπάθειά του να προσδιορίσει τα χαρακτηριστικά της πολυφωνικότητας αναφέρει: "Η βασική ιδιαιτερότητα των μυθιστορημάτων του Ντοστογιέφσκι συνίσταται, πράγματι, στο πλήθος των αυτόνομων και ασυγχώνευτων φωνών και συνειδήσεων, στην αληθινή πολυφωνία των απολύτως ισάξιων φωνών τους"⁶². Παρά το γεγονός ότι οι επισημάνσεις του ρώσου θεωρητικού αφορούν τον μυθιστορηματικό κόσμο του Ντοστογιέφσκι και το γεγονός πως η ποίηση έχει "μονολογικό" χαρακτήρα, υπάρχουν σημεία παραλληλίας στο ποιητικό έργο του Λειβαδίτη, που επιτρέπουν να μιλήσουμε επί της ουσίας με μπαχτινικούς όρους.

Η μία και μοναδική περσόνα του ανώνυμου αφηγητή και το απaráλλακτο ύφος του εξομολογητικού λόγου, συνιστούν, κατ' αρχήν, τη "μονολογική", αρχιτεκτονική βάση του έργου. Η "πολυφωνικότητά" του εντοπίζεται στην εξέλιξη της ανάγνωσης και παρουσιάζεται σε άμεση σχέση με τη διαδικασία αυτογνωσίας, που ακολουθεί ο αφηγητής. Οι καταδύσεις του στις "πολυάριθμες, διαφορετικές και κοινωνικά ετερόγλωσσες φωνές που παύσιάζονται στον εσωτερικό λόγο"⁶³, οι ανατρεπτικές επιγνώσεις που φέρνει στο φως, τα διλήμματα με την πλήρη αντιφατική συνάρτηση που αντιμετωπίζει, η εναλλαγή της πρόσληψης του πραγματικού άλλοτε από ένα εσωτερικό και άλλοτε από ένα εξωτερικό σημείο, όλα αυτά συστήνουν, κυρίως, μία προσωπικότητα μοιρασμένη.

Γι' αυτό το εσωτερικό μοίρασμα ο Λειβαδίτης δημοσιεύει στη συλλογή του "Ποιήματα 1958-1964" ένα χαρακτηριστικό κείμενο με τον τίτλο "Ο Άλλος":

⁶¹ Ο Μ. Bakhtin εισήγαγε τον όρο της πολυφωνικότητας και του πολυφωνικού μυθιστορήματος το 1929 στο έργο του *Problemy tvorcestva Dostoevskogo* (Ζητήματα του έργου του Ντοστογιέφσκι) το οποίο επανεκδόθηκε συμπληρωμένο και διορθωμένο το 1963, με τίτλο *Problemy poetiki Dostoevskogo* (Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι).

⁶² Βλ. Bakhtin, Μ., *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, μτφρ.: Αλεξ. Ιωαννίδου, Αθήνα, Πόλις, 2000, σελ. 11.

⁶³ Βλ. για τις διαφορετικές απόψεις του Bakhtin με τον Freud αναφορικά με το "ασυνείδητο" Gary Saul Morson - Caryl Emerson, *Mikhail Bakhtin, Creation of a Prosaics*, σσ. 172-176.



“Το σχέδιο ήταν προετοιμασμένο από καιρό, το πιστόλι αγορασμένο –θα τον σκότωνα οπωσδήποτε. Ένα γράμμα, όχι επεξηγηματικό, μα, σχεδόν, χαιρέκακο γι’ αυτόν τον τιποτένιο, που, χρόνια τώρα, εξουσίαζε τη ζωή μου. Πώς άρχισε, μου ήταν αδύνατο να θυμηθώ, ο Άλλος, τόσο γλυκομίλητος στην αρχή, τα μάτια του μεγάλα κ’ έκπληχτα, σχεδόν ποιητικά. Κι όμως, σε λίγο, θάδειχνε το αληθινό του πρόσωπο, διεστραμένος ως το κόκκαλο, μ’ έσπρωξε μια νύχτα στου πιο αγαπημένου φίλου τη γυναίκα, χρησιμοποιούσε τρόπους σατανικούς, όλες οι ραδιουργίες του ήσαν γνωστές, φώλιαζε μέσα μου τον φθόνο, ή την τύψη για εγκλήματα που δεν είχα κάνει, θυμάμαι, μάλιστα, παιδί, που ο Άλλος μ’ έβαζε να κλέβω τα βιβλία των συμμαθητών μου, έτσι, μόνο και μόνο για να ταπεινώνομαι απ’ την ντροπή. Δεν υπήρχε σκέψη ποταπή που να μην την έχωνε, με ηδονή, σαν ένα μαχαίρι, μέσα στο μυαλό μου. Μούστελνε όνειρα φρικτά: την πεθαμένη μητέρα μου γυμνή, με παγίδευε σε καταστάσεις αλλόκοτες, να θέλω νάμαι βασιλιάς, κ’ ύστερα να βγαίνω απ’ τις ονειροπολήσεις, πραγματικά σαν ένας βασιλιάς που τάχασε όλα ξαφνικά. Μ’ έβαζε να χτυπάω τις πόρνες, να δειλιάζω στο πολύ φως, το γέλιο ενός ανθρώπου στη γωνιά του δρόμου, μ’ έκανε, με μια ακρίβεια μαθηματική, να το νοιώθω σα δική μου προσβολή. Κ’ ενώ τόσο φοβόμουνα τους άλλους, μ’ έσπρωχνε να εξομολογιέμαι τα ακατανόμαστα της ψυχής. Κι όταν αυτό δεν τούφτανε, μ’ έριχνε στα πόδια τους, να τους ζητάω να με συχωρέσουν. “Λυπήσου με” φώναζα καμιά φορά τις νύχτες, μα ο Άλλος, με τη διαβολική σιωπή του, μ’ άφηνε να κλαίω ώρες, για δόξες που δεν ήρθαν, για θυσίες που δεν μπόρεσα, ή μ’ ένα χαρτοκόπτη να βγάζω τα μάτια φανταστικών γυναικών. Κι άλλοτε μ’ έστελνε στο ανοιχτό παράθυρο μ’ έναν ίλιγγο ηδονικό – μόλις κατόρθωνα, την τελευταία στιγμή να κρατηθώ απ’ το περβάζι. Μα τι ήθελε, λοιπόν; Γιατί μ’ έβαζε αλύπητα να ντροπιάζω τον εαυτό μου; Τι είχε να κερδίσει; Μια νύχτα, μάλιστα, νύχτα τρομαχτική, πριν λίγες μέρες η αγαπημένη μου είχε για πάντα φύγει, ο Άλλος, με την εγκληματική του ιδιοφυία, βρήκε έναν καινούργιο τρόπο: μ’ έβαλε να γδυθώ και να φορέσω τα εσώρουχά της, κ’ εκεί, μες στο μισόφωτο, να φαντάζομαι πως είμαι εκείνη, να θέλω απεγνωσμένα να γίνω εκείνη –για να υπάρξει λίγο ακόμα, εδώ, μέσα σ’ αυτήν την κάμαρα πούχαμε ζήσει μια ατέλειωτη ευτυχία. Δεν έλειπε παρά ο φόνος. Ωσπου άρχισε να τον σταλάζει ακατανίκητα, κ’ εκείνον μέσα μου. “Το αίμα είναι μια ηδονή, σαν το αλκοόλ”, μούλεγε σιγανά, “ένα σώμα νεκρό είναι κάτι δικό σου –και δικό σου, ηλίθιε, δεν είχες τίποτα, ποτέ”. Τότε, κατάλαβα μονομιάς, ότι για πρώτη φορά, ο Άλλος θάταν ο χαμένος, εδώ είχε ξεγελαστεί, τον κρατούσα πια. Αγόρασα το πιστόλι, κ’ έτοιμος από καιρό, τον



περιμένω. Δεν μπορεί να μου ξεφύγει: το κλειδί του σπιτιού του είναι μες στην τσέπη μου, και το πρόσωπό του μες στο πρόσωπό μου.”⁶⁴

Παρατηρούμε πως οι συγκρουσιακές καταστάσεις μέσα στο χώρο της συνείδησης είναι τόσο αδυσώπητες και ισχυρές, ώστε ο ήρωας προσδιορίζει για τις πολλές και διαφορετικές φωνές “έκπτωσης” που συνθέτουν τον αντιφατικό χώρο της ύπαρξής του, ένα διαφορετικό υποκείμενο, συνάπτοντας με αυτό μια σχέση διαλογική. Και ενώ στο τέλος δείχνει να έχει αντιληφθεί την εσωτερική του συνάφεια με τον Άλλον, “το κλειδί του σπιτιού του είναι μες στην τσέπη μου, και το πρόσωπό του μες στο πρόσωπό μου”, η ανάγκη να τον νικήσει και η εμμονή να επιβεβαιώσει την διαφορετικότητά του γεννούν νέους, τραγικούς όρους παγίδευσης.

Μέσα στον εσωτερικό μονόλογο του αφηγητή εκδηλώνονται δύο φωνές, δύο φύσεις, δύο αξιολογικά συστήματα που συντρίβονται μπροστά στο αδιέξοδο τέλος, γιατί η γνώση μέσα στο πλαίσιο του “μονολογισμού” παραμένει ά-γונה και το ποιητικό υποκείμενο δεν κατακτά ποτέ την αυτογνωσία του, αφού δεν κατορθώνει να διαλυθεί και να καταρρεύσει.

Ωστόσο, το κείμενο δεν λειτουργεί μόνο αυτοαναφορικά. Ο Λειβαδίτης επιχειρεί να φωτίσει το σκοτάδι ενός “μονολογικού” κόσμου, την τελική του στενότητα, την αδιαπερατότητά του, να προβάλει τον αδιέξοδο και προκλητικό παραλογισμό στον οποίον το υποκείμενό του οδηγείται. Αυτά τα στοιχεία είναι που προκαλούν την επιθυμία του αναγνώστη για συγκρίσεις και αναλογικούς συσχετισμούς, φέρνοντας στην επιφάνεια τη σχέση που έχει ο ίδιος με τις αθέατες πτυχές του εαυτού του. Με την τεχνική αυτή ο λόγος του αφηγητή συναρτάται σε επίπεδο βάθους με πολλά διαλογικά επίπεδα, σχέσεις και μετασχηματισμούς διευρύνοντας τον ορίζοντα της πραγμάτωσής του.

Ο Wolfgang Iser, αναπτύσσοντας τις απόψεις του για την αλληλεπίδραση ανάμεσα στο κείμενο και τον αναγνώστη, επισημαίνει: “[Ο αναγνώστης] προκαλείται να συμμετάσχει στα γεγονότα και αναγκάζεται να εξάγει αυτό που εννοείται από αυτό που δεν διατυπώνεται. Ό,τι καταγράφεται εμφανίζεται να αποκτά σημασία μόνο ως σημείο αναφοράς για αυτό που δεν διατυπώθηκε.

⁶⁴ Ποιήματα 1958-1964, 1978, “Ο Άλλος”, Ποίηση 1: 432-433.



είναι τα υπονοούμενα και όχι οι δηλώσεις που δίνουν μορφή και βάρος στο νόημα. Όμως, καθώς το ανείπωτο έρχεται στη ζωή μέσα στη φαντασία του αναγνώστη, έτσι και αυτό που διατυπώνεται "διευρύνεται", προκειμένου να ανταποκριθεί σε ένα μεγαλύτερο εύρος σημασίας από εκείνη που αρχικά θεωρείτο ότι είχε."⁶⁵

Στην πορεία, ο αφηγητής του Λειβαδίτη δεν θα έχει τόσο την εικόνα ενός διχασμένου και, ταυτόχρονα, ατομοκεντρικού υποκειμένου, όπως το βλέπουμε στο παραπάνω κείμενο του ποιητή, ή όπως συμβαίνει με τους ήρωες του Ντοστογιέφσκι (δηλαδή, σύγκρουση ενός αξιακού συστήματος, με το οποίο η ύπαρξη θα φαινόταν περισσότερο ή λιγότερο ταυτισμένη, με ένα άλλο). Στον Λειβαδίτη έχουμε το μονόλογο μίας συνείδησης, που αντικρίζει (στωικά και ηρωικά) τους διαφορετικούς και αντιφατικούς εαυτούς που τη συνθέτουν, όχι μόνο ως ενδεχόμενα συμπεριφοράς, αλλά ως πραγματικές, ενυπάρχουσες φύσεις και φωνές. Έτσι, καθώς η συνείδηση προχωρεί στις ανακαλύψεις και ενώ ο λόγος της παραμένει λόγος ενός υποκειμένου, σιγά-σιγά εμπλουτίζεται, αναγνώριζοντας μέσα της τη δική της ετερογλωσσία.

Δεν πρόκειται για "βαθύ, ουσιαστικό δεσμό ή εν μέρει ταύτιση των λόγων τού ενός ήρωα με τον εσωτερικό ή τον κρυφό λόγο του άλλου, που αποτελεί το αποφασιστικό σημείο σε όλους τους σημαντικούς διαλόγους του Ντοστογιέφσκι", όπως σημειώνει ο Bakhtin.⁶⁶ Στον Λειβαδίτη το ποιητικό υποκείμενο είναι υπαρξιακά γυμνό σε μια κατάσταση εν προόδω. Στον δρόμο της διάλυσης και της σύνθεσης η συνείδηση, με την "αδηφάγα αυτογνωσία" της, συναντά φωνές των πιο απόκρυφων επιθυμιών, αλήθειες των πιο ανομολόγητων κινήτρων· τυπολογικά, φωνές άλλων ανθρώπινων χαρακτήρων, που, ωστόσο, ενυπάρχουν μέσα της, θαμμένες, ανεξιχνίαστες, παράλογες, αντιφατικές και που, ταυτόχρονα, είναι δικές της.

Στον διάλογο αυτόν με τις πολυάριθμες πτυχές του ανθρώπινου είναι, υπάρχει κάτι που υπερβαίνει τη σύγκρουση και αντέχει την ύπαρξή της, ενώ η τραγικότητα της συνείδησης να παραμένει γυμνή δεν λειτουργεί ως αναστολή ούτε ως θλίψη. Στον Λειβαδίτη η καλλιτεχνική δημιουργία στηρίζεται σε αυτό

⁶⁵ Iser, W., *Prospecting: From Reader Response to Literary Anthropology*, σσ. 33-34.

⁶⁶ Βλ. Bakhtin, M., *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, σελ. 409.



που οι περισσότεροι ποιητές της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς αποκόμισαν από την εμπειρία της Ιστορίας σε σχέση με την δική τους μοίρα, στην ευθύνη της αυτογνωσίας. Μέσα σ' αυτές τις προϋποθέσεις ο ήρωάς του αναπτύσσει έναν αμείλικτο διάλογο με το γίνεσθαι της ανθρώπινης ύπαρξης, όπου η φωνή του δεν καθιερώνει κάτι ούτε καθιερώνεται από κάτι, αλλά γίνεται όργανο που αποδίδει απλά και φυσικά τον λόγο της ύπαρξης. Ο Bakhtin σημείωνε χαρακτηριστικά: *"η συνείδηση είναι πολύ πιο τρομερή από κάθε ασυνείδητο σύμπλεγμα"*⁶⁷.

Επιλογή τους ήταν να ακολουθήσουν ένα δρόμο που δε διαψεύδεται από τη φύση του εξαιτίας του ατελείτητου που τον χαρακτηρίζει και του ασταμάτητου βάθους που απαιτεί. Η σχετική εσωτερική ανίχνευση ξεκινά ήδη στη δεύτερη μεταβατική περίοδο. Ας θυμηθούμε τις επισημάνσεις που κάναμε για την "αποδόμηση της ταυτότητας" του λυρικού υποκειμένου και την εναγώνια προσπάθεια του ήρωα να προσδιορίσει το αληθινό του πρόσωπο πίσω από τις αλλαγές που επιβάλλει σε καθημερινή βάση ο χρόνος, πίσω από τις πράξεις στις οποίες οδηγείται, πίσω από τις σκέψεις που ανομολόγητα πραγματοποιεί, πίσω από τα αναρίθμητα πρόσωπα που υπάρχουν μέσα του και διεκδικούν ένα μερίδιο ύπαρξης μέσα στην ύπαρξή του⁶⁸. Ακριβώς οι ίδιες βασανιστικές αγωνίες παραμένουν και επαναλαμβάνονται:

*Κι αλήθεια, τι γνωρίζουμε για τον εαυτό μας; Ζούμε στην τύχη και στον κίνδυνο, η κάθε μέρα μας φθείρει, έτσι που σε λίγο κάτω απ' τ' όνομά μας δε θα 'ναι κανείς (και μόνον η ανωνυμία μας διατηρεί μακριά από μύθους ή λεηλασίες)*⁶⁹

"Η σκεπτόμενη ανθρώπινη συνείδηση και η διαλογική σφαίρα ύπαρξης αυτής της συνείδησης δεν μπορούν να αποκαλυφθούν εξ ολοκλήρου με μια μονολογική καλλιτεχνική προσέγγιση" σημειώνει ο Bakhtin.⁷⁰ Στον Λειβαδίτη διαπιστώνουμε ένα ξεχωριστό παράδειγμα, να καταλήγουμε σε μια φωνή που

⁶⁷ Gary Saul Morson - Caryl Emerson, *Mikhail Bakhtin, Creation of a Prosaics*, σελ. 86.

⁶⁸ Βλ. *Ποιήματα 1958-1964*, 1978, "Μικρή υπαρξιακή παρένθεση", Ποίηση 1: 388.

⁶⁹ *Βιολέτες για μια εποχή*, 1985, "Οι σάλπιγγες της αποκαλύψεως", Ποίηση 3: 218.

⁷⁰ Βλ. Bakhtin, M., *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, σελ. 430.



έχει αφομοιώσει και κατακτήσει την πολυφωνικότητά της μέσα από την αυτογνωσία της:

· *·* "Εξάλλου μια σειρά μάσκες κρέμονται στον τοίχο, που τις
· χρησιμοποιήσαμε
· άλλοτε για ν' αρέσουμε ή να ωφεληθούμε /.../
· η μάσκα του ανδρείου,
· του κυνικού, του αλαζόνα ή του σεμνού..."

· *·* Όμως οι μάσκες κάποτε θα τελειώσουν, σαν τα τραγούδια
· και τις γιορτές,
· και τότε θα φανεί αυτό το ανύπαρχτο πρόσωπο που υπήρ-
· ξαμε..."⁷¹

Το ερώτημα παραμένει στο βάθος αναπάντητο:

· *·* Αλήθεια, θα μάθουμε ποτέ ποιοι είμαστε; Όνειρα, φιλοδοξίες,
· επιθυμίες φόβοι
· μας κρύβουν απ' τον εαυτό μας και μάλλον μοιάζουμε με ανώνυμα
· γράμματα που ξέρουν πολλά για μας
· εμείς όμως δεν ξέρουμε ποιος τα έγραψε⁷²

Όμως, για το παιχνίδι αυτό της απόκρυψης και της παραπλάνησης δεν ευθύνεται αποκλειστικά ο ήρωας:

· *·* όλα θολά, συγκεχυμένα – οι άλλοι φτιάχνουν από μας ένα πρόσωπο
· για δική τους χρήση
· ποιοι είμαστε; άγνωστο και μόνο καμιά φορά μέσα στους εφιάλτες
· μας βρίσκουμε κάτι απ' τον αληθινό εαυτό μας⁷³

⁷¹ Οι Τελευταίοι, 1966, Ποίηση 1: 459

⁷² Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα, 1987, "Ενοικιοί της ματαιότητας", Ποίηση 3: 386.

⁷³ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Τα μοναχικά βήματα", Ποίηση 3: 244-245. Γενικότερα για τον ρόλο του άλλου στη συγκρότηση της προσωπικότητας κάθε ατόμου βλ.



Μια ύπαρξη ελεύθερη, λοιπόν, από ετεροπροσδιορισμούς που αναζητάει τη βαθύτερη γνώση του εαυτού της, προβάλλεται ως βασική προϋπόθεση για αυτήν τη δυναμική, σχεδόν μαγική ρευστότητα, τη δυνατότητα της συνείδησης να κινείται και να κατοπτρεύει την ύπαρξή της, να αναγνωρίζει, να αποδέχεται τις ποικίλες και αντιφατικές διαστάσεις του ανθρώπινου είναι της, να τους δίνει τη φωνή της και, ταυτόχρονα, να παραμένει ελεύθερη, προσηλωμένη στη δική της πορεία βάθους.

• “Ο Ντοστογιέφσκι” λέει ο Askol 'don “διακηρύσσει μέσα από όλες τις καλλιτεχνικές του συμπάθειες και αξιολογήσεις ένα μόνο σημαντικό θεώρημα: Ο κακοποιός, ο άγιος, ο συνήθης αμαρτωλός, όταν αναπτύξουν μέχρι τέλους την προσωπικότητά τους, έχουν όλοι κατά κάποιον τρόπο ίση αξία. Είναι προσωπικότητες που αντιστέκονται στα σκοτεινά ρεύματα του μέσου όρου που εκμηδενίζει τα πάντα.”⁷⁴

Το 1962 στο περιοδικό “Επιθεώρηση Τέχνης” ο Λειβαδίτης δημοσιεύει το ποίημα “Τέχνη”⁷⁵, που αποτελεί σύνορο στην ποιητική του εξέλιξη και παρουσιάζει σε μια πύκνωση μορφής την εκρηκτική πολυπλοκότητα της ανθρώπινης συνείδησης, όπως τη βιώνει ο ίδιος:

*“έζησα την απάνθρωπη στιγμή, όταν ανακαλύπτεις, πλέον αρ-
γά, ότι είσαι ένας άλλος
από κείνον που ονειρευόσουν, ντρόπιασα τ' όνομά μου
για να μη μείνει ούτε κηλίδα εγωισμού απάνω μου —
κι ήταν ο πιο φρικτός εγωισμός. Τις νύχτες έκλαψα,
συνθηκολόγησα τις μέρες, αδιάκοπη πάλη μ' αυτόν τον δαί-
μονα μέσα μου
που τα ήθελε όλα, τούδωσα τις πιο γενναίες μου πράξεις, τα
πιο καθάρια μου όνειρα
και πείναγε, τούδωσα αμαρτίες βαρειές, τον πότισα αλκοόλ,*

Νικολαΐδου, Μαργαρίτα, “Η αλλοτρίωση από τον Άλλο και το τέλος της ψυχανάλυσης”, *Διαβάζω*, αρ. 342, Σεπτέμβριος 1994, σσ. 46-50.

⁷⁴ Βλ. Bakhtin, M., *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, σελ. 20.

⁷⁵ *Ποιήματα 1958-1964*, 1978, “Τέχνη”, Ποίηση 1: 441-442.



*χρέη, εξευτελισμούς,
και πείναγε. Βούλιαξα σε μικροζητήματα
φιλονίκησα για μιας σπιθαμής θέση, κατηγορήσα,
έκανα το χρέος μου από υπολογισμό, και την άλλη στιγμή,
χωρίς κανείς να μου το ζητήσει
έκοψα μικρά-μικρά κομμάτια τον εαυτό μου και τον μοίρασα
στα σκυλιά.*

*Τώρα, κάθομαι μες στη νύχτα και σκέφτομαι, πως ίσως πια
μπορώ να γράψω
ένα στίχο, αληθινό.”*

Αυτή η εμπειρία της αλήθειας δημιουργεί νέα όρια ελευθερίας που υποτάσσουν την ανθρώπινη λογική και τη συμπεριφορά του ήρωα στα κελεύσματα, τις επιταγές και τα γεγονότα της εσωτερικής του ζωής. Με αυτόν τον τρόπο διεκδικείται η είσοδος στο “μυστήριο” της ανθρώπινης ύπαρξης που προϋποθέτει, ένα τίμημα αρκετά επώδυνο:

*Η είσοδος δεν επιτρεπόταν παρά μόνο σ' εκείνους τους φτω-
χούς τρελούς που φαντάζονται ότι είναι πουλιά, σκάλες ή δέντρα –
μαντεύοντας αόριστα ότι για να μπουν στο μυστήριο
πρέπει ν' αφήσουν έξω τον εαυτό τους.⁷⁶*

Το πέρασμα αυτό αξιώνει, τελικά, μέσα στην ποιητική δημιουργία του Λειβαδίτη την ελευθερία των μεταμορφώσεων του ήρωα· τη δυνατότητά του να μεταλλάσσεται από απέραντη αγάπη σε ένα άλλο πρόσωπο, να “γίνεται” ένα άλλο φύλο, προκειμένου να σώσει τη ζωή και την ευαισθησία εκείνου που κινδυνεύει:

*Περνούσε έναν έρημο δρόμο, νύχτα, όταν άκουσε κλάματα. Ένα
βρέφος ήταν σε μια πόρτα. Στάθηκε, ύστερα έκανε να φύγει, αλλά
ξαναστάθηκε. Σήκωσε το παιδί στα χέρια κι απομακρύνθηκε.
Έκαιγε η λάμπα πάνω στο τραπέζι. Δε χαμήλωσε το φως,*

⁷⁶ Ο τυφλός με τον λύχνο, 1983, “Απαγορεύεται η είσοδος”, Ποίηση 3: 133.



όπως άλλοτε, όταν γδυνόταν. Άνοιξε το πουκάμισο και κοίταξε το μικρό γυναικείο μαστό που φύτρωνε στο στήθος του.

Και χαμογέλασε αόριστα, καθώς έβαζε τη θηλή στο στόμα του παιδιού.⁷⁷

Η διαφορά του Λειβαδίτη από τον Ντοστογιέφσκι είναι, επομένως, ότι μέσα στη δική του ποιητική θα παρατηρήσουμε τις συμπεριφορές όλων αυτών των ανθρώπινων "τύπων" να ενυπάρχουν στο εσωτερικό μίας και μόνο συνείδησης, μίας και μόνο φωνής με μια πολυφωνική φύση.

Όσο για την ελευθερία, για την οποία πιο πάνω έγινε λόγος, θα λέγαμε πως γεννιέται από την αίσθηση ευθύνης του αφηγητή να γνωρίσει τον εαυτό του πέρα από τα σκοτεινά ρεύματα του μέσου όρου, συστήνοντας τελικά έναν καθρέφτη με καθολική διεισδυτικότητα, στον οποίο ο κάθε αναγνώστης μπορεί να αντικρίσει κομμάτια της δικής του φωνής, και αυτής που διαθέτει και εκείνων που ακόμη δεν έχει ανακαλύψει.

.Αξιοσημείωτες είναι οι παρατηρήσεις που κάνει ο Bakhtin για το ρόλο του κειμενικού διαλόγου στα μυθιστορήματα του Ντοστογιέφσκι:

α. "Η αυτογνωσία του ήρωα στον Ντοστογιέφσκι πραγματοποιείται μέσα από το διάλογο...".⁷⁸

β. "ο άνθρωπος στον Ντοστογιέφσκι αποτελεί το υποκείμενο στο οποίο κάποιος απευθύνεται."⁷⁹

γ. "Ο διάλογος δεν αποτελεί εν προκειμένω τον προθάλαμο της δράσης, αλλά την ίδια τη δράση."⁸⁰

δ. "Να είσαι σημαίνει να επικοινωνείς διαλογικά."⁸¹

ε. "Μια και μόνο φωνή ούτε τελειώνει ούτε λύνει τίποτα. Οι δύο φωνές αποτελούν την ελάχιστη προϋπόθεση για τη ζωή και την ύπαρξη."⁸²

⁷⁷ Νυχτερινός Επισκέπτης, 1972, "Ο ποιητής", Ποίηση 2: 45. Βλ. επίσης στην ίδια

ποιητική συλλογή το σχετικό ποίημα "Η τελευταία εντολή", Ποίηση 2: 33.

⁷⁸ Βλ. Bakhtin, Μ., Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι, σελ. 404.

⁷⁹ Ο.π., σελ. 404.

⁸⁰ Ο.π., σελ. 405.

⁸¹ Ο.π., σελ. 405.

⁸² Ο.π., σελ. 405.



Στην περίπτωση του Λειβαδίτη ο αφηγητής διαλέγεται σε δύο επίπεδα. Το πρώτο αφορά τον εσωτερικό του διάλογο και τις διαφορετικές δικές του φωνές με τις οποίες έρχεται αντιμέτωπος. Το δεύτερο αφορά τη σχέση του με τον αναγνώστη, η οποία στηρίζει τη διαλογική της βάση όχι μόνο στις αποστροφές του αφηγητή προς έναν ανώνυμο και επίσης μόνιμο ακροατή, αλλά κυρίως στην απουσία οριστικών λύσεων, στην αρχή του ατελείτητου, στις "ελλείψεις" και τα "κενά" που ο αναγνώστης καλείται να εντοπίσει και η φωνή του να συμπληρώσει· κάτι που για να γίνει σημαίνει πως ο τελευταίος πρέπει να συντονιστεί με το ίδιο βάθος αυτογνωσίας και το ίδιο βλέμμα του αφηγητή, δηλαδή με το ίδιο μήκος κύματος μιας άλλης φωνής:

"«Ναι, ναι», ακούγεται η φωνή στο δρόμο.

Ποιον βεβαίωνε αυτή η φωνή; Για τι πράγμα τον βεβαίωνε;

Η μήπως βεβαίωνε μονάχα τον εαυτό της για τη μεγάλη αβεβαιότητα της ζωής.

Φωνές ξαφνικές μέσα στη νύχτα, σαν ακουσμένες στ' όνειρο, ή σαν αργοπορημένες

από μίαν άλλη, μακρινή ηλικία. Φωνές απρόοπτες, περ'

απ' όλες τις πιθανότητες

που φτωχαίνουν τον κόσμο."⁸³

Είναι ανάγκη να δούμε την πολυφωνικότητα όχι μόνο ως φωνή του άλλου μέσα στο υποκείμενο, αλλά και ως φωνή που ανακαλύπτει το αντιφατικό ανθρώπινο είναι της, φέρνοντας στο φως της συνείδησης το πλήθος των αμέτρητων φωνών που συνθέτουν την ανθρώπινη υπόστασή της. Εκείνο που έχει σημασία δεν είναι τελικά ποιος ομιλεί, αλλά η κατακτημένη αυτογνωσία που προβάλλεται μέσα από το λόγο, καθώς η πράξη της δεν ταυτίζεται μόνο με τη γνώση του εαυτού μας αλλά και με τη δοκιμασμένη γνώση του "άλλου". Η

⁸³ Καντάτα, 1960, Ποίηση 1: 305-306.



αυτογνωσία δεν φαίνεται, τελικά, να απέχει πολύ από αυτό που ονομάζουμε "συνείναι" (sobytie)⁸⁴, για να μιλήσουμε και με έναν άλλον όρο του Bakhtin.

στ. Οριθμένες κρίσιμες προθέσεις

Ο εσωτερικός κόσμος που ο Λειβαδίτης επιθυμεί να αποδώσει, είναι ένας κόσμος εν κινήσει, με συνεχείς μεταμορφώσεις και αλλαγές. Οι αντιφάσεις, η διαλεκτική τους σύνθεση και συνύπαρξη κάνουν το ποιητικό σύμπαν να διευρύνεται εσωτερικά και να λειτουργεί με βάση τους νόμους ενός ζωντανού συστήματος, του οποίου βασική αρχή είναι η αναζήτηση. Η γνώση ως οδυνηρή εμπειρία του ασύλληπτου, όπως θα έλεγε και ο Προύστ, αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο.

Γνωρίζουμε πόσο σημαντικός παράγοντας στη διαμόρφωση της πορείας του Λειβαδίτη, υπήρξε ο ρόλος της ειλικρίνειας και της εντιμότητας απέναντι στις ιστορικές προκλήσεις, τα οράματα και τις καταθέσεις του εαυτού του. Ωστόσο, στην πορεία του δρόμου θα διατυπωθεί μια ιδιαίτερα παράξενη αμφιβολία:

*κι η ειλικρίνεια είναι η παραπλανητική γωνιά όπου κρύβεσαι καλύτερα*⁸⁵

Αν, στη δεύτερη κυρίως περίοδο, η ανελέητη ειλικρίνεια ήταν μια ηρωική νίκη της συνείδησης που ο ποιητής ακολούθησε λατρευτικά, διαπιστώνουμε τώρα, σε μια αναπάντεχη αποκάλυψη, πως από μόνη της είναι ανεπαρκής και ικανή να συμμετάσχει σε μηχανισμούς απόκρυψης και παραπλάνησης. Η πρόθεση του ποιητή να εισβάλει στα παραπετάσματα του ασυνείδητου και να διεκδικήσει μια ακόμη πιο βαθιά σχέση με τον εαυτό του είναι σαφής. Το ασυνείδητο αντεπιτίθεται μετατρέποντας κυριολεκτικά τα όπλα για την εξερεύνησή του σε ενέδρα, ακριβώς γιατί, το πόσο "πραγματικά" ειλικρινής είναι κάποιος, ή μπορεί ή θέλει να είναι, αποτελεί πάντα ένα ζητούμενο. Καθώς η

⁸⁴ Βλ. Gary Saul Morson - Caryl Emerson, *Mikhail Bakhtin, Creation of a Prosaics*, σελ. 179.

⁸⁵ Ανακάλυψη, 1978, "Σχόλιο στην άμμο", Ποίηση 2: 357.



καθημερινότητα μετατρέπει συχνά το κάθε τι σε στείρα και άκαρπη συνήθεια, χωρίς επακόλουθα και συνέπειες, η ήδη κατακτημένη γνώση του εαυτού μπορεί να λειτουργήσει ως ισχυρό άλλοθι. Πίσω από αυτήν μπορεί να αποσιωπηθεί η άρνηση για πρεφαιτέρω διείσδυση και να στηθεί, έτσι, ένα νέο "θεατρικό σκηνικό" από πιο ενδόμυχες και αδιόρατες δυνάμεις.

Όπως η αυτογνωσία αποτελεί περισσότερο μία πορεία παρά μια κατάληξη, το ίδιο φαίνεται να ισχύει και για την ειλικρίνεια. Γι' αυτό η αυτοαναίρεση παρουσιάζεται ως ένας διηνεκής και ασταμάτητος αγώνας, στον οποίο οι τραγικές επιγνώσεις που κάθε στιγμή έρχονται στο φως δεν συστήνουν ένα όριο ούτε αποτελούν αυτοσκοπό. Είναι απλά και μόνο μέρος μιας αρκετά πιο πολύπλοκης και ευρείας διεργασίας.

Στην προσπάθεια να ανιχνευθεί η αυθαιρεσία της ύπαρξης, η ικανότητα της συνείδησης να βλέπει και να αντιλαμβάνεται δεν μπορεί να κατοχυρωθεί από ένα σημείο που παραμένει στατικό. Η αυτογνωσία είναι χρήσιμη και πρωτογενώς, αλλά και στο βαθμό που ενισχύει μια δευτερογενή ικανότητα αυτόπαρατήρησης απέναντι σε μια βαθύτερη αποξένωση και σ' ένα καινούργιο αίτημα για γνώση. Έτσι αποτυπώνεται ο ζωντανός παλμός και η κίνηση της εσωτερικά εξελισσόμενης εμπειρίας⁸⁶.

Γι' αυτό και οι προϋποθέσεις για ένα τέτοιο ταξίδι είναι εξαιρετικά απαιτητικές, καθώς:

η ειλικρίνεια αρχίζει πάντα εκεί, που τέλειωσαν όλοι οι

⁸⁶ Ο τρόπος με τον οποίο ο Λειβαδίτης παρουσιάζει τη συνείδηση να επιστρέφει στον εαυτό της μέσω της αποξένωσης είναι αντίστοιχος με εκείνον που ο Lacan περιγράφει για την αρχική της συγκρότηση: "Η πρώτη στιγμή της διαλεκτικής είναι η κίνηση χωρισμού του εαυτού από τον ίδιο του τον εαυτό. Αυτή η κίνηση εξωτερίκευσης είναι αναγκαία, αφού η συνείδηση οφείλει να έχει σχέση με τον εαυτό της, γενόμενη συνείδηση του εαυτού της. Συνεπώς η συνείδηση τίθεται, κατ' αρχάς, σε απόσταση από τον ίδιο της τον εαυτό σαν αντικείμενο· και μόνο μέσα απ' αυτήν την αυτό-αντικειμενοποίηση μπορεί να αποκτήσει συνείδηση κάποιου πράγματος έξω από την ίδια" (Dor, Joël, *Εισαγωγή στην ανάγνωση του Lacan: 1. Το ασυνείδητο δομημένο σαν γλώσσα*, σελ. 178).



*άλλοι τρόποι να σωθείς*⁸⁷

Ωστόσο, ακόμη και αυτό το έσχατο όριο είναι μια διαδικασία σε εξέλιξη, καθώς μόνο ως τέτοια μπορεί να διεκδικηθεί. Ο καθένας μπορεί να ακολουθήσει, να ανακαλύψει ή να εφεύρει ποικίλους δρόμους "σωτηρίας" σε μια πορεία εξαιρετικά υποκειμενική, μέχρι να δοκιμάσει συνέπειες και να εξάγει συμπεράσματα για τη ματαιότητα που ελλοχεύει μέσα τους.

Ο αφηγητής αποκαλύπτει στίγματα της εσωτερικής του πορείας και έπισημαίνει ενδεχόμενες παγιδεύσεις, διασώζοντας μέσα από την αοριστία την ευρύτητα της εφαρμοσιμότητας των λόγων του. Διαπιστώνουμε πως η λύση που προωθείται είναι το σημείο συνάντησης με την οδύνη, η οποία, όμως, αφορά τον ίδιο, αλλά και ένα ακόμη πρόσωπο. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός πως ο αφηγητής χρησιμοποιεί συχνά το πρώτο πληθυντικό ή κάνει αποστροφές στο δεύτερο ενικό. Δημιουργεί, έτσι, ένα είδος αναφοράς προς κάποιον άλλον που, τελικά, κατοχυρώνει κι αυτός κατά κάποιον τρόπο την ίδια μονιμότητα και ένταξη παρουσίας στο κείμενο. Έτσι, η φωνή του αφηγητή αναπτύσσει μια οικειότητα που τείνει να συμπαρασύρει μέσα της τον αναγνώστη, καθώς ο αναγνώστης γίνεται ο άλλος, το πρόσωπο στο οποίο αναζητείται ένας συνοδοιπόρος ζωής. Η συνάντηση αυτή είναι ένας δεύτερος στόχος –ως πρώτος παραμένει η κοινή πορεία προς την οδύνη που αναφέραμε:

*η σιωπή κάνει τον κόσμο πιο μεγάλο, η θλίψη πιο δίκαιο*⁸⁸

Η θλίψη του Λειβαδίτη δεν είναι η μελαγχολική ακαμψία της παραίτησης, αλλά η ακατάσχετη επιθυμία για την αφή του ανεκπλήρωτου. Το μόνο που δεν υπονομεύεται στην ποίησή του είναι τα οριακά σημεία ενός "ξεσπάσματος", που δεν έρχεται ως αποτέλεσμα διανοητικής κατανόησης αλλά ψυχικού συντονισμού και χειραφέτησης των δακρύων:

Όσο για κείνη την ιστορία υπάρχουν πολλές εκδοχές.

⁸⁷ *Εγχειρίδιο Ευθανασίας*, 1979, "Το κλειδί του μυστηρίου", Ποίηση 3: 96.

⁸⁸ *Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου*, 1990, "Τραγούδι στο δρόμο", σελ. 11.



*Η καλύτερη όμως είναι πάντα αυτή που κλαίς.*⁸⁹

γιατί

*Ίσως τα δάκρυα μας πηγαίνουν πιο μακριά απ' τα όνειρα*⁹⁰

Πού οδηγούν, λοιπόν, αυτές οι προθέσεις; Οι καταθέσεις του αφηγητή δεν θα φανερώσουν ποτέ το συγκεκριμένο περιεχόμενο ενός στόχου. Στην προσπάθεια να κατακτηθεί το αληθινό ως εμπειρία ζωής, το μόνο που αγωνίζεται να επιτύχει είναι να περικυκλώσει το "αντικείμενο" της αναζήτησης σε μια αιχμαλωσία που αρνείται να δηλώσει την ουσία ή το περιεχόμενό του:

*Οι πιο αληθινές ιστορίες είναι αυτές που δεν τις θυμάται κανείς.*⁹¹

Πρόκειται για μια αιχμαλωσία η οποία, καθώς δεν επιχειρεί ποτέ την καταδήλωση, χαρίζει το ανικανοποίητο αίσθημα και την αδιάφορη κίνηση της αναζήτησης.

Αυτή η ανθρώπινη ζωή που πραγματώνεται μέσα στις υπαρξιακές της απόπειρες να εκπληρωθεί και στις αντιδράσεις που διαμορφώνει η ματαιώσή τους, είναι μια ζωή εσωτερική που συντελείται πίσω από παρατηρήσιμα φαινόμενα. Γι' αυτό και το περιεχόμενό της παραμένει απρόσβλητο από το χρόνο, χαρίζοντας στον ήρωα την εξαφάνισή του μέσα στον κόσμο και, ταυτόχρονα, μια διέξοδο από τη φθορά:

*Ανθρωποι που έζησαν τόσο μυστικά που όταν πέθαναν ο θάνατος δε βρήκε τίποτα να τους πάρει.*⁹²

Την εμπιστοσύνη του και τη βεβαιότητά του σε αυτές τις αρχές εκφράζει η απόρριψη του αφηγητή απέναντι στο γεγονός της υστεροφημίας, την οποία

⁸⁹ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Αισθητική", Ποίηση 3: 298.

⁹⁰ Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα, 1987, "Οι κινήσεις των άστρων", Ποίηση 3: 375.

⁹¹ Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου, 1990, "Τι θα κάνουμε το χειμώνα;", σελ. 77.

⁹² Ο.π., "Ανθρωποι...", σελ. 129.



θεωρεί ενδοτικότητα στη σαγηνευτική γοητεία κόσμου και μια άνευ όρων παράδοση της εσωτερικότητας:

*η φήμη – αυτό το σφαγείο*⁹³

Για το λόγο αυτό και ομολογεί:

*τι άλλο η ανωνυμία από το να ζήσεις αγνός και να φύγεις αγνό-
τερος*⁹⁴

Το βαθύτερο αυτό τραύμα του Λειβαδίτη, το οποίο επανέρχεται ξανά και ξανά στο προσκήνιο και με το οποίο δεν φαίνεται να συμφιλιώνεται ποτέ, είναι αντιφατικό. Γιατί, αν και έχουμε το βάθος μιας ανεπανάληπτης υπαρξιακής κατάδυσης, όλα φαίνεται να πυρπολούνται από ένα εξαιρετικά ανθρώπινο παράπονο:

*Ωσπου στο τέλος δε μένει παρά μια θολή ανάμνηση απ' το παρελ-
θόν (πότε ζήσαμε;)
και κάθε που έρχεται η άνοιξη κλαίω γιατί σε λίγο θα φύγουμε και
κανείς δε θα μας θυμηθεί.*⁹⁵

Πολύ ντροπαλά, θα επιτρέψει στον εαυτό του αυτήν την παραδοχή σαν επίλογο μιας μοναδικά δικαιωμένης προοπτικής:

*«μα, επιτέ-
λους, τι ζητάς;» με ρωτούσε η μικρή εξαδέλφη
«να με θυμούνται...»*⁹⁶

⁹³ Ο τυφλός με τον λύχνο, 1983, "Διαπιστώσεις", Ποίηση 3: 195.

⁹⁴ Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα, 1987, "Οι κινήσεις των άστρων", Ποίηση 3: 376.

⁹⁵ Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου, 1990, "Άνεμος του Νοεμβρίου", σελ. 15.

⁹⁶ Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα, 1987, "Σελήνη 20 ημερών", Ποίηση 3: 355.



*Κι ίσως ό,τι μένει από μας να 'ναι στην άκρη του δρόμου μας
ένα μικρό μη με λησμόνει.*⁹⁷

Σε αυτήν την ελάχιστη μνήμη (και όχι τη φήμη) ο Λειβαδίτης και ο αφηγητής του βρίσκουν τη μοναδική τους ανάπαυση. Εδώ, η μνήμη μετονομάζει τη συγκίνηση μεταξύ ανθρώπων που μέσα από την εμπειρία της τέχνης πορεύτηκαν έστω για λίγο μαζί, σχεδόν συντροφικά, στον δύσβατο δρόμο της γνωριμίας με τον εαυτό τους. Πέρα από όλα τα ερωτήματα, τις απαντήσεις και τις επιγνώσεις που δίνουν και λαμβάνουν, αυτό το σχεδόν ασήμαντο "μη με λησμόνει" φαίνεται να είναι ένας βαρύς προορισμός. Στο βαθμό που η αναζήτηση του ποιητή για το δικό του πρόσωπο μεταφράζεται, τελικά, σε συνάντηση με τον Άλλον, στον ίδιο βαθμό η μνήμη του τελευταίου δίνει πίσω στον πρώτο το χαμένο χρόνο της ανεκπλήρωτης ζωής του.

***ζ. Εικόνες του εσωτερικού κόσμου - Βασικά χαρακτηριστικά**

Ο Λειβαδίτης θα συνθέσει εναργείς εικόνες αυτού του παράδοξου κόσμου και της παράδοξης ζωής που ακολουθεί ο συνειδησιακός του ήρωας:

A.

"προτιμώ, λοιπόν, κι εγώ να καληνυχτίζω τη θεία μου, αν και	1
πεθαμένη (ή μάλλον γι' αυτό), ή χτίζω ένα λαβύρινθο από χειρονο-	2
μίες που ζητούσαν βοήθεια ή πηγαίνω ακόμα μέσα στα παιδικά μου χρό-	3
ναι – γι' αυτό κιόλας πολλοί παραπνοιούνται για μυστηριώδεις θο-	4
ρύβους, αλλά εγώ αδιαφορώ ή ακόμα καλύτερα τινάζομαι απ' τον	5
ταραγμένο ύπνο μου, σαν μια δυνατή κι απρόοπτη μέρα –	6
θέλω να πω ότι επειδή πάντοτε συνέβαιναν μέσα μου τόσα	7
πολλά, δε χρειαζόταν καν να διαλέξω" ⁹⁸	8

⁹⁷ Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου, 1990, "Φύλλα ημερολογίου", σελ.13.

⁹⁸ Ανακάλυψη, 1978, "Συμπώσεις", Ποίηση 2: 258. Στο στίχο "σαν μια δυνατή κι απρόοπτη μέρα" ας έχει ο αναγνώστης υπόψη του την εξής σύνταξη, την οποία υπονοεί ο ποιητής: "σαν [από] μια δυνατή κι απρόοπτη μέρα".



Β.

"Βιβλικές βροχές μέσα μου που τις μοίρασα στους πλανό- 1
 διους ομπρελάδες – πολεοδόμοι με μέτρησαν και δε βρήκαν την 2
 άκρη μου, έμποροι με ζύγισαν και τους περίσσεψε ο κόσμος, μου 3
 έδωσαν ένα νόμισμα για να μου κλέβει η έγνοια τον ύπνο, μα 4
 εγώ κοιμήθηκα πάνω στις ράγιες για να ταξιδέψω σ' ένα όνειρο 5
 ανεκπλήρωτο, κι έγινα υπνοβάτης για να μη μείνει το άγνωστο 6
 ολομόναχο στην πόρτα μου κι έγινα εικόνισμα για να σωπαίνω εν 7
 πλήρει γνώσει κι όταν βράδιασε έκλαψα σαν τον ταξιδιώτη που 8
 πέρασε σώος τους πέντε ωκεανούς κι άξαφνα ναυάγησε μπρος στο 9
 αλφάβητο. 10
 Ω, νύχτα μυστική, δέξου με, είμαι άοπλος σαν ένα φωνήεν 11
 που ξεσηκώνει μια πόλη, όπου να 'ναι θα ξημερώσει, οι αμπελουρ- 12
 γοί σφυρίζουν συνάζοντας τα θαύματα της μέρας κι εγώ προσεύχο- 13
 μαι, προφέροντας τ' όνομα του Θεού σαν μια γυναίκα ερωτευμένη 14
 που δαγκώνει το μαντίλι της – τίποτ' άλλο παρά ένας άνθρωπος 15
 του αιώνα μου, ανεξήγητος και τρωτός 16
 κι, ω δυσκολίες, που μας πηγαίνετε μακρύτερα..."⁹⁹ 17

Γ.

«και δεν έχει φεγγίτη», είπε κάποιος, τον καθησύχασα, «όχι, 1
 του λέω, αφού είσαι χαμένος, έχει»¹⁰⁰ 2

Δ.

"τόσα φθινόπωρα και δε γνωρίσαμε ακόμα την ψυχή μας 1
 κι ω συντριβή του ονείρου μας: μας έκλεισες όλους τους δρόμους για 2
 να μας ανοίξεις ένα μονοπάτι στο άγνωστο." ¹⁰¹ 3

Ε.

"Από τότε δέχομαι τη ζωή χωρίς αντιλογίες όπως στα όνειρα"¹⁰² 1

⁹⁹ Ο τυφλός με τον λύχνο, 1983, "Απόσπασμα από ένα μελλοντικό ποίημα", Ποίηση 3: 190.

¹⁰⁰ Βιολί για μονόχειρα, 1977, Ποίηση 2: 219.

¹⁰¹ Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου, 1990, "Το ακαθόριστο πρόσωπο", σελ. 20.

¹⁰² Εγχειρίδιο Ευθανασίας, 1979, "Λευκές νύχτες", Ποίηση 3: 37.



ΣΤ.

"Τελικά, υπήρξες ο μόνος φίλος μου, έστω κι αν ήσουν ένα	1
πρόσωπο φανταστικό, αλλά τι θα πει φανταστικό όταν σου χρω-	2
στάω τα πιο ωραία μου δάκρυα, εξάλλου η αληθινή ζωή μας είναι	3
αλλού κι εμείς εδώ περιπλανιόμαστε χαμένοι" ¹⁰³	4

Ζ.

"Σ' όλα αυτά, βέβαια, δεν υπάρχει ίχνος πραγματικότητας, αφού	1
όλα αυτά συνέβησαν αληθινά" ¹⁰⁴	2

Η.

"ώσπου άρχισα να πλήττω, αφού όλα όσα ζούμε απλώς περνούν και	1
μόνον αργότερα θα γίνουν μέσα μας." ¹⁰⁵	2

-Τα βασικά χαρακτηριστικά αυτής της ζωής, όπως συσσωρευτικά παρουσιάζονται στα αποσπάσματα, εντοπίζονται σε όλο το εύρος της ποιητικής μετά το 1972. Συγκεκριμένα επισημαίνουμε τα ακόλουθα:

α) Η σχέση του ήρωα με τους νεκρούς, που αποτελεί από μόνη της ένα ξεχωριστό θέμα προς διερεύνηση, πρέπει να τεθεί σε έναν πιο διεξοδικό προβληματισμό για τα χαρακτηριστικά και τις ιδιότητες των ηρώων που παρουσιάζονται και διατηρούν έναν δευτερεύοντα ρόλο πλάι στον αφηγητή (Α. στιχ.1-2).

β) Η προσπάθεια άρθρωσης ενός λόγου μέσα από σκοτεινές χειρονομίες-σήματα κινδύνου που δεν μπορούν να διαλευκανθούν (Α. στ. 2-3), η αποτυχία των "πολεοδόμων" να καθορίσουν τα σύνορα του ποιητικού του κόσμου και των

¹⁰³ Ο τυφλός με τον λύχνο, 1983, "Αναζητήσεις", Ποίηση 3: 193.

¹⁰⁴ Ανακάλυψη, 1978, "Από τις εξομολογήσεις του Ματθία Χ.", Ποίηση 2: 290.

¹⁰⁵ Ο διάβολος με το κηροπήγιο, 1975, Ποίηση 2: 207.



“εμπόρων”¹⁰⁶ να ανακαλύψουν τη βαρύτητά του ώστε να τον αξιολογήσουν (B. στ. 2-3), η στάση του πολυμήχανου “ταξιδιώτη” που ναυαγεί μπροστά στο αλφάβητο (B. στ. 8-12), εκφράζουν στο σύνολό τους το πρόβλημα της επικοινωνίας και της γλώσσας.

γ) Η ευδαιμονία και η αρραγής ενότητα του προσώπου εντοπίζονται στην παιδική ηλικία και την αθωότητα που τη διέπει, πριμοδοτώντας την ανάγκη της επιστροφής (A. στ. 3-4).

δ) Η πραγματικότητα και το όνειρο, δύο διαφορετικές διαστάσεις ζωής με διαφορετικές αρχές, ενοποιούνται μέσα στην ιδιότυπη προσωπικότητα του ήρωα, χάνοντας τις μεταξύ τους διαχωριστικές γραμμές. Η ανάγκη αφής του ανεκπλήρωτου που αφήνει πίσω της η εμπειρία της πραγματικότητας, και η παράδοση χωρίς δισταγμούς στην εξερεύνηση της άγνωστης χώρας του ονείρου, της φαντασίας και του ασυνείδητου, γεννούν τα αντίστοιχα σήματα της σιωπής και της γνώσης (A. στ. 5-8, B. στ. 5-7, E. στ. 1).

ε) Η μυθική διάσταση της ζωής του και η παράδοσή της στους όρους και τα σύμβολα του καθημερινού (B. στ. 1-2).

στ) Το κεφάλαιο των επιγνώσεων και της λειτουργίας τους μέσα στην ποιητική του Λειβαδίτη και την ψυχολογία του ήρωά του (B. στ. 7-8).

ζ) Το απόλυτο πρόσωπο του Θεού, σε σχέση με τον οποίο αναπτύσσεται μια διερεύνηση των ιδιοτήτων του και της άμεσης συνάφειας με την αλήθεια της ανθρώπινης μοίρας (B. στ. 13-15).

η) Τα ασφυκτικά αδιέξοδα και ο μηχανισμός μέσα από τον οποίο εξελίσσονται σε διόδους (B. στ. 17, Γ στ. 1-2, Δ. στ. 1-3).

θ) Η καταλυτική δράση της φαντασίας και η αντίληψη που συγκροτείται για το τι είναι τελικά “πραγματικό” για τον ήρωα (ΣΤ. στ. 1-4). Το αληθινό βρίσκεται σε μια σχέση αντίθεσης με το χρόνο του πραγματικού (Ζ. στ. 1-2), ακριβώς γιατί το δικό του περιεχόμενο συστήνεται μόνο όταν τα εξωτερικά γεγονότα, αφού γίνουν παρελθόν, εκτονωθούν σε εσωτερικές πραγματώσεις (Η. στ. 1-2) και λάβουν τις συνειδησιακές τους διαστάσεις. Βασική αρχή,

¹⁰⁶ Τα σήματα των *εμπόρων* και των *πολεοδόμων* εκφράζουν ένα κοινό υποκείμενο, εκείνους δηλαδή που αποπειρώνται τη μελέτη της ποίησής του με κανονιστικά μοντέλα και νόμους χωρίς την απαιτούμενη εσωτερική ανταπόκριση.



επομένως, του αληθινού είναι η διαδικασία της επανάληψης, της αυτοψίας της ιστορίας μέσω της μνήμης.

Ανάμεσα στη φαντασία και την πραγματικότητα εμφανίζεται να λειτουργεί μια ουσιαστική αλληλεξάρτηση και όχι μια σχέση κάθετου διαχωρισμού. Η αλληλεπίδρασή τους και η κίνηση του υποκειμένου προς τη γνώση είναι ό,τι καθορίζει τα στοιχεία της γονιμότητας, οδηγώντας στη διαμόρφωση ενός υποκειμενικού ρεαλισμού στο χώρο της συνείδησης.¹⁰⁷

—

Η εξομολογητική γραφή του Λειβαδίτη είναι σαν να απευθύνεται προσωπικά σε κάποιον μόνιμο ακροατή, που παραμένει, όπως και ο αφηγητής, ανώνυμος. Έτσι, ο ποιητικός λόγος αποκτά μια θεατρική διάσταση που προσπαθεί να μεταγγίσει το υπαρξιακό βάρος των υποθέσεων της ανθρώπινης μοίρας· είναι ένα παιχνίδι φωτοσκιάσεων, που αιχμαλωτίζει τον αναγνώστη με την εναλλαγή της αφήγησης και της αποσιώπησης και ζητά από αυτόν να συμπληρώσει τα κενά και τις ελλείψεις. Ο μονόλογος του ποιητικού υποκειμένου είναι ό,τι απομένει από την ανεκπλήρωτη πρόθεση για διάλογο.

Οι μελαγχολικοί τόνοι και το ρομαντικό υπόβαθρο¹⁰⁸ εκδηλώνονται με το λυρισμό μιας ευαισθησίας που προσπαθεί να σταθεί εναργής και ταυτόχρονα

¹⁰⁷ Βλ. σχ. τις απόψεις που αναπτύσσει για τη σχέση φαντασίας και πραγματικότητας μέσα στην ποιητική δημιουργία ο Wallage, Stevens, *Opus Posthumous* (Μεταθανάτια Έργα), New York, Knopf, 1957, σσ. 163, 178, 237, 294.

¹⁰⁸ Ένας ρομαντικός παλμός εντοπίζεται στο λεξιλόγιο, την εικονοπλασία και την μελαγχολική ατμόσφαιρα των στίχων του. Ενδεικτικά επισημαίνουμε τα ακόλουθα μοτίβα: το δειλινό, η νύχτα, το ημίφως, το λυκόφως, τα άστρα, οι σκιές, η σελήνη, τα τρένα, η αίσθηση της αναχώρησης και του αποχαιρετισμού, ο άγνωστος προορισμός και η ακαθόριστη έκβαση του ταξιδιού, η μνήμη μέσα σε μια αδιάκοπη τάση αναπόλησης, η μουσική, οι μυρουδιές των λουλουδιών, οι ναυαγοί, τα δάκρυα, η σιωπή, η θλίψη, οι ανεκπλήρωτοι πόθοι, τα ημερολόγια, οι αναμνήσεις, η ερημιά, η απομόνωση, οι συλλογισμοί.

Ωστόσο, η απομόνωση των ρομαντικών στοιχείων στην ποίησή του και η μονομερής εξαγωγή συμπερασμάτων θα μπορούσε να οδηγήσει σε παρανοήσεις. Ο ρομαντισμός του (ειδικά της περιόδου που μελετούμε) δεν εμφανίζεται ως μια τάση αυτοτελής, ανεξάρτητη και ακέραια. Συναρτάται άμεσα με το ρεαλιστικό βάρος των επιγνώσεων



συγκρατημένη. Ολόκληρο το ποιητικό σύμπαν του Λειβαδίτη αναζητεί και διερευνά την χαμένη ενότητα της ύπαρξης, όπως αυτή βιώθηκε την περίοδο της παιδικότητας, του έρωτα, του κοινωνικού οράματος και της συντροφικότητας. Ωστόσο, τα φάρτια των επιγνώσεων επικυρώνουν την αποξένωση του ήρωα τόσο από τον κόσμο όσο και από τον εαυτό του ως τη μοναδική δυνατότητα επιστροφής μέσα από την ενδελεχή ανίχνευση του ανεκπλήρωτου.

Ο ήρωας ακολουθεί την αέναη κίνηση ενός εκκρεμούς που δοκιμάζει βασανιστικά τα άκρα του, όπως ακριβώς και ο ποιητής τα όρια της ζωής του. Αυτό που εμφανίζεται θλιβερό και επώδυνο, ακραία μελαγχολικό ή απαισιόδοξο, βρίσκει την σωστή του εκτίμηση όταν αντιμετωπιστεί μέσα στο στωικό υπόβαθρο της ποιητικής, ως φυσική δηλαδή αιτιότητα, έστω κι αν παραμένει ακατανόητη. Ο ρομαντισμός του Λειβαδίτη διαθέτει ένα χαρακτήρα διπλό και μια ισορροπία στη σύνθεσή του: από τη μια μεταδίδει τη μοναχική, θλιμμένη και ασυμβίβαστη φύση ενός ανθρώπου που κοιτά κατάματα τις διαφεύσεις μέσα στο μυστήριο της ανθρώπινης μοίρας· και εκεί που κάθε ελπίδα φαίνεται χαμένη ή παράλογη, γεννιέται αυθόρμητα η αισιοδοξία και η ακλόνητη εμπιστοσύνη στην αυταξία της ζωής:

*Ωσπου αρχίζει να ξημερώνει. Ανοίγω τότε το παράθυρο και
άθελά μου χαμογελώ. Ο Θεός, για μια ακόμα φορά, με κέρδιζε με
την καινούργια μέρα του.¹⁰⁹*

και παράγεται ως ψυχικό αντίβαρο στην πικρία της συγγής και αμείλιχτης υπαρξιακής γνώσης. Έτσι εξασφαλίζεται και διατηρείται η ζωντάνια και η θερμότητα του ψυχισμού του ποιητή που αποκρούει την παγερή μονομέρεια της διάνοιας.

¹⁰⁹ Ο τυφλός με τον λύχνο, 1983, "Πανάρχαιη αντιδικία", Ποίηση 3: 110.



3. Η ΖΩΗ ΤΟΥ ΗΡΩΑ-ΑΦΗΓΗΤΗ ΣΕ ΜΥΘΟΛΟΓΙΚΑ ΜΟΝΤΕΛΑ ΣΥΝΘΕΣΗΣ ΚΑΙ ΠΟΛΛΑΠΛΟΤΗΤΑΣ

*"Ίσως αυτή η αγάπη μας για τη ζωή είναι που
μας έκανε να τα χάσουμε όλα"*¹

α. Το γενικό πλαίσιο ανάπτυξης του ποιητικού μύθου

Στην περίπτωση του Λειβαδίτη ο μύθος² δεν είναι εξωτερικός, δεν πρόκειται δηλαδή για μια ποιητική μεταλειτούργηση, αλλά συγκροτείται ακέραια μέσα στην ίδια την ποιητική δημιουργία. Οι δυσκολίες που υπάρχουν στο να προσεγγίσει κανείς το ποιητικό αυτό σύμπαν ως γνήσια τυπολογική μυθολογία –κι εδώ έγκειται η μοναδικότητα του έργου– οφείλονται στο ότι ο μύθος εμφανίζεται: α) σύγχρονος και ζωντανός ως βιωματική εκδοχή, β) απομυθοποιημένος και, ακριβώς γι' αυτό, γ) πολλαπλά εφαρμόσιμος από την πλευρά του αναγνώστη.

Στην ποίηση του Λειβαδίτη δεν υπάρχει καμία αποκλειστική ταύτιση με οποιοδήποτε συγκεκριμένο μύθο παρά μόνο περιστατική χρήση στοιχείων, που τις περισσότερες φορές λειτουργούν ως μοτίβα ή αρχές σε ένα πολύ πιο ευρύ και προσωπικό πλαίσιο.

Ο μόνιμος αφηγητής απεκδύεται την ίδια την συμβατικότητά του με την κοινωνία σε όλα τα επίπεδα, τις δομές και τους ρόλους της, φτάνοντας μέχρι τα όρια του παραλόγου ή μιας ιδιότροπης λογικής. Δεν αρνείται την αναγκαιότητά

¹ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Νυχτερινά Προνόμια", Ποίηση 3: 242-243.

² Βλ. Βελουδής, Γ., "Ο μύθος στο Ρίτσο", *Νέα Εστία*, Χριστούγεννα 1991, *Αφιέρωμα στον ποιητή Γιάννη Ρίτσο (1909-1990)*, σσ. 113-116.



τους, αλλά, χωρίς αμφιβολία, τα υποβαθμίζει, θέτοντας σε πρώτο πλάνο το πρόβλημα της αλλοτρίωσης και της οντολογικής ελευθερίας του ανθρώπου.

Τα βιογραφικά στοιχεία του ποιητή που εντοπίζονται, έχουν κι αυτά την αξία που δικαιούνται, ποτέ όμως δεν λειτουργούν δεσμευτικά απέναντι στην ποιητική δημιουργία. Ωστόσο, ο ρόλος τους είναι αρκετά σημαντικός, καθώς σκιαγραφούν ειδικότερα το ψυχολογικό πορτραίτο του Λειβαδίτη και βοηθούν στην ερμηνευτική προσέγγιση του έργου.

Απέναντι σε όλα αυτά, πρέπει να προστεθεί η σκηνική διακόσμηση της μυθολογίας του καθημερινού, το περιβάλλον δηλαδή μέσα στο οποίο εμφανίζεται η δράση ή ο λόγος του αφηγητή και των ηρώων, ο χώρος και ο τρόπος του εσωτερικού μονολόγου, οι υπαρξιακές αναζητήσεις και τα αδιέξοδα που διαγράφονται.

Παρατηρούμε, λοιπόν, πως δεν έχουμε να κάνουμε με έναν ιστορικο-μυθικό χρόνο και χώρο,³ αλλά με το χρόνο και το χώρο μιας υποκειμενικοποιούσας συνείδησης στο παρόν. Η φωνή της εμφανίζεται κάτοχος βαθιάς και διεισδυτικής όρασης που διερευνά την ταυτότητα του σύγχρονου ανθρώπου και αποκαλύπτει τις πιο ανομολόγητες διαστάσεις της ιδιοσυγκρασίας και των εγκλωβισμών του. Στην περίπτωση αυτή ο χρόνος της βιωματικής εμπειρίας του συγγραφέα ταυτίζεται κατά πολύ και εξελίσσεται παράλληλα με τον αντικειμενικό χρόνο της καταγραφής, προσδίδοντας στη γραφή το ιδιωτικό ύφος του εξομολογούμενου λόγου. Έτσι ο αναγνώστης κατά τη διαδικασία της ανάγνωσης γίνεται αυτουργός ενός δρώμενου στο οποίο οι φωνές του αφηγητή και η δική του αποκτούν μίαν εσωτερική ανταπόκριση, ανακαλύπτουν η μία την άλλη, συμπλέκονται και, τελικά, συχνά αλληλοπεριχωρούνται.

Αν δούμε την ποιητική του Λειβαδίτη ως ένα μύθο απομυθοποιημένο, που επιζητά να κερδίζει κάθε στιγμή τη συγχρονία και την εφαρμοσιμότητά του, είναι ανάγκη να την αντικρίσουμε και ως θυσία· με την έννοια ότι για να διεκδικήσει τη

³ Μια βασική διαφορά από τις συνθέσεις της "Τέταρτης Διάστασης" του Ρίτσου.



συνείδηση της αλήθειας και όχι μια φιλοσοφική αντίληψη γι' αυτήν, οφείλει να διέλθει μέσα από σκληρές εσωτερικές δοκιμασίες.

—

Η συνειδησιακή κίνηση του Λειβαδίτη πορεύεται προς την οδύνη και πολύ συστηματικά προς το κύρος της *αδιάψευστης επίγνωσης*. Πορεύεται και συστήνει το χώρο μιας κοσμογονίας και του εσωτερικού της μύθου στα ακραία σύνορα της μνήμης, του ονείρου, της φαντασίας, της παιδικότητας, της αυτοανάλυσης, της απέκδυσης. Γι' αυτό και το λυρικό υποκείμενο αισθάνεται πως αυτοεξορίζεται, καθώς γίνεται ταξιδιώτης μιας εσωτερικής πραγματικότητας. Τα δεδομένα αυτά ιχνογραφούν ουσιαστικά το νόημα, τους ορίζοντες, τις δυνατότητες και τις εμπειρίες των αποκαλύψεων που επέρχονται:

*Από ένα χαμένο όνειρο εμείς έπρεπε να φτιάξουμε έναν δρόμο για
να συναντηθούμε [...]
κι απ' όλες τις τύχες προτιμήσαμε εκείνη του ταξιδιώτη που δεν
ξέρει το άστρο του πού τον οδηγεί
ώσπου εξαγνιστήκαμε όπως αυτοί που έχουν πεθάνει εδώ και χρό-
νια.⁴*

Αυτή η μορφή του υπαρξιακού ταξιδιού, της ατέρμονης αναζήτησης του ανεκπλήρωτου και εκείνου που μένει ακόμη να αποκαλυφθεί, διατυπώνονται στο όψιμο έργο του με μια εξαιρετικά σύνθετη σε βάθος και, ταυτόχρονα, πρωτόγνωρη σε απλότητα έκφραση για το περιεχόμενο της ζωής. Η λύτρωση και ο εξαγνισμός δεν προέρχονται από την κατάκτηση μίας και μόνο αλήθειας, καθότι αυτή παραμένει ασύλληπτη. Αλλά αυτός ο ασύλληπτος χαρακτήρας είναι που τροφοδοτεί την ίδια την εσωτερική κίνηση και το μελαγχολικό κυνήγι του

⁴ Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου, 1990, "Το άστρο του ταξιδιώτη", σελ. 73



ανέφικτου. Παραθέτουμε ένα χαρακτηριστικό απόσπασμα στο οποίο, κατά τη γνώμη μας, εντοπίζονται οι πιο βασικές αρχές της ώριμης ποιητικής δημιουργίας:

Αυτό γινόταν, ιδιαίτερα, όταν η αρρώστια του Θεού μ' έριχνε	1
κάτω, εκεί που δεν περνάει το μάταιο, κι ο νεκρός αμαξάς ανεβα-	2
σμένος στα κάγκελα κρατούσε τ' άλογα, μακριά, μέσα στο ατέ-	3
λειωτο, αφού ποτέ γυρισμός δεν υπήρξε, μόνο παμπάλαια λόγια,	4
μιλημένα ξανά, σ' ένα άλλο μέρος, ή άξαφνα σωπασμένα,	5
γιατί είμαστε ξένοι εδώ, απλοί ενοικιαστές, κι εκείνο που έγι-	6
νε θα ξαναγίνει πάλι, κι οι μέρες μας είναι το επαναλαμβανόμενο	7
σινιάλο για κάτι που ποτέ δεν καταλάβαμε... ⁵	8

Ο Θεός είναι ένα σημαινόμενο που λειτουργεί ως ανασταλτικό της ματαιότητας (στ. 1-2), η οποία συνδέεται άμεσα με τη λειτουργία του χρόνου. Σ' αυτό το πλαίσιο η αρρώστια του αφηγητή και το τι ζητά για να θεραπευτεί μπορεί να λάβει έναν σωστό προσανατολισμό ερμηνείας.

Η ποιητική του Λειβαδίτη στην προσπάθειά της να αντιμετωπίσει μη επιλύσιμα προβλήματα ακολουθεί μια *χαστική κίνηση* συστήνοντας, έτσι, το χαρακτήρα του παραλογισμού της, ή για να το θέσουμε κάπως διαφορετικά, τον μη γραμμικό της χαρακτήρα.⁶ Ο νεκρός αμαξάς, που μέσα στο ποίημα βγαίνει

⁵ Σκοτεινή Πράξη, 1974, Ποίηση 2: 139

⁶ Στα γραμμικά συστήματα υπάρχει μια ομαλή συμπεριφορά, καθώς ανάμεσα στο δεδομένο-αίτιο και το ζητούμενο-αποτέλεσμα υφίσταται κάποιο σύστημα συγκεκριμένων αναλογικών σχέσεων. Έτσι, είμαστε σε θέση να κάνουμε ακριβείς προβλέψεις για την εξέλιξη ενός φαινομένου απλά και μόνο έχοντας γνώση των αρχικών συνθηκών. Το σημαντικό είναι ότι στις περιπτώσεις αυτές τα μικρά σφάλματα των μετρήσεων και οι αποκλίσεις από τις πραγματικές τιμές δεν επηρεάζουν καθοριστικά το αποτέλεσμα, που συνεχίζει να είναι αναλογικό. Αντίθετα, στα μη γραμμικά συστήματα μια απειροελάχιστη διαφορά στις αρχικές συνθήκες μπορεί να προκαλέσει σε βάθος χρόνου τεράστιες αλλαγές. Εντοπίζονται σ' αυτά "κρίσιμα



από το πουθενά, κρατά τα άλογα, ενώ, ταυτόχρονα, τα κάγκελα πάνω στα οποία κάθεται είναι κάτι στατικό (στίχ. 2-4). Η παρουσία που εξέρχεται μέσα από την νεκρότητά της, δηλαδή την απουσία της, αλλά και η κίνηση που παράγεται μέσα από ένα μοντέλο στατικότητας είναι *λογικά αδιέξοδα* που θα ανέκυπταν από μια ντετερμινιστική προσέγγιση. Επιπλέον, όλα αυτά συμβαίνουν, όπως σημειώνεται, "*αφού ποτέ γυρισμός δεν υπήρξε*", αν και το ποίημα δηλώνει την εικόνα μιας αέναης επανάληψης (στ. 6-8), που συλλαμβάνεται μέσα σε μια διάσταση ασυνέχειας του χρόνου ("*μέσα στο στέλειωτο*") και μάλιστα από ένα υποκείμενο που υπάγεται στη γραμμική κίνηση του χρόνου.

Συντίθεται, έτσι, μια διαλεκτική της απουσίας (ως βεβαιότητας) και της παρουσίας (ως αβεβαιότητας), του προβλέψιμου και του απρόβλεπτου, του καθοριστικού και του τυχαίου, της τάξης και του χάους, της δημιουργίας και της αβύσσου.

Εκείνο που δηλώνεται πως υπάρχει είναι "*μόνο παμπάλαια λόγια, // μιλημένα ξανά, σ' ένα άλλο μέρος, ή άξαφνα σωπασμένα*". Ο συντελεσμένος λόγος, εκφρασμένος ή μη –κι εδώ ανοίγεται ένα εσωτερικό παράθυρο, ό,τι δεν

σημεία", στα οποία δύο άπειρα γειτονικές τιμές (ή παρόμοια γεγονότα) ενδέχεται να ακολουθήσουν μια εντελώς διαφορετική εξέλιξη. Τα μη γραμμικά συστήματα περιέχουν αναδρομικούς βρόγχους (μία από τις βασικές αιτίες για την χαοτική συμπεριφορά), στους οποίους το αποτέλεσμα μιας διεργασίας γίνεται είσοδος για μια άλλη ή και την ίδια. Τα μη γραμμικά συστήματα απεικονίζονται από τη γεωμετρία των fractals στην οποία παρουσιάζεται το φαινόμενο της αυτό-ομοιότητας, όταν δηλαδή ένα συγκεκριμένο μοτίβο επαναλαμβάνει επ' άπειρον τον εαυτό του. Έτσι, η εξέταση οποιασδήποτε περιοχής του τελικού σχήματος (ή αναλογικά η εξέταση οποιουδήποτε γεγονότος, σημαντικού ή ασήμαντου, μέσα στη ροή της ζωής) εμπεριέχει το "όλον" του σχήματος. Βλ. σχετικά: Briggs, John - Peat, F. David, *Ο παραγμένος καθρέφτης: μια περιήγηση στη Θεωρία του Χάους και την Επιστήμη της Ολότητας*, μτφρ. Νίκος Κωνσταντόπουλος, Αθήνα, Κάτοπτρο, 1991, –Gleick James, *Χάος: Μια νέα επιστήμη*, Αθήνα, μτφρ.: Μανώλης Τριανταφυλλίδης, Κάτοπτρο, 1990, –Κακναβάτος, Έκτωρ, "Ποίηση και Χάος", *Ουτοπία*, αρ. 33, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1999, σσ. 75-79.



ειπώθηκε δεν σημαίνει πως δεν έλαβε χώρα—, παρουσιάζεται ως κυρίαρχος μέσα στο χρόνο, καθώς εκείνο που αλλάζει είναι μόνο η ιστορικότητα της εκδήλωσης και της εκφοράς του. Είναι η επαναλαμβανόμενη ουσία των γεγονότων έξω από πρόσωπα, συνθήκες, αιτίες και περιστάσεις. Ο λόγος μετατρέπεται, έτσι, σε ένα σήμα περιεκτικό που ενοποιεί και κατέχει το χρόνο, ενώ ταυτόχρονα αποκαλύπτει πως η γραμμική λειτουργία του (χρόνου) είναι το θεατρικό σανίδι του γίνεσθαι, μια σκηνική σύμβαση παραστάσεων, στις οποίες εκείνο που αλλάζει είναι μόνο οι ήρωες και οι κομπάρσοι.

Το “γιατί” που ακολουθεί αποτελεί το αιτιοκρατικό υπόβαθρο όλων όσων προηγήθηκαν. Ο ποιητής βάζει στο τέλος την καθοριστική επίγνωση: *“είμαστε ξένοι εδώ, απλοί ενοικιαστές, κι εκείνο που έγι- // νε θα ξαναγίνει πάλι, κι οι μέρες μας είναι το επαναλαμβανόμενο // σινιάλο για κάτι που ποτέ δεν καταλάβαμε...”*. Οι σίχοι του Λειβαδίτη παραπέμπουν σε εκείνους του Καβάφη και της “αιρετικής” του ερμηνείας για τη συμπεριφορά του Δημήτριου Πολιορκητή: *“Κάμνοντας όμοια σαν ηθοποιός // που όταν η παράστασις τελειώσει, // αλλάζει φορεσιά κι απέρχεται”*, αποκαλύπτοντας το ψυχολογικό και φιλοσοφικό τους υπόβαθρο.

Ό,τι δικαιολογεί αυτήν τη συμπεριφορά που διαρρηγνύει συμβάσεις και όρια, είναι η τέλεια διχοτόμηση που εκδηλώνεται ανάμεσα στην *ατομικότητα*, η οποία επιζητεί να ορίσει για τον εαυτό της το σταθερό περιεχόμενο της ύπαρξής του, και το *εδώ* (στ.6), ένα επίρρημα που λειτουργεί ως μετωνυμία της σχετικότητας των αιτίων και της παροδικότητας των προσώπων και του χώρου τους μέσα στο χρόνο. Αυτό το χάσμα απεικονίζει τη διάλυση της αντικειμενικής σταθερότητας και, κυρίως, του προσδιορισμού που η ύλη και η διάσταση του ιστορικού χρόνου παρέχουν στο άτομο. Γι’ αυτό και τελικά στο υποκείμενο, που ξαφνικά εμφανίζεται συλλογικό, αποδίδεται η ταυτότητα του “ενοικιαστή”, ομόσημη της προσωρινότητας, αλλά που είναι ανακόλουθη με τη βασικότερη ανάγκη της ίδιας της αναζήτησης και της φύσης του.

Έτσι, οι μέρες, ως μετωνυμία της ανθρώπινης ζωής, παίρνουν τη μορφή ενός “σινιάλου”, μιας κίνησης επαναλαμβανόμενης, περιοδικά σταθερής, που



διαγράφεται με φόντο την απουσία του λόγου και με ένα περιεχόμενο αόριστο και ασαφές. Πρόκειται για μια χειρονομία που είναι από τη φύση της ατελής, αποσπασματική, δυσδιάκριτη, ανολοκλήρωτη και κατατμημένη, καθώς παραπαίει ανάμεσα στην παρουσία και την απουσία, την ύπαρξη και την εξαφάνιση. Μα, κυρίως, είναι μια κίνηση που δεν ταυτίζεται με τον εαυτό της. Μέσα στο απόσπασμα, οι στίχοι με τον νεκρό αμαξά (στ. 2-5), που διέπονται από αυτήν την ιδιάζουσα λογική στη σύλληψή τους, είναι η πιο δυνατή εκτύπωση αυτής της "χειρονομίας" που περιγράφουμε.

β. Η ταλάντευση του συνειδησιακού λόγου

Στην ποίηση του Λειβαδίτη ανακύπτει συχνά η ανάγκη να προσδιορίσει κανείς τις λέξεις όχι μόνο ως νόημα ή σημαίνόμενο, αλλά να ερμηνεύσει το σημείο από το οποίο η συνείδηση κοιτά και εκφέρει αυτό που αποτυπώνει ο λόγος της. Τα αξιολογικά συστήματα που χαρακτηρίζουν την καθημερινή ζωή και την υπαρξιακή πορεία είναι σε μεγάλο βαθμό ασύμβατα και αντιφατικά. Όποια όμως και αν είναι η ηθική επιλογή του ήρωα-αφηγητή, δεν μπορεί να αγνοεί τον κόσμο του σωματικού αυτοπροσδιορισμού του. Η συνείδησή του θα ακολουθήσει μια περιοδική κίνηση ταλάντευσης, μέσα από την οποία εκφέρεται ο ποιητικός λόγος που αποτυπώνει μαρτυρίες-εικόνες του στοχασμού από τις διάφορες θέσεις. Κατ' αυτόν τον τρόπο μπορούμε να εξηγήσουμε τις αντιφατικές θέσεις που πραγματώνονται σκηνογραφικά⁷ μέσα σε ένα μοντέλο σύνθεσης.

Η δυναμική της παλινδρομικής κίνησης που αφορά το θέμα της ζωής συστήνεται από την ακόλουθη παραδοχή:

Α, έχασα τις μέρες μου

⁷ Βλ. Brodsky, J., "Η κίνηση του εκκρεμούς", *Ποίηση*, αρ. 7, Άνοιξη-Καλοκαίρι 1998, σσ. 129-142.



*αναζητώντας τη ζωή μου.*⁸

Η αναζήτηση, παρά το γεγονός ότι η αιτία της δεν διευκρινίζεται, ξεκινά πάντα από μια στέρηση "ζωής". Η ίδια, όμως, η προσπάθεια να βρει ο ήρωας τη ζωή του καταλήγει λίγο αργότερα να σημαίνει την απώλεια των ημερών, δηλαδή την απώλεια χρόνου μέσα στον οποίο η "ζωή" πραγματώνεται. Όπως καταλαβαίνουμε, η φωνή του αφηγητή ενσωματώνει εδώ δύο διαφορετικά αξιολογικά συστήματα, που, αν και αντίθετα, είναι εξίσου ανθρώπινα και πραγματικά. Έτσι, είτε στη μία είτε στην άλλη περίπτωση, εκείνο που επιβεβαιώνεται είναι η αίσθηση του ανέφικτου και της μόνιμης, αλλά δισυπόστατης στέρησης που ορίζει την αέναη κίνηση της ταλάντευσης.

Τα αποσπάσματα που ακολουθούν αποδίδουν μια εναργή εικόνα αυτής της κίνησης από το ένα αξιολογικό άκρο στο άλλο:

*Α. Ποτέ δε φανταζόμουν ότι τόσες πολλές μέρες κάνουν μια τόσο λίγη ζωή.*⁹

Το μέγεθος που υπογραμμίζεται εδώ είναι αυτό μιας συγκεκριμένης απώλειας, καθώς το πλήθος των ημερών δεν επιβεβαιώνει την αντίστοιχη έκταση της ζωής και της εμπειρίας της. Πρόκειται, φυσικά, για ό,τι αποκομίζει το υποκείμενο από την επαφική του σχέση με ένα εξωτερικό κυρίως πεδίο δράσης και εξωστρέφειας. Υπάρχει κάτι που υπονομεύει την απλή αυτή σχέση του ατόμου με την πληρότητα της πραγματικότητας και την ανθρώπινη ενδοτικότητα στους νόμους της ύλης και της φθοράς στους οποίους υπόκειται. Κάτι υφαρπάζει και καταργεί, τελικά, τη δυνατότητα της διονυσιακής μέθης απέναντι στο γεγονός της ζωής, και τούτο διχάζει το υποκείμενο, καθώς βλέπει την εμπειρία της ζωής να διαχωρίζεται πλέον από αυτήν της ύπαρξης:

⁸ Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα, 1987, "Σελήνη 20 ημερών", Ποίηση 3: 353.

⁹ Ο τυφλός με τον λύχνο, 1983, "Τα ψεύδη του ημερολογίου", Ποίηση 3: 128.



Β. *Κι ίσως θα πρέπει να 'χεις περάσει πολλά και να τα 'χεις υπομεί-
νει όλα,
για ν' απαντήσεις κάποτε σωστά, όταν σε ρωτήσουν την ώρα.*¹⁰

Η μαρτυρική υπομονή απέναντι στην καταστροφή που δοκιμάζει κανείς, είναι ό,τι καλλιεργεί ένα σωστό προσανατολισμό και μια διαφορετική κατεύθυνση μέσα σε αυτή την εμπειρία του διχασμού. Η γνώση της "σωστής ώρας" είναι θέμα αυτογνωσίας του υποκειμένου, το οποίο διαμορφώνεται μέσα από τη σχέση του με το περιβάλλον και τους νόμους που το διέπουν και που αποτελούν για το ίδιο παράγοντες αυτοπροσδιορισμού:

Γ. *Άνοιγα τότε την πόρτα και κοίταζα ήρεμος τη νύχτα, επειδή
τίποτα δεν άλλαζε, κι ο καθένας ζει με τον τρόπο του την αιώνια
παραπλάνηση.*¹¹

Ο αφηγητής μιλά πλέον για την παραπλάνηση που συστήνουν αμφότερες η εξωτερική δύναμη της ζωής και η εσωτερική αδυναμία του καθενός. Η ένταση του αιτήματος για πληρότητα, αλλά και όλοι οι παράγοντες που συνωμοτούν στην πλάνη του ανθρώπου, καθορίζουν τη φενακισμένη ευδαιμονία και, ενδεχομένως, τον προδοτικό του συμβιβασμό. Η ζωή παίρνει τη μορφή ενός μοντέλου ευθανασίας το οποίο ακολουθεί κανείς αναντίρρητα, ίσως γιατί το κόστος της αντίθετης επιλογής είναι εξαιρετικά μεγάλο:

Δ. *"Ήρθα", έλεγες πάντα μπαίνοντας στο δωμάτιο, παρ' όλο που δεν
σε περίμενε κανείς.
Όμως ακριβώς αυτό σου έδινε μια βαθύτερη απάντηση.*¹²

¹⁰ Ανακάλυψη, 1978, "Αριστούχος", Ποίηση 2: 308.

¹¹ Νυχτερινός Επισκέπτης, 1972, "Γιορτή", Ποίηση 2: 100.

¹² Ανακάλυψη, 1978, "Κανείς δεν είναι μόνος", Ποίηση 2: 310. Με το απόσπασμα αυτό αξίζει να συσχετιστούν και οι ακόλουθοι στίχοι ως αντιστροφή της αρχικής εικόνας στη σύλληψή της: "Κι όταν κάποτε χτύπησαν την πόρτα εγώ έλειπα, όπως πάντα τις / πιο



Η ρητή·δήλωση της παρουσίας του υποκειμένου μέσα στον άδειο από πρόσωπα χώρο είναι η αντιστροφή μιας άλλης εικόνας, της "σιωπής" που αντανακλά την ανυπαρξία ουσιαστικής επικοινωνίας ενός ανθρώπου τη στιγμή που συνδιαλέγεται με άλλους. Στο απόσπασμα, η αντιμετώπιση της απουσίας προσώπων από το υποκείμενο ως αδιάφορου γεγονότος τη στιγμή που η παρουσία τους δεν συνιστά καθοριστική προϋπόθεση επικοινωνίας, η προσπάθειά του να γίνει δέκτης μιας απόκρισης μέσω της εκκωφαντικής σιγής που ακολουθεί τον λόγο του και του νεκρού χώρου που επικυρώνει το αναπάντητο "ήρθα", αποτελούν επιβεβαίωση μιας εσωτερικής αποδημίας που διασώζει την αkéραιη σχέση της συνείδησης με την ύπαρξη. Γι' αυτό και το υποκείμενο δεν μένει χωρίς να λάβει απόκριση, που το οδηγεί, όμως, σε ένα επόμενο αδιέξοδο:

Ε. *Η μήπως*

*άραγε και τη ζωή μου τη φαντάστηκα κι αυτή;*¹³

Ο δυναμικός ρόλος της φαντασίας έρχεται στο προσκήνιο, καθώς αυτή συμπλέκεται με τη μνήμη και μετουσιώνεται σε παραίσθηση:

Ζ. *Μόνο σας παρακαλώ μη με ρωτάτε περισσότερα, αφού ολόκληρη η ζωή μας δεν είναι παρά η θαμπή ανάμνηση μιας άλλης ζωής*¹⁴

Οι στίχοι αυτοί, στους οποίους ως ζωή του υποκειμένου αναγνωρίζεται "η ανάμνηση μιας άλλης ζωής", απεικονίζουν τη βιωματική εμπειρία του χάσματος

ωραίες στιγμές μου. "Όχι, Δε μένει κανείς εδώ", είπα. / Κι ήταν η μόνη αλήθεια που έλεγα." (*Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα*, 1987, "Οι κινήσεις των άστρων", Ποίηση 3: 378).

¹³ *Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα*, 1987, "Οι κινήσεις των άστρων", Ποίηση 3: 375.

¹⁴ Ο.π., "Ο συγκάτοικος του Ιωάννη", σελ. 359.



για το οποίο έγινε λόγος. Η αποξένωση της συνείδησης από το σωματικό “εγώ” και το παρόν, η επιθετική φορά του χρόνου που μονοσήμαντα πορεύεται προς το μέλλον, ἢ αόριστη και ασαφής αναζήτηση για κάτι χαμένο και ανεκδήλωτο πλέον εξωτερικά, καθορίζουν τις συνισταμένες της κίνησης του υποκειμένου προς το ανεκπλήρωτο και το χώρο του προσωπικού ασυνείδητου:

• ΣΤ. *“Εκεί που τελειώνουν τα όνειρα, εκεί αρχίζει η ζωή μας
κι α πόσο ανυποψίαστα ζήσαμε”*¹⁵

Το ποιητικό υποκείμενο γνωστοποιεί το οριακό σημείο όπου συντελείται αυτή η εσωτερική αλλοίωση. Σε μια απόπειρα να διερευνήσουμε το βαθύτερο περιεχόμενό του, είναι ανάγκη να θυμηθούμε ορισμένους στίχους από μια αρκετά παλιότερη ποιητική συλλογή, τους *“Τελευταίους”* –είκοσι δύο χρόνια νωρίτερα από *“Τα Χειρόγραφα του Φθινοπώρου”*–, όπου ο Λειβαδίτης παραδεχόταν χαρακτηριστικά:

*Πεθαίνουν τα όνειρά μας μέσα στην εκπλήρωση.
Και μόνο εκείνα τ' άλλα, που η τύχη ή έστω οι περιστά-
σεις
τους αρνήθηκαν την ύπαρξη, εκείνα ζουν για πάντα.*¹⁶

Είναι καθηλωτική αυτή η ωμή αναγνώριση του σημείου όπου τα όνειρα φθίνουν και τελειώνουν με τρόπο αμετάκλητο και οριστικό. Θα περίμενε κανείς να ακούσει για την παραίτηση, την άρνηση ή την απόρριψη ως ένα τέλος για οτιδήποτε καθορίζεται από την ανθρώπινη βούληση. Εδώ, όμως, ξεδιπλώνεται κάτι πολύ βαθύτερο με απροσδόκητες διαστάσεις.

Η εκπλήρωση ως απόλυτης ακύρωσης ή διάψευσης είναι ένα καθοριστικό σημείο για τις επιλογές που θα κάνουν οι μεταπολεμικοί ποιητές από τις αρχές

¹⁵ *Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου*, 1990, “Σελίδες ύπνου”, σελ. 57.

¹⁶ *Οι Τελευταίοι*, 1966, Ποίηση 1: 451.



της δεκαετίας του '60.¹⁷ Αναπτύσσεται πολύ δυναμικά στους στίχους του Ρίτσου, στα τελευταία, προφητικά λόγια του Νεοπτόλεμου προς τον Φιλοκτήτη, όταν οι Αχαιοί ομολογούν την ανέλπιστα ήττα της νίκης τους, βλέποντας την Ελένη να κρύβει:

*μες στα δικά της πέπλα και τη δική μας ξενητεία, την τύψη, την απελ-
πισία*

και τον μεγάλο, αφυγάδευτο τρόμο της ερώτησης:

γιατί ήρθαμε, γιατί πολεμήσαμε, γιατί και πού επιστρέφουμε;¹⁸

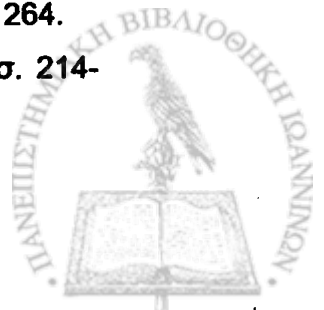
Πρόκειται, εξάλλου, και για μια σημαντική επισήμανση της ψυχανάλυσης, η οποία εξηγεί την απάτη που συστήνει η παρόρμηση και ερμηνεύει το μηχανισμό της "αρχής της ευχαρίστησης". Στην άποψη του Freud, πως το αντικείμενο της παρόρμησης δεν έχει απολύτως καμιά σημασία, ο Lacan θα προσθέσει επιβαρυντικά πως: "*κανένα αντικείμενο καμιάς /.../ ανάγκης, δεν μπορεί να ικανοποιήσει την παρόρμηση*".¹⁹ Έτσι, είτε στην περίπτωση της εκπλήρωσης είτε σε εκείνη της ματαίωσης ο παρονομαστής είναι κοινός και αναπόφευκτος, η έκθεση, δηλαδή, του υποκειμένου στο φάσμα της εσωτερικής του γυμνότητας, όταν οι επιθυμίες γίνονται δύναμη αφής, είτε για το ασυντέλεστο της υλικής τους πραγμάτωσης είτε για το κενό της εσωτερικής τους ματαιότητας. Το κρίσιμο αυτό σημείο αναγνωρίζει την πρόσληψη της ζωής και του περιεχομένου της ως *διάψευση*, και μεταθέτει χωρίς, πλέον, επιστροφή την επιθυμία του υποκειμένου για αλήθεια στην αναζήτηση του ανεκπλήρωτου.

Ο όρος "ανεκπλήρωτο" εμπεριέχει στον Λειβαδίτη μίαν εσωτερική διαλεκτική. Έχει νόημα μόνο όταν κανείς τον αποδεχτεί ως ένα αδιέξοδο

¹⁷ Βλ. Ιλίνσκαγια, Σόνια, *Η μοίρα μιας γενιάς: Συμβολή στη μελέτη της μεταπολεμικής ποίησης*, σσ. 135-155.

¹⁸ Ρίτσος, Γ., *Τέταρτη Διάσταση*, "Φιλοκτήτης", στον τόμο: *Ποίηση*, τόμ. ΣΤ', σελ. 264.

¹⁹ Βλ. σχετικά: J. Lacan, *Οι τέσσερις θεμελιακές έννοιες της ψυχανάλυσης*, σσ. 214-215.



απόλυτο, επίμονο και παράφορο, που οφείλει να το αντικρίξει όρθιος ως τη μοναδική απάντηση σε μια αέναη και ανυπότακτη κίνηση βάθους:

*Καθένας έχει ένα μεγάλο μυστικό και θα φύγουμε χωρίς να το
μάθει
ούτε αυτός, ούτε άλλος κανένας.*²⁰

Γιατί, μόνο κάτω από αυτήν την προϋπόθεση, μιας ηρωικής συνείδησης που αποδέχεται στωικά την οδύνη για την αναζήτηση του αδύνατου –η οποία διαρκεί και βαθαιίνει παράλληλα με τη ζωή–, μπορεί να συσταθεί το γεγονός της αδιάψευστης εμπειρίας, δηλαδή της υπαρξιακής νίκης:

*Κι ίσως αυτό, που ποτέ δεν καταλάβαμε, ήταν ό,τι έμεινε για
πάντοτε δικό μας
γιατί ποιος κέρδισε ποτέ τη νύχτα ή τ' όνειρο, και μες στο σπίτι ο
ένας για τον άλλον
ένα απλό κειμήλιο είμαστε, και μόνος του καθένας θα πεθάνει,
έτσι μέσα στο ανήσυχο βράδυ, αλλόκοτα φωτισμένο απ' τους πυρ-
σούς,
είμαστε πάντοτε απροετοίμαστοι. Κι ήταν αυτή η συγκομιδή μας.*²¹

*Ω απέραντη νοσταλγία για κάτι που ποτέ δεν ζήσαμε
κι όμως αυτό υπήρξε όλη η ζωή μας...*²²

Όσο κι αν η κάθαρση στο ποιητικό αυτό σύμπαν είναι ένα μυστήριο, του οποίου μόνο το μηχανισμό μπορούμε να περιγράψουμε, ωστόσο, αποτελεί γεγονός που δεν μπορεί να αμφισβητηθεί:

²⁰ Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου, 1990, "Σκέψη στο σούρουπο", σελ. 139.

²¹ Σκοτεινή Πράξη, 1974, Ποίηση 2: 133.

²² Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα, 1987, "Η μεγάλη νοσταλγία", Ποίηση 3: 409.



*γιατί η δυστυχία, φίλοι μου είναι
πολύ μεγάλη για να μην κρύβεται κάτι πολύ μεγαλύτερο πίσω
της*²³

Η ουσία της και η εφαρμογή της ανήκουν σε έναν ορίζοντα που ανοίγει όλο και περισσότερο μέσα από την ελεύθερη πτώση της συνείδησης στο κενό, όταν αυτή δεν αναζητά το μηδέν αλλά την ολότητα.

γ. Οι διαπροσωπικές σχέσεις

Η εσωτερική αυτή συνθετότητα δεν αφήνει ανεπηρέαστη την επικοινωνία του υποκειμένου με τους συνανθρώπους του, η οποία τίθεται πλέον κάτω από το πρίσμα αναλυτικής εξέτασης. Το υποκείμενο οδηγείται σε μια βαθύτερη θεώρηση των κινήτρων που νοηματοδοτούν την επικοινωνιακή του ανάγκη και, ταυτόχρονα, σε μια πιο συνειδητοποιημένη γνώση των αποτελεσμάτων που επέρχονται και συνοδεύουν τις αρχικές του προθέσεις.

Ας ξεκινήσουμε από τις επιγνώσεις του αφηγητή που αφορούν την τρέχουσα πραγματικότητα και τους νόμους της:

*και μόνον η έλλειψη κάθε ενδιαφέροντος για τους άλλους είναι
που έδωσε στη ζωή μας αυτό το ατέλειωτο βάθος.*²⁴

Η συνείδηση εποπτεύει εδώ τον πόλο της ψυχολογικής α-γονίας, της αλλοίωσης που έχει υποστεί η ανθρώπινη προσωπικότητα μέσα στις συνθήκες της κοινωνικής της εμπειρίας. Η "έλλειψη οποιουδήποτε ενδιαφέροντος προς τους άλλους" συνιστά ένα ακραίο όριο αναπηρίας, που αφορά την εκδήλωση της αγάπης στο σύνολο των εκφάνσεών της. Για έναν τέτοιο ανθρώπινο χαρακτήρα, ο "άλλος" αποτελεί κάτι ολότελα ξένο και εχθρικό, καθώς αδυνατεί να προσωποποιήσει οποιαδήποτε ψυχολογική έλλειψή του και να λειτουργήσει

²³ *Εγχειρίδιο Ευθανασίας*, 1979, "Κατάστημα μουσικών οργάνων", Ποίηση 3: 41.

²⁴ *Εγχειρίδιο Ευθανασίας*, 1979, "Τέρψεις του απογεύματος", Ποίηση 3: 11.



ως αντανάκλασή της. Με τον τρόπο, όμως, αυτό αφανίζεται κάθε δυνατότητα ετεροπροσδιορισμού, γεγονός που καθιστά το υποκείμενο έρμαιο του αδυσώπητα μονοσήμαντου κόσμου του.

Το "εγώ" κλεισμένο στα ασφυκτικά δεσμά της ατομικότητάς του περισφίγγει την ύπαρξή του και βασανίζεται όχι μόνο από την εσωστρέφεια της αυτάρκειάς του, αλλά και από μια ανικανοποίητη, ατελέσφορη απόπειρα έξωστρέφειας, καθώς όχι μόνο κανείς, αλλά και τίποτε δεν μπορεί να ενσαρκώσει τις υπαρξιακές ελλείψεις και να αποτελέσει αντικείμενο πόθου. Οι ελλείψεις παραμένουν κλεισμένες στο χώρο του ασυνείδητου βαθαίνοντας προς τα μέσα το ανεκδήλωτο κενό τους. Έτσι, το "ατέλειωτο βάθος", στην περίπτωση αυτή δεν είναι τίποτε άλλο από την εικόνα ενός τραγικά άδειου βλέμματος που κοιτά τον κόσμο χωρίς αντανάκλασεις με δεδομένη την υπαρξιακή του απώλεια.

Αυτό είναι το ένα ενδεχόμενο· το άλλο είναι η αγάπη, η οποία, όσο κι αν κοστίσει, αποδεικνύεται η μοναδική σωτηρία του υποκειμένου που την επιλέγει. Γιατί, αυτό που θα παραμείνει αδιάψευστο, είναι η επιλογή που θα ομολογηθεί και θα ιδωθεί ως νόημα μέσα στη ζωή:

*ή αν σας αγάπησα, άθλιοι, είναι γιατί το μίσος στοιχίζει πιο
πολύ²⁵*

Απέναντι στις πολιτισμικές διαδικασίες που, συχνά, λειτουργούν υποτάσσοντας τον άνθρωπο σε πολλαπλές εμπειρίες αποξένωσης, το κεφάλαιο της αγάπης αναδεικνύεται το μοναδικό ικανό επιχείρημα που πείθει τη συνείδηση σε μια επιστροφή αρμονικής ενότητας με την ύπαρξη και το σώμα:

*Ζήσαμε πάντοτε αλλού και μόνον όταν κάποιος μας αγαπήσει
ερχόμαστε για λίγο.²⁶*

²⁵ Ανακάλυψη, 1978, "Η μονολεκτική διαθήκη", Ποίηση 2: 361.

²⁶ Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα, 1987, "Ενοικοι της ματαιότητας", Ποίηση 3: 390.



Η επιστροφή αυτή είναι εικόνα μιας αρχέγονης πληρότητας που διαρκεί ελάχιστα –αξ· κρατήσουμε αυτό το “για λίγο”– κάνοντας τις στιγμές της ακόμη πιο ακριβές και πολύτιμες. Ο “άλλος”, ως εν δυνάμει πραγμάτωση του ιδανικού της αγάπης, και, μάλιστα, η δική του αναζήτηση προς το “εγώ” του έτερου υποκειμένου, συστήνουν το γεγονός της πληρότητας· ο έρωτας, που στην πιο έυρεία του έννοια γίνεται αλληλεγγύη και συμπόνια, παρουσιάζεται πάντοτε συμφυής με το θάνατο αλλά, ταυτόχρονα, και ως προϋπόθεση της ζωής, σαν δύο πρόσωπα αντίθετα μέσα σε ένα κοινό σώμα:

*Κι όταν δεν πεθαίνει ο ένας για τον άλλον
είμαστε κιόλας νεκροί.²⁷*

Μέσα στα συμφραζόμενα αυτά, η αγάπη δεν αναδεικνύεται μόνο ως επιστροφή και ενότητα της αποξενωμένης συνείδησης, ως ζωή γεννημένη μέσα από τη θυσία, αλλά και ως δύναμη που αποκαθιστά την “υπαρκτότητα” του κόσμου. Η εμπειρία της αποτελεί τη μόνη δικλείδα για να εμπιστευτεί κανείς την υλική φύση του σύμπαντος, βρίσκοντας μέσα σε αυτήν έναν ικανό και άξιο λόγο ύπαρξης και δράσης:

Ο κόσμος μόνο όταν τον μοιράζεσαι υπάρχει...²⁸

Οι καταθέσεις αυτές δεν προέρχονται από κάποιον ρομαντικό οίστρο ενθουσιασμού. Αντίθετα, αποδεικνύεται ότι αποτελούν επιγνώσεις μιας εξαιρετικά συνειδητοποιημένης και κατασταλαγμένης υπαρξιακής ανατομίας που διαμορφώνεται σε μια αρκετά ώριμη φάση. Δεν είναι τυχαίο πως τα τρία αποσπάσματα που παρατέθηκαν πιο πάνω ανήκουν στις τελευταίες του

²⁷ Ο.π., “Πολύτιμος στίχος”, σελ. 380.

²⁸ Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου, 1990, “Ερωτήματα”, σελ. 45.



συλλογές, "Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα" και "Τα Χειρόγραφα του Φθινοπώρου".

Ωστόσο, οι θέσεις αυτές δεν αποτελούν υπαναχώρηση στην εμπειρία της αποξένωσης, η οποία έχει αφήσει έκτυπα τα στίγματά της στο ψυχικό σώμα. Το σήμα της παραμένει μια αναπόφευκτη διάσταση μέσα στη διεργασία των διαπροσωπικών σχέσεων, και μάλιστα με την αίσθηση πως δεν είναι κάτι που αίρεται ή αναιρείται. Ας θυμηθούμε εκείνη την υπογράμμιση της παροδικότητας "ερχόμαστε για λίγο" που επισημάναμε παραπάνω, για να κατανοήσουμε τη συνέπεια και τη συνθετική πρόθεση που διέπει το έργο του Λειβαδίτη ως σύνολο. Ο ποιητής δεν ονειροβατεί, δεν λησμονεί την ανέκκλητη και μόνιμα επαναλαμβανόμενη κατάληξη:

*Κι ύστερα, κάθε φορά που κάποιος μπαίνει στη ζωή σου,
είναι σαν να σου παίρνει μια ακόμα βελόνα γραμμοφώνου, ώσπου,
τελικά,
πρέπει να τραγουδήσεις μόνος σου* ²⁹

Το ερώτημα που ανακύπτει και πάλι είναι πώς εναρμονίζονται μεταξύ τους οι αντιφατικές αυτές επιγνώσεις. Το θέμα της αποξένωσης έχει απασχολήσει τον Λειβαδίτη ήδη από πολύ νωρίς, και θα μπορούσαμε να το θεωρήσουμε ως σχεδόν κυρίαρχο στη συλλογή "Ποιήματα 1958-64" (βλ. π.χ. "Αναπότρεπτο", τόμ. Α', σελ. 387). Ο μηχανισμός και οι αιτίες της αποξένωσης αναπτύσσονται με εξαιρετική ενάργεια και ψυχολογική εμβάθυνση στο ποίημα "Σε παλιό στυλ":

*Οι εραστές είναι ακριβά, ένδοξα κύπελλα, όπου ο ένας πίνει
τον άλλον.*

/.../

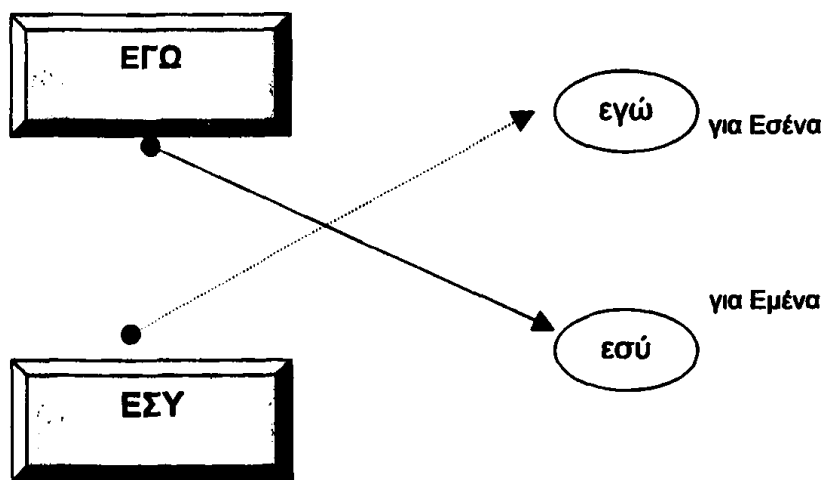
*Κι αν καμιά φορά τους δεις να παραπατάνε
ή να παίρνουν μονοπάτια άγνωστα και μυθικά – μην ξαφνια-
στείς,*

²⁹ Ο διάβολος με το κηροπήγιο, 1975, Ποίηση 2: 197.



γιατί οι εραστές είναι τυφλοί, με τα ωχρά τους βλέφαρα
 κλειστά
 ο ένας απ' τη λάμψη του άλλου. Οι εραστές δε βλέπουν, μόνο
 αγγίζονται,
 μα οι ρόγες των δαχτύλων τους είναι τα ίδια τα πελώρια,
 τα πάντοτε έκπληκτα, μάτια του Θεού.³⁰

Η διαφορά του ύστερου Λειβαδίτη είναι ότι η εμπειρία της αποξένωσης, που εδώ αφορά αποκλειστικά το θαύμα της ερωτικής σχέσης, επεκτείνεται και αγγίζει όλο το φάσμα των ανθρώπινων σχέσεων που αποκρυσταλλώνουν μέσα τους την ειλικρινή πρόθεση της επαφής. Κάτω από την εκρηκτική πίεση της μοναξιάς και την ανάγκη της "επιστροφής" από τη συνθήκη της αποδημίας του, το "εγώ" προβάλλει πολύ πιο εύκολα στο πρόσωπο του άλλου την εικόνα που επιθυμεί να αντικρίσει και όχι εκείνο που πραγματικά είναι. Ο ένας γίνεται, έτσι, για τον άλλον ένας καθρέφτης παραπλάνησης. Το σχήμα που ακολουθεί, παρουσιάζει τη λογική της Ψυχολογικής Επικοινωνίας (Palo Alto)³¹:



³⁰ Ποιήματα 1958-1964, 1978, "Σε παλιό στυλ", Ποίηση, 1: 416.

³¹ Βλ. Παιδαγωγική, Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια – Λεξικό, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1990 και συγκεκριμένα το λήμμα: επικοινωνιακή θεραπεία οικογένειας, σελ. 2026.



Κάτω από αυτό το πρίσμα το "εγώ" για σένα, δηλαδή ό,τι το ΕΣΥ προσλαμβάνει για το ΕΓΩ, είναι μια εικόνα τεχνητή και κίβδηλη. Στην ουσία της είναι κάτι πολύ περισσότερο από το ίδιο το ΕΣΥ, παρά ένα "αληθινό" κομμάτι του ΕΓΩ.

Γι' αυτό και ο ποιητής επισημαίνει:

*και τι άλλο από δήμιος μπο-
ρεί να 'ναι εκείνος που σ' αναγνωρίζει αμέσως*³²

Σε μια τέτοια συνάντηση "αναγνώρισης", το πλαστό βάθος της εσωτερικής συνάφειας και επικοινωνίας προοιωνίζει την οδύνη της θανάσιμης αποξένωσης που επέρχεται τόσο νομοτελειακά, όπως ο δήμιος αναγνωρίζει αμέσως, από την πρώτη στιγμή, το θύμα και τι πρέπει να κάνει.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το παραβολικό πλαίσιο στο οποίο τοποθετεί ο ποιητής τη σχέση του με τους αναγνώστες:

*Και κάποτε θα σας πωσ πόσο πολύ σας
αγάπησα, μόνο που πρέπει να με βρείτε τον ίδιο προσωπικά
όπως ο δήμιος*³³

Η αποξένωση, επομένως, αποτελεί δεδομένο που δεν χρειάζεται επιβεβαίωση, και ο Λειβαδίτης απέναντι σ' αυτό δεν εθελοτυφλεί αλλά και δεν πτοείται. Με πείσμα και σθένος θα σταθεί αμετακίνητος στη σημασία που έχει το γεγονός της κένωσης προς τον άλλον, ως κορυφαία πράξη που επικυρώνει την ανθρώπινη υπόσταση: μια πράξη, η οποία, κυρίως, μέσα από το όριο της διάψευσης, διδάσκει τον άνθρωπο την ακέραιη προσφορά και την ελευθερία από τον εαυτό του και τις συνειδητές ή ασυνειδητές ανάγκες του –που σημαίνει, τη γνωριμία με το απόκρυφο πρόσωπό του.

³² Οι τρεις, 1975, Ποίηση 3: 166.

³³ Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα, 1987, "Οι κινήσεις των άστρων", Ποίηση 3: 374.



Προσεγγίζοντας το περιεχόμενο αυτής της στάσης, δεν βρίσκουμε μέσα της έναν κώδικα ηθικής, αλλά μια αξιολογία που δομείται πάνω στις επιγνώσεις της συνείδησης μέσα στον χαοτικό κόσμο της ύπαρξης. Πρόκειται για μια ποιητική που υπακούει στις αρχές ενός συστήματος συνόλων και η οποία φιλοδοξεί να δώσει τις μαρτυρίες της μέσα από την πολλαπλότητα των ενεργειών και εν δυνάμει σχέσεων. Η κάθε ανακάλυψη αποτελεί ένα κέντρο βάρους που βρίσκεται σε σχέση άμεσης αλληλεξάρτησης και αλληλεπίδρασης με άλλα. Έτσι, η ελευθερία του υποκειμένου από τον ίδιο του τον εαυτό μπορεί να διαθέτει το δικό της μηχανισμό και την αξία του δικού της γεγονότος, ωστόσο, σε ένα πιο σύνθετο επίπεδο, λειτουργεί ως προϋπόθεση και για κάτι άλλο, ιδιαίτερα σημαντικό: η εμπειρία της συνδέεται και γεννά τη σεμνότητα της ασκητικής απάθειας, προκειμένου η ύπαρξη να μπορέσει να αντικρίσει τη θέα εκείνη της ανθρώπινης μοίρας μέσα στις ανεκτέλεστες διαστάσεις του ανεκτίληρωτου.

δ. Η διάσωση της παιδικότητας

*“Τι είναι, λοιπόν, τα παιδικά χρόνια μπροστά σ’ αυτό το μέγα χρέος να υπάρξεις”*³⁴

*“τα ωραία κι ανυποψίαστα παιδιά (ωραία ακριβώς γιατί είναι ανυποψίαστα)”*³⁵

Για τους ποιητές και τους πεζογράφους της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς η παιδικότητα είναι ένας παράγοντας καθοριστικός στην ψυχοσύνθεσή τους, ένα στοιχείο που παραμένει ενεργό και δεν εξαφανίζεται ούτε με το πέρασμα των

³⁴ Σκοτεινή Πράξη, 1974, Ποίηση 2: 104.

³⁵ Ρίτσος, Γ., *Τέταρτη Διάσταση*, “Η Σονάτα του Σεληνόφωτος”, στον τόμο: *Ποιήματα*, τόμ. ΣΤ΄, σελ. 50.



χρόνων ούτε με τα πλήγματα που επέρχονται. Στοιχειοθετείται από τρεις βασικούς όρους, την αμετανόητη ευπιστία απέναντι στο μύθο και το όραμα (χωρίς αμφιβολία με μεταλλαγές και μεταμορφώσεις), την αθωότητα της ανθρώπινης συγκίνησης και τη σύνθεση ενός ρευστού κόσμου, στον οποίο η εξωτερική πραγματικότητα έχει απολέσει την παντοδυναμία της, καθώς, αυτό που τελικά συμβαίνει και επιδρά, υπόκειται καίρια στη δράση της έσωτερικότητας και της φαντασίας.

Στην περίπτωση της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς, αυτό που διαμορφώνεται στην ωριμότητα της ενηλικίωσης δεν είναι μόνο η δύναμη της αμετανόητης συνείδησης που σφυρηλατείται μέσα στις δοκιμασίες του πολέμου, των στρατοπέδων και, αργότερα, της ειρήνης· είναι, παράλληλα, και η προστατευτική διαφύλαξη αυτού του μυστικού χώρου της ανθρώπινης ευαισθησίας που αγωνίζεται να επιζήσει και, πραγματικά, επιζεί μέσα από τις ίδιες τις πληγές του αφανισμού του ως στέρηση και μνήμη.

Οι ιστορικές περιστάσεις συνδέουν στενά την παιδικότητα με την εύθραυστη εφηβική ευαισθησία, η οποία, ήδη πριν από τη φρίκη του πολέμου, είχε βιώσει ως υπόθεση ανθρωπιάς τα κοινωνικά, πολιτικά και ιδεολογικά αδιέξοδα της εποχής της. Η παιδικότητα είναι ένα ψυχολογικό σήμα που αναφάνεται και στον λυρισμό του οραματισμού και στον σπαραγμό των στρατοπέδων. Κυρίως, όμως, είναι μια ψυχολογία που σημαδεύει ως στάση ζωής και ως όρος το μέλλον.

Στην περίοδο της ειρήνης με τις πολλαπλές εσωτερικές ζυμώσεις, η παιδικότητα θα γίνει ο φορέας του οράματος και θα καθορίσει για τον κάθε αγωνιστή τον τρόπο ένταξης, ύπαρξης και αυτοπροσδιορισμού μέσα στο κοινωνικό περιβάλλον· όπως, επίσης, την κατεύθυνση, το βάρος και το ρόλο των διαψεύσεων:

“Όλα χάθηκαν μες στα νέα παιδιά κι όχι γιατί τους είπαν ψέματα ή ήταν λίγο το ψωμί, αλλά γιατί τ’ άφησαν χωρίς αγώνα...”



Σαν αγωνιστές οι νέοι άνθρωποι, δηλαδή σαν νέοι άνθρωποι, μένοντας μες στο σύστημα; έπρεπε ν' αποδεχτούν τη μοίρα των ευνούχων."³⁶

Δεν είναι τυχαίο πως τα νέα παιδιά, οι αγωνιστές και οι νέοι άνθρωποι εμφανίζονται όχι ως έννοιες παραπληρωματικές, αλλά ως ταυτολογία για εκείνον τον τύπο ανθρώπου που επέδειξε τις συγκεκριμένες ηθικές αρχές και αντιδράσεις κάτω από συγκεκριμένες ιστορικές περιστάσεις. Ο ευνουχισμός, που επισημαίνει εδώ χαρακτηριστικά ο Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, έχει ένα ειδικό βάρος, καθώς ήταν ακόμη πιο λίγοι όσοι κράτησαν έως τέλους την επώδυνη γονιμότητα αυτής της μοίρας, ό,τι με άλλα λόγια κατακυρώθηκε καλλιτεχνικά και ηθικά ως ταυτότητα της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς.

—

Για τον Λειβαδίτη ο χρόνος και η ενηλικίωση που ανεπαίσθητα τον ακολουθεί, είναι δύο στοιχεία που υπονομεύουν τον παιδικό κόσμο, αφυδατώνοντας, μέρα με τη μέρα, το ζωντανό πλέγμα του μύθου, καθώς τον αντικαθιστούν ισοπεδωτικά με το ρεαλισμό της ανάγκης. Η παιδική ηλικία, αντίθετα, μέσα στην αυτάρκεια και την ασφάλειά της, οργανώνει ένα διαφορετικό σύστημα πρόσληψης του πραγματικού, στο οποίο το μαγικό, το απίθανο, το αδύνατο, το ονειρικό και το φανταστικό είναι πιθανά και ενδεχόμενα, σχεδόν απτά, ζωντανά και υπολογίσιμα. Εκείνα που συγκινούν τον ποιητή και εστιάζει πάνω τους είναι η απόλυτη ενδοτικότητα και η αδήριτη εμπιστοσύνη του παιδιού σε αυτό που δεν προσεγγίζεται με τα μάτια του κόσμου:

<i>Φτερούγες σάλευαν κάτω απ' τα έπιπλα, και στο βάθος ο σκοτει-</i>	1
<i>νός καθρέφτης έκανε τα παιδιά ν' αρρωσταίνουν συχνά, γιατί δεν</i>	2
<i>ήθελαν να μεγαλώσουν,</i>	3
<i>η μητέρα έκλαιγε και με παρακαλούσε να κατέβω, μα εμένα</i>	4

³⁶ Αλεξανδρόπουλος, Μήτσος, *Αυτά που μένουν*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2000, σελ. 797.



ήταν η μοίρα μου να περπατάω στο ταβάνι, μια μάχη δική μου, 5
 μητέρα, όπου πάντα ο νεκρός ήμουν εγώ. 6
 Γι' αυτό ήξερα και των ουρανών τη μυστική υπόγεια πύλη.³⁷ 7

Ο καθρέφτης επιτελεί μια εχθρική λειτουργία, καθώς αντανακλά τη σκοτεινή, σχεδόν παραμορφωτική, δράση του χρόνου πάνω στα είδωλα των παιδιών. Ο παιδικός κόσμος απειλείται και κλονίζεται από τις αλλαγές που ο χρόνος επιφέρει πάνω στο σώμα, ενώ η αρρώστια (συνήθως εμπύρετη) γίνεται καταφύγιο, ένα ακόμα μέσο διαφυγής, ελευθερίας και αναβολής του αναπόφευκτου (στ. 1-3).

Ωστόσο, η παιδικότητα του λυρικού ήρωα, όπως παρουσιάζεται στους επόμενους στίχους, είναι διαφορετική, με την έννοια ότι δεν είναι ανυποψίαστη και άπειρη (στ. 4-7). Αντίθετα, φαίνεται να έχει μια απόλυτη επίγνωση τού τι διακυβεύει και μια απόλυτη συνείδηση τού τι επιχειρεί. Η ενδοτικότητα στην παιδική ευπιστία είναι η συνθήκη που εξασφαλίζει τη δυνατότητα του παραλόγου απέναντι στους φυσικούς νόμους (στ. 5) και συγκροτεί τις προϋποθέσεις μιας μάχης ανάμεσα σε δύο κόσμους. Η αποδέσμευση από την πραγματικότητα τροφοδοτεί ένα αίσθημα "θανάτου" (στ. 6) και γεννά, ταυτόχρονα, τη λύτρωση που ο ήρωας επιζητά. Ανακαλύπτει, όπως χαρακτηριστικά δηλώνεται στο απόσπασμα, την πύλη των ουρανών που μυστικά αποκρύπτεται (στ. 7)³⁸. Πρόκειται για μια δυνατότητα να διεισδύει στο βάθος των γεγονότων, στον υπόγειο χώρο τους μέσα από μια διαδικασία αντιστροφής της αξιολόγησης και του περιεχομένου τους.

Η παιδικότητα στον Λειβαδίτη είναι ένα ενεργό συστατικό και της οραματικής φάσης και του ίδιου του οράματος στη σύνθεσή του. Από μια τέτοια ταύτιση, σχεδόν, της παραφοράς μέσα στο όραμα και της εμπιστοσύνης στο παιδικό όνειρο ξεκινούν αρκετοί παραλληλισμοί:

³⁷ *Νυχτερινός Επισκέπτης*, 1972, "Μυστική πύλη", Ποίηση 2: 21.

³⁸ Βλ. επίσης την ερμηνευτική προσέγγιση του Απ. Μπενάτση: *Η ποιητική μυθολογία του Τάσου Λειβαδίτη*, σσ. 269-271.



ποιος θα το πίστευε αλήθεια πως υπήρξε ένας καιρός που δίναμε τη
 ζωή μας
 μ' εκείνον τον αδιάκοπο πυρετό σαν τ' άρρωστα παιδιά που όταν
 αναρρώσουν δεν τους χωράνε τα παιδικά ρούχα
 και στο σχολείο τα κοροϊδεύουν –και γεμίζουν τα τετράδιά τους με
 ποιήματα
 για να μη χαθούν. Κι ύστερα έρχεται η ενηλικίωση σαν ένα ναυά-
 γιο.³⁹

Η ενηλικίωση επέρχεται επιβάλλοντας στο σώμα την αδήριτη αλλαγή στη μορφή και την εικόνα του ανθρώπου. Μαζί της όμως ακολουθεί και ένα άλλο πλήθος ανεπαίσθητων, συχνά, συνεπειών σε επίπεδο κοινωνικής διαγωγής. Γι' αυτό, τελικά, ό,τι ταυτίζεται με μια ήττα είναι μόνο η ενδοτικότητα στις αρχές και τους συμπεριφοριστικούς όρους της ηλικίας που φτάνει.

Ο Λειβαδίτης μέσα από το “ναυάγιο” της γενιάς του –και χωρίς να το αρνείται– δεν θα υποκύψει ποτέ στους νόμους της σύμβασής του, και μπροστά σε αυτόν τον σκοπό η παιδικότητα θα σταθεί ένας ιερός σύμμαχος. Με έναν τρόπο ιδιωτικό, πολύ καίριο και εκ βάθρων, θα εκφραστεί η άρνησή του στον αδιαπραγμάτευτο κόσμο του πραγματικού με τα αμετάβλητα δεδομένα και τις αμετακίνητες σταθερές:

*Τι ζητούσαν, λοιπόν, σε τι είχα φταίξει, εμένα το μόνο μου
 έγκλημα ήταν ότι δεν μπόρεσα να μεγαλώσω, κυνηγημένος πάντα,
 πού να βρεις καιρό, έτσι έμεινα εύπιστος κι αγκάλιαζα το κρύο
 σίδερο της γέφυρας.*

*Ενώ από το βάθος, μακριά, με κοίταζε σαν ξένο η πιο δική μου
 ζωή.⁴⁰*

³⁹ Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου, 1990, “Ωρα του Λυκόφωτος”, σελ. 21.

⁴⁰ Νυχτερινός Επισκέπτης, 1972, “Ενοχή”, Ποίηση 2: 25.



Υπάρχει ένα ρήγμα ανάμεσα στην ενηλικίωση με τους κοινωνικούς ρόλους που υπαγορεύει και στον εσωτερικό κόσμο του υποκειμένου, που παραμένει ασύμφωνος και συγκρούεται με τις επιταγές της φαινομενικής ηλικίας. Ο ποιητής, ακολουθώντας και πάλι την κίνηση του εκκρεμούς, θα δηλώσει εμφαντικά αυτό το πικρό αίσθημα της αποξένωσης ανάμεσα στη συνείδηση και τον κόσμο των σωματικών αισθήσεων.

Σε μια προσπάθεια να ερμηνεύσει αυτή την ανακολουθία που υφίσταται μέσα του ανάμεσα στη σωματική ηλικία και την εσωτερική παιδικότητα, δηλώνει:

*απορούσαν που είχα μείνει ακόμα παιδί, δεν ξέρανε
πως αυτό που νομίζουν καμιά φορά υπερβολή είναι όλος ο πό-
νος μας*⁴¹

Η παιδική ψυχοσύνθεση του ήρωα, που διατηρείται ακέραια παρά την ενηλικίωσή του και επηρεάζει τη συμπεριφορά του, χαρακτηρίζεται από το κοινωνικό πλαίσιο ως "υπερβολή". αυτός, όμως, ο προσδιορισμός αποτελεί μια επιφανειακή ερμηνεία. Ο ήρωας αναγνωρίζει την "υπερβολή" που του αποδίδουν ως μια μετωνυμία του πόνου που εισέπραξε. Η επιθυμία να ξεφύγει από το οδυνηρό του πλέγμα είναι η αιτία της επιστροφής στον κόσμο της παιδικής ευδαιμονίας. Η πρόθεση αυτή, όμως, μπορεί να επιτευχθεί μόνο με μια ακραία ένταση, η οποία να χαρίζει στον εσωτερικό κόσμο της παιδικότητας την δυναμική που χρειάζεται και την αυτονομία του. Ο ίδιος ομολογεί το αποτέλεσμα:

*εγώ ένας ενήλικας χωρίς ηλικία*⁴²

Αυτή η αίσθηση, καθηλωτικά ισχυρή και δεσμευτική, θα αναδειχθεί σε στίγμα και σημείο αναφοράς της ταυτότητας του ήρωα-αφηγητή:

⁴¹ *Οι τρεις*, 1975, Ποίηση 3: 175.

⁴² *Ανακάλυψη*, 1978, "Από τις εξομολογήσεις του Ματθία Χ.", Ποίηση 2: 294.



- *Γιατί /.../ όποια πόρτα κι αν άνοιγα*
- *βρισκόμουν μες στα παιδικά μου χρόνια* ⁴³

Η παιδικότητα οφείλει να αναγνωρισθεί ως στοιχείο της ψυχοσύνθεσης του ήρωα. Ουσιαστικά, είναι το παράθυρο που διανοίγει στις ψυχικές προδιαθέσεις του υποκειμένου έναν ορίζοντα εκδήλωσης. Χωρίς αμφιβολία, η ιδιοσυστασία της θα παίξει καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του ενδο-ψυχικού μύθου. Όπως ο Freud επισημαίνει: *“Η αμυδρή εσώτερη αντίληψη της δικής μας ψυχικής σύνθεσης προκαλεί ψευδαισθήσεις που φυσικά προβάλλονται στον εξωτερικό κόσμο, και ιδιαίτερα στο αύριο και σ’ έναν απώτερο κόσμο”*.⁴⁴

Ο ήρωας διεκδικεί όχι μόνο το δικαίωμα της προαναφερόμενης ψευδαισθήσης αλλά και εκείνο της αφής του κόσμου της, προωθώντας την εσωτερική αυτή υπόθεση ακόμα πιο πέρα από οποιαδήποτε προβολή της:

Ω παιδικά απογέματα, όταν στεκόσουν με το μέτωπο στο τζάμι, σχεδόν φευγάτος, τόσο που η μητέρα τρόμαζε μπαίνοντας, γιατί εκεί που είχες πάει ήταν πολύ μακριά κι ίσως να μην έχεις βρει το δρόμο να γυρίσεις. ⁴⁵

Η παραφορά της συνείδησης να ακολουθήσει με προσήλωση την εσωτερική εμπειρία, αποβλέπει σε έναν κυρίως στόχο, να προσδώσει βαρύτητα και βεβαιότητα στο εύθραυστο περιεχόμενό της. Η κίνηση αυτή αναφύεται από την ανυπέρβλητη έλξη της συνείδησης να συναντηθεί με χαμένα κομμάτια και θραύσματα του ψυχικού προσώπου, όπως αυτά εκδηλώνονται μοναδικά και απόλυτα σε συνθήκες εσωτερικότητας, μέσα στο πεδίο της μνήμης και της

⁴³ *Εγχειρίδιο Ευθανασίας*, 1979, “Οι πόρτες”, Ποίηση 3: 59.

⁴⁴ Ruthven, K., *Ο μύθος*, μτφρ.: Ιουλιέττα Ράλλη - Καίτη Χατζηδήμου, Αθήνα, Ερμής, 1976, σελ. 32.

⁴⁵ *Βιολέτες για μια εποχή*, 1985, “Δυο παιδικά δάκρυα μες στη βροχή”, Ποίηση 3: 227-228.



ψηλάφησης του ανεκπλήρωτου. Ο Λειβαδίτης, έχοντας αναγνωρίσει πως, ό,τι εποπτεύει η συνείδηση, είναι όχι απλά πραγματικό αλλά και ζωντανό, ξεκινά μια επικίνδυνη –εξαιτίας της αφομοιωτικής της τάσης– πορεία προς την αφανισμένη ανθρώπινη ευαισθησία. Η παιδικότητα μετουσιώνεται σε τρόπο σύλληψης της πραγματικότητας και του κόσμου και ταυτίζεται με μια ιδιότητα, όχι με την ηλικία. Παράλληλα, η μνήμη των παιδικών χρόνων και της συμπεριφοράς του ήρωα μέσα σ' αυτά λαμβάνει περιεχόμενο μαθητείας. Ο ποιητής θα αναγνωρίσει τον οδυνηρό ρόλο των βιωμάτων της παιδικής ηλικίας, καθώς αυτά λειτουργούν ως δεσμοί με μια άλλη διάσταση ζωής, που είναι ασύμβατη με τους όρους της κοινωνικής επιβίωσης, αλλά υπαρξιακά σημαντική:

*Κι όταν ένα παιδί κοιτάει μ' έκσταση το δειλινό, είναι που αποθη-
κεύει θλίψεις για το μέλλον.*⁴⁶

Οι ιδιότητες που εμφανίζουν τα παιδικά βιώματα δεν είναι απλές επισημάνσεις. Είναι λειτουργικά περάσματα και σημεία αναφοράς, και της λυρικής συνείδησης και της ποιητικής της:

*τα παιδιά ξέρουν καλά ότι το αδύνατο είναι η πιο ωραία λύση*⁴⁷

Τα χρόνια της “αθωότητας” είναι η αρμονική σύνθεση της εξωτερικής με την εσωτερική εμπειρία, είναι η αυτάρκεια και η ασφάλεια μέσα στη συγκρότηση της ολότητας και, επομένως, χαρακτηρίζονται από μια σαφή απουσία διχασμού και στέρξης. Το μυστικό νόημα της πληρότητας αυτής και το περιεχόμενό της ξετυλίγουν το νήμα για μια βασανιστική αναζήτηση:

*είμαστε αιχμάλωτοι μιας αλήθειας που χάθηκε εκεί στα
παιδικά μας χρόνια*⁴⁸

⁴⁶ Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου, 1990, “Δειλινό”, σελ. 43.

⁴⁷ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, “Τα μοναχικά βήματα”, Ποίηση 3: 244-246.

⁴⁸ Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου, 1990, “Η τελευταία παρτίδα”, σελ. 59



*η παιδικότητα /.../ σε ό,τι καλύτερο είχε, έμεινε για πάντα
· άγνωστη⁴⁹*

Ο αγώνας αυτός της επιστροφής, αν και λαμβάνει τις διαστάσεις μιας κίνησης προς το ανέφικτο και δεν κατορθώνει την απόλυτη γνώση, ωστόσο, δεν είναι ουτοπικός. Η διαγωγή του παιδιού παραμένει ένα μυστήριο, αλλά, ό,τι επισημαίνεται ως ανεξήγητο, φωτίζει ακριβώς τα όρια της λογικής και, ταυτόχρονα, τις ψυχικές δυνατότητες της ανθρώπινης ύπαρξης:

*Μόνο τα παι-
διά γνωρίζουν το μυστικό να κλαίνε με το τίποτα, έτσι έχουν
πάντα έτοιμο
ένα καλύτερο τέλος.⁵⁰*

Η συγκίνηση των παιδιών αποτελεί ένα εξω-λογικό, σχεδόν, μυστήριο. Για την αιτία που την προκαλεί δεν υπάρχει κανένα σημαίνον, αφού το περιεχόμενο παραμένει ασύλληπτο και δεν μπορεί να μεταγγιστεί με έννοιες. Σύμβολο της αιτίας αποτελεί μόνο το αποτέλεσμα των δακρύων που προκαλεί. Η συγκίνηση, όμως, των παιδιών απέναντι σ' αυτό που παραμένει "α-σήμαντο" έχει την αξία μιας γλώσσας και, ταυτόχρονα, μιας ερμηνείας απέναντι στο ανθρώπινο γίνεσθαι. Αυτή τη γνήσια επαφή με τη ζωή και, συνακόλουθα, με την ανθρώπινη ύπαρξη, είναι που η ενηλικίωση εξασθενεί και καταστρέφει. Ωστόσο, η σχέση του ανθρώπου με αυτές τις στιγμές της ύπαρξής του θα επιστρέψει την ώρα της τελευταίας και κρίσιμης συνάντησης με τον εαυτό του:

*και τα παιδικά μας χρόνια την ώρα του θανάτου μας
θα 'ναι εκεί και θα μας περιμένουν.⁵¹*

⁴⁹ Ο.π., "Το ρόδο", σελ. 44

⁵⁰ Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα, 1987, "Ο συγκάτοικος του Ιωάννη", Ποίηση 3: 357.

⁵¹ Ο.π., "Απογευματινό τσάι", Ποίηση 3: 365.



Στην ποιητική του Λειβαδίτη, οι έννοιες, τα πράγματα και τα γεγονότα υπηρετούν, συχνά, μια διπλή θητεία, διανοίγοντας μια διαλεκτική στο εσωτερικό τους, πολύ πριν σχετιστούν δευτερογενώς με οτιδήποτε άλλο βρίσκεται έξω από τα ίδια. Έτσι, ξεδιπλώνονται σιγά-σιγά τα σκοτεινά νήματα των συνειδητών και ασύνειδων επιλογών που ερμηνεύουν τη διαγωγή του ανθρώπου, καθώς αποκαλύπτεται όλη αυτή η πλοκή των αιτίων, τα οποία συναλλάσσονται μεταξύ τους και δημιουργούν για το κάθε τι μια διπλή δυνατότητα δράσης:

*και σκέφτηκα ότι αυτό που μας μεγαλώνει είναι, ίσως, η ίδια η παιδικότητα, που μας διώχνει, για να μην, τελικά, εννοήσουμε.*⁵²

Οι προεκτάσεις των αποσιωπήσεων διεκδικούν όλο το βάρος της αισθητικής στιγμής, σαν το ποίημα να γεννήθηκε μόνο και μόνο για να θίξει εκείνο που δεν διατυπώθηκε. Στην ποιητική του Λειβαδίτη δεν υπάρχουν μονοσήμαντες λειτουργίες, παρά τραγικές αποκαλύψεις και το μόνιμο ανθρώπινο θύμα ως αμετάκλητος παρονομαστής.

Η παιδικότητα εμφανίζεται εδώ με το δεύτερο ρόλο της. Είναι η ίδια η τρυφερότητα που εξαφανίζει τον εαυτό της ως μέγεθος, αποδεικνύοντας την ενδογενή φύση της ευαισθησίας της προς στον άνθρωπο. Ο αγγελικός της κόσμος υποχωρεί θεληματικά γνωρίζοντας πως, αν παραμείνει, θα οδηγήσει το υποκείμενο σε μια καταλυτική αυτοσυνείδηση της βίας, της αλλοτρίωσης, της πλάνης και της απάτης που η ζωή συστήνει εις βάρος του· μια αυτοσυνείδηση που δεν είναι καθόλου σίγουρο αν, τελικά, θα την αντέξει. Η εκούσια εξαφάνισή της συμβαίνει επειδή γνωρίζει πως η γήινη πραγματικότητα είναι αμείλιχτη, ενώ η ίδια συνδέεται με ουράνιες κατηγορίες, που παραμένουν, ως το τέλος, ανεξιχνίαστες και μόνες:

*και η παιδικότητα: ένα ουράνιο σχόλιο στο αίνιγμα να υπάρχουμε.*⁵³

⁵² Νυχτερινός Επισκέπτης, 1972, "Αυτός που έβλεπε", Ποίηση 2: 85.

⁵³ Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου, 1990, "Αναχώρηση", σελ. 26.



• ω παιδικότητα: αιωνιότητα αμετάφραση⁵⁴

Ωστόσο, ο ύπνος και το όνειρο συνωμοτούν στο πλευρό της φτιάχνοντας από κοινού έναν ολότελα δικό τους κόσμο, με ήρωες και μύθους, ιστορίες και συνέχειες, επιθυμίες και ανεκπλήρωτα, αφές, φαντάσματα και φαντασίες:

*τα παιδιά, όμως, είχαν έναν άλλο φίλο,
έτσι νομίζαμε καμιά φορά πως μιλούν μοναχά τους, και το βράδυ
στον ύπνο παίρναν μαζί τους τις εικόνες, που δε θα ζούσαν ποτέ, γι'
αυτό το πρωί ήταν πάντα αφηρημένα και νύσταζαν, σαν να 'θελαν
κάτι να συνεχίσουν.*⁵⁵

*τη νύχτα ο κόσμος δε χάνεται στο σκοτάδι, αλλά τον παίρνουν
μες στον ύπνο τους τα παιδιά*⁵⁶

Ο ποιητής σκιαγραφεί γεγονότα που βιώνονται κατά την παιδική ηλικία και οδηγούν τα παιδιά σε έκσταση με την εσωτερική τους ζωή. Η εξωτερική πραγματικότητα συνεχίζεται μέσα στο παιδικό όνειρο, το οποίο διαμορφώνει παράλληλες εμπειρίες δίπλα στις πραγματικές. Η σύγχυση αυτή υπερβαίνεται κατά την ενηλικίωση, προκειμένου ο άνθρωπος να διεκδικήσει την ένταξη και το ρόλο του στον κοινωνικό χώρο. Εξάλλου, οι δυνάμεις και οι δυνατότητες του ενήλικα είναι εντελώς διαφορετικές:

*μόνον όταν
είσαι παιδί φθείρεσαι ακίνδυνα απ' τα όνειρα*⁵⁷

⁵⁴ Ο.π., "Ξημέρωμα", σελ. 85.

⁵⁵ Νυχτερινός Επισκέπτης, 1972, "Η συνέχεια", Ποίηση 2: 90.

⁵⁶ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Νυχτερινά Προνόμια", Ποίηση 3: 242-243

⁵⁷ Σκοτεινή Πράξη, 1974, Ποίηση 2: 127.



Ωστόσο, αργότερα, ο ήρωας θα μετανιώσει για την επιλογή του αυτή. Αγωνίζεται να επιστρέψει πίσω σ' αυτόν τον χαμένο κόσμο και ομολογεί: "ω μα γιατί άφησά να μεγαλώσω, πώς ξεγελάστηκα, ένας κόσμος / χωρίς επανόρθωση"⁵⁸, καθώς ανακαλύπτει πως σ' εκείνες τις προδομένες στιγμές της παιδικής ηλικίας γνώρισε τις πιο γνήσιες και συγκλονιστικές αντανάκλασεις της ύπαρξής του.

Η πραγματικότητα θα μείνει ως το τέλος μόνιμος αντίμαχος της παιδικότητας, του ύπνου και του ονείρου. Αυτό το τελευταίο, μάλιστα, έχοντας το πλεονέκτημα να συμπαρασύρει και να βυθίσει μέσα του τις αισθήσεις, γίνεται το πιο δραστικό μέσον απομάκρυνσης από τον εξωτερικό χρόνο:

*και συνήθως σκοτώνουμε το παρόν με το φόβο ή την τύψη
μα πιο πολύ με τ' όνειρο*⁵⁹

Ο αφηγητής, όταν μιλά για την παιδικότητα, δεν αφουγκράζεται μόνο τον κόσμο της. Η μνήμη της γίνεται εικόνα, όνειρο, συναισθήματα, επανάληψη, μια εμπειρία που σχεδόν αναπνέει και αναβιώνει αυτό που χάθηκε. Σ' αυτήν την κίνηση, μάλιστα, προσπαθεί να παρασύρει και τον αναγνώστη με τις αποστροφές προς αυτόν:

*κι όμως, θυμάσαι παιδιά, οι μέρες μας ήταν
ένα υπέροχο αίνιγμα που το λύναμε καμιά φορά στον ύπνο*⁶⁰

Το υποκείμενο γεύεται την οδύνη του χρονικού χάσματος στο οποίο ζει, αλλά, κυρίως, εγκαταλείπεται στις δικές του λυτρωτικές και μαγευτικές λύσεις, μυστικές, ακραίες, άτοπες, εξωλογικές, με μόνο κεντρικό πυρήνα την υπαρξιακή τους δικαίωση. Αυτή τη λύτρωση διεκδικεί, θέτοντας ρητορικά το ερώτημα:

⁵⁸ Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου, 1990, "Μικρή Πολωνέζα", σελ. 28.

⁵⁹ Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα, 1987, "Οι κινήσεις των άστρων", Ποίηση 3: 374.

⁶⁰ Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου, 1990, "Μικρή Πολωνέζα", σελ. 28.



πώς να σωθείς απ' την πραγματικότητα όταν δεν είσαι πια παιδί ⁶¹

Γιατί, όσο αφορά τον ήρωα, "η πραγματικότητα είναι κάτι το δευτερεύον που διέκοψε για λίγο τα μεγάλα μας σχέδια".⁶² Το παιδί που ζει μέσα του αντικαθιστά τον αντικειμενικό κόσμο, καταργώντας τις διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στο πραγματικό και τον μύθο. Τίποτε το εξωτερικό δεν είναι εξ ορισμού καθοριστικό, όπως, ακριβώς στα όνειρα, ορισμένα αντικείμενα προβάλλουν με διαύγεια, ενώ άλλα μένουν αόριστα, φευγαλέα και αδιάφορα.

Ο Λειβαδίτης, στην προσπάθειά του να συνθέσει μια ποιητική ιστορία της ιδιωτικής ζωής των ανθρώπων με καθολική ανταπόκριση, θα λέγαμε ότι πλησιάζει πολύ κοντά σε αυτό που ο Jung ονομάζει "συλλογικό ασυνείδητο"⁶³, το οποίο εμπεριέχει το κοινό ψυχικό υπόβαθρο μιας υπέρ-προσωπικής φύσης κοινής σε όλους. Η παιδικότητα αναδεικνύεται στο ποιητικό του σύμπαν ως στοιχείο που αγωνίζεται να διασώσει και ως χώρος από τον οποίο ανασύρει καίρια γνωρίσματα της ανθρώπινης φύσης που λησμονήθηκαν.

ε. Το όνειρο και η αφή της ζωής του

"Όμως, τα βράδια, ο οποιοσδήποτε είναι ένα πρόσωπο προορισμένο." ⁶⁴

Ολόκληρη η ποιητική του ώριμου Λειβαδίτη αντανακλά σε μεγάλο βαθμό το προσωπικό βίωμα, δίνοντας την εντύπωση πως υπάρχει ένας ενδόμυχος, παράλληλος συγχρονισμός, στον οποίο, τελικά, η γραφή και η εμπειρία συναντούνται, αλληλοπεριχωρούνται και τέμνονται. Χαρακτηρίζεται από μια

⁶¹ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Το θλιμμένο γραμματοκιβώτιο", Ποίηση 3: 221-223.

⁶² Ο.π., "Ταξίδι χωρίς τέλος", σσ. 224-226.

⁶³ Βλ. σχετικά Jung, C.G., "Ο καλλιτέχνης ως "συλλογικός άνθρωπος", μτφρ.: Σπ. Ηλιόπουλος, Το Δέντρο, αρ. 27. Απρ.-Μάιος 1982, σσ. 46-47.

⁶⁴ Σκοτεινή Πράξη, 1974, Ποίηση 2: 113.



καίρια τομή ανάμεσα σ' αυτό που βιώνεται ως συγκλονιστικό εσωτερικό γεγονός και σ' εκείνο που περιορίζεται και εξαντλείται στο χώρο του συλλογικά εποπτεύσιμου. Η αλήθεια δεν εξαντλείται στην πραγματικότητα αλλά, πολλές φορές, την υπερβαίνει με τρόπο καθοριστικό.

Στο πλαίσιο αυτό γεννιέται η μόνιμη λυρική περσόνα, ο σταθερός αφηγηματικός της λόγος και ο ενδοσκοπικός της μονόλογος, που βρίσκουν τα όριά τους σε μικρούς αφηγημένους διαλόγους, σε ένα συλλογικό "εμείς" και, άλλοτε, σε αποστροφές προς ένα ανώνυμο και αδιευκρίνιστο "εσύ", που κρύβει μέσα του τόσο τον συλλογικό αναγνώστη, όσο και το χαμένο πρόσωπο του αφηγητή. Το θέμα είναι πως όλα αυτά δηλώνουν τη φωνή μίας και μόνο συνείδησης, αποδεσμευμένης από το βάρος του εξωτερικού ετεροπροσδιορισμού. Έχουμε τη φωνή ενός ιδιωτικού κόσμου που εξελικτικά αυτονομείται όλο και περισσότερο, θέλοντας να αποδώσει στα υποκειμενικά δεδομένα του την ισχύ και το κύρος του πραγματικού.

Το όνειρο, σε μια ιδιοσυγκρασία στην οποία η οδύνη του ανεκπλήρωτου είναι συστατικό της στοιχείο, παίζει έναν ιδιαίτερο ρόλο και σχετίζεται άμεσα με το θέμα της παιδικότητας που προσεγγίσαμε προηγουμένως. Ο Freud σημειώνει χαρακτηριστικά: *"Όσο πιο πολύ εμβαθύνει κανείς στην ανάλυση των ονείρων, τόσο συχνότερα οδηγείται στα ίχνη παιδικών βιωμάτων, που στο λανθάνον περιεχόμενο των ονείρων παίζουν έναν ρόλο ως ονειρικές πηγές"*.⁶⁵ Και σε άλλο σημείο αναφέρει: *"η ανάλυση μας διδάσκει ότι η ίδια η επιθυμία, η οποία προκάλεσε το όνειρο που εμφανίζεται ως η εκπλήρωσή της, προέρχεται από την παιδική ηλικία, οπότε έκπληκτος ξαναβρίσκει κανείς στο όνειρο το παιδί,*

⁶⁵ Βλ. Freud, S., *Η ερμηνεία των ονείρων*, μτφρ.: Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα, Επίκουρος, 1995, σελ. 185. Βλ. συγκεκριμένα το κεφάλαιο V, *"Το υλικό και οι πηγές του ονείρου"*, και ειδικότερα στο υποκεφάλαιο: *"Η παιδική ηλικία ως πηγή των ονείρων"*, σσ. 178-202.



που εξακολουθεί να ζει με τις δικές του παρορμήσεις".⁶⁶ Το όνειρο γίνεται, επομένως, μέσο όχι μόνο επιστροφής και εκπλήρωσης σε ό,τι ήδη θυμόμαστε από τον κόσμο των παιδικών χρόνων και ανεπίστρεπτα έχει χαθεί, αλλά και γνωριμίας με ό,τι έχει λησμονηθεί.

Το υλικό, ωστόσο, του ονείρου δεν εξαντλείται εδώ. Η φαντασία, το ανεκπλήρωτο, η επιθυμία, η στέρση, οι πληγές, τα τραύματα, οι έπανορθώσεις, οι απώλειες, οι μομφές, οι τύψεις, οι ελπίδες, όλα όσα έχουν βυθιστεί στο ασυνείδητο βρίσκουν μέσα στον κόσμο του ονείρου το πλαίσιο διαχείρισης, επανόρθωσης και αφής τους.⁶⁷ Ο χαμένος χρόνος, όπως θα έλεγε ο Proust, ξανακερδίζεται μέσα από την ίδια την αναζήτησή του:

<i>Καμιά φορά τη νύχτα ξυπνάς άξαφνα και κάθεσαι στην άκρη</i>	1
<i>του κρεβατιού, ανυπεράσπιστος όπως πάντα όταν ξυπνάμε, δεν</i>	2
<i>έχεις επιθυμίες, ούτε συνέχεια, είσαι ένας ξένος σ' ένα ξένο σπίτι –</i>	3
<i>ησυχία, και οι ιστορίες που έζησες σχεδόν φανταστικές, ενώ σ'</i>	4
<i>εκείνο που αρνήθηκες, ίσως εκεί βρισκότανε το σύνορο, που κάθε</i>	5
<i>βράδυ το διαβαίνουμε στον ύπνο...⁶⁸</i>	6

Στο συγκεκριμένο απόσπασμα βγαίνουν στην επιφάνεια ορισμένες βασικές δομές από την ψυχολογία και τις αντιδράσεις του υποκειμένου σε μια κρίσιμη στιγμή. Η συνείδηση επιστρέφει αιφνιδιαστικά και συλλαμβάνει τη διαχείριση του εαυτού της σε ένα μεταίχμιο που καθορίζεται από το "άξαφνο" και αναπάντεχο ξύπνημα κατά τη διάρκεια της νύχτας. Η εποπτεία της επανέρχεται, έχοντας, όμως, να αντιμετωπίσει ένα υλικό που έχει αναδυθεί

⁶⁶ Βλ. Freud S., *Η ερμηνεία των ονείρων*, σελ. 180. Το συμπέρασμα στο οποίο μάλιστα καταλήγει ο ίδιος ερευνητής αναφέρει: "Η επιθυμία που εκφράζεται στο όνειρο πρέπει να είναι παιδική". Ό.π. σελ. 481.

⁶⁷ Ο Freud εξηγεί τη σύνδεση του ονείρου με το ασυνείδητο και υποστηρίζει: "πως η συνειδητή επιθυμία δεν μπορεί να γίνει υποκινητής ονείρου, αν δεν καταφέρει να αφυπνίσει μια ταυτόσημη ασυνείδητη επιθυμία προς ενίσχυσή της". Ό.π. σελ. 480.

⁶⁸ *Εγχειρίδιο Ευθανασίας*, 1979, "Υπνος", Ποίηση 3: 55.



μέσα από τις διεργασίες του ύπνου και της ασυνείδητης ψυχικής δραστηριότητας, και το οποίο δεν έχει προλάβει να επιστρέψει στο βυθό του. Το ποιητικό υποκείμενο δηλώνει "ανυπεράσπιστο" (στ. 6), καθώς οι μηχανισμοί άμυνας και αντίστασης της συνείδησης δεν έχουν ακόμη ή, τουλάχιστον, πλήρως ενεργοποιηθεί. Αυτή η απουσία άμυνας κλονίζει τον αυτοπροσδιορισμό του υποκειμένου, τη θέση του και το ρόλο του μέσα στη διάσταση της αφύπνισης, καθώς έρχεται αντιμέτωπο με ανατρεπτικά και απρόσμενα δεδομένα που καθορά μέσα του.

Στη συνθήκη της δυναμικής αυτής εποπτείας η συνείδηση είναι γυμνή. Αυτό που δηλώνεται με το "δεν έχεις επιθυμίες" (στ. 2-3) είναι η ελευθερία της να αντικρίσει, τελικά, κατάματα το βάθος αυτών των επιθυμιών, την ανάγκη και τη στέρησή τους, ενώ, ταυτόχρονα, η ίδια παραμένει ελεύθερη από τις ενέδρες των διαψεύσεων και της αυταπάτης.

Ἡ αίσθηση της αποξένωσης, "ξένος, σε ένα ξένο σπίτι" (στ. 3), αφορά αρχικά τις διαπροσωπικές σχέσεις του υποκειμένου και προχωρά περισσότερο αγγίζοντας το κρίσιμο όριο της αποδέσμευσής του από το χώρο και το χρόνο: "χωρίς συνέχεια" (στ. 3). Αν η μία πλευρά αυτού του γεγονότος είναι η οδύνη της συνείδησης για την αποκοπή της από τον ομφάλιο λώρο των υλικών εκφάνσεων, η άλλη του όψη είναι η ελαφρότητα με την οποία επενδύεται και χρίζεται εφεξής κάθε τι που συμβαίνει εξωτερικά μέχρι να αποκτήσει το εσωτερικό του βάρος.⁶⁹

Για τον λόγο αυτό, και αμέσως μετά, ακολουθεί το σήμα της "ησυχίας" (στ. 4) που εξυπηρετεί μια αισθητική αφορμή για να ξεκινήσει η κίνηση, ο λόγος και ο χρόνος των εσωτερικών εικόνων. Αυτή η ελαφρότητα που διέπει όλον τον συνειδησιακό χώρο, και εκείνα που έχουν εκδηλωθεί και συμβεί εξωτερικά αλλά και όσα μόνο εσωτερικά υπήρξαν, οδηγεί σε μια ισχυρή σύντηξη του πραγματικού με το εσωτερικό/φανταστικό. Έτσι, "οι ιστορίες που

⁶⁹ "Έτσι κι όταν σε διώχνουν, η πραγματικότητα γίνεται απί- / στευτα μακρινή σαν φανταστική" (Εγχειρίδιο Ευθανασίας, 1979, "Εκτός βολής", Ποίηση 3: 29).



έζησες" μοιάζουν "σχεδόν φανταστικές" (στ. 4), και εκείνες που κανείς φαντάζεται γίνονται μια άλλη, σχεδόν, πραγματικότητα.

Σ' αυτό το ταξίδι της ενσυνείδητης σκέψης μέσα στο χώρο και το χρόνο, οι προσωπικές αναμνήσεις γίνονται το βασικό σημείο αναφοράς μέχρι να συναντήσουν κομμάτια από την ύλη του ανεκπλήρωτου. Το σημείο συνάντησης είναι, όπως αναφέρεται, "εκείνο που αρνήθηκες" (στ. 5), ενώ από εκεί και πέρα αναλαμβάνει "ο ύπνος" (στ. 6) ως "σύνορο" (στ. 5), ως επιστροφή και ως συνέχεια σε όσα είτε οι επιλογές απέρριψαν είτε ο χρόνος εξαφάνισε:

*μέσα στον ύπνο ξαναβρίσκω όλα εκείνα που έχασα*⁷⁰

Ο λόγος και το όνειρο ορίζουν πλέον έναν χώρο ζωής. Οι λέξεις ως σήματα που μεταφέρουν νοήματα για να δηλώσουν την απουσία αυτού που σημαίνουν, είναι ο ένας του πόλος· ο δεύτερος είναι οι εμπειρίες και οι αισθήσεις μέσα στον ύπνο, η επαφή με πετρωμένα ανεκτέλεστων επιθυμιών, με θραύσματα και ψηφίδες από τον αληθινό εαυτό και ό,τι άλλο μπορεί να εκπληρωθεί στο χώρο αυτό του μη πραγματικού:

*οι λέξεις είναι η ποινή μου, ο ύπνος η βιογραφία μου*⁷¹

Γι' αυτό και το όνειρο –και, πιο συγκεκριμένα, η εμπιστοσύνη σε αυτό– γίνεται αφορμή και πηγή ανάνηψης, καθώς μέσα του αγγίζονται και, σχεδόν, ανασταίνονται τα πιο εύθραυστα και χαμένα κομμάτια της ανθρώπινης ύπαρξης:

⁷⁰ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Ο φρουρός των ημερών", Ποίηση 3: 236-238.

⁷¹ Ανακάλυψη, 1978, "Ένα ιδιόρρυθμο καπέλο", Ποίηση 2: 353.



σαν

τον ποιητή που του αρκεί λίγος ύπνος για να ξαναγίνει αθώς.⁷²

Η γλώσσα των ονείρων και η δομή τους παρέχουν την αφορμή για ορισμένες παρατηρήσεις που ξεκινούν από μια ψυχολογική προσέγγιση. Ο Freud στο έργο του *"Η ερμηνεία των ονείρων"*⁷³ επισημαίνει και αναλύει, μεταξύ άλλων, δύο βασικά χαρακτηριστικά: α) τη σημασία της αμφιβολίας και της μορφής της, όσο αφορά τη διαδικασία ανάμνησης ενός ονείρου, και β) την εσωτερική λογοκρισία στην οποία υπόκειται το όνειρο και η οποία ενεργοποιείται αποφασιστικά την ώρα της αφύπνισης και της ενσυνείδητης επαναφοράς του.

Η αναξιοπιστία της μνήμης είναι τέτοια που δεν μπορούμε να βασιστούμε σε αυτήν, προκειμένου να μιλήσουμε για μια ακριβή αναπαραγωγή του ονείρου. Το γεγονός αυτό, η αποσπασματικότητα δηλαδή με την οποία έρχεται στο φως, δεν συνεπάγεται αδυναμία ερμηνείας του. Η αμφιβολία και η αβεβαιότητα για το τι ακριβώς συνέβη, είναι εκφάνσεις της εσωτερικής λογοκρισίας απέναντι σε ό,τι κατά την διάρκεια του ύπνου επιτράπηκε να εκδηλωθεί· είναι, με άλλα λόγια, εκδηλώσεις της ψυχικής αντίστασης, η οποία αναφύεται ως άμυνα απέναντι σε ένα ασυνείδητο και συχνά οδυνηρό περιεχόμενο, που, ωστόσο, αποτελεί την ουσία του ονείρου και ταυτόχρονα την επισημαίνει.

Το κομμάτι του ονείρου που έχει διασωθεί από τη λήθη αποτελεί το σημαντικότερο μέρος του, και αυτός είναι και ο λόγος που έχει εκτεθεί άμεσα στους μηχανισμούς της εσωτερικής αντίστασης. Γι' αυτό και ό,τι τελικά έχει απομείνει, είναι εξαιρετικής σημασίας, καθώς αποκαλύπτει τον πιο σύντομο δρόμο για την ερμηνεία του.

Στον Λειβαδίτη συχνά απουσιάζει ακόμη και αυτή η δυνατότητα της αποσπασματικής ανάμνησης:

⁷² Βιολί για μονόχειρα, 1977, Ποίηση 2: 229.

⁷³ Βλ. Freud S., *Η ερμηνεία των ονείρων*, και ειδικά το 7^ο κεφάλαιο "Η ψυχολογία των διεργασιών του ονείρου", σσ. 445-536.



*Εκείνο το πρωί ξύπνησα με την αίσθηση ότι μες στον ύπνο μου
είχα ανακαλύψει επιτέλους τι σημαίνει ευτυχία – μόνο που δε θυμό-
μουν τι ακριβώς”⁷⁴*

Παρατηρούμε πως, γενικότερα, ό,τι διασώζεται και προβάλλεται είναι μόνο μια θολή αίσθηση των συναισθημάτων που βιώθηκαν κατά τη διάρκεια της ονειρικής διαδικασίας:

<i>Τις νύχτες σκέφτομαι ή ονειρεύομαι μες στον ύπνο μου πράγματα</i>	1
<i>υπέροχα, που το πρωί αλίμονο δεν μπορώ να θυμηθώ. Καταλαβαίνω</i>	2
<i>όμως ότι ύστερα από κείνα τ’ απερίγραπτα όνειρα, ό,τι κι αν γρά-</i>	3
<i>ψω θα ‘ναι ασήμαντο και μικρό μπροστά τους. Αλλά γιατί δεν</i>	4
<i>μπορώ να θυμηθώ; Μόνο μια αόριστη ανάμνηση σα να ‘χω γυρίσει</i>	5
<i>από μian άλλη ζωή. Και σπάνια, σε μια εξάισια ψαλμωδία ξανα-</i>	6
<i>βρίσκω αυτή τη γεμάτη οδύνη ευδαιμονία – ή καμιά φορά και στην</i>	7
<i>αγάπη του πλησίον.⁷⁵</i>	8

Το λυρικό υποκείμενο στην πρόθεση της επικοινωνίας του με τους άλλους έρχεται αντιμέτωπο με έναν σκληρό εγκλωβισμό. Από τη μια οφείλει να αντικρίσει την παντελή λήθη για γεγονότα εξαιρετικής σημασίας που η αξία τους ξεπερνά τα ατομικά του όρια (στ. 2)· από την άλλη δηλώνει απερίφραστα τη βεβαιότητά του για το ανεπαρκές αποτέλεσμα οποιασδήποτε γλωσσικής πράξης (στ. 3-4). Αυτό το διπλό αδιέξοδο προσδιορίζει και τη λύση που δίνεται.

Η “*αόριστη ανάμνηση*” του ονείρου (στ. 5) του δίνει στα χέρια του μόνο την ύλη συναισθημάτων· και το λυρικό υποκείμενο, βασιζόμενο αποκλειστικά και μόνο σε αυτά, αγωνίζεται να βρει μια “μεταγλώσσα”, προκειμένου να μεταφέρει και να συνδέσει το ονειρικό βίωμα και το παραγόμενο από αυτό συναίσθημα με κάτι ισότιμο από την εμπειρία της πραγματικότητας. Μέσα στο όνειρο

⁷⁴ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, “Πρόσωπα στον καθρέφτη”, Ποίηση 3: 264.

⁷⁵ Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου, 1990, “Απερίγραπτα όνειρα”, σελ. 83.



διαπλάθονται και διαμορφώνονται τα ψυχικά αισθητήρια της συναισθηματικής συγκίνησης που, εν δυνάμει, είναι σε θέση να ενεργοποιηθούν και αργότερα, μετά την αφύπνιση και μέσα στα ερεθίσματα της συνειδητής εμπειρίας.

Ο Λειβαδίτης, κάθε φορά που επιθυμεί να εκφράσει οτιδήποτε σημαντικό, αγωνίζεται να υπερβεί το κλειστό σύστημα του γλωσσικού κώδικα. Προσπαθεί, διασώζοντας την ασάφεια και την αοριστία, να διευρύνει μέσα στα ίδια τα πλαίσιά τους τούς ορίζοντες και το βάθος αυτού που θέλει να διατυπώσει, ενθαρρύνοντας τον υποκειμενισμό του κειμένου και τις πολλαπλές σημασιολογικές εκδοχές. Θέτει έτσι σε λειτουργία μία *γλώσσα συναισθηματικών σημαινομένων*, διαμορφώνοντας ένα τοπίο που ψυχολογικά υποβάλλει και, δίχως άλλο, επιζητεί ακέραια την ψυχική ανταπόκριση του αναγνώστη. Η σχέση σημαίνοντος και σημαινομένου ανανεώνεται και αναβαθμίζεται, καθώς τα σημαινοντα ξεπερνούν τα όρια της διανοητικής σκέψης και αντίληψης και αποκτούν ένα ψυχολογικό φορτίο.

Όλες οι υπέροχες σκέψεις και τα απερίγραπτα γεγονότα του ονείρου γίνονται μια αόριστη ανάμνηση, η οποία, ωστόσο, διατηρεί ένα πολύ συγκεκριμένο συναισθηματικό περιεχόμενο. Οι εξάισιες μελωδίες γίνονται το όχημα και η αφορμή για να *αναβιώσει η συναισθηματική εμπειρία του ονείρου*, αυτή η γεύση, δηλαδή, της *"γεμάτης οδύνης ευδαιμονίας"* (στ. 7), καθώς εκπληρώνουν μυστικά τους εσωτερικούς όρους της συμβατότητάς του.

Αυτή η μεταγλώσσα των συναισθηματικών σημαινομένων θα διατηρηθεί και στον επόμενο στίχο (στ. 8). Η αγάπη για τον πλησίον θα γίνει η δεύτερη αφορμή για αυτή την ευδαιμονία που κατακλύζεται από οδύνη. Το περιεχόμενο της ουσίας του ονείρου έχει διασωθεί και, κατά κάποιο τρόπο, εμπεδωθεί πρακτικά. Και εκείνο που επιτυγχάνεται είναι πως το εξωτερικό γεγονός βαθαίνει αφάνταστα τον ορίζοντα της σημασίας του, καθώς μπορεί να βρει μιαν ανέλπιστα εσωτερική συνάφεια με τον κόσμο του ασυνείδητου.

Η σχέση αυτή του υποκειμένου με το όνειρο επικυρώνεται συστηματικά και, στην πορεία, λαμβάνει τέτοια ένταση, ώστε θα φτάσει να αλλοτριώσει την



διάσταση και τη σημασία της πραγματικότητας, δημιουργώντας, όπως ειπώθηκε, ένα νέο καθεστώς για την αντίληψή της. Το πραγματικό συνυφαίνεται με τον μύθο, το φανταστικό και το ονειρικό, μέσα σε μια ποιητική πράξη που αφανίζει οποιαδήποτε διάκριση μεταξύ τους:

Τελικά τους έκλεισα την πόρτα «τι να την κάνω την πραγματικότητα, τους λέω – εγώ έχω τ' όνειρο»⁷⁶

Δε ζούμε αληθινά παρά μόνο τη νύχτα μέσα στ' όνειρο⁷⁷

κι αυτό το ωραίο όνειρο μας πήγε τόσο μακριά που δεν ξαναβρήκαμε το δρόμο⁷⁸

Αξίζει να σημειωθεί πως για τον Λειβαδίτη το όνειρο (στην μεταφορική του έννοια) και η αρραγής εμπιστοσύνη σε αυτό έχουν μια προϊστορία που συνδέεται με την πρώτη φάση του κοινωνικού οράματος. Φυσικά, στη συνέχεια, το όνειρο αποκτά έναν πιο κυριολεκτικό προσδιορισμό μέσα στον ιδιωτικό βίο και την ποιητική γραφή, για να συνθέσει στη φάση αυτή την πορεία μιας επιλογής που είναι ιδιαίτερα μοναχική και ακραία:

Έτσι από όνειρο σε όνειρο έφτασα κάποτε στη ζωή μου.⁷⁹

Μπορούμε, λοιπόν, να μιλήσουμε για έναν "ονειρικό βίο", με την πλατύτερη έννοιά του, ο οποίος συμπορεύεται με τον ποιητικό και αγωνίζεται να αντικρίσει το πρόσωπο του υποκειμένου του και όχι το μέλλον. Αυτήν ακριβώς τη συνειδητοποίηση για την έλλειψη και την απώλεια του μέλλοντος εκφράζουν συνήθως οι μελαγχολικοί τονισμοί στην ποίηση του Λειβαδίτη.

⁷⁶ Ο.π., "Το όνειρο", σελ. 119.

⁷⁷ Ο.π., "Μικρή Ιλιάδα", σελ. 115.

⁷⁸ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Γράμματα στον υπόνομο", Ποίηση 3: 261.

⁷⁹ Ο.π., "Παραλειπόμενα μιας εποχής", σελ. 265.



Η εξαφάνιση της προοπτικής του αύριο είναι αποτέλεσμα της εσωτερίκευσης του παρόντος, γεγονός που υποβαθμίζει τη φαινομενική δράση και ύπαρξη του υποκειμένου στον εξωτερικό κόσμο τοποθετώντας το στην αφάνεια. Αυτή η ταπεινή εξ ορισμού θέση του, που μεταφράζεται, κατ' ουσία, σε περιφρόνηση απέναντι στην απάτη και την ματαιότητα, είναι ο δικός του επικίνδυνα ανατρεπτικός ηρωισμός, που αφορά τόσο τον ίδιο όσο και τη στεγανή αντίληψη του πραγματικού και των αξιών του:

*Ύστερα τις νύχτες, α, πόσες περιπέτειες μες στ' όνειρο, έτσι που η
ζωή σου γίνεται ασήμαντη (γι' αυτό κι επικίνδυνη)⁸⁰*

Θα υπενθυμίσουμε εδώ κάτι που αναφέρθηκε σε προηγούμενη ενότητα, ότι δηλαδή το ποιητικό σύμπαν του Λειβαδίτη σημαδεύεται από μια μη γραμμική αλληλουχία. Γι' αυτό και ο ήρωάς του, υπακούοντας σ' αυτήν την αρχή, υιοθετεί συμπεριφορές που φτάνουν να υπονομεύουν το ανθρώπινο ένστικτο της αυτοσυντήρησής του. Διεκδικώντας αυτήν την ελευθερία από τα δεσμά και τα τείχη που προσδιορίζονται από τον πολιτισμό, την ιστορία, την κοινωνία, αλλά, κυρίως, από την ίδια την ανθρώπινη ψυχολογία, ανοίγει τα παράθυρα για μια ακραία και εσχατολογική θεώρηση της ζωής. Η μεταφυσική, με την οποία φαίνεται να ξεκινά έναν σοβαρό διάλογο, δεν είναι τόσο ο προορισμός του, όσο μια στάση ενσυνείδητης ευθύνης απέναντι στο γίνεσθαι της ζωής, η ουσία της οποίας διαφεύγει δραματικά. Αυτός ο στόχος προσδιορίζει και τον κοινωνικό χαρακτήρα της ποιητικής του.

Δεν πρέπει να λησμονούμε πως, όποιον δρόμο και αν ακολουθεί ο ποιητής, δεν θα διακόψει ποτέ τους δεσμούς του με αυτό που συμβαίνει γύρω του, σε όποιον βαθμό κι αν ονειρευτεί, σε όποιο βάθος θέασης της ασύνειδης ζωής του κι αν φτάσει. Η συνάφειά του με την πραγματικότητα τον ορίζει από την αρχή ως το τέλος. Εξάλλου, το εσωτερικό του ταξίδι ξεκινά από μια προβληματική που αντλείται από την όλο και πιο ευαίσθητη πρόσληψη της

⁸⁰ Ο τυφλός με τον λύχνο, 1983, "Πρόγευση", Ποίηση 3: 143.



πραγματικότητας. Αυτό αποκαλύπτει και επιβεβαιώνει με σαφήνεια η άλλη, κυρίως, πλευρά των ονείρων, εκείνη του επιύπνου:

Κάθε βράδυ, γύρω απ' τα μεσάνυχτα, έμπαιναν κάποια πρόσωπα στην κάμαρά μου, πρόσωπα που μόλις τα θυμόμουν: άρρωστοι με φλογισμένα μάτια πίσω απ' τα τζάμια των νοσοκομείων, γυναίκες στα κατώφλια με πεσμένες κάλτσες, σύντροφοι νεκροί που άρχισαν κιόλας να λησμονιούνται, παιδιά θλιμμένα που σε κοίταζαν στα χέρια – έμπαιναν, έστηναν γρήγορα γρήγορα τη λαιμητόμο στη μέση της κάμαρας κι άξαφνα, χράπ! Το κεφάλι μου έπεφτε στο καλάθι.

Αυτός ήταν ο ύπνος μου.⁸¹

• *"Η ίδια η πραγματικότητα μας οδηγεί πάντα στην αναζήτηση ενός ενόχου"*⁸² δήλωνε ο Brodsky. Αυτή είναι μια αρχή που διέπει υπόγεια τα ευαίσθητα αισθητήρια της συνείδησης του Λειβαδίτη. Είναι η δική του, κατά κάποιον τρόπο, εκδοχή της δραματικής κατάθεσης του Καρυωτάκη, όταν έγραφε: *"Αισθάνομαι την πραγματικότητα με σωματικό πόνο"*.⁸³

Ο Λειβαδίτης είναι δεμένος με την τραγική εμπειρία της ζωής. Η θέση του ως παρατηρητή εξελίσσεται σε εκείνη του μάρτυρα – με τη διπλή σημασία που έχει ο όρος, του αυτόπτη και εκείνου που οδυνάται και υποφέρει για τις επιλογές του. Με τρόπο που αρμόζει στη δική του ιδιοσυγκρασία αναπτύσσει ένα βαθύτατο αίσθημα ευθύνης, που φτάνει στα όρια της συνενοχής για ό,τι συμβαίνει ή έχει συμβεί. Γι' αυτό και η προσωπική του τραγωδία και το ποιητικό του ταξίδι έχουν μέσα τους την ηθική φύση της τύψης με πολύ ισχυρές υπαρξιακές συνέπειες:

⁸¹ Ο.π., "Ύπνος", σελ. 197.

⁸² Brodsky, J., *Το τραγούδι του εκκρεμούς*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1999, σελ. 77.

⁸³ Καρυωτάκης, Κ. Γ., *Τα πεζά*, φιλολογική επιμέλεια: Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα, Νεφέλη, 1989, σσ. 36-37.



κι εγώ έπρεπε να παραδεχτώ την ενοχή μου για να σώσω ίσως κάτι περισσότερο από μένα ⁸⁴

Οι επιάλτες του δεν είναι τίποτε άλλο από μια μεταγλώττιση της ευαισθησίας με την οποία προσλαμβάνει την αιμοβόρα φύση της πραγματικότητας, ενώ εκείνο που αποκαλύπτουν είναι ο τρόπος και το αίσθημα της δικής του εμπλοκής στα δρώμενα:

Κάθε νύχτα το ίδιο αλλόκοτο όνειρο. Σαν να βγαίνουν μέσ' απ' τους τοίχους, δεν προφταίνεις ν' αμυνθείς, τον πρώτο τον κυνηγάνε στη λεωφόρο, τα τσεκούρια τους δεν τον βρίσκουν κι αντηχούν απαίσια πάνω στην άσφαλο, τότε τον κάρφωσαν με τη ξιφολόγη, κανείς δεν ξέρει πώς βρέθηκε στα χέρια τους, ύστερα κάποιος φάνηκε καβάλα σ' ένα άλογο, «θα 'ναι η ψυχή του», σκέφτηκα, τον άλλον τον πνίγουν μέσα σ' ένα μαγαζί, για να με φοβίσουν, μάλιστα, ανοίγουν λίγο την πόρτα και μου δείχνουν το άψυχο χέρι του, πριν από μένα ήρθε η σειρά του κοριτσιού, «μείνε εκεί κοντά στον κόσμο, του λέω – ίσως φοβηθούν», σχεδόν παιδί κι όμως δεν το λυτούνται, «δεν υπάρχει κανείς εδώ, φωνάζω, μας σκοτώνουν», κι άξαφνα βρίσκονται δίπλα μου, βάζω τρομαγμένος τις φωνές «βοήθεια» και ξυπνάω λουσμένος στον ιδρώτα.

Αν όμως μια νύχτα δεν μπορέσω να ξυπνήσω την κατάλληλη στιγμή; ⁸⁵

και το πρωί ξυπνάω συνήθως νωρίς – ακριβώς την ώρα που ανεβαίνω στη λαιμητόμο ⁸⁶

⁸⁴ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Οι σάλπιγγες της αποκαλύψεως", Ποίηση 3: 218.

⁸⁵ Ο τυφλός με τον λύχνο, 1983, "Το όνειρο", Ποίηση 3: 122.

⁸⁶ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Νυχτερινά Πρόνομια", Ποίηση 3: 242-243.



Ο Λειβαδίτης μπαίνει πάντοτε στο επικίνδυνο παιχνίδι της συναίσθησης, και αυτό σημαίνει πως πρέπει να βρει ένα μέσο, ώστε να αποκτήσει την εμπειρία του θύματος και να μην ταυτιστεί με τον επιζώντα ή τον θεατή. Το όνειρο δίνει ένα δρόμο. Όσο κι αν βγαίνει από τα συμβατικά όρια της λογικής, αυτό είναι το άνοιγμά του προς τον άλλον και αυτές είναι οι διαστάσεις της ατομικής εξαφάνισης, προκειμένου η ζωή του ενός να γεμίζει από τα πρόσωπα και τη μοίρα των συνανθρώπων του σε μια εσωτερική πορεία συνάντησης. Στο σημείο αυτό συνίσταται και η κοινωνική προοπτική που διαμορφώνεται μέσα στην ποιητική γραφή του Λειβαδίτη. Το άνοιγμα προς τον άλλον δεν παράγεται από κάποια ιδεολογική θέση, είναι αποτέλεσμα της εσωτερικής πορείας προς την αυτογνωσία, της εκτίμησης της ζωής ως απόλυτης αξίας, της αναζήτησης ενός προορισμού που να ξεπερνά το πεπερασμένο, ακόμη κι όταν η ήττα είναι βέβαιη.

Γι' αυτό και ο ποιητής συναναστρέφεται πολύ έντονα με το αίσθημα της θνητότητάς του. Σχετίζεται μαζί του, καταρρέει, συμφιλιώνεται, όμως, πάνω από όλα, το κατακτά ως ένα σημείο στο μέλλον από το οποίο βλέπει καλύτερα το παρελθόν και το παρόν. Η διαχείριση της θνητότητάς του του παρέχει ένα αυθεντικό μέτρο για τη ζωή και, δίχως άλλο, τη σοφία εκείνων των ανελέητων επιγνώσεων που κάνουν τον άνθρωπο πιο ισχυρό από την ανάγκη της επιβίωσής του:

*κι ο ύπνος ξέρει περισσότερα απ' τους αυτόχειρες*⁸⁷

*Και το πρωί, ξεκούραστος και δρο-
σερός, διπλώνω το σεντόνι μου
όπως μετά από μια εκτέλεση.*⁸⁸

⁸⁷ Ο διάβολος με το κηροπήγιο, 1975, Ποίηση 2: 190.

⁸⁸ Εγχειρίδιο Ευθανασίας, 1979, "Ηρεμία", Ποίηση 3: 64.



Με τον τρόπο αυτό οργανώνεται το διπλό τοπίο της ονειρικής εμπειρίας, της οδύνης και της ομορφιάς της σε ένα σύμπλεγμα αντιφατικό και, ταυτόχρονα, αναγκαίο:

*Γι' αυτό σου λέω, μην κοιμάσαι: είναι επικίνδυνο. Μην ξυπνάς:
θα μετανιώσεις.⁸⁹*

—

Το όνειρο έχει να κάνει πάντοτε με μια παράξενη διαχείριση της απουσίας, με μια σχέση αφής μαζί της, που, συχνά, είναι πολύ πιο αισθητή από οποιαδήποτε παρουσία. Η ποιητική του Λειβαδίτη αντανακλά σε μεγάλο βαθμό τη δομή και την αποσπασματικότητα του ονείρου, τα λογικά χάσματα, τις ανακολουθίες, τις επαναφορές, τις φαινομενικές ασυνέχειες, ενώ ο χρόνος οδηγείται σε μια σύντηξη των διαστάσεών του. Αυτό όμως δεν πρέπει να αποτελεί πρόβλημα. *“Τα χαοτικά συναθροίσματα των νυχτερινών μας φαντασιώσεων έχουν μια σημασία και μας μεταδίδουν μια γνώση. Όπως ένα κρυπτογραφημένο γράμμα η ονειρική εγγραφή, όταν εξετασθεί εξονυχιστικά, παύει να δίνει την εντύπωση της μωρολογίας και παίρνει την όψη ενός σοβαρού, κατανοητού μηνύματος. Ή, για να παραλλάξουμε ελαφρά την εικόνα, μπορούμε να πούμε ότι, όπως ένα παλίμψηστο, το όνειρο αφήνει να φανούν κάτω από τους χωρίς αξία χαρακτήρες ίχνη μιας παλαιάς και πολύτιμης επικοινωνίας.”⁹⁰*

Το παρελθόν μπορεί να γίνει τόσο άμεσα παρόν μέσα από τη λειτουργία της μνήμης και την ανάπτυξη των συναισθηματικών σημαινομένων, ώστε το κάθε τι εμφανίζεται με ένα ειδικό βάρος σε επίπεδο συγχρονίας. Ο Λειβαδίτης, ως δημιουργός, θα παραδοθεί πολλές φορές σε αυτήν την ονειρική μέθη, σε αυτόν τον ίλιγγο από εικόνες, πρόσωπα, διαλόγους, μορφές, φαντασίες,

⁸⁹ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, “Πείρα αιώνων”, Ποίηση 3: 309.

⁹⁰ Βλ. Sully, J., “The dream as a Revelation”, *Fortnightly Rev.*, αρ. 53, 1983, σελ. 364.



ασύνειδους και συνειδητούς συνειρμούς, σε όλα αυτά που αναζητούν τελικά ερμηνεία, ανακάλυψη της λογικής τους σύνδεσης, άρση του παραλόγου τους.

Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως ένα όνειρο κρύβει συχνά την ουσία του στο ψυχικό συναίσθημα που παράγει, στους ψυχικούς μηχανισμούς που το ξεδιπλώνουν μέσα στον φορέα / αφηγητή του και έπειτα μέσα στον αναγνώστη, στα αίτια που γεννούν τελικά το συναισθηματικό σημαινόμενό του.

Η ίδια η ποιητική γραφή του Λειβαδίτη –οι απόψεις του για τις δυνατότητες επικοινωνίας του γλωσσικού κώδικα είναι ενδεικτικές–, οδηγεί τον αναγνώστη σε μια εξοικείωση με τις προθέσεις, θα λέγαμε, ενός ισχυρού πραγματιστή, όπως αυτόν τον εννοεί ο R. Rotry στο έργο του “Οι συνέπειες του πραγματισμού”.⁹¹ Ο Eco, στην κριτική που του ασκεί, σημειώνει χαρακτηριστικά πως ο τύπος αυτός του αναγνώστη “χρησιμοποιεί ένα κείμενο για να βρει κάτι που βρίσκεται έξω από το κείμενο, κάτι πιο «πραγματικό» από το ίδιο το κείμενο, δηλαδή τους μηχανισμούς της σημασιοδοτικής του αλυσίδας”.⁹²

στ. Οι δημιουργικές προσλήψεις του χριστιανικού μύθου

Ο ποιητής παρουσιάζεται εξοικειωμένος με ορισμένα βασικά στοιχεία της χριστιανικής παράδοσης του νεοελληνικού πολιτισμού. Ο χριστιανικός μύθος χρησιμοποιείται δημιουργικά και αναπτύσσεται με διάφορους τρόπους μέσα στην εξέλιξη της ποιητικής μυθολογίας. Για ένα αρκετά σημαντικό διάστημα, χρησιμοποιείται για να επιτευχθεί η ταύτιση του *μάρτυρα-χριστιανού* με την πορεία και τη μοίρα του *κοινωνικού οραματιστή*. Μέσα από την εικόνα της ρεαλιστικής του πραγμάτωσης με τη θυσία των κοινωνικών αγωνιστών, παρουσιάζεται ως ένας ηθικός κώδικας αρχών, συμβατός με το κοινωνικό όραμα και τις αξίες του αριστερού χώρου. Ο χριστιανικός μύθος χρησιμοποιείται

⁹¹ Rotry, Richard, *Consequences of Pragmatism: essays 1972-1980*, Brighton, Harvester, 1982.

⁹² Eco, U., *Τα όρια της ερμηνείας*, Αθήνα, Γνώση, 1993, σελ. 43.



ως μοντέλο κοινωνικού αγώνα και λειτουργεί μέσα από τις αναλογίες του ως δούρειος ίππος για τις κατεστημένες αντιλήψεις.

Η ταύτιση του *μάρτυρα-χριστιανού* με τον *κοινωνικό οραματιστή* βασίζεται σε ιστορικές και ηθικές αντιστοιχίες. Η περίοδος της αντίστασης με το διπλό αίτημα της απελευθέρωσης και της κοινωνικής δικαιοσύνης, και εκείνη του στρατοπέδου με το σωματικό μαρτύριο, την ψυχική εξουθένωση και τη θυσία της ζωής στο βωμό των ιδανικών, προσφέρουν ικανούς παραλληλισμούς και προσδίδουν στη χρήση του χριστιανικού μύθου έναν σαφή κοινωνικό και γήινο προσανατολισμό.

“Παιδιά, μας φοβίζαν με την Κόλαση. Φωτιές κάτω από τα μεγάλα καζάνια, οι ανυπάκουοι κρεμασμένοι απ’ τα’ αυτιά, οι ψεύτες με τρυπημένες γλώσσες – κάθε φορά που λέγαμε κάποιο μικροπέμα ένας πόνος εκεί στην άκρη της μικρής παιδικής γλώσσας. Ύστερα μεγαλώσαμε. /.../ Αρχίσαμε να καταλαβαίνουμε πως η Κόλαση έχει πολύ περισσότερες σχέσεις με τη ζωή παρά με το υπερπέραν.”

Οι παραπάνω επισημάνσεις του Λειβαδίτη δημοσιεύονται το 1963 σε ένα άρθρο του με τίτλο *“Προσκυνούμεν σου τα Πάθη ...”*, στο οποίο παρουσιάζει γράμματα στενών συγγενικών προσώπων σε φυλακισμένους συντρόφους.⁹³ Τα ευαγγελικά αποσπάσματα που χρησιμοποιεί ο ποιητής ως τίτλους για θεματικές ενότητες της παρουσίασης των γραμμάτων, είναι χαρακτηριστικά.⁹⁴

⁹³ Τάσος Λειβαδίτης, *“«Προσκυνούμεν σου τα πάθη ...»*, γράμματα σε φυλακισμένους παρουσιασμένα από τον Τάσο Λειβαδίτη”, *Επιθεώρηση Τέχνης*, αρ. 105, 1963, σσ. 265-284.

⁹⁴ Αναφέρουμε ορισμένους χαρακτηριστικούς τίτλους που επιλέγει ο ποιητής: *“Και ανόμοις κριταίς σε τον δίκαιον κριτήν παραδίδωσι”*, *“Τίνα θέλετε απολύσω υμίν· Βαρραβάν ή Ιησούν”*, *“Και πλέξαντες στέφανον εξ ακανθών επέθηκαν αυτού τη κεφαλή”*, *“Πάτερ, ει δυνατόν παρελθέτω απ’ εμού το ποτήριον τούτο”*, *“Πλην ουχ ως εγώ θέλω, αλλ’ ως συ”*, *“Και έσονται εις σάρκαν μίαν”*, *“Τότε Πέτρος ήρξατο καταναθεματίζειν και ομνύειν, ότι ουκ είδα τον άνθρωπον και ευθέως αλέκτωρ εφώνησε... Και εξελθών έξω έκλαυσε πικρώς”*, *“Ουκ αφήσω υμάς ορφανούς· έρχομαι προς υμάς... εν τω κόσμω θλίψιν έξετε αλλά θαρσεείτε· εγώ νενίκηκα τον κόσμον”*.



Ο συγκεκριμένος αυτός τρόπος ανάγνωσης του χριστιανικού "μύθου" είναι κοινός τόπος πολλών μεταπολεμικών ποιητών (ενδεικτικά αναφέρουμε τον Γ. Ρίτσο, τον Άρη Αλεξάνδρου και τον Νικ. Βρεττάκο). Ο μύθος αυτός δεν ανήκει στη "γλώσσα" του ποιητή. Λειτουργεί, συχνά, στο πλαίσιο μιας "υβριδιακής κατασκευής"⁹⁵ που σαρκάζει με λεπτές αποχρώσεις το αντιφατικό φαινόμενο της μεταπολεμικής εμπειρίας του τόπου μας, τον αριστερό, δηλαδή, που επαναστατεί και θυσιάζεται για να υπερασπίσει πανανθρώπινα ιδανικά, και τον χριστιανό που με ένα υποκριτικό προσωπίδιο διαστρεβλώνει το ιδανικό της αγάπης (βλ. "Καντάτα"). Ο σαρκασμός γεννιέται μέσα από αυτή την αντιφατική ανακολουθία, κατά την οποία οι επιλογές και τα οράματα των αριστερών (που στερούνται μεταφυσικής και θρησκευτικής πίστης), εμφανίζονται πιο συμβατά με την χριστιανική αγάπη.

Σε μια δεύτερη φάση, που χρονολογικά θεωρούμε ότι φτάνει μέχρι και το '64⁹⁶, ο χριστιανικός μύθος προσφέρει αναλογικά μοτίβα που αφενός δίνουν λαβές για έξοδο από την απελπισία⁹⁷, αφετέρου απεικονίζουν με ενάργεια την ψυχική αγωνία των διαψεύσεων και το βάθος ενός πολύ πιο εσωτερικού μαρτυρίου⁹⁸. Παρουσιάζεται, λοιπόν, και πάλι προσγειωμένος σε ανιστοιχίες

⁹⁵ "Χαρακτηρίζουμε υβριδιακή κατασκευή μια διατύπωση που, σύμφωνα με τις γραμματικές (συντακτικές) και συνθεσιακές της ενδείξεις, ανήκει μόνο στον ομιλούντα, όπου όμως συγχέονται, στην πραγματικότητα, δύο διατυπώσεις, δύο τρόποι του λέγειν, δύο ύφη, δύο "γλώσσες", δύο σημασιοδοτικές και κοινωνιολογικές προοπτικές. /.../ Συχνά επίσης, ένας ίδιος λόγος ανήκει ταυτόχρονα σε δύο γλώσσες, δύο προοπτικές που διασταυρώνονται μεταξύ τους στην υβριδιακή αυτή δομή." Βλ. Bakhtin, M., *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, μτφρ.: Γιώργος Σπανός, Αθήνα, Πλέθρον, 1980, σσ. 162-163 και γενικότερα το κεφάλαιο: "Ο Πολυγλωσσισμός στο μυθιστόρημα" σσ. 158-196.

⁹⁶ Η συλλογή "Ποιήματα 1958-1964" είναι το όριο που μπορούμε να θέσουμε.

⁹⁷ Όπως π.χ. ο "κόκος του σίτου" που θάβεται προκειμένου να φέρει πολλαπλάσιους νέους καρπούς (Ιωάν. ιβ' 24).

⁹⁸ Ας θυμηθούμε το μοτίβο της "Αποκαθήλωσης" (βλ. *Ποιήματα 1958-1964*, 1978, "Ιστορία αλά Όφφμαν", Ποίηση 1: 422).



της ανθρώπινης εμπειρίας, τόσο σε κοινωνικό επίπεδο όσο και σε αυτό της εσωτερικής περιπέτειας, χάνοντας τη μεταφυσική του.

Μια πιο λεπτή αλλαγή, σημαντική ωστόσο στον τρόπο διαχείρισής του, παρατηρείται το 1966 με τους *"Τελευταίους"* και ολοκληρώνεται μετά το 1972. Στη νέα αυτή φάση, ο αφηγητής αποκτά μια βαθύτερη σχέση και συνάφεια όχι με το σύνολο, αλλά με συγκεκριμένα σημεία που εκφράζουν ένα γενικό στίγμα της χριστιανικής αντίληψης για τους πιο έσχατους, ανεξιχνίαστους και ανερμήνευτους προορισμούς της ανθρώπινης ύπαρξης⁹⁹.

Υπάρχει, λοιπόν, μια προσωπική αντίληψη δημιουργικής σύνθεσης και πρόσληψης του χριστιανικού μύθου. Ο ποιητής τώρα δεν φαίνεται να *"συγχέει δύο διατυπώσεις, δύο τρόπους του λέγειν, δύο ύφη, /.../ δύο σημασιοδοτικές και κοινωνιολογικές προοπτικές"*¹⁰⁰, όπως προηγουμένως. Ο λόγος του αφηγητή παρουσιάζεται ακέραια δικός του και, μάλιστα, βαθιά ιδιωτικός. Η νέα προσέγγιση είναι ανυπάκουη και ενάντια σε οποιαδήποτε "πρότυπα" που θα την ταύτιζαν με τυπικά σχήματα· παρουσιάζεται προσωπική, αιρετική και, ταυτόχρονα, βουβά σπαρακτική και ακραία.

Εξάλλου, έχουμε εντοπίσει μια σημαντική προπαιδεία του Λειβαδίτη για τη σωτήρια λειτουργία των διαψεύσεων και των ματαιώσεων τόσο στην κοινωνική, όσο και στην ιδιωτική ζωή¹⁰¹ που σταδιακά ωριμάζει και ενηλικιώνεται. Ο

⁹⁹ Ο Αλέξ. Αργυρίου θέτει ένα εύστοχο ερώτημα και δίνει επίσης μια ικανή απάντηση: "Το "σύμπαν" του Λειβαδίτη για το οποίο μιλώ, είναι μήπως εντεύθεν ή εκείθεν της μεταφυσικής; Και τα χριστιανικά μοτίβα αποτελούν απλά σύμβολα που παραπέμπουν σε μια "ηθική" η οποία τίθεται υπεράνω της συγκεκριμένης πίστης που εκπορεύεται εκ του "πατρός" κ.λπ.; Δεν θα δώσω δική μου απάντηση. Ο καθένας ας την δώσει για λογαριασμό του". Βλ. Αργυρίου, Αλέξ., "Ποιητικές συμπεριφορές του Τάσου Λειβαδίτη σαράντα αδιάλειπτα χρόνια", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 721-735.

¹⁰⁰ Βλ. Bakhtin, M., *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, σελ. 163.

¹⁰¹ Βλ. το σχετικό υποκεφάλαιο της παρούσας μελέτης "Η ζωή ως τεκμήριο αισιοδοξίας και οι βασικές εσωτερικές μεταστοιχειώσεις".



ποιητής κάνει τώρα εκτεταμένη χρήση της έννοιας “ταπείνωση”, για να εκφράσει τις ψυχολογικές διεργασίες που ενεργοποιούνται μέσα από τις εμπειρίες αυτές. Τέτοιες επώδυνες δοκιμασίες φέρνουν τον ήρωά του αντιμέτωπο με επιγνώσεις που καθίστανται αναπόδραστα πεπρωμένα μιας βαθύτερης εσωτερικής ζωής, διαλύουν ακαριαία τη γοητευτική ευδαιμονία του φαίνεσθαι και τον εισάγουν σε έναν αγώνα διερεύνησης για την αλήθεια που ως ύπαρξη εκπροσωπεί:

*Να σε καρφώσουν στο σταυρό ή να σταυρωθείς πάνω σ' αυτό το
τίποτα που υπήρξες είναι ο ίδιος δρόμος, έρημος κι ακατανόητος,
ανάμεσα στα λιγοστά δέντρα και τη νύχτα που κατεβαίνει.¹⁰²*

*όμως στην ταπείνωση υπάρχει κάτι τόσο ωραίο σαν εκείνη η ώρα
να διαβαίνει ο Θεός κι αλήθεια γιατί τα ωραιότερα πράγματα μ'
εμπόδισαν πάντα να ζήσω;¹⁰³*

Υπάρχουν, επομένως, πέρα από τις αναμφισβήτητες διαφορές στον τύπο και, ενδεχομένως, στην ουσία, ορισμένα σοβαρά κοινά ερείσματα και αναλογίες με αυτό το γενικότερο πνεύμα “χριστιανικής” σκέψης που διαχέεται ευρύτερα στον κοινωνικό χώρο ως πολιτισμική αξία. Το μονοπάτι που επιλέγει να πάρει η συνείδηση του ήρωα, είναι ένας δρόμος που επιζητεί την ακατάσχετη υπαρξιακή βυθοσκόπηση. Το απόλυτο και η ένταση του αιτήματος αυτού συνεπάγονται μια σαφή “έξοδο” από την τρέχουσα αντίληψη για το πού πραγματώνεται η ζωή, το νόημα και τη σημασία της.

Ο ήρωας έρχεται σε δυναμική ρήξη με ό,τι θα ονομάζαμε κοινωνικό, ψυχολογικό και βιολογικό, ακόμη, ένστικτο αυτοσυντήρησης, αποδεικνύοντας, ουσιαστικά, το βαθμό της διαφορετικότητας που διαθέτει η δική του αντίληψη για τη ζωή. Η σύγκρουσή του με τις νομοθετημένες συμβατικότητες για τη

¹⁰² Νυχτερινός Επισκέπτης, 1972, “Μετά Χριστόν”, Ποίηση 2: 31.

¹⁰³ Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα, 1987, “Ο συγκάτοικος του Ιωάννη”, Ποίηση 3: 358.



σημασία της "ευδαιμονίας" και με την καθιερωμένη ανθρώπινη συμπεριφορά για την επίτευξή της, είναι τόσο ισχυρή, που πραγματικά προκαλεί:

*Κλαυτός που θέλει να ζήσει αληθινά, πολύ τον βοηθάει να 'ναι
απ' την αρχή ξεγραμμένος.*¹⁰⁴

Ωστόσο, η λογική που υποστηρίζει όλο αυτό το ποιητικό σύστημα και, κυρίως, ο ακραίος της χαρακτήρας αποκτούν μια πιο κατανοητή φόρμα, όταν κανείς συνυπολογίσει την τυπολογία της στωικής αντίληψης για την ευδαιμονία, με την οποία ο Λειβαδίτης έχει σαφείς δεσμούς. Εξάλλου, η απώλεια και η συνειδητοποίησή της αποτελούν βασικές προϋποθέσεις για να αποκτήσει η συνείδηση την αναγκαία απόσταση από την ύπαρξη και την απαραίτητη θέση μέσα στο οπτικό πεδίο της ενδοσκόπησης. Μέσα από την κίνηση αυτή μπορεί να διεκδικήσει την αυτογνωσία, μια μετωνυμία του υπαρξιακού βάθους η οποία καταλήγει να αποτελεί ένα άλλο μέτρο ζωής.

Η συντριβή του ήρωα μπροστά στο μηδενικό έρεισμα αυτοεπιβεβαίωσης, είναι ό,τι γεννά την ελευθερία για τους εσωτερικούς ορίζοντες που διανοίγονται. Ο Λειβαδίτης στρέφει την κατεύθυνση της δράσης του προς τα μέσα, διατηρώντας αμείωτη την ένταση και τον τελεσίδικο χαρακτήρα του ιδανισμού του:

*γιατί εγώ, άθλιοι, δεν ήρθα εδώ για να παίξω, αλλά να πονέσω
και να χαθώ*¹⁰⁵

Οι στίχοι αυτοί αποτυπώνουν, όσο πιο ανάγλυφα γίνεται, τον τρόπο με τον οποίο ο ποιητής διαμαρτύρεται για το χαμένο νόημα του κόσμου, όταν κανείς αναζητά πλέον μέσα σ' αυτόν όχι την "ευτυχία" αλλά τον απόλυτο προορισμό

¹⁰⁴ *Εγχειρίδιο Ευθανασίας*, 1979, "Οι κίτρινες κλωστές", Ποίηση 3: 75.

¹⁰⁵ *Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου*, 1990, "Ταξίδια", σελ. 29.



του. Την ίδια, όμως, στιγμή πριμοδοτούν μια λύση και καθιερώνουν μια αποκατάσταση:

*πήγα και ξαναχτύπησα την πόρτα, "μα επιτέλους, τι θέλετε;" μου λένε, "να ξεχάσω, τους λέω – αλλά δεν μπορώ", γιατί η ευτυχία, φίλοι μου, είναι ζήτημα δευτερεύον κι ένας τρελός είναι κι αυτός ευπρόσδεκτος μόνο όταν χάνει*¹⁰⁶

Ο ήρωας διεκδικεί, μέσα από την κατάλυση οποιωνδήποτε ορίων, την αυθεντική εμπειρία της ζωής. Γι' αυτό και ο λόγος του, ξεπερνώντας την απελπισία από την οποία εμφορείται, διεκδικεί μια μετάθεση σε εκείνο που συμβαίνει πέρα και μετά από αυτόν τον χαμό:

–Κύριε, βοήθησέ με, του λέω, χάνομαι.

*–Μα αυτή είναι η βοήθειά μου – να χαθείς ...*¹⁰⁷

«Μα πώς περπατάς επί των κυμάτων;» ρώτησα.

*«Έχασα το δρόμο» μου λέει.*¹⁰⁸

Ο θεός παρουσιάζεται οικείος και εξανθρωπισμένος, ως ένας συνοδοιπόρος, πιο έμπειρος, βέβαια, μα –κυρίως– συμμετοχος στη μοίρα του κόσμου.¹⁰⁹ Το "θαύμα" δεν κρύβει τίποτε το υπερβατικό, είναι απλά η "φυσική" συνέπεια μιας συμπεριφοράς που ξεπερνά τη "ζωή" μέσα στην ολοκληρωτική διεκδίκησή της. Γι' αυτό και οι απαντήσεις που δίνονται είναι κρίσιμες. Η

¹⁰⁶ Ανακάλυψη, 1978, "Ασκοποί πυροβολισμοί", Ποίηση 2: 342.

¹⁰⁷ Εγχειρίδιο Ευθανασίας, 1979, "Κι εγώ χρειάζομαι τη βοήθεια του Θεού", Ποίηση 3:26

¹⁰⁸ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Απάντηση", Ποίηση 3: 300

¹⁰⁹ Η αίσθηση του θεού ως φίλου μέσα στο ποιητικό σύμπαν του Λειβαδίτη κατοχυρώνεται από το ότι και αυτός, ως άνθρωπος, κατέθεσε τη ζωή του χωρίς το όραμα και οι εντολές του να έχουν βρει ευρύτερα στοιχειώδη εφαρμογή στον χριστιανικό κόσμο τόσων αιώνων.



απώλεια και η ταπείνωση θα εξακοντίσουν τον ήρωα σε μια εποπτική θέση απέναντι στην κάθε λογής ματαιότητα που διατρέχει τη ζωή. Ενσταλάζουν μέσα του μία σοφία με άλλους ορίζοντες και άλλες δυνατότητες, πέρα από νόμους, δεσμεύσεις, ένστικτα και νομοτέλειες. Στο δρόμο αυτής της υπαρξιακής λύτρωσης δεν υπάρχουν σύνορα, αφού η αποδοχή του αφανισμού και της συντριβής του διατήρησε μέσα του μοναχά ό,τι το αποκλειστικά πανανθρώπινο:

*μόνον οι ταπεινοί συναντούν στο δρόμο
τους νεκρούς, έχοντας τη χάρη ν' αγνοούν τη ματαιότητα*¹¹⁰

καθώς γνωρίζουν

*το μυστήριο του να μην είσαι κανείς...*¹¹¹

Μέσα από την επώδυνη αυτή εμπειρία, η ταπείνωση γίνεται η ακατανόητη γλώσσα ενός ολόκληρου κόσμου, που ξεγελά με τις αντιστροφές του και διεκδικεί μια ανακούφιση χωρίς όνομα:

*Και κάθε φορά που με ταπεινώνουν, νιώθω μίαν ανείπωτη
αγαλλίαση που τους ξεγέλασα – γιατί εγώ είμαι καλά προφυλαγ-
μένος στο πατρικό σπίτι, πίσω απ' τον κομό, εκεί που κρυβόμαστε
για να κλάψουμε
χωρίς ποτέ να μάθουμε γιατί κλαίμε.*¹¹²

*ώσπου, ήσυχα και μεθοδικά, χρησιμοποιώντας την πανουργία το-
σων αιώνων
γονάπισα. Κι άσε τους άλλους να σκοντάφτουν πάνω στα έπιπλα*¹¹³

¹¹⁰ Νυχτερινός Επισκέπτης 1972, "Φίλεργος", Ποίηση 2: 93.

¹¹¹ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Η εξομολόγηση", Ποίηση 3: 278

¹¹² Εγχειρίδιο Ευθανασίας, 1979, "Εκτός βολής", Ποίηση 3: 29.

¹¹³ Ανακάλυψη, 1978, "Επίπλωση", Ποίηση 2: 259.



Η έννοια του “γονατίζω” δεν συνδέεται εδώ με την ενδοτικότητα, την ήττα και την υποτέλεια, αλλά με τη δυνατότητα κατανόησης και την ελευθερία που συνεπάγεται η ταπείνωση ως υπαρξιακό γεγονός. Είναι ανάγκη να διευκρινίσουμε πως τον ήρωα δεν τον απασχολεί το ζήτημα μιας “ηθικής νίκης”.¹¹⁴ Ο εσωτερικός προσανατολισμός της ζωής του ξεπερνά ακόμη και αυτήν την πρόθεση, ή την αναβαθμίζει μέσα από την ίδια την κατάρρευσή της. Εκείνο στο οποίο φαίνεται να είναι ολοκληρωτικά δοσμένος, είναι ό,τι κατοχυρώνει τη διαδικασία βύθισης στα πιο ανεξιχνίαστα μυστήρια της ανθρώπινης υπόστασης, τα οποία, χωρίς να είναι μεταφυσικά, φωτίζουν ένα απόκοσμο μονοπάτι υπαρξιακής εμπειρίας της ζωής και της γνώσης:

εκείνος

*έριχνε το καπέλο του στο πάτωμα κι εγώ έσκυβα και το σήκωνα –
δεν ήξερε πως αυτή την ώρα εγώ μάθαινα τη ζωή¹¹⁵*

*και καμιά φορά η μητέρα με ρωτούσε δακρυ-
σμένη «γιατί σ' αρέσει να ταπεινώνεσαι;» «θέλω να καταλά-
βω, μητέρα».¹¹⁶*

*γιατί η ταπείνωση, φίλοι μου, είναι μια θεία επιστροφή, από πού;
πού να ξέρω, κι ύστερα σου λένε: φτωχός, ενώ έχεις θησαυρίσει
από τόσες προειδοποιήσεις¹¹⁷*

¹¹⁴ Κάτι που π.χ. ισχύει στην “Καντάτα”. Με την τρέχουσα έννοια της ηθικής νίκης δε συμφωνεί και η ίδια η τυπολογία που αποκαλύπτει σιγά-σιγά ο ήρωας για τις σκοτεινές πτυχές του εαυτού του και η οποία εμφανίζεται ήδη από τη συλλογή “Ποίηση 58-64”.

¹¹⁵ Ανακάλυψη, 1978, “Από τις εξομολογήσεις του Ματθία Χ.”, Ποίηση 2: 297.

¹¹⁶ Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα, 1987, “Ίνα πληρωθή το ρηθέν...”, Ποίηση 3: 371.

¹¹⁷ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, “Το τέλος μιας αξέχαστης ιστορίας” Ποίηση 3: 339.



Το περιεχόμενο αυτής της "μαθητείας" και των "προειδοποιήσεων" ταυτίζεται αβίαστα με τη "σωτηρία" που επιδιώκει ο ήρωας μέσα στους ορίζοντες του συνειδησιακού του αυτοπροσδιορισμού, αλλά και της ψυχικής ανακούφισης που αυτός ανεξήγητα γεννά:

*κι αυτή η μυστική εύνοια που σου χαρίζεται όταν σ' έχουν όλοι
εγκαταλείψει ¹¹⁸*

*κι αυτή η αλλόκοτη ευδαιμονία που νιώθεις καμιά φορά, ακόμα κι
όταν όλα γύρω σου έχουν γίνει στάχτη – ίσως αυτό είναι ο
Θεός ¹¹⁹*

Ο μαρτυρικός του κόσμος δεν σταματά στην αυτογνωσία, την αυτοαναίρεση ή την αποδοχή της πλήγματος που κάθε φορά υφίσταται. Προχωρά σημαντικά βήματα πιο πέρα, στην επικίνδυνη πρόθεση αυτομίσους, όταν η επιθυμία για αυτή τη θέση του παρατηρητή απέναντι στη ζωή και τον εαυτό του τον κυριεύει καθολικά. Μα, την ίδια στιγμή, δεν λησμονεί να εκφράσει ένα ανθρώπινο παράπονο για ό,τι εγκαταλείπει:

*αλλά, Κύριε, γιατί μισώ τον εαυτό μου;
τι ξέχασα; ή τι δεν έπρεπε να θυμηθώ; ¹²⁰*

Συχνά, στο ποιητικό σύμπαν του Λειβαδίτη τα πράγματα υπηρετούν μια διπλή θητεία, έχουν μια σύνθετη και αντιφατική όψη, απεικονίζοντας την πολυπλοκότητα της ανθρώπινης συνείδησης που αυτοανακαλύπτεται, καθώς

¹¹⁸ Ο.π., "Το φευγαλέο καμπαναριό", σελ. 248.

¹¹⁹ Ο.π., σελ. 247.

¹²⁰ Ανακάλυψη, 1978, "Άσκοποι πυροβολισμοί", Ποίηση 2: 342.



και τη διαλεκτική που τη διέπει: "η γύμνια δεν είναι ντροπή, η γύμνια γεννιέται απ' την αντίθεση".¹²¹

Στο απόσπασμα που παραθέσαμε πιο πάνω εντοπίζονται ουσιαστικές μεταλλαγές στη σχέση της συνείδησης με τον εαυτό της. Ας θυμηθούμε ορισμένους στίχους από την "Καντάτα" που είναι δηλωτικοί για το θέμα που θίγουμε: "Κι η αυτοταπείνωση, το ίδιο, όπως κι ο εγωισμός, / είναι κι αυτός ένας απελπισμένος τρόπος / να υπάρξεις", όπως, εξάλλου, και κάποιοι άλλοι στίχοι από το ποίημα "Τέχνη": "ντρόπιασα τ' όνομά μου / για να μη μείνει ούτε κηλίδα εγωισμού απάνω μου — / κι ήταν ο πιο φρικτός εγωισμός". Ό,τι λοιπόν στα πρώτα στάδια παρουσιάζεται ως έκρηξη απελπισίας με εγωιστικά ερείσματα και γίνεται μανία αυτοκαταστροφής, υποχωρεί πλέον δραστικά και μεταλλάσσεται χωρίς υποτροπές. Οι τραγικές εσωτερικές μαρτυρίες, οι φωτισμοί του ψεύδους μέσα στις συστατικές δομές του ψυχικού κόσμου, η αυτό-εξαπάτηση, η θέα της προσωπικής πτώσης, ο εμπαιγμός του ανθρώπου από τον εαυτό του και η τραγική ειρωνεία που δοκιμάζει, είναι οι ακρογωνιαίοι λίθοι μιας ποιητικής σκληρής και γενναίας. Ωστόσο, σιγά-σιγά, το σήμα της γνώσης οδηγεί τη συνείδηση σε μια μαθητεία ήρεμης αποδοχής, που αναδεικνύει στο βάθος το φως μιας αντεστραμμένης ζωής. Έτσι, όταν μιλάμε για αυτομίσος, εννοούμε πλέον την ώριμη στάση, που δεν υπολογίζει τον πόνο μπροστά στην εξακρίβωση του αληθινού προσώπου και στην επίγνωση για την εξαπάτηση της ζωής. Ίσως, μάλιστα, είναι και κάτι περισσότερο, ένας δρόμος έκφρασης μιας εξαιρετικά υψηλής αυτοθυσίας:

*Κι αφού ζητάτε το διασυρμό μου, θα το κάνω μόνος μου – κι ίσως
γι' αυτό η νύχτα έχει τόση νοσταλγία*¹²²

¹²¹ Ντοστογιέφσκι, Φ., *Αδελφοί Καραμαζώφ*, μτφρ.: Αθηνά Σαραντίδου, Αθήνα, Δερέμα, σσ. 598-599.

¹²² *Ανακάλυψη*, 1978, "Η μονολεκτική διαθήκη", Ποίηση 2: 361.



γιατί εγώ

δεν έχω καμιά άλλη έγνοια – μόνο φροντίζω να τυραννιέμαι.

*Κι όταν άρχισαν όλοι να γελάνε μαζί μου “δόςτα σοι ο Θεός”, είπα
μέσα μου – εμένα εκπληρώθηκε ο προορισμός μου ¹²³*

*Άλλοτε πάλι διαλέγω μια πόρτα και στέκομαι με τις ώρες απέξω
αλλά τι να 'κανα που υπήρξα πάντα εχθρός του εαυτού μου ¹²⁴*

Οι ποιοτικές αυτές διαφορές που προσδιορίζουν την κίνηση προς την “αυτοκαταστροφική” θυσία, είναι ένα βασικό μέτρο που ο μελετητής οφείλει να λαμβάνει υπόψη του, προκειμένου να κατανοήσει το σήμα της απώλειας, όπως αυτό καταγράφεται στο έργο του Λειβαδίτη.

Το λυρικό υποκείμενο είναι ένας ήρωας με μοναδική μέριμνα την εναγώνια προσπάθειά του να αυτο-προσωπογραφηθεί. Καθώς συνειδητοποιεί τον εγκλωβισμό του από το ψεύδος, την προσποίηση, τη φθορά και την αλλοίωση που επιβάλλουν η ίδια η ανθρώπινη ψυχολογία αλλά και η υποταγή στους κοσμικούς νόμους και τις βιοτικές συνθήκες, αποφασίζει να βυθιστεί μέσα στον καθρέφτη της αντανάκλασής του. Από τη θέση αυτή, έχοντας επιλέξει να θρυμματίσει το “εγώ” της πλασματικής του εικόνας, κερδίζει μια ελευθερία από την ίδια την αναγκαιότητα της ζωής. Οποιοδήποτε είδος ντροπής ή καταισχύνης, χλευασμού και περιφρόνησης που προκαλεί η συμπεριφορά του μέσα στον κοινωνικό του περίγυρο, η άνευ όρων ομολογία της αλήθειας για τον εαυτό του και η παράδοσή της στα χέρια των άλλων, μετατρέπεται σε δίοδο μέσα από την οποία βιώνει το βαθύτερο περιεχόμενο της υπόστασής του:

η ζωή μας στη διάθεση των άλλων σαν την επιγραφή ενός τάφου ¹²⁵

¹²³ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, “Το τέλος μιας αξέχαστης ιστορίας”, Ποίηση 3: 345.

¹²⁴ Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα, 1987, “Οι κινήσεις των άστρων”, Ποίηση 3: 374.

¹²⁵ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, “Το φευγαλέο καμπαναριό”, Ποίηση 3: 248.



Η ταυτότητα απώλεια = κέρδος¹²⁶ (έχει ήδη επισημανθεί σε προηγούμενο κεφάλαιο) εμφανίζεται προσγειωμένη και εφαρμοσμένη όχι μόνο μέσα σε έναν εσωτερικό κόσμο αλλά και μέσα σε μια καθημερινή πρακτική ζωής, γεγονός που μπολιάζει τον ιστορικό χρόνο με τον μύθο της υποκειμενικής συνείδησης. Έτσι, οι εσωτερικοί και οι υπαρξιακοί ορίζοντες που αποκαλύπτονται, βρίσκουν, ακολουθώντας μian αντίστροφη πορεία, τη δική τους αντανάκλαση στην κοινωνική διαγωγή του υποκειμένου, και διαμορφώνουν σχέσεις αλληλεξάρτησης και αλληλοπεριχώρησης μεταξύ των δύο κόσμων (αποσπάσματα Α'-Ε')

*Α. εκείνος που προχωράει κι όλο βυθίζεται στη νύχτα μπορεί να πει
"να, το σπίτι μου", και να 'ναι, αληθινά, δικός του αυτός ο κόσ-
σμός... ¹²⁷*

Στον Λειβαδίτη συστήνεται, τελικά, μια υπαρξιακή μετάφραση του χριστιανικού μύθου και του μεταφυσικού του περιεχομένου. Η αυτό-εξαφάνιση, που δηλώνεται στο παραπάνω απόσπασμα, ταυτίζεται με τη δυνατότητα της "αληθινής" ιδιοκτησίας του ίδιου του κόσμου. Κάτω από την μελαγχολική ένταση αυτού του αφορισμού υποβόσκει, ουσιαστικά, η μυστική πάλη ανάμεσα στην υλική φύση του ανθρώπου και το πραγματικό νόημα της ζωής που διεκδικεί. Οι στίχοι φαντάζουν σαν μια απάντηση, όχι απλά στην έννοια της ιδιοκτησίας, μα, κυρίως, στην υλική μοίρα του κόσμου. Η δραματική επιλογή της συνειδησιακής ελευθερίας απέναντι στον επιφανειακό ευδαιμονισμό και τα αγαθά του, ορίζει τις πραγματικές διαστάσεις του

¹²⁶ Βλ. χαρακτηριστικά και τα ακόλουθα αποσπάσματα: "Όσπου στο τέλος κερδίζει μόνο όποιος χάνει: πανάρχαιη, ανεξήγη- / τη ανταμοιβή." (*Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα*, 1987, "Ίνα πληρωθή το ρηθέν...", Ποίηση 3: 372), όπως επίσης "Η βροχή είναι ένα παιχνίδι σκληρό που κερδίζει μόνον αυτός που / έχασε" (*Ανακάλυψη*, 1978, "Παρομοιώσεις", Ποίηση 2: 355).

¹²⁷ *Σκοτεινή Πράξη*, 1974, Ποίηση 2: 156.



διλήμματος αυτού μέσα στο σύμπαν του Λειβαδίτη. Πρόκειται για μια εκλογή που πραγματοποιείται με την αδιάκοπη απάρνηση του τελευταίου, προκειμένου να αποκτήσει ο άνθρωπος νόμιμα δικαιώματα πάνω στην πρώτη.

Οι θέσεις που αφορούν τη σχέση του λυρικού υποκειμένου με τους συνανθρώπους του ακολουθούν ένα παράλληλο μοτίβο:

*Β. και στάθηκα πάντα ανυπεράσπιστος μπροστά στους άλλους όπως οι νεκροί
έτσι έμαθα τι θα πει αιωνιότητα.*¹²⁸

Η εγκατάλειψη του εαυτού στην κρίση των άλλων χωρίς καμία πρόθεση υπεράσπισης προβάλλει ένα συγκεκριμένο μοντέλο συμπεριφοράς. Ο "άλλος", ως ύπαρξη και δυναμική οντότητα, δεν αποτελεί απειλή για την ατομικότητα. Τα χτυπήματα και οι διαφεύσεις δεν φοβίζουν. Ο "άλλος", συλλαμβάνεται ως πρόσωπο μέσα από το οποίο ο ήρωας πρέπει να διέλθει, προκειμένου να ψηλαφίσει την ίδια την ταυτότητά του. Το λυρικό υποκείμενο εμπιστεύεται τον "άλλο" και παραδίδεται, αφήνοντας τον εαυτό του ανοικτό να κοινωνήσει ένα πεπρωμένο έξω από το ίδιο. Η στάση αυτή απορρέει από το γεγονός πως, σε οποιαδήποτε περίπτωση, η οδύνη μετασχηματίζεται σε συνθήκη εμβάθυνσης και αυτογνωσίας, με το υπαρξιακό κέρδος μιας πώσης στο κενό ως απάντηση στην επίγνωση της ματαιότητας. Ο Λειβαδίτης παρουσιάζει το "εγώ" συμφιλιωμένο με το "εσύ", γιατί το ίδιο το ανθρώπινο πεπρωμένο είναι κοινό και γιατί, όσο αντιθετική ή εχθρική κι αν είναι η σχέση τους, αποτελούν πτυχές της πανανθρώπινης μοίρας. Έτσι, ακόμα και η "καταστροφή" μέσα από μια τέτοια παράδοση, δεν μπορεί παρά να μετρήσει αποκαλυπτικά στο χώρο της συνείδησης. Γι' αυτό στον Λειβαδίτη η απώλεια συνδέεται αναπόφευκτα και με τη διαδικασία της αυτογνωσίας:

¹²⁸ Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα, 1987, "Σελήνη 20 ημερών", Ποίηση 3: 353



Γ. *“Κι ίσως θα πρέπει να χαθείς ολότελα για να μάθεις κάποτε ποιος είσαι...”*¹²⁹

Η γνώση αυτή δεν παραμένει σε ένα θεωρητικό επίπεδο· αντίθετα, λαμβάνει την αξία που έχει, επειδή στοιχειοθετεί βήμα προς βήμα την οντολογική ταυτότητα του υποκειμένου, την επίγνωση της υπόστασης ως συνύπαρξης και το μέτρο με το οποίο προσδιορίζεται ο ανθρώπινος προορισμός.

Με τον τρόπο αυτό δομείται η χωροχρονική ρευστότητα μιας τέτοιας ζωής που, ενώ εκδηλώνεται μέσα στον κόσμο, την ίδια στιγμή βρίσκεται έξω από τα σύνορα και τις δεσμευτικότητές του:

Δ. *“και μπορούσες να τραγουδήσεις οτιδήποτε χωρίς ν’ ακουστείς, αφού είχες ξεγράψει τον εαυτό σου”*¹³⁰

Οι επιλογές του Λειβαδίτη δεν δηλώνουν ηττοπάθεια ούτε, φυσικά, απορρέουν από κάποιον σκοτεινό πεσιμισμό. Δεν είναι πράξεις άρνησης αλλά κατάφασης απέναντι στη ζωή και, κυρίως, απέναντι στην πιο δραματική της ουσία. Ο ηρωισμός που απαιτείται σε αυτή τη σχέση άμεσης ανταπόκρισης του υποκειμένου με το τραγικό περιεχόμενο της ανθρώπινης μοίρας του, πηγάζει από μια θεμελιακή και αναγκαία προϋπόθεση στη σχέση με τον εαυτό του:

Α. *ή μάλλον να το πω αλλιώς: το πιο θανάσιμο αμάρτημα είναι να μην αγαπάς τον εαυτό σου*¹³¹

Β. *τι άλλο η αμαρτία απ’ το να μην αγαπάς τον εαυτό σου*¹³²

¹²⁹ Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου, 1990, “Η ερώτηση”, σελ. 22.

¹³⁰ Ανακάλυψη, 1978, “Από τις εξομολογήσεις του Μαθία Χ.”, Ποίηση 2: 293.

¹³¹ Βιολί για μονόχειρα, 1977, Ποίηση 2: 228.

¹³² Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα, 1987, “Οι κινήσεις των άστρων”, Ποίηση 3: 376.



Δεν είναι καθόλου παράξενο το γεγονός πως το ζήτημα που εξετάζουμε έρχεται σε άμεση αντίφαση, όχι μόνο με τις επισημάνσεις περί αυτομίσους που προηγήθηκαν, αλλά και με άμεσες παραδοχές του ποιητή:

Γ. *Μακάριοι εκείνοι που μίσησαν τον εαυτό τους, ότι αυτοί γκρέμισαν ένα βασίλειο, για να βρουν από κάτω το σπυρί της άμμου που ενοχλεί τον οφθαλμό...*¹³³

Οι αντιφατικές θέσεις πάνω στο ίδιο ζητούμενο αποτυπώνουν και εκφράζουν μια εσωτερική μορφή αρμονίας και διαλεκτικής σύνθεσης. Αποτελούν το φωτισμό του ίδιου θέματος μέσα από δύο αντίθετους αξιολογικούς πόλους, τις "κοσμικές" αξίες και τη συνείδηση του υπάρχουν, οι οποίοι, σε τελική ανάλυση, αντανακλούν το βάθος του χάσματος μέσα στο οποίο ζει ο ποιητής. Όχι μόνο ο μακαρισμός που προβάλλεται, αλλά και ολόκληρη σχεδόν η ποιητική του στο θέμα αυτό αποτελεί μια απόπειρα μεταγραφής της ευαγγελικής ρήσης: "ο φιλών την ψυχήν αυτού απολέσει αυτήν, και ο μισών την ψυχήν αυτού εν τω κόσμω τούτω, εις ζώην αιώνιον φυλάξει αυτήν"¹³⁴.

Τίθεται, επομένως, το ερώτημα τι σημαίνει για τον αφηγητή του Λειβαδίτη αγάπη προς τον εαυτό του (αποοσπ. Α', Β'). Στην περίπτωση της υπαρξιακής αυτοβύθισης, ως αγάπη αποδεικνύεται η επώδυνη κίνηση αυτοδιάλυσης και, ταυτόχρονα, αξιοπρέπειας, αφανισμού και βαθιάς κατανόησης· είναι η κορυφαία προϋπόθεση του στωικού ηρωισμού, προκειμένου να καταφέρει κανείς να αντικρίσει και να βιώσει την φρικτή αλήθεια του προσώπου του χωρίς να οδηγηθεί σε μια αυτοκτονική απελπισία. Η κίνηση του λυρικού υποκειμένου να

¹³³ Ανακάλυψη, 1978, "Το δωμάτιο", Ποίηση 2: 365. Οι στίχοι γράφονται πάνω στο συντακτικό και γλωσσικό μοτίβο των μακαρισμών (Βλ: Μτ, ε', 3-11) "μακάριοι.../.../ότι...", κάτι που λειτουργεί ως έμμεσο μύθημα.

¹³⁴ Βλ. επίσης Ιωάν. ιβ' 25 όπως επίσης Λκ. ιζ' 33: "ός εάν ζητήση την ψυχήν αυτού σώσαι, απολέσει αυτήν, και ός εάν απολέση αυτήν, ζωογονήσει αυτήν".



αγαπήσει αυτό το κομμάτι που ποτέ δεν ονειρεύτηκε και που ποτέ δεν πίστευε ότι είναι, τού παρέχει αναφαίρετα την ικανότητα να κατανοεί και να συναισθάνεται τη μοίρα των ανθρώπων, να συνυπάρχει και να σχετίζεται με τον "άλλον". "Αγαπώ τον εαυτό μου", μέσα σε αυτό το ποιητικό σύμπαν, σημαίνει το σπαραχτικό έλεος του υποκειμένου για το σκοτεινό πρόσωπο που κρύβεται κάτω από το προσωπίο του, την έσχατη συντριβή και την ειρηνική αποδοχή μιας μοίρας που το ξεπερνά:

*εξάλλου σκέφτομαι ότι εγώ μπορεί και να μην είμαι εγώ, αλλά η αναρίθμητη
περιουσία του Θεού που σου χαρίζεται σιγά σιγά χωρίς ποτέ να το καταλάβεις.*¹³⁵

ζ. Η επιβίωση του αγωνιστικού μοντέλου

*Ωστόσο, ποιος ξέρει— ίσως εκεί που
κάποιος αντιστέκεται χωρίς ελπίδα, ίσως
εκεί να αρχίζει η ανθρώπινη ιστορία /.../
κ' η ομορφιά του ανθρώπου*¹³⁶

Στην πρώτη περίοδο της πολιτικής και κοινωνικής συστράτευσης, ο ήρωας βίωνε —με αρκετές εξιδανικεύσεις— τη συμμετοχή του στο πλαίσιο ενός αγωνιστικού αισθήματος, στο οποίο η μνήμη των νεκρών συντρόφων υπολογιζόταν ως ηθικό χρέος των ζωντανών και φόρος τιμής. Από τη δεύτερη, όμως, φάση και μετά, η συνείδηση του αφηγητή προχωρά σε μια διερευνητική ανίχνευση των εσωτερικών συγκρούσεων και των αντιφάσεων που υπήρχαν μέσα στο ίδιο το συντροφικό σώμα:

*Συλλογιέμαι καμμιά φορά τους ανθρώπους που γνώρισα,
τους συντρόφους στα παιδικά χρόνια, τις πέτρες που μαζεύα-
με όταν έβρεχε
και τις ακουμπάγαμε κάτω απ' τα υπόστεγα, μην κρυώσουν,*

¹³⁵ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Το τέλος μιας αξέχαστης ιστορίας", Ποίηση 3: 340.

¹³⁶ Ρίτσος, Γ., Η Ελένη, στον τόμο: Ποιήματα, τόμ. ΣΤ', σελ. 281.



άλλοι πέθαναν, άλλοι βούλιαξαν μες στη ζωή, άλλοι πατήσαν
 πάνω μου να περάσουν,
 τους συντρόφους στη μάχη, πάνω στο χιόνι ή σ' ένα πρόχει-
 ρο αμπρί,
 εκείνους που δε γύρισαν, αυτούς που λιποτάχτησαν, τους
 άλλους
 που συνθηκολόγησαν. Συλλογιέμαι τους συντρόφους μου στη
 φυλακή,
 τα τσιγάρα που μοιραζόμαστε, τη μοναξιά,
 που έμενε στον καθένα ολόκληρη δική του, τα μακρόσυρτα
 βλέματα απ' το παράθυρο
 και κείνους τους αδάκρυτους σιωπηλούς αποχαιρετισμούς
 με τους μελλοθάνατους.¹³⁷

Οι διαπιστώσεις που γίνονται για τη διαγωγή των ίδιων των συντρόφων, για λάθη ή παραλείψεις, δεν υπονομεύουν την συντροφική ενότητα και το κοινωνικό της όραμα. Θεωρούνται, στο πλαίσιο της φιλοσοφικής αντίληψης για τη ζωή, ως κάτι φυσιολογικό και νόμιμο. Η Σόνια Ιλίνσκαγια καταλήγει σε μια πολύ σοβαρή παρατήρηση πάνω στο θέμα αυτό: "Η ποίηση αυτή κατέχεται από την πικρή επίγνωση των θυσιών, από διαπιστώσεις μοιραίων σφαλμάτων κι απογοητεύσεις. Όσο όμως στενότερα συνειδητοποιούνται οι ψυχικοί δεσμοί, τόσο μέσα στις ποιητικές αναφορές το παρελθόν "αποκαθίσταται" σαν ένα ενεργό στρώμα που μπορεί να ξαναθρέψει ελπίδες ιστορικές".¹³⁸

Η θύμηση των χαμένων συντρόφων λειτουργεί πάντα λυτρωτικά. Μέσα από την αυτοψία των καταστάσεων, ο ήρωας βγαίνει ανανεωμένος με μια πιο δοκιμασμένη και ανυποχώρητη πεποίθηση για τα ιδανικά που εκπροσωπούσαν. Το γεγονός της θυσίας τους αλλά και η ανάμνησή της

¹³⁷ Ποιήματα 1958-1964, 1978, "Και αιώνας πολλαπλότητας", Ποίηση 1: 427-428.

¹³⁸ Ιλίνσκαγια, Σόνια, *Η Μοίρα μιας Γενιάς. Συμβολή στη μελέτη της μεταπολεμικής πολιτικής ποίησης στην Ελλάδα*, σσ. 111-112.



εμπλουτίζουν το παρόν, όχι μόνο με νοσταλγία για το χθες, αλλά και με ένα ευοίωνο στήγμα για το αύριο:

*αυτοί που θάψανε τους νεκρούς
τους δε ξέρουν τι σημαίνει ανάμνηση –
άνθρωποι ταπεινοί, που ξύπνησαν μ' ένα άχυρο σκαλωμένο
στα μαλλιά τους, σαν μόλις να δοξάστηκαν κάπου αλλού,
και πήγαινα στη δημοσιά σφυρίζοντας – ω παλιό, συντροφικό
τραγούδι.¹³⁹*

Η μνήμη τους φαίνεται να απαντά στη φθορά, να αντιστέκεται στη λήθη, το παρόν και την απουσία, να τους διασώζει· είναι ο κόσμος, ο τόπος και ο τρόπος με τον οποίο ο ήρωας επικυρώνει το νόημα της δικής του ζωής μέσα στο αστικό περιβάλλον της βαθιάς αποξένωσης:

*Κάποτε θα πάρουμε ένα γράμμα, θα 'ναι από μίαν άλλη εποχή, θα το ακουμπήσουμε στο τραπέζι αμήχανοι, θα σκεφτούμε πόσο είμαστε ακόμα ξένοι, οι λέξεις θα 'χουν γίνει φαντάσματα, στο δρόμο θα βρίσκεις καμιά φορά ένα επισκεπτήριο, αλλά δε θα 'χουμε μνήμα, τα καφενεία άδεια σαν τοπία του υπερπέραν – και μόνον εγώ, τότε, ο τρελός θα σηκωθώ και θα φωνάξω: «σύντροφοι», σαν ν' απαντάω στην ατέλειωτη αυτή σιωπή...
Το ημερολόγιο θα δείχνει Οκτώβριο – με τα μαραμένα φύλλα και τις εξεγέρσεις.¹⁴⁰*

και

*δεν απόμεινε παρά λίγη στάχτη, όπου σκυμμένοι τα βράδια σχεδιάζουμε σημαίες, άστρα, λόφους, άλογα κι ανάμεσά τους την τύψη
ότι δεν τα δώσαμε όλα*

¹³⁹ Ο τυφλός με τον λύχνο, 1983, "Συντροφικό τραγούδι", Ποίηση 3:111.

¹⁴⁰ Ο.π., "Είς μνήμην", Ποίηση 3:134



*ελευθερώνοντας έτσι όρκους αλλοτινούς και τις πιο ωραίες
χειρονομίες του μέλλοντος.¹⁴¹*

Η ύπαρξη του ήρωα καθορίζεται από ένα παρελθόν που παραμένει εσωτερικά ζωντανό και ακέραιο, επιζητώντας κάθε στιγμή να βρει τρόπο έκφρασης και εκδήλωσης. Η πραγματικότητα, όσο εχθρική κι αν είναι, όσο κι αν επικυρώνει την αποξένωση, αφήνει, ωστόσο, περιθώρια μιας μεταβίβασης: “τα βράδια σχεδιάζουμε σημαίες, άστρα, λόφους”. Η πιο σημαντική, όμως, απόδειξη της αισιόδοξης διάθεσης είναι το γεγονός πως ο ήρωας και η μνήμη του αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της ζωής, στην οποία μεταγγίζονται αναπόφευκτα οι εσωτερικές του μαρτυρίες. Αυτή η λειτουργία της ανάμνησης που παρέχει στο ανεκπλήρωτο μια προοπτική πραγμάτωσης, είναι ιδιαίτερα σημαντική, βασική και κρίσιμη. Στο πλαίσιο αυτό, οι “τύψεις” επισημαίνουν πως υπάρχουν πολλά ακόμη να δοθούν, οι “αλλοτινοί όρκοι” βρίσκουν έρεισμα επαναδιατύπωσης και το μέλλον χάνει τον τελεσίδικο χαρακτήρα του.

Γι’ αυτό και ο ήρωας μετουσιώνει την ένταση της μνήμης των συντρόφων σε ανάγκη εσωτερικής συνύπαρξης μαζί τους, βιώνοντας εκ νέου, κατά κάποιον τρόπο, την οραματική εμπειρία της κοινωνικής του συμμετοχής στο γίγνεσθαι του κόσμου. Γίνεται, έτσι, ζωντανός τους φορέας και μια μετέωρη ύπαρξη μέσα στον χρόνο¹⁴²:

*Εσείς, που ζήσατε και πεθάνατε ταπεινά,
μα εγώ,
παίζοντας γροθιές με την ανωνυμία
και τους νεκροθάφτες
σας άρπαξα
και σας έθαψα, εδώ, μέσα στα κόκκαλά μου,
για να μπορώ να ταξιδεύω τώρα στο διάστημα*

¹⁴¹ Ο.π., “Ένα μεγάλο παρελθόν”, Ποίηση 3: 114.

¹⁴² Τις ρίζες του φαινομένου αυτού εντοπίζουμε στη δεύτερη φάση της ποιητικής δημιουργίας.



πικρός και σιωπηλός

κι ολόδροσος

σαν ένα χωριάτικο κοιμητήριο που διασχίζει το χρόνο.¹⁴³

Η ανάμνηση των συντρόφων μετουσιώνεται σε μια άλλη ενατένιση των ιδανικών του αγώνα, η οποία προσφέρει την απαραίτητη ψυχική ανάταση μέσα σε εντελώς άγονες συνθήκες. Η θυσία τους, ως προς την κοινωνική μεταμόρφωση στην οποία στόχευε, μπορεί να έμεινε χωρίς αντίκρισμα· ωστόσο, αυτή καθ' αυτή αποτελεί πραγμάτωση –έστω περιορισμένη– του οράματος, αφήνοντας στη συνείδηση των ανθρώπων ένα παραδειγματικό μοντέλο συμπεριφοράς και ένα ισχυρό τεκμήριο αισιοδοξίας για το μέλλον. Γι' αυτό και, σε μεγάλο βαθμό, ο θάνατός τους παρουσιάζεται ως ζήτημα προσωπικής επιλογής και όχι ως ποινή που επιβλήθηκε:

*κι εσείς, παλιοί καλοί μου σύντροφοι, φορτωμένοι στα καμιόνια
λίγο πριν ξημερώσει,
χαμένοι απ' το χέρι σας, κι ας σας έγραφαν οι εφημερίδες στους
εκτελεσμένους¹⁴⁴*

Η προσπάθεια του ποιητικού υποκειμένου να διασώσει μέσα του τους νεκρούς συντρόφους αποτελεί τη βάση πάνω στην οποία επιβιώνει το αγωνιστικό μοντέλο στην ώριμη φάση της δημιουργίας. Οι συχνές αναφορές σ' αυτούς εισάγουν τώρα μία σημαντική διαφοροποίηση. Η ένταση της ανάμνησης (με όλα όσα έχουμε ήδη επισημάνει), επιφέρει τη διαμόρφωση, την ανάπτυξη και την καθιέρωση μιας ιδιάζουσας σχέσης ανάμεσα στο ποιητικό υποκείμενο και τον νεκρό σύντροφο, ο οποίος εμφανίζεται να διεκδικεί την αυτονομία και την ανεξαρτησία της δράσης του. Η μνήμη τροφοδοτεί πλέον τη συνείδηση με παρουσίες, ενώ η φαντασία γεννά την παραίσθηση, επιδρώντας όχι μόνο πάνω στα συναισθήματα αλλά και στις αισθήσεις:

¹⁴³ 25η Ραψωδία της Οδύσσειας, 1963, Ποίηση 1: 356.

¹⁴⁴ Ο διάβολος με το κηροπήγιο, 1975, Ποίηση 2: 183.



· , συχνά τις νύχτες οι νεκροί σύντροφοι παραμερίζουν με κόπο τη
· , λήθη για να μου στείλουν λίγα δάκρυα ¹⁴⁵

άλλοτε

· , κάθονται άγρυπνοι μες στον ύπνο μας και πρέπει να κοιμη-
· , θούμε και για κείνους... ¹⁴⁶

ή κλαίνε

· , ακουμπισμένοι στα τζάμια, κι ας λέγαν οι
· , άλλοι ότι είναι η βροχή ¹⁴⁷

Ο ήρωας αναπτύσσει ένα είδος διαπροσωπικής σχέσης με τους χαμένους συντρόφους, καθώς αγωνίζεται να προσδώσει αντικειμενικό βάρος στα δρώμενα του εσωτερικού του κόσμου:

· , Τα τσιγάρα βέβαια δεν τα κάπνιζα, τα φύλαγα για τους συντρό-
· , φους μου – όλους νεκρούς, απ' την Καντόνα ως το Γουαλδακιβίρ... ¹⁴⁸

Επιτυγχάνει, έτσι, να καταστήσει –για μια ακόμη φορά– ασαφή τα όρια της φαντασίας και της πραγματικότητας, προκαλώντας στον ίδιο ένα ισχυρό αίσθημα μεταρσίωσης, από όπου πηγάζει και ο μεταφορικός του λόγος:

· , κι εσείς, νεκροί μου σύντροφοι, καμιά φορά βαδίζω μαζί σας και το
· , παλτό μου ανοίγει σαν φτερούγα ¹⁴⁹

Οι ισχυροί αυτοί δεσμοί απορρέουν από το γεγονός πως ο ήρωας, μόνο μέσα στη δική τους ζωή, τις επιλογές τους και τη δική τους τύχη, αναγνωρίζει κάτι το καθαρά ομόλογο, συγγενικό και οικείο:

¹⁴⁵ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Το φευγαλέο καμπαναριό", Ποίηση 3: 248.

¹⁴⁶ Εγχειρίδιο Ευθανασίας, 1979, "Ο Πεισίστρατος", Ποίηση 3:17.

¹⁴⁷ Νυχτερινός Επισκέπτης, 1972, "Ο δήμιος", Ποίηση 2: 61.

¹⁴⁸ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Μυστικές προμήθειες", Ποίηση 3: 153.

¹⁴⁹ Ο.π., "Νυχτερινά Πρόνομια", Ποίηση 3: 243.



ώσπου, τέλος,
 πλωμένος, έπαιρνα από πίσω κάποιον απ' τους νεκρούς μου κι έτσι
 έβρισκα πάντα το σπίτι μου... ¹⁵⁰

Για μια στιγμή, μάλιστα, ο ποιητής αποπειράται να διευκρινίσει κάπως περισσότερο αυτό το περιεχόμενο του κοινού τους τόπου:

*Νύχτωσε. Ωρα που αναρωτιέται κανείς τι έπραξε στη ζωή του.
 Κι οι νεκροί πλάγιασαν και σταύρωσαν τα χέρια, σαν αυτό που
 ψάχναν
 να το αγγίζουν, επιτέλους μέσα τους. ¹⁵¹*

Η τοποθέτηση αυτή φαίνεται να αναιρεί όλη τη ματαιότητα και το ατελέσφορο της ζωής, καθώς αποδεικνύεται πως, ακόμη κι αν δεν υπάρχει κάποιο χειροπιαστό αντίκρισμα, η πραγματικότητα δεν είναι αρκετή για να υπόνομεύσει την αξία τόσο σοβαρών καταθέσεων και θυσιών. Τα ψυχικά τραύματα και οι πληγές του ανεκπλήρωτου, ό,τι προκαλεί η βαθιά και επώδυνη αναζήτησή του, γεννούν αυτά καθ' αυτά –χωρίς τίποτε άλλο–, ένα είδος εσωτερικής εκπλήρωσης. Κάπως έτσι φαίνεται να λειτουργεί και η μνήμη:

Κι, ω αναμνήσεις, που συγκρατείτε κάτι πιο πολύ απ' αυτό που ζήσαμε... ¹⁵²

Σ' αυτό το εσωτερικό πλαίσιο, το αγωνιστικό μοντέλο παραμένει ενεργό και απόφιο:

*κι άλλοτε «θα χιονίζει στη Σιβηρία» σκέφτομαι, αλλά θα μου πεί-
 τε τι μ' ένοιαζε – λάθος, γιατί εγώ είμαι διεθνιστής και
 κρυώνω ¹⁵³*

¹⁵⁰ Ο τυφλός με τον λύχνο, 1983, "Ασφαλής κατεύθυνση", Ποίηση 3:194.

¹⁵¹ Νυχτερινός Επισκέπτης, 1972, "Απολογισμός", Ποίηση 2:44.

¹⁵² Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Το τέλος μιας αξέχαστης ιστορίας", Ποίηση 3: 337.

¹⁵³ Ο.π., "Το φευγαλέο καμπαναριό", Ποίηση 3: 248.



Όνειρα της νεότητάς μου που δεν πραγματοποιηθήκατε και με συν-

· · · τροφοεύετε ακόμα

κι οι φίλοι μας δεν πέθαναν, απλώς τώρα κατοικούν στο φθινόπωρο ¹⁵⁴

Ο ποιητής δεν εγκαταλείπει τις ιδεολογικές του πεποιθήσεις ούτε την αγωνιστική του προθυμία και το ηρωικό της φρόνημα. Τα πράγματα αλλάζουν μόνο στον τρόπο διαχείρισής τους, τον εσωτερικό ορίζοντα στον οποίο εκδηλώνονται και τις ψυχικές εμμονές που δημιουργούν. Το ποιητικό υποκείμενο αποζητά αμετανόητα και αδιάκοπα τη μέθη με το θυελλώδες οραματικό παρελθόν:

Ήταν την εποχή που ονειρευόμουν να οικειοποιηθώ όλο το παρελθόν και να φτιάξω ένα ουράνιο βασίλειο ή έναν τάφο που να μας αγαπά, κι όταν έφτασα στην έσχατη ένδεια και δεν μπορούσα να πατήσω σε καπηλειό, είχα το ιδανικό μου που με μεθούσε

Στο σημείο αυτό "χρειάζεται λίγη έμπνευση" η οποία θα λειτουργήσει καταλυτικά, δημιουργώντας μια ενσυνείδητη φανταστική παρένθεση, κάτι σαν εκδοχή, για αυτό που θα μπορούσε να είχε συμβεί:

*γι' αυτό και δε θα ξεχάσω ποτέ τον
Ηλία Πεσκόφ, άδολο τέκνο της Αγίας Ρωσίας, μαχητή της μεγάλης Οκτωβριανής Επανάστασης
που δεν έγινε ακόμα –
πρόσωπο που αν υπήρχε τι θαυμάσιο μέλλον προοριζόταν για όλους μας. Αλλά γιατί λυπάμαι: οι ωραιότερες σκέψεις ήταν πάντα το μερίδιό μου απ' τη ζωή που μου στέρησαν ¹⁵⁵*

Ο ποιητής φαίνεται να θεωρεί πως η περιπέτεια της γενιάς του προσφέρει και κάτι ακόμα αρκετά πολύτιμο, τη σχέση της με το "ακατόρθωτο" που τόλμησε να οραματιστεί και να διεκδικήσει:

¹⁵⁴ Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου, 1990, "Θύελλες", σελ. 76.

¹⁵⁵ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Το τέλος μιας αξέχαστης ιστορίας", Ποίηση 3: 341.



Φίλοι μου, που νύχτες ολάκερες μιλούσαμε για τις τύχες του κόσμου,
ανάμεσα στις μικρές παύσεις της συνομιλίας μας ήταν, ίσως, ό,τι κληροδοτήσαμε στους άλλους – ακατόρθωτο για να επιζήσει, και τόσο οικείο ώστε να προσπερνάς χωρίς να το βλέπεις, σχεδόν.¹⁵⁶

Οι σιωπές που πλαισίωναν εκείνες τις ώρες τα μεγάλα σχέδια, οι ανείπωτοι φόβοι, οι έγνοιες, τα διλήμματα, η ψυχική αγωνία, η αίσθηση των θυσιών που απαιτούνται και οι αμετακίνητες επιλογές, η πίστη στη δυνατότητα ενός πιο δίκαιου κόσμου, το πάθος και η παραφορά γι' αυτόν, όλα όσα είναι δύσκολο κανείς να ψηλαφίσει και χάθηκαν μέσα στο ανείπωτο, είναι και αυτά ένα κομμάτι από την κληρονομιά που προσφέρεται στους μεταγενέστερους.

• Ο Λειβαδίτης αντλεί μέσα από την περιπέτεια της γενιάς του ένα τυπολογικό παράδειγμα για προθέσεις που δεν μπορούν να “επιζήσουν” μέσα στα σύγχρονα δεδομένα του κόσμου, τόσο γνώριμες, όμως, και οικείες, που γίνονται, σχεδόν, αφανείς και αδιόρατες. Η απελπισία, όπως επισημαίνει η Σόνια Ιλίνσκαγια, μετουσιώνεται σε επίγνωση “του αναπόφευκτου πόνου /.../, της αδυναμίας να επιτευχθεί το απόλυτο, όμως και της αστείρευτης δύναμης που κινεί την ανθρώπινη προσπάθεια όχι μόνο από μια θεωρία, μια ιδέα, αλλά και από την αθάνατη αγάπη για τον άνθρωπο, για την ομορφιά, τη δικαιοσύνη”.¹⁵⁷

¹⁵⁶ Ο διάβολος με το κηροπήγιο, 1975, Ποίηση 2: 203.

¹⁵⁷ Ιλίνσκαγια, Σόνια, “Όταν η ποίηση αναιρεί τη ματαιότητα της ζωής”, εφ. Το Βήμα, 10-1-1999.



4. Η ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ Ο ΧΩΡΟΣ ΤΗΣ ΥΠΑΡΞΙΑΚΗΣ ΑΠΟΥΣΙΑΣ

α. Κοινωνία, αλλοτρίωση και “ψευδαισθήσεις”

Ο ποιητικός κόσμος του Λειβαδίτη αποπνέει άμεσα την εντύπωση της βιωμένης εσωτερικότητάς του. Αυτή η αρχική διαπίστωση συνεπάγεται τη θέση πως, ό,τι καταγράφεται μέσα στο ποιητικό του σύμπαν, δεν παίζει απλά ένα ρόλο στη διαμόρφωση του λογοτεχνικού μύθου, δεν χρωματίζει μοναχά ψηφίδες στο αποκύημα της καλλιτεχνικής φαντασίας, αλλά, κυρίως, διατυπώνεται με το βάρος της αυτοβιογραφικής κατάθεσης μέσα από μια όλο και βαθύτερη συνειδησιακή σχέση του υποκειμένου με τον εαυτό του, τα πρόσωπα και τα πράγματα, τόσο σε εξωτερικό όσο και σε εσωτερικό επίπεδο.

Η αναπτυγμένη αυτή εσωτερική προοπτική και η πολυεδρική της φύση, ο ρόλος της παιδικότητας, της ευπιστίας και του ονείρου, όπως αναπτύχθηκαν στα προηγούμενα κεφάλαια, προδίδουν τις συντεταγμένες της εποπτικής θέσης που καταλαμβάνει η συνείδηση απέναντι σε ένα διπλό γίνεσθαι· το οποίο αρχικά αφορά τον εξωτερικό αυτοπροσδιορισμό της και στη συνέχεια τον εσωτερικό και ασυνείδητο κόσμο της.

Αρχικά, στο πλαίσιο της εσωτερικής προοπτικής, ο αφηγητής θα εστιάσει, μέσα από συνειδησιακές εκλάμψεις με συγκλονιστικό περιεχόμενο, σε κρίσιμες στιγμές της σχέσης *ατόμου και κοινωνικής πραγματικότητας*· μιας σχέσης η οποία αποδεικνύεται βαθύτατα αλλοτριωτική για το άτομο, καθώς φαίνεται να υπονομεύει τη φυσική ανταπόκριση της εξωτερικής του συμπεριφοράς στις ενσυνείδητες αξίες του προσωπικού του αυτοπροσδιορισμού. Η σχέση αυτή φαίνεται να αλλοιώνει ό,τι το σημαντικότερο μέσα στην ανθρώπινη ύπαρξη, την αίσθηση του ατόμου για την ταυτότητα με το Εγώ του:

Είχαν αλλάξει οι καιροί, τώρα δε σκότωναν, σ' έδειχναν μόνο με το δάκτυλο, κι αυτό αρκούσε. Ύστερα, κάνοντας έναν κύκλο που όλο στένευε, σε πλησιάζανε σιγά σιγά, εσύ υποχωρούσες, στριμωχνώσουνα στον τοίχο, ώσπου, απελτισμένος, άνοιγες μόνος σου μια τρύπα να χωθείς.



Κι όταν ο κύκλος διαλυόταν, στη θέση σου στεκόταν ένας άλλος,
καθ' όλα αξιαγάπητος κύριος.¹

Σε αυτή την διαφορετική εποχή, οι "δολοφονίες" των ανθρώπων συνεχίζονται με έναν άλλο τρόπο. Τώρα οι μέθοδοι που εφαρμόζονται είναι πιο κομψές, αν και όχι λιγότερο δραστικές. Συχνά, η κοινωνική κριτική και η ενδεχόμενη απόρριψη, ο αποκλεισμός και η αυτόματη κοινωνική αποβολή επιφέρουν το ίδιο αμετάκλητο αποτέλεσμα της προσαρμογής, υποβάλλοντας, με έναν πιο υποχθόνιο τρόπο, νοοτροπίες και στάσεις ζωής, συχνά, εντελώς ξένες προς το ατομικό είναι. Το θέμα που αναπτύσσεται και ουσιαστικά καταγγέλλεται, δεν αφορά απλά τις κομφορμιστικές μεθοδεύσεις μιας κοινωνίας προκειμένου να διασφαλίσει την ομοιογένεια και τη συνοχή της, αλλά την πλήρη αφομοίωση του ατόμου από αυτήν.

Αυτά καταγράφονται στον *"Νυχτερινό Επισκέπτη"* το 1972. Σαφώς τα κοινωνικά συμφραζόμενα από τα οποία αφορμάται ο ποιητής είναι εν μέρει διαφορετικά (δικτατορία, κοινωνική τρομοκρατία, υποκρισία, αστισμός). Ωστόσο, κάτω από μια συγχρονική θεώρηση, τα ακραία φαινόμενα της δικής μας παγκόσμιας κοινωνικής πραγματικότητας προβάλλουν ως αδυσώπητη επιβεβαίωση μιας ποιητικής ευαισθησίας που αποδεικνύεται προφητική.²

¹ *Νυχτερινός Επισκέπτης*, 1972, "Χοιροστάσιο", Ποίηση 2: 18.

² Σε μια παγκόσμια κοινωνική πραγματικότητα η οποία φαίνεται να κερδίζει όλο και περισσότερο το στοιχείο της κοινωνικής ανοχής, της δημοκρατικότητας των θεσμών και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, και η οποία τίθεται ενάντια σε κάθε μορφή κοινωνικού ρατσισμού, η πίεση για την αποδοχή των νέων κοινωνικών όρων, αξιών και μοντέλων ζωής υφίσταται πολύ πιο έντονη από ό,τι παλαιότερα. Η αντιφατικότητα του γεγονότος δεν είναι τυχαία. Μέσα στην ταχύτητα των εξελίξεων που αφορά όλους τους τομείς, η κοινωνική αποβολή οποιασδήποτε ανθρωπίνης οντότητας η οποία δεν είναι συμβατή με τις απαιτήσεις της εποχής επικρέμεται άμεσα, όχι πλέον ως απειλή, αλλά ως αυτόματη συνέπεια. Το ίδιο το κοινωνικό σύστημα, ειδικότερα η κυριαρχία του οικονομικού του χαρακτήρα που το επικαθορίζει συνολικά, παρουσιάζεται αυτονομημένη και ανεξάρτητη από οποιαδήποτε κοινωνική, δημοκρατική βούληση και ανθρωπίνη ευθύνη.



Ο ποιητής ξεπερνά την εποχή του και αναδεικνύει, κρυπτικά αλλά εύστοχα, το αποτέλεσμα των κοινωνικών μηχανισμών που οδηγούν σε μια ομογενοποίηση των ανθρώπινων υπάρξεων και σε μια οριστική εξαφάνιση της εν εγρηγόρσει ατομικής συνείδησης και της ακέραρης ελευθερίας που την ακολουθεί.

Η πίεση της κοινωνικής πραγματικότητας παρουσιάζεται σαν μια καλοστημένη ενέδρα, μέσα στην οποία το θύμα βρίσκεται παγιδευμένο ήδη από την αρχή. Ο ασφυκτικός κλοιός που ολοένα στενεύει, η απελπισία ενός αδήριτου αδιεξόδου, ο "τοίχος" ως μόνη δίοδος διαφυγής και, κυρίως, η αδυναμία του ατόμου να προβάλλει αντίσταση απέναντι σε κάθε είδους κοινωνική απαίτηση, σκιαγραφούν το φάσμα των προϋποθέσεων για τη μεταλλαγή και τη μετάλλαξη του. Σκοπός, η μεταμόρφωση του ατόμου σε έναν "αξιαγάπητο κύριο" που χωρίς αντιστάσεις, αναστολές και διλήμματα, μέσα στην ατμόσφαιρα της κοινωνικής επιδοκίμασias, θα υπηρετεί σαν γρανάζι, χωρίς φόβο και χωρίς αιδώ, αυτό που απαιτείται από "έξω" και όχι αυτό που ο ίδιος είναι.³

Τα αντικειμενικά δεδομένα της κοινωνικής εμπειρίας συγκεράζονται με το "παράλογο" της ποιητικής μεταφοράς, για να καταλήξουν δεμένα μεταξύ τους σε

Οι στίχοι του Λειβαδίτη εγκυλούν γενικά το ασφυκτικό πλαίσιο του μηχανισμού αυτού και την υποκριτική μάσκα της κοινωνικής δημοκρατικότητας, η οποία αγωνίζεται να αποδεχθεί (συχνά με επιτυχία) τα στοιχεία που κάνουν ένα άτομο διαφορετικό αλλά ενταγμένο, ενώ αποδεικνύεται αδίστακτα εξολοθρευτική απέναντι στο δικαίωμα να είναι κανείς διαφορετικός και ξένος.

³ Τα ασφυκτικά διλήμματα του κοινωνικού αποκλεισμού και των συνεπειών του δεν είναι κάτι καινούργιο για την εμπειρία της πρώτης μεταπολεμικής γενιάς, που εξαιτίας της ανυποχώρητης στάσης της δοκίμασε την εμπειρία της εξορίας και του στρατοπέδου. Με την περίοδο της ειρήνης το σκηνικό αλλάζει ραγδαία, όχι όμως η ουσία της προβληματικής του. Ο Λειβαδίτης θίγει ήδη από τότε το ζήτημα της προσωπικής ευθύνης που οφείλει να αναλάβει το άτομο ως ύπαρξη απέναντι στις απαιτήσεις της κοινωνικής ένταξης, στιγματίζοντας γενικότερα τα φαινόμενα, τα κίνητρα και τις συνέπειες της ενδοτικότητας που παραβαίνει ανθρώπινες αρχές από ανθρώπινη αδυναμία: "Εδώ, σ' αυτό το μνήμα κείται κάποιος / που ο φόβος οι άλλοι τι θα πουν, κι η ματαιοδοξία ν' αρέσει / τόσο του κλέψανε ό,τι είχε πιο δικό του / ώστε, σχεδόν, δεν κείται εδώ, κανείς." (Ποιήματα 1958-1964, 1978, "Επιτύμβιο", Ποίηση 1: 404).



ένα προωθημένο σχήμα αλληγορικής συνεπαγωγής που αναδεικνύει και καταγγέλλει το πραγματικά παράλογο. Το γεγονός πως, τελικά, ο "αξιαγάπητος κύριος" δεν ταυτίζεται με το υποκείμενό του, το σώμα δεν επικυρώνει μια οντότητα ούτε μια συνείδηση μέσα σε αυτό, ενώ η υλική παρουσία καταλήγει να αυτονομείται και να σημαίνει την υλική εικόνα της ίδιας της απουσίας του υποκειμένου της, συνιστούν τα νέα, για πολλούς ανεξήγητα, "θαύματα" της κοινωνικής ζωής:

Βέβαια, όλα αυτά ήταν κάπως θολά, ίσως μάλιστα κι ανεξήγητα γι' αυτούς που σηκώνουν μ' έμφαση το ποτήρι τους πάνω απ' το τραπέζι, χωρίς να βλέπουν ποιος το κρατά ⁴

Η διεισδυτική όραση του αφηγητή εντοπίζει μέσα στις πιο εξωστρεφείς ανθρώπινες εκδηλώσεις την αναπηρία των υποκειμένων τους, τα οποία εξαντλούνται σε χειρονομίες, την ίδια στιγμή που, πλήρως και ουσιαστικά, αδυνατούν μέσα στις ίδιες τις ενέργειές τους να αναγνωρίσουν το είδωλο της ύπαρξής τους. Η διαφάνεια και η διαπερατότητα των υποκειμένων, όταν αυτά τα ίδια στρέφονται προς εαυτούς, σκηνοθετούν την ατμόσφαιρα της αποξένωσης που διαπερνά και διυλίζει τη σχέση της συνείδησης με το υποκείμενό της. Σε μια πιο επιδεινωμένη μορφή του ψυχικού αυτού χάσματος, το σώμα καταλήγει να έχει ένα υποκείμενο αλλότριο προς τη συνείδηση της ύπαρξής του, η οποία καταρακυλά σε αφανείς και ασυνείδητες περιοχές. Μέσα σε τέτοια δεδομένα στα οποία αλλοιώνεται, σχεδόν, η μοριακή δομή της υπαρξιακής ταυτότητας, το υποκείμενο έρχεται αντιμέτωπο με το ανεξήγητο και το ανερμήνευτο της πραγματικής του κατάστασης, έχοντας ήδη γίνει ένα με μια επίκτητη μάσκα, την οποία και ταυτίζει με το πρόσωπό του.

Αυτό που στο Λειβαδίτη αιφνιδιάζει είναι, μεταξύ των άλλων, ο ανυψωμένος του ρεαλισμός, η εκτίναξη στο αφανές βάθος των καταστάσεων, το οποίο κερδίζεται με την πολυεδρικότητα του εσωτερικού φωτισμού τους, με την εξαφάνιση των σκιών και με την εν προόδω κατάργηση της εξωτερικής εστίασης. Τελικά, το ξάφνιασμα του αναγνώστη έχει να κάνει με την προϋπόσα

⁴ Νυχτερινός Επισκέπτης, 1972, "Καθημερινή χρήση", Ποίηση 2: 81.



εξαφάνιση της ποιητικής μεταφοράς (ένα υποκείμενο που δεν βλέπει τον εαυτό του) και την κατανόηση της απόλυτα ρεαλιστικής βάσης πάνω στην οποία κρίνονται και ονομάζονται τα γεγονότα μέσα στον ποιητικό λόγο.

Ο αφηγητής προσεγγίζει τις καταστάσεις αποκαλύπτοντας το γνήσιο υπαρξιακό τους βάθος, όχι ως παντογνώστης αλλά εκ των έσω, ως θύμα και ο ίδιος της ύπαρξής του. Έχοντας δοκιμάσει την εμπειρία των συνεπειών, έρχεται επανειλημμένα αντιμέτωπος με το γεγονός πως *“δεν μπορεί να υποφέρει το βαθμό της αυταπάρνησης που απαιτείται από την κοινωνία εν ονόματι του πολιτιστικού ιδανικού της”*.⁵ Αν αυτή είναι η αιτία της νεύρωσης (σύμφωνα με τον Freud), ο Λειβαδίτης θέτει, έμμεσα, θεμελιακούς προβληματισμούς για το πού τελικά οδηγεί η επίπλαστη σχέση του ανθρώπου με τη συνείδησή του. Προσπαθεί, μετατρέποντας τον αμείλικτο φωτισμό του σε αμείλικτη κατανόηση, να εγκύψει με απόλυτη συναίσθηση πάνω στο δρώμενο της ανθρώπινης τραγωδίας, προκειμένου να καταλάβει τους λόγους και τα αίτια που συστήνουν, μέσα στην κοινωνική πραγματικότητα, την ανάγκη της ανθρώπινης ύπαρξης για την ίδια την προδοσία της ταυτότητάς της, τον ανελέητο εμπαιγμό και την ωμή εξαπάτηση από τον εαυτό της:

*Τα φαινόμενα συνήθως απατούν, οι άνθρωποι ξεγελιούνται εύκολα, ίσως κιάλας να το 'χουν ανάγκη, είναι τόσο δύσκολη η ζωή*⁶

Στην ποιητική του Λειβαδίτη έχουμε μια σκέψη που συναισθάνεται. Ο αφηγητής δεν παραμένει έξω από τα πράγματα, ακριβώς γιατί δεν διασώζει κανένα άλλοθι για τον ίδιο. Αυτή η προσωπική αυτοδιάλυση οδηγεί, όχι τυχαία, σε επιγραμματικές και αποφθεγματικές επιλογές ύφους. Ο λόγος εγκλείει μέσα του την εμπειρία “πολλών” και δεν συμπυκνώνει μόνο την υποκειμενική πολυσημία της πηγής του, αλλά ενεργοποιεί αλυσιδωτές προεκτάσεις του νοήματος σε ένα καθαρά εξωκειμενικό επίπεδο. Έτσι, οι προεκτάσεις των αποσιωπήσεων διεκδικούν όλο το βάρος της αισθητικής στιγμής, με έναν τέτοιο

⁵ Βλ. Freud, S., *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας: Το μέλλον μιας αυταπάτης*, μτφρ.: Γιώργος Βαμβαλής, Αθήνα, Επίκουρος, 1974, και ειδικότερα στο τρίτο κεφάλαιο την ενότητα “Η έχθρα κατά του πολιτισμού”.

⁶ *Ο τυφλός με τον λύχνο*, 1983, “Ο άγνωστος στρατιώτης”, Ποίηση 3: 178.



τρόπο σαν το ποίημα να υπήρξε μόνο και μόνο για εκείνο που δεν ειπώθηκε, διαμορφώνοντας ένα σαφές δευτερογενές αισθητικό επίπεδο.

“Ενεργοποιώντας και κατευθύνοντας την ερμηνευτική συνεργασία του αναγνώστη, [οι διάφορες μορφές απροσδιοριστίας] τοποθετούν τα «διατυπώμενα» ή εμφανή στοιχεία του έργου σε σχέση μ’ ένα «μη διατυπωμένο» ορίζοντα”⁷.

“Από εδώ προκύπτει ότι «το διατυπωμένο κείμενο» (*der formulierte Text*) είναι κατά κάποιον τρόπο ντουμπλαρισμένο, συνοδευόμενο αφανώς από ένα άλλο κείμενο που εξυπακούει το πρώτο αλλά που μονάχα ο αναγνώστης μπορεί ν’ αναδείξει. Σ’ αυτό τον αναδιπλασιασμό, ο Iser τοποθετεί την πηγή του πολυσημαντικού που προσιδιάζει στη λογοτεχνία. Αυτό που το κείμενο δεν λέει ή δεν ξεκαθαρίζει, σχηματίζει «μια δομή δημιουργική πιθανοτήτων»⁸, πάνω στην οποία στηρίζεται η ερμηνευτική ελευθερία (ελευθερία περιορισμένη καθότι ελεγχόμενη ή, τουλάχιστον, καθοδηγούμενη) του υποκειμένου παραλήπτη.”⁹

Επανερχόμενοι στο ποιητικό απόσπασμα, η παγίδευση του ατόμου μέσα στο κοινωνικό γίνεσθαι αναδεικνύει αίτια που την ξεπερνούν. Ο ποιητής προσπαθεί να ερμηνεύσει τα βαθύτερα κίνητρα της διαγωγής του ατόμου απέναντι στην πραγματικότητα και το τραγικό περιεχόμενο της ζωής του. Αναδεικνύει, έτσι, την τρομακτική απώλεια που συντελείται εκούσια στο χώρο της ανθρώπινης ύπαρξης για χάρη του κοινωνικού της πεπρωμένου, της ανάγκης να ενταχθεί και, γενικότερα, να επιζήσει.

Τα φαινόμενα που απατούν και οι άνθρωποι που εμφανίζονται επιρρεπείς στο να ξεγελιούνται είναι οι δυο βασικοί πόλοι. Ωστόσο, αυτή η αβέβαιη, υπαινικτική και αμφίβολη γνώση, την οποία υπογραμμίζει η χρήση του “ίσως”, πως τα πάντα τελικά ξεκινούν από μια αδιόρατη και ασύνειδη ανάγκη του ίδιου του ανθρώπου να πλανέψει τον εαυτό του και να αυτοεξαπατηθεί,

⁷ Βλ. Iser, Wolfgang, *L' acte de lecture. Théorie de l' effet esthétique*, Βρυξέλλες, Mardaga, 1985, σελ. 387.

⁸ Ο.π. σελ. 393.

⁹ Delcroix, Maurice - Hallyn, Fernand, *Εισαγωγή στις σπουδές της Λογοτεχνίας*, επιμ.-μτφρ.: Ι.Ν. Βασιλαράκης, Αθήνα, Gutenberg, 2000, σσ. 394-395.



λειτουργεί εξαιρετικά ανατρεπτικά αλλάζοντας την προοπτική της προσέγγισης. Οι δυσκολίες της ζωής με τις οποίες το άτομο ήρθε αντιμέτωπο, η ανάγκη να κατανοηθεί το δράμα της ανθρώπινης αδυναμίας και ενδοτικότητας δεν λειτουργούν ως αφορμή κριτικής, αλλά ως προϋπόθεση για την κίνηση προς το παρελθόν και την αναζήτηση της υπαρξιακής του αρχής.

Έτσι, ο ποιητής, ξεκινώντας από αδιαμφισβήτητα και αντικειμενικά δεδομένα, εντοπίζει το κέντρο ενός προβλήματος, την ουσία του οποίου μεταθέτει στο χώρο της υπαρξιακής ατομικής αυτοσυνειδησίας, με έναν εκπληκτικά ανοικτό ορίζοντα υποκειμενικής εφαρμοσιμότητας και χωρίς να χάνεται ούτε στιγμή η ρεαλιστική και αντικειμενική του βάση.

Οι εγχειρητικές τομές στο χώρο της συνειδησιακής αυτογνωσίας συνεχίζονται αμείωτες, φέρνοντας στο φως νέα δεδομένα:

*Οι άνθρωποι συνήθως ψεύδονται ή ακόμα πιο χειρότερο: πλα-
νεύουν*¹⁰

Το ανθρώπινο ψεύδος αποτελεί καθημερινό ενδεχόμενο στο πλαίσιο της ανθρώπινης συναναστροφής και της κοινωνικής εμπειρίας. Το τι είναι ψεύδος και τι αλήθεια σε μια τέτοια υπόθεση, είναι συγκεκριμένο και ξεκάθαρο, με την έννοια ότι είτε υπάρχουν δεδομένα γεγονότα, τα οποία συνειδητά κανείς αλλοιώνει και διαστρέφει στην απόπειρα της παρουσίας τους, είτε παρουσιάζει ως πραγματικό κάτι που ποτέ δεν έγινε.

Το δεύτερο μέρος του στίχου, που ξεκινά με το διαζευκτικό "ή", αναφέρεται σε μια άλλη, πολύ πιο επικίνδυνη, πιθανότητα. Μέσα στο ποιητικό σύμπαν του Λειβαδίτη, η πλάνη δεν είναι οι ακραίες συνέπειες που υφίσταται κάποιος εξαιτίας ενός συστηματικού ψεύδους, αλλά η εγγενής ανθρώπινη αδυναμία γνώσης του αληθινού σε συνδυασμό με την απατηλή πεποίθηση του ανθρώπου πως μπορεί να το κατακτήσει.

Ο Λειβαδίτης αναδεικνύει συστηματικά ζητήματα απροσπέλαστα, όπως η αντίληψη που έχει κανείς για τον εαυτό του, η εικόνα που αποπειράται να προβάλλει στους άλλους, ή, αυτό που πραγματικά είναι, η εικόνα που οι άλλοι

¹⁰ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Στίχοι από μια χαμένη τραγωδία", Ποίηση 3: 283.



διαμορφώνουν για αυτόν ή οι συναισθηματικές προβολές που κάνουν πάνω σε ό,τι οι ίδιοι εισπράττουν. Όλα αυτά ανήκουν περισσότερο στην ανάλυση του ατομικού ασυνείδητου (άλλοτε του πομπού και άλλοτε του δέκτη), αλλά, όσο σκοτεινά και αν είναι στην πραγματικότητα, δεν παύουν να διαδραματίζουν έναν ρόλο καθοριστικό για τις ανθρώπινες επιλογές.

Κάτω από την ανάγκη συναισθηματικής ασφάλειας και σταθερότητας για μια ενιαία αντίληψη του κόσμου, η σωματική υπόσταση ταυτίζεται σε μεγάλο βαθμό με την αντίληψη που έχει κανείς για τον εαυτό του. Αυτή η εξαπάτηση της αφής δομεί τον πυρήνα της προσωπικής πλάνης του ατόμου και προσδιορίζει δυναμικά τόσο την κοινωνική και ψυχολογική του διαγωγή, όσο και τον υπαρξιακό αυτοπροσδιορισμό του.

Απέναντι σε αυτά τα αδιέξοδα, η ποιητική του Λειβαδίτη φωτίζει την ανάγκη να ανιχνεύσει κανείς τον "άλλον" βαθύτερα από την μορφή του και από την εικόνα που δίνει. Τα πράγματα περιπλέκονται ακόμη περισσότερο, καθώς, σε μια τέτοια απόπειρα να αποκρυπτογραφηθεί η αλήθεια, το υποκείμενο οφείλει να διεκδικήσει επιπλέον την ελευθερία από τον ίδιο του τον εαυτό.¹¹ Έτσι, συστήνεται ο λαβύρινθος μιας αλήθειας που παραμένει μονίμως ανεκπλήρωτη και, ταυτόχρονα, βαθιά αναγκαία.

Στον ώριμο Λειβαδίτη υπάρχουν κυρίως αποκαλύψεις, κατανόηση και φωτισμοί της ανθρώπινης ψυχολογίας που έχει εκπέσει μέσα σε έναν κυκεώνα από εσωτερικές αντιφάσεις και αντιθέσεις. Αυτό το ψυχικό χάος των αντιφάσεων που συνυπάρχουν, η πραγματικότητα που το εικονίζει, ο διχασμός που γεννά, η ανάγκη υπέρβασής του που μετατρέπεται σε ανάγκη λήθης του αληθινού προσώπου και εσωτερικής αποξένωσης, οι εκδοχές που παίρνει, οι λόγοι και τα κίνητρα που κάθε φορά το συστήνουν, όλα αυτά μαζί σε σύντομες

¹¹ Στον Λειβαδίτη η πορεία προς τον άλλον καταλήγει να σημαίνει πορεία προς εαυτόν και διαδικασία αυτογνωσίας. Ο "άλλος" λειτουργεί ως σημείο αναφοράς μέσα από το οποίο το υποκείμενο γνωρίζει το πρόσωπό του. Το άνοιγμα, η επικοινωνία, η ψυχολογική και συναισθηματική αλληλεπίδραση, είναι σχέσεις που αποκαλύπτουν είτε διαστάσεις του εαυτού είτε αντανάκλασεις του εαυτού που μόνο ένας τέτοιος καθρέφτης αποκαλύπτει.



ποιητικές πυκνώσεις, αποκωδικοποιούν την έννοια του τραγικού στη συνείδηση της ανθρώπινης μοίρας:

- Όμως, δε γίνεται αλλιώς. Πρέπει κανείς, στο τέλος, να πιστέψει στον εαυτό του.

*Πόσες ψευδομαρτυρίες δεν έσωσαν μια ζωή.*¹²

Η πρώτη πρόταση παρουσιάζει προεξαγγελτικά τον ασφυκτικό κλοιό της μίας και μόνης δυνατής κατεύθυνσης. Το "πρέπει" που ακολουθεί υπογραμμίζει την υποχρεωτικότητα της πορείας, την αδυναμία άλλων επιλογών, τη μη ελευθερία του υποκειμένου, ενώ, στη συνέχεια, ο αφηγητής ονοματίζει και συγκεκριμενοποιεί τη διέξοδο που υπονοούσε, δημιουργώντας μια κρίση και μιαν ανατροπή σε επίπεδο σημασιακής αξιολόγησης.

Το απροσδόκητο ξάφνιασμα δημιουργείται καθώς ο αφηγητής χρησιμοποιεί τη "γλώσσα" του αναγνώστη για να μιλήσει μια εντελώς δική του "γλώσσα". Ό,τι εκφέρεται, ενώ διατηρεί την ίδια συμφωνία του σημαίνοντος με το σημαινόμενο, ανταποκρίνεται σε ένα εντελώς αντίθετο αξιακό σύστημα.

Το να πιστέψει κανείς στον εαυτό του φαντάζει φυσικό, επιθυμητό και αναγκαίο, προκειμένου να δομήσει μια προσωπικότητα ικανή να υπερασπιστεί τη ζωή της και να αγωνιστεί με επιτυχία στις απαιτήσεις του κοινωνικού της ρόλου.

Αυτή, λοιπόν, η αντιφατικότητα με την οποία έρχεται κανείς αντιμέτωπος δημιουργεί μια εγρήγορη "σημαντικής" επαναξιολόγησης, σε συνάρτηση, μάλιστα, με τον τελευταίο στίχο "*Πόσες ψευδομαρτυρίες δεν έσωσαν μια ζωή*", που εκθέτει την προοπτική του αντίστροφου αξιακού συστήματος μέσα από το οποίο ο αφηγητής προσεγγίζει τα δεδομένα.

Αυτό το ξεγέλασμα του αναγνώστη, που συμβαίνει τόσο φυσικά και αβίαστα, λειτουργεί ως τεκμήριο προκειμένου να συνειδητοποιήσει ο ίδιος πόσο πραγματικά είναι δέσμιος της επικρατούσας αξιολογίας και ιδεολογίας, φορέας της οποίας γίνεται η ίδια η γλώσσα του καθημερινού λόγου. Έτσι, έχοντας, εντελώς φυσικά, αποκαλυφθεί πλέον η προοπτική μέσα από την οποία ο

¹² Ανακάλυψη, 1978, "Πλάγια μέσα", Ποίηση 2: 316.



αφηγητής-κατανοεί τα πράγματα, ανοίγει ο δρόμος για μια δεύτερη ανάγνωση βασιζόμενη πάνω στην πραγματική "γλώσσα" του κειμένου.

Η "πίστη στον εαυτό" είναι εδώ ο απόλυτος συμβιβασμός με αυτό που κανείς μάθαινει να είναι. Ο αφηγητής χρησιμοποιεί μια γλώσσα εμπαιγμού για να καταγγείλει ένα μοναδικό φαινόμενο, τον σφετερισμό του εαυτού από τη βούληση και τις επιλογές του υποκειμένου. Αυτό ακριβώς υπονοεί και η συγκεκριμένη "ψευδομαρτυρία", το ψεύδος ως πραγματικότητα ενάντια σε ολόκληρο τον υπαρξιακό εαυτό του. Ποια είναι αυτή η ζωή που διασώζεται, παραμένει εσκεμμένα ένα ερώτημα ανοικτό.

Σε τέτοιες περιπτώσεις υφολογικών επιλογών στον Λειβαδίτη δεν θα ήταν απόλυτα επιτυχές να μιλήσουμε για σαρκασμό. Αυτό που σε επίπεδο βάθους καθορίζει το ύφος των στίχων είναι ένα άρρητο πένθος, ο μελαγχολικός τόνος της κατάρρευσης και ένας αμείλικτος ηρωισμός για αυτό που επιγιγνώσκεται.

Αυτό το κορυφαίο θέμα της πλάνης και οι αποκαλύψεις με τις οποίες ο αφηγητής προσδιορίζει τον εαυτό του, βρίσκουν άμεσες τις συνέπειές τους στον τρόπο με τον οποίο προσλαμβάνεται και αξιολογείται πλέον η πραγματικότητα. Η συνείδηση του αφηγητή, μέσα σε αυτή την συναγερμική κίνηση να λάβει μια εποπτική θέση απέναντι στο φαίνεσθαι, διαγράφει τελικά, βήμα προς βήμα, την πορεία της μέσα στο ιδιωτικό της είναι. Η αυτοσυνειδησία της εσωτερικής ζωής μεταφράζεται σε μια απίστευτη διείσδυση, που κατανοεί με τραγική επιγραμματικότητα την επιφανειακή ανθρώπινη αντίληψη για τη βαρύτητα των φαινομένων του κόσμου.

Ο Λειβαδίτης υπογραμμίζει με δραματική ένταση το γεγονός ότι ο άνθρωπος είναι έρμαιο της υλικότητας που φέρει και η οποία έρχεται σε άμεση ανταπόκριση με τη δομή και τους όρους του κόσμου επικυρώνοντας την αλήθεια τους. Το πρόβλημα δεν είναι μια άρνηση της σχέσης του ανθρώπου με τα εξωτερικά ερεθίσματα, αλλά ο ευνουχισμός που αναπτύσσεται στο επίπεδο της ύπαρξης, όταν η ενδοτικότητα που υπαγορεύει αυτή η συγγένεια καθορίζει μια απόλυτα εξωτερική, μονοδιάστατη και μονοσήμαντη πρόσληψη και αντίληψη για το γεγονός της ζωής.

-Η αντικειμενική βαρύτητα που έχουν τα εξωτερικά φαινόμενα, η επίδρασή τους στον άνθρωπο, η καθημερινή υπακοή στις συμβάσεις που υπαγορεύουν,



όλα αυτά στήνουν από κοινού μια παγίδα που καταστρέφει την εσωτερική ευεξία της ζωής και την συνειδησιακή κατανόησή της στο χώρο της ύπαρξης. Σε συμμαχία με την κοινωνική αλλοτρίωση, η δύναμη του εξωτερικού κόσμου προδιαγράφει για το άτομο έναν σκληρό –ακριβώς γιατί είναι εγγενής– εγκλωβισμό και, ταυτόχρονα, μιαν απίστευτη συνωμοσία, στην οποία ο θύτης υπάρχει μέσα στο θύμα:

*γιατί πέστε μου ποιος δεν άνοιξε μια πόρτα ή ένα παράθυρο χωρίς
την ψευδαίσθηση
ότι υπάρχει αυτός ο κόσμος*¹³

*και το βράδυ «τι ώρα είναι;» ρωτάς, «οχτώ» σου απαντάνε, με
τέτοιες άθλιες βεβαιότητες ζούμε*¹⁴

Ο Λειβαδίτης εστιάζει συχνά πάνω στο ασήμαντο για να αποκαλύψει τις απρόβλεπτες διαστάσεις της εσωτερικότητάς του. Συχνά, όμως, εστιάζει και πάνω στο αδιαμφισβήτητο, το δεδομένο, το αντικειμενικό· αυτή τη φορά, για να το υπονομεύσει, αποκαλύπτοντας, έτσι, το πόσο φυσικά συστήνεται ο ευνοχισμός και η αφυδάτωση του εσωτερικού κόσμου. Τελικά, η ερώτηση “*τι ώρα είναι*”, η άμεση απάντηση, η αποδοχή της γνώσης αυτής ως γνώσης και βεβαιότητας του όλου, δεν παρουσιάζουν τίποτε άλλο από μια χαίνουσα απουσία ιδιωτικού χρόνου και ζωής. Αυτό το δραματικό κενό και η στέρηση του εσωτερικού αυτοπροσδιορισμού έρχονται να καλυφθούν, ως ύστατη λύση, από τους αντικειμενικούς όρους του εξωτερικού γίνεσθαι, που ισοπεδώνουν το δισυπόστατο της ανθρώπινης ύπαρξης, όχι, φυσικά, χωρίς συνέπειες. Σε συγκλονιστικές στιγμές ο ποιητής ομολογεί και αποκαλύπτει τις φονικές συνέπειες των συμβάσεων που συνθέτουν τον εξωτερικό κόσμο, την αλλοτρίωση που συνεπάγονται, την εκμαυλιστική τους φύση, τον ανεπίστρεπτο χαμό που συντελείται μέσα στο σκηνικό της απίστευτης αθωότητας:

¹³ *Ο τυφλός με τον λύχνο*, 1983, “Αληθινές Ιστορίες”, Ποίηση 3: 172.

¹⁴ *Ανακάλυψη*, 1978, “Ο Επίλογος”, Ποίηση 2: 362.



Και το πρωί «καλημέρα» λες, «καλημέρα» σου λένε.

Κι η σφαγή συνεχίζεται.¹⁵

*Έριξες, λοιπόν, κι εσύ ωραία ωραία μέσα στα ρούχα σου όλα τα
κόκαλά σου¹⁶*

Εδώ, αξίζει να επισημάνουμε ότι μέσα σε αυτό το “εσύ” υπάρχει το εγώ του αφηγητή, μέσα σ’ αυτό το δεύτερο πρόσωπο της αποστροφής προς τον αναγνώστη υπολανθάνει το πρώτο πρόσωπο εκείνου που μέσα από τη δική του μοίρα χαρτογραφεί τη μοίρα του “άλλου”.

Ο αφηγητής, σε όλο το έργο του Λειβαδίτη, δεν σταματά να βρίσκεται σε μια συνεχή και αδιάκοπη κίνηση. Η ποιητική του καταλήγει σε ένα μοντάζ μαρτυρίας για την ανθρώπινη αυτογνωσία, η οποία μέσα από τη σύνθεση των αντιφατικών προοπτικών της διεκδικεί την εγκυρότητα της καθολικής εφαρμοσιμότητάς της. Μοιρασμένος από την ίδια τη φύση του, αναλαμβάνει έναν διηνεκή αγώνα για υπαρξιακή πληρότητα, ο οποίος υπερβαίνει ακόμη και αυτήν την ίδια την αναζήτηση. Η γνώση του εαυτού του βρίσκεται έξω τόσο από τον ίδιο όσο και από τον κόσμο, σε έναν χώρο που μόνο η οδύνη της αποξένωσης αποκαλύπτει:

Έτσι, ζήλευα πάντα τους άλλους που ζούνε χωρίς να υποπτεύονται¹⁷

¹⁵ Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου, 1990, “Μικρή Ιλιάδα”, σελ. 115.

¹⁶ Ανακάλυψη, 1978, “Θαύματα που αποσιωπήθηκαν”, Ποίηση 2: 351.

¹⁷ Ο διάβολος με το κηροπήγιο, 1975, Ποίηση 2: 208.



β. Αποξένωση και υπαρξιακή απουσία

Ο Λειβαδίτης επιθεωρεί τις συνθήκες και τους όρους της κοινωνικής πραγματικότητας εστιάζοντας κυρίως στη διαγωγή του ανθρώπου, η οποία φωτίζεται κάτω από το πρίσμα της αλληλεπίδρασης ανάμεσα στο περιβάλλον και την ατομική ψυχολογία:

*Οι άνθρωποι βιάζονται: έγνοιες, βιοτικές συνθήκες, όνειρα, συμβιβασμοί –
πού καιρός να γνωρίσουν τη ζωή τους.¹⁸*

Ως βασικό θέμα τίθεται το ζήτημα της ταχύτητας, στην οποία υποτάσσονται όλες τις σχέσεις του ατόμου, τόσο με τον εξωτερικό, όσο και με τον εσωτερικό του κόσμο. Το υποκείμενο παρουσιάζεται εγκλωβισμένο από “έγνοιες”, το πλήθος δηλαδή των προσωπικών αναγκών του, από το φάσμα των κοινωνικών υποχρεώσεων, από τα όνειρα που όλες αυτές οι αλληλεπιδράσεις γεννούν, από τους συμβιβασμούς στους οποίους τελικά υποκύπτει. Ο ποιητής συγκαταλέγει σε μια κοινή συνομοταξία όλες σχεδόν τις παραμέτρους που προσδιορίζουν την ταυτότητα ενός υποκειμένου, στοχεύοντας να διεισδύσει σε ψυχολογικές δομές βάθους και να αποδείξει, τελικά, ως κατάληξη και παγίδευση την αποξένωση του υποκειμένου από τη ζωή του. Δεν αγνοεί πως, ακόμη και το όνειρο –θα μπορούσαμε να συμπεριλάβουμε το ιδανικό και το όραμα¹⁹–, είναι επίσης αποτέλεσμα της δεσμευτικής σχέσης του ανθρώπου με την κοινωνική πραγματικότητα και τα ιστορικά συμφραζόμενα της εποχής. Έτσι, διαμορφώνει μια πορεία η οποία συνδιαλέγεται υποχρεωτικά με δεδομένα ξένα προς την άμεση σχέση του ατόμου με τον εαυτό του. Η δράση του ατόμου μέσα στον κόσμο ορίζεται εξ αρχής ως ανταπόκριση σε ένα πλήθος εξωτερικών απαιτήσεων, οι οποίες με τη

¹⁸ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, “Καθ’ ημέραν βίος”, Ποίηση 3: 303.

¹⁹ Θυμίζουμε τα πρώτα, σχεδόν, λόγια του Νεοπτόλεμου στον Φιλοκτήτη του Γ. Ρίτσου:

“Μια τέτοια δόξα ας μας έλειπε — ποιος τους την ζήτησε;

Μήτε μιαν ώρα δεν είχαμε δική μας, πληρώνοντας

τα χρέη και τις υποθήκες άλλων.”



σειρά τους γεννούν ένα πλήθος από εσωτερικές ανάγκες, χάνοντας έτσι το δρόμο προς τα πρωτογενή και γνήσια αιτήματα μιας βαθύτερης ζωής που απόλλυται:

- Σκέφτομαι, καμιά φορά, αν υπάρχει λίγος τόπος άδειος μες στη ζωή μας, να μείνουμε κι εμείς, και ποιος είναι τάχα ο παρείσακτος, ίσως, κιάλας, γι' αυτό σκεπάζουν τους καθρέφτες, για να μη δούμε ποιος είναι ο αληθινός νεκρός²⁰

Ωσπου τελικά η ζωή μας γίνεται τόσο απόμακρη όσο κι η άλλη ζωή²¹

Το θέμα που θίγεται επανειλημμένα είναι το πόσο η συμμετοχή στον αδιάλειπτο πυρετό της ζωής ταυτίζεται με το γεγονός ενός υπολανθάνοντα θανάτου, το πόσο, δηλαδή, η ίδια η πλήρης ενδοτικότητα στους όρους της ζωής, και στις υλιστικές της ανάγκες μπορεί να αποτελέσει το μέτρο της κατ' ουσίαν νεκρότητας:

ώσπου, στο τέλος, ανάμεσα στους επιζώντες έβρισκες τους πιο αληθινά πεθαμένους – παλιές ιστορίες για διήγηση πλάι στο τζάκι, μ' ένα καλό δείπνο και την παγίδα της βεβαιότητας κάτω απ' το χαλί.²²

Και μόνον οι νεκροί μπορούν ν' αντέξουν τόση αφθονία πραγμάτων αφού πια δεν τα χρειάζονται²³

²⁰ Οι τρεις, 1975, Ποίηση 3: 168.

²¹ Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα, 1987, "Οι κινήσεις των άστρων", Ποίηση 3: 377.

²² Ο διάβολος με το κηροπήγιο, 1975, Ποίηση 2: 192. Να θυμηθούμε το ποίημα του Αναγνωστάκη "Αντισταθείτε".

²³ Ο διάβολος με το κηροπήγιο, 1975, Ποίηση 2: 201.



Αυτήν την αντίθεση ανάμεσα στο “είναι” της ουσίας και το “φαίνεσθαι” της επιφάνειας μέσα στην οποία κινείται ο άνθρωπος, αποκαλύπτει συχνά στον ποιητικό κόσμο του Λειβαδίτη ο καθρέφτης. Η λειτουργία του δεν είναι αυτή ενός συμβόλου· είναι, αντίθετα, απόλυτα ρεαλιστική, απεικονίζοντας, όμως, την αντιστραμμένη σημασία των πραγμάτων. Δεν λειτουργεί ως όργανο που επιβεβαιώνει την πραγματικότητα, τις συνθήκες και, κυρίως, τις αντιλήψεις της, αλλά γίνεται μέσο που υπονομεύει όλη την κοσμολογία του εξωτερικού γίνεσθαι και την υποταγμένη σε αυτό ανθρώπινη αντίληψη. Οι αντανάκλασεις του είναι το προϊόν ανατρεπτικών συνειδητοποιήσεων, στις οποίες το ποιητικό υποκείμενο καταλήγει αποκαλύπτοντας το βάθος και την ουσία γεγονότων, προσώπων και υπάρξεων. Ουσιαστικά, η εικόνα τους μέσα στον καθρέφτη, το είδωλο που εμφανίζεται πιο γνήσιο από το αλλοτριωμένο πρωτότυπο, αναστυλώνει και αναζωογονεί τη χαμένη οντολογική διάσταση της ζωής. Γι’ αυτό και στον Λειβαδίτη ο καθρέφτης δεν είναι απλά μάρτυρας της πραγματικότητας, όπως συμβαίνει στην ποίηση του Ρίτσου, αλλά ένα όργανο απογύμνωσης, διάλυσης και ανα-σύνθεσης:

*και κάποτε θα σταθείς μπροστά στον
καθρέφτη, απορώντας,
ποιος απ’ τους δυο ήταν ο παρείσακτος, ή μήπως κάποιος τρίτος
σας πρόδωσε και τους δυο – μ’ ένα πρόσωπο συκοφαντημένο
απ’ το πολύ φως
ή κι επικίνδυνο, σαν όλα τα πράγματα που τους δώσαμε πολλή
σημασία ²⁴*

*Καμιά φορά πηγαίνεις και στέκεσαι μπρος στον καθρέφτη, τόσο
αδιάφορος,
σαν να ’σαι απλώς ένα φαρδύ παράταιρο φέρετρο
για ένα νεκρό παιδί. ²⁵*

Κι όταν πια δε θα ’χω με τι άλλο να ζήσω, θα πάρω ένα

²⁴ Ανακάλυψη, 1978, “Η Υπόσχεση”, Ποίηση 2: 358.

²⁵ Ανακάλυψη, 1978, “Ενηλικίωση”, Ποίηση 2: 326.



- *μεγάλον καθρέφτη και θα στέκομαι στις γωνιές, όπως αυτοί με τις ζυγαριές ή τους βίους των αγίων, κι εκεί για λίγες δεκάρες θ' αφήνω να καθρεφτίζονται οι περαστικοί, βλέποντας για μια στιγμή*
- *μέσα στο βάθος του καθρέφτη*
- *όλη την έρημο που μας ακολουθεί*²⁶

Εκείνο που διέπει την ποίηση του Λειβαδίτη είναι ένα βέβαιο πένθος, που γεννιέται από την αμετανόητη αποφασιστικότητα να ανιχνεύσει την απάτη που συστήνει η ίδια η ζωή του ανθρώπου σε βάρος του. Το "συκοφαντημένο από το πολύ φως πρόσωπο" είναι το αντικείμενο της αναζήτησης του ποιητή. Ο ηρωισμός του ξεπερνά ακόμη και την ανάγκη διεξόδου και λύτρωσης, η οποία, ωστόσο, υπάρχει και διεκδικεί μέσα από την αποσιώπησή της την μοναδική, υποκειμενική για τον κάθε αναγνώστη, βαρύνουσα σημασία της.

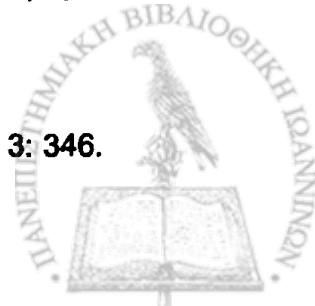
Η ζωή αντιμετωπίζεται ως ένα σύστημα παραμέτρων που δομούν, σχεδόν αναπόφευκτα, την απάτη. Ως μοναδικό μέσο αποκατάστασης της αλήθειας, πάντοτε συναρτημένης με τη συνείδηση, προβάλλεται η σκληρή επίγνωση αυτού του αναπτυσσόμενου ψεύδους, μέσα στο οποίο ο άνθρωπος διαπλάθει και την αξιολογία πρόσληψης του πραγματικού και τη συμπεριφορά της ύπαρξής του:

*Όμως, εδώ τέλειωσα. Ωρα να φύγω. Όπως θα φύγετε κάποτε
κι εσείς. Και τα φαντάσματα της ζωής μου θα μ' αναζητούν τώρα
τρέχοντας μες στη νύχτα και τα φύλλα θα ριγούν και θα πέφτουν.
Έτσι συνήθως έρχεται το φθινόπωρο. Γι' αυτό, σας λέω, ας κοιτά-
ξουμε τη ζωή μας με λίγη περισσότερη συμπόνια
μιας και δεν ήτανε ποτέ πραγματική*²⁷

Αυτή η ατμόσφαιρα κρίσιμων και οριακών στιγμών για τη συνείδηση, όταν η ίδια έρχεται αντιμέτωπη με την αίσθηση του απολογισμού που οφείλει και του αμετάκλητου τέλους της ζωής, χρησιμοποιείται από τον Λειβαδίτη για να

²⁶ Ο τυφλός με τον λύχνο, 1983, "Αντικατοπτρισμοί", Ποίηση 3: 185.

²⁷ Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Το τέλος μιας αξέχαστης ιστορίας", Ποίηση 3: 346.



μεταγγίσει άμεσα τις συγκλονιστικές δονήσεις της ψυχικής του αγωνίας. Προκειμένου να περάσει ο ποιητής το αρκετά απροσδιόριστο μήνυμά του, σκηνοθετεί ένα ολόκληρο πλαίσιο, στο οποίο ο αφηγητής συλλαμβάνει τον εαυτό του κυριαρχημένο από τη μνήμη και διαπιστώνει την αντίφαση ανάμεσα στη ζωή που ήταν προορισμένος να κάνει και εκείνη που τελικά πραγμάτωσε. Δεν είναι τυχαίο πως όλα αυτά συμβαίνουν μέσα στο χρόνο του φθινοπώρου, της φθοράς και της προσωρινότητας, και ενός οριστικού αποχαιρετισμού που υπονοείται.

Η έννοια της αποξένωσης στο ποιητικό σύμπαν του Λειβαδίτη είναι πολυσύνθετη και πολυεδρική. Όσον αφορά τις ανθρώπινες σχέσεις, έχει μια διπλή διάσταση και εντοπίζεται τόσο στη σχέση του υποκειμένου με τον "άλλον", όσο και στη σχέση του με τον ίδιο τον εαυτό του.

Έχοντας ως βασική αφητηρία την επίγνωση πως η γνωριμία με τον εαυτό του είναι μια διαδικασία σχεδόν ατελείωτη, ο αφηγητής διαλύει τις αυταπάτες και τους μύθους της απόλυτης διαπροσωπικής επικοινωνίας. Ωστόσο, αυτή η διάλυση είναι που τον κάνει ανελέητο απέναντι στην ανάγκη του και, ταυτόχρονα, τον απογειώνει σε επιλογές έξω από κάθε "ρεαλιστικό" όριο και φραγμό. Καταφάσκοντας απόλυτα στο αδυσώπητο περιεχόμενο των επιγνώσεων, διασώζει την ανθρωπιά του ως απόλυτο προορισμό και αναζήτηση:

*Είμαστε αυτοί που αιώνια πηγαίνουν, δεν είχαμε ποτέ έναν
τόπο δικό μας, που πάμε; από πού ερχόμαστε; Καμιά φορά κατοικούμε
για λίγο κάπου, αλλά γρήγορα μας ξαναθυμάται η Μοίρα
και φεύγουμε.²⁸*

Η διηγετική κίνηση των αλλαγών στην οποία ο άνθρωπος και η μοίρα του υπάγονται, παρουσιάζεται αναπόφευκτη και δεδομένη. Και είναι αυτή η συνεχής αστάθεια των δεδομένων που αποκαλύπτει την αξία του άλλου προσώπου, αφού, μέσα σε αυτό το τελεσίδικο γεγονός της, ο άλλος γίνεται το μέρος όπου, έστω για ελάχιστο χρόνο, ο κάθε άνθρωπος σταματά, στέκεται και κατοικεί.

²⁸ Ο τυφλός με τον λύχνο, 1983, "Οδοιπόροι", Ποίηση 3: 144.



Ο Λειβαδίτης δεν θα αποφύγει να γίνει αφοριστικός και απόλυτος στο θέμα αυτό, φορτίζοντας τους στίχους του με ένα δραματικό περιεχόμενο. Οι προεκτάσεις του νοήματος αφορούν τις συνέπειες που βιώνει εκείνος που προσλαμβάνει με ένα τέτοιο βάρος τις διαπροσωπικές σχέσεις, καθώς αυτές αποκαλύπτονται καθολικά ανέφικτες και ουσιαστικά άκυρες:

Όλοι φεύγουμε, χωρίς να μάθει τίποτα ο ένας για τον άλλον. ²⁹

Πάνω στο ίδιο θέμα, την αδυναμία να γνωρίσει ο ένας άνθρωπος τον άλλον, ο Laing σημειώνει στο βιβλίο του *"The Politics of Experience"*: *"Η δική σου εμπειρία για το άτομό μου είναι αόρατη σε μένα και η δική μου εμπειρία για το δικό σου άτομο αόρατη σε σένα. Δεν μπορείς να έχεις εμπειρία του δικού μου βιώματος. Είμαστε και οι δυο αόρατοι. Όλοι οι άνθρωποι είναι αόρατοι ο ένας για τον άλλον. Ό,τι βιώνουμε είναι η αορατότητα του ανθρώπου προς τον άνθρωπο"*³⁰. Ο W. Iser στο δικό του έργο *"Prospecting: From Reader Response to Literary Anthropology"* αναπτύσσει ακόμη περισσότερο τις θέσεις αυτές, αναφέροντας χαρακτηριστικά πως: *"Αυτή η αορατότητα είναι, ωστόσο, που διαμορφώνει τη βάση των διαπροσωπικών σχέσεων /.../ Σε όλες τις διαπροσωπικές μας σχέσεις κτίζουμε πάνω σε αυτό το "μη-γεγονός" (no-thing) και για τον λόγο αυτό αντιδρούμε σαν να γνωρίζαμε το πώς οι σύντροφοί μας μάς βιώνουν· συνεχώς διαμορφώνουμε αντιλήψεις από τις αντιλήψεις τους και στη συνέχεια ενεργούμε ωςάν οι αντιλήψεις των αντιλήψεών τους να ήταν πραγματικότητες. Για τον λόγο αυτόν, η επαφή βασίζεται πάνω στο αδιάκοπο συμπλήρωμα του κεντρικού χάσματος του βιώματός μας. Επομένως, η δυαδική και η δυναμική αλληλεπίδραση συστήνεται μόνο επειδή δεν είμαστε σε θέση να γνωρίσουμε το πώς ο ένας βιώνει τον άλλον, γεγονός που με τη σειρά του αποδεικνύεται πως προωθεί την αλληλεπίδραση. Πέρα από το δεδομένο αυτό, προκύπτει η βασική ανάγκη για ερμηνεία, η οποία ρυθμίζει την όλη διαδικασία της αλληλεπίδρασης. Καθώς δεν μπορούμε να προσλάβουμε οτιδήποτε χωρίς προκατάληψη, κάθε σκέψη αποκτά, ως εκ τούτου, νόημα για μας εφόσον είναι*

²⁹ Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου, 1990, "Νυχτερινή ευωδία", σελ. 19.

³⁰ Laing, R.D., *The Politics of Experience*, Harmondsworth, Penguin, 1967, σελ. 16.



επεξεργασμένη και για τον λόγο αυτόν η καθαρή πρόσληψη αποδεικνύεται κάτι αρκετά απίθανο. Επομένως, η δυαδική αλληλεπίδραση δεν είναι δεδομένη από τη φύση της, αλλά προκύπτει μέσα από μια ερμηνευτική δραστηριότητα, η οποία θα περιέχει μια αντίληψη για τους άλλους και, αναπόφευκτα, μια εικόνα για τον εαυτό μας.³¹

Οι θέσεις αυτές αποκαλύπτουν, σε ένα πιο θεωρητικό επίπεδο, το υπόβαθρο και τα αίτια της αποξένωσης, έτσι όπως αυτή συστήνεται και επιβεβαιώνεται μέσα στην καθημερινή εμπειρία της ζωής:

*Πόσοι δε χάθηκαν στην έρημο ή μες στο συνωστισμό, στη θάλασσα
ή σε κάποια άκρη της γης
κι άλλοι που χάθηκαν μέσα στο ίδιο τους το σπίτι και δεν τους ανα-
ζήτησε κανείς.³²*

Ωστόσο, ακόμη και κάτω από το βάρος αυτών των συγκεκριμένων συνειδητοποιήσεων, ο Λειβαδίτης δεν θα αρνηθεί την ανάγκη της επικοινωνίας και της ανθρώπινης σχέσης. Κάτι τέτοιο, εξάλλου, θα καθιστούσε άκυρο το περιεχόμενο της ποιητικής του ανθρωπολογίας. Έτσι, για να αποφύγει την παγίδευση και την πλάνη κερδίζοντας την ελευθερία από τον εαυτό του, για να γνωρίσει τον άλλον ως πρόσωπο και όχι ως μέσο που εκπληρώνει τις δικές του επιθυμίες, μεταθέτει στη χώρα του ανεκπλήρωτου το γεγονός της ανθρώπινης γνωριμίας, μετατρέποντας την απίστευτη στέρση του σε υπαρξιακό προορισμό και, ταυτόχρονα, σε όργανο γνώσης:

*Ας μη δεσμευτούμε, λοιπόν, μ' επιστολές – η απόσταση μας
χαρίζει ένα καινούργιο πρόσωπο. Κι ίσως όταν ξαναϊδωθούμε να
μην ξέρει πια καθόλου ο ένας τον άλλον.
Έτσι που επιτέλους να μπορέσουμε να γνωριστούμε.³³*

³¹ Iser, W., *Prospecting: From Reader Response to Literary Anthropology*, σελ. 32.

³² Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου, 1990, "Εξαφανίσεις", σελ. 128.

³³ Εγχειρίδιο Ευθανασίας, 1979, "Φιλίες", Ποίηση 3: 87.



Είναι φανερό πως η διάρρηξη του δεσμού με τον άλλον δεν κυφορεί μια άρνηση, αλλά συστήνει μια αντίστροφη αναλογία, στην οποία η οδύνη της στέρησης και της αδυναμίας μετράει, τελικά, το βάθος της γνώσης. Σε αυτή την περίπλοκη διαλεκτική η στέρηση παραμένει αμετάβλητο γεγονός στο χώρο της πραγματικότητας, ως μοναδική λύση ακύρωσης της απάτης. Γιατί, την ίδια στιγμή, η έντασή της ορίζει, μέσα στον κόσμο των επιγνώσεων, της μνήμης, της φαντασίας και του ονείρου, ένα μέγεθος αφής του αληθινού και εκπλήρωσης του ανεκπλήρωτου.

Το αίσθημα της αποξένωσης που αφορά τη σχέση του λυρικού υποκειμένου με τον εαυτό του, δημιουργείται από μια ιδιαίτερα κρίσιμη ασυμφωνία. Η εικόνα του, όπως τη διαγράφουν οι πράξεις, οι επιλογές και η ζωή του, είναι ασύμπτωτη με αυτό που αναγνωρίζει πως είναι μέσα του. Έτσι, γεννιέται η αίσθηση πως έχει πραγματώσει κάτι διαφορετικό από αυτό που το ίδιο είναι:

*Πρέπει να τ' ομολογήσω, υπήρξα ριψοκίνδυνος, γι' αυτό κιό-
λας αγάπησα τον κόσμο – όμως γιατί ένιωθα ξένος, κι ολόκληρη η
ζωή μου απόμακρη σαν να τη διαβάζω σ' ένα βιβλίο, που κάποιος
άλλος γυρίζει τις σελίδες³⁴*

Η εμπύρετη αγάπη του Λειβαδίτη για την ουσία της ζωής γίνεται μένος που διεκδικεί έναν απόλυτο προορισμό ηθικής και υπαρξιακής τάξης. Αυτή η στόχευση τον καθιστά αφοριστικά ξένο απέναντι σε μια επιφάνεια που δεν είναι άλλη από το συνολικό γίνεσθαι της τρέχουσας πραγματικότητας. Η αποξένωση που βιώνει είναι προϊούσα και αποδίδει την αδυσώπητη εμπειρία ενός θανάτου εν ζωή:

*και τότε ένιωθα πως
όλα έγιναν κι εγώ ακολουθούσα μόνο από μακριά κι έμπαινα από
δωμάτιο σε δωμάτιο, να βρω ποιος ζει τη ζωή μου³⁵*

³⁴ Ο τυφλός με τον λύχνο, 1983, "Ενοχή", Ποίηση 3: 176.

³⁵ Νυχτερινός Επισκέπτης, 1972, "Ο άρρωστος", Ποίηση 2: 76.



ή πώς αμάρτησα, αφού
δεν ήμουν ποτέ εδώ ³⁶

Αλήθεια, πού ζήσαμε, γιατί συχνά ξαναγουρίζουμε άξαφνα,
και τότε ένα πρόσωπο άγνωστο στο δρόμο ή στο βάθος μιας κάμα-
ρας (που είναι κιάλας κλειδωμένη) στέκεται τόσο αβέβαια, που το
αναγνωρίζεις αμέσως ³⁷

Η θέση της συνείδησής του απέχει σημαντικά από τη συγχρονική εμπειρία της ζωής, γίνεται εποπτική, ενώ, όπως είδαμε, φαινόμενα και γεγονότα μετατρέπονται σε ερείσματα πάνω στα οποία η μνήμη και η στέρηση, οι επιγνώσεις, οι αποκαλύψεις του ασυνείδητου κόσμου και το όνειρο κτίζουν τελετουργικά μιαν αναβίωση ή μια διείσδυση στο περιεχόμενο της ουσίας τους. Αυτά τα τρία αποσπάσματα είναι χαρακτηριστικά για την αίσθηση της αποξένωσης από τη ζωή, ταυτόχρονα, όμως, οι εμπειρίες που απεικονίζουν αποτελούν και συστήνουν κάτι αδιάψευστο.

Στο ίδιο πλαίσιο αντιστροφής του αξιολογικού συστήματος εμφανίζεται και η συνθήκη του θανάτου που λειτουργεί περισσότερο ως μια αποκατάσταση της αλήθειας, ως ένας αντιστρεπτός καθρέφτης μέσα στον οποίο το πέπλο της συμβατικής επιφάνειας καταρρέει:

και το βράδυ οι νεκροθάφτες γυρίζαν σκυμμένοι, σαν να μάντευαν
πως δεν ήσουν εσύ ο νεκρός, μα θάψαν εκείνον το δυστυχημένο που
σ' ακολουθούσε, ένα βήμα έξω απ' το μυστήριο. ³⁸

γιατί την ώρα που πεθαίνεις, σαν ένας φονιάς που απομακρύνε-
ται βιαστικά,
φεύγει από μέσα σου ο άγνωστος που υπήρξες. ³⁹

³⁶ Ανακάλυψη, 1978, "Δυσκολίες επιστροφής", Ποίηση 2: 360

³⁷ Σκοτεινή Πράξη, 1974, Ποίηση 2: 146.

³⁸ Νυχτερινός Επισκέπτης, 1972, "Μάταιος δρόμος", Ποίηση 2: 52.

³⁹ Ο.π., "Αποδέσμευση", σελ. 42.



Στο πρώτο απόσπασμα το πτώμα δεν ταυτίζεται με το ίδιο το υποκείμενο, αλλά με την επιφάνεια μιας κατ' επίφαση πραγματικής εικόνας. Το συγκλονιστικό γεγονός του θανάτου και το αδιάφευστο περιεχόμενό του, θέτει σε κίνηση και ορίζει μία επιστροφή και μια αποκατάσταση. Κάνει τους "νεκροθάφτες" να αντιστοιχίσουν στην πράξη της ταφής ενός σώματος, όχι εκείνον που βλέπουν, αλλά το πρόσωπο που κρυβόταν πίσω από όλα όσα συνέβησαν· ένα πρόσωπο που ήταν εξ αρχής θαμμένο μέσα στο μυστήριο μιας ζωής που έζησε ως ξένος, και για το οποίο η ταφή υπήρξε η αφορμή της επιστροφής του.

Στο δεύτερο απόσπασμα, "ο άγνωστος που υπήρξε" απεικονίζει τη συγκλονιστική στιγμή κατά την οποία η συνείδηση ανακαλύπτει την αστοχία της, την ταύτισή της, δηλαδή, με ένα φαίνεσθαι που δολοφονούσε το είναι από το οποίο η ίδια εκπορεύτηκε. Ο θάνατος λειτουργεί, έτσι, ως αποκατάσταση της αλήθειας και ως ανασύνθεση ενός κόσμου που ανέκκλητα χάθηκε.

Στην ποιητική του Λειβαδίτη κυριαρχεί η ήρεμη αποδοχή του τραγικού. Η αξία της οδύνης ως στοιχείου σύνθεσης της ζωής και γνώσης του εαυτού –όσο αδυσώπητη κι αν παρουσιάζεται–, είναι επιβεβλημένη και βρίσκει πάντα έναν σεμνό τρόπο έκφρασης:

*Ένα σπίτι για να γεννηθείς
ένα δέντρο για ν' ανασάνεις
ένας στίχος για να κρυφτείς
κι ο κόσμος για να πεθάνεις.⁴⁰*

Η ταπεινή αποδοχή του δώρου της ζωής ως εμπειρίας θανάτου είναι η διέξοδος που πριμοδοτείται. Αυτή η υπέρβαση της ζωής για να μπορέσει να αντιστοιχήσει στο περιεχόμενό της, είναι το αποκορύφωμα της ποιητικής και ανθρώπινης μαρτυρίας του Λειβαδίτη, ως μόνη νόμιμη πράξη που αίρει την ματαιότητα:

Ωσπου μια νύχτα παραμέρισα τη ζωή μου και βρήκα το ωραίο ρόδο

⁴⁰ Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου, 1990, "Απλοί στίχοι", σελ. 146.



- που μου είχαν υποσχεθεί.⁴¹

Κι αυτοί που αγάπησαν τη δόξα τώρα κλαίνε

• • *κι οι άλλοι που πόθησαν το θάνατο φοβούνται*

• *κι εκείνοι που μερίμνησαν δεν έχουν*

αλλά αυτοί που ταπεινώθηκαν γνωρίζουν

κι εκείνοι που κρατήθηκαν μακριά θα ξεκινήσουν

σαν τις ωραίες εποχές να ξαναρθούνε.⁴²

Το βάρος όλων αυτών των συνειδητοποιήσεων ορίζει a priori μια μετανάστευση και μια απογύμνωση. Η ζωή του ήρωα απεκδύεται τον εαυτό της στην αναζήτηση του εσωτερικού του προσώπου. Η ανάγκη να πληρωθεί το εσωτερικό κενό επιτάσσει τον περιορισμό, την απουσία και την εξαφάνιση από τον εξωτερικό κόσμο. Έτσι η μία στέρηση διαδέχεται την άλλη σε έναν κύκλο που διαγράφει, τελικά, στο γύρισμά του, το μυστήριο της ανθρώπινης ύπαρξης και, σε τελική ανάλυση, την ανα-σύνθεση του ανθρώπινου προσώπου.

⁴¹ Ο.π., "Το ρόδο", σελ. 44.

⁴² Ο.π., "Άγνωστοι ομηρικοί στίχοι", σελ. 141.



5. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Η δημιουργία του Λειβαδίτη συγκροτεί ως σύνολο ένα ποιητικό και ανθρώπινο σύμπαν με συγκεκριμένη μυθολογία, άξονες και αρχές. Μέσα από την καταγραφή της "ψυχικής περιπέτειας", ο ποιητής "μιλάει για καταγωγές και πεπρωμένα" προσφέροντας μέσα σε κρίσιμες μεταβατικές στιγμές εξηγήσεις "για το τι είναι ο κόσμος και γιατί κάνουμε ό,τι κάνουμε".¹ Η κοινωνιολογική προοπτική της ποιητικής του με τις ανθρωπολογικές της συνισταμένες και τον ανατρεπτικό της χαρακτήρα, είναι ένα βασικό γνώρισμα που δεν αφορμάται (από ένα σημείο και μετά) τόσο από έναν πολιτικό και ιδεολογικό προσανατολισμό· διαμορφώνεται και, κυρίως, προκύπτει από τον υπαρξιακό αυτοπροσδιορισμό του ποιητή, καθώς η συνείδησή του εξιχνιάζει το πλαίσιο της παγίδευσης που συστήνουν η κοινωνία, η ανθρώπινη μοίρα και η δική του φύση.

1. Ως βασικό θέμα αναδεικνύεται η ανεπάρκεια της "γλώσσας" να αποτελέσει έγκυρο μέσο επικοινωνίας και μεταφοράς της γνώσης, γεγονός που έχει ουσιαστικές συνέπειες στην ποιητική πράξη. Η ποίηση αναλαμβάνει να αναδείξει το "ανείπωτο", ψηλαφώντας στο σκοτεινό του πλαίσιο καίρια ερωτήματα, βαθύτερες ανταποκρίσεις και επαφές. Λειτουργεί, έτσι, ως πρόκληση, αφήνοντας στον αναγνώστη ανοικτούς ορίζοντες για προεκτάσεις ενός λόγου υποκειμενικού, που είναι, ωστόσο, λόγος συνείδησης.

Ο Jacques Dubois αναφερόμενος στο "ασυνείδητο του κειμένου" διευκρινίζει: *"Κάθε μυθοπλασία είναι ένα ωραίο ψέμα το οποίο, προτάσσοντας την επιθυμύσα και δρώσα ελευθερία του υποκειμένου, συγκαλύπτει την επιρροή των κοινωνικών προσδιορισμών και των διαδικασιών επηρεασμού. Μόνο μερικά μεγάλα κείμενα θα είχαν πρόσβαση στη συνείδηση της ίδιας τους της απάτης και σ' ένα δεύτερο στάδιο, θα κατάγγελλαν αυτήν την απάτη με μια ειρωνική και κριτική αναστροφή. Ωστόσο πρέπει να δούμε ότι η καταγγελία αυτή*

¹ Wellek, René - Warren, Austin, *Theory of Literature*, N. Y., Penguin Books, 1976, σελ. 191 [= *Θεωρία λογοτεχνίας*, μτφρ.: Σ. Δεληγιώργης, Αθήνα, Δίφρος].



δε διενεργείται με σαφήνεια. Είναι το "αληθινό νόημα" που η ανάλυση εξάγει στο τέλος μιας υπομονετικής αποκάλυψης του μη-ειπωμένου".²

Ο αφηγητής είναι μια persona που μετρά αυτούς τους εγκλωβισμούς και επιζητεί όχι την έξοδο, μα την κατανόηση ως αδιάψευστη επιλογή. Γι' αυτό και η πρόθεση του υποκειμένου να μιλήσει δεν ματαιώνεται: στοχεύει, αντίθετα, στην καταδήλωση των τραγικών αδιεξόδων και εικονογραφεί το πλαίσιο της σιωπής ως χώρο μετάθεσης αυτού που υπονοείται και βαθύτερης επικοινωνίας.

Η ποιητική πράξη αποτελεί το σήμα του ποιητή προς τα έξω, έχοντας ως απώτερη πρόθεση να υπερπηδήσει με τις πιο εσωτερικές καταθέσεις του λόγου τα τείχη της μόνωσής του. Το νόημα της ζωής του βρίσκεται κυριολεκτικά έξω από τον ίδιο:

*Κάθομαι, λοιπόν, και συλλογιέμαι: τι επιτέλους ο άνθρωπος έχει
δικό του – αφού ακόμα κι η ζωή μου αποχτά σημασία
όταν τη διηγούμαι σε κάποιον*³

2. Ο ήρωας καταδύεται μέσω της μνήμης σε έναν εσωτερικό κόσμο, απόλυτα υποκειμενικό και, ταυτόχρονα, ακέραιο. Για τον Λειβαδίτη η κίνηση αυτή δεν είναι ανάμνηση ή αναπόληση, διανοητική πράξη με συναισθηματικές επιπτώσεις. Έχει έναν σαφή υπαρξιακό χαρακτήρα. Η ποίηση λειτουργεί ως καθρέφτης απέναντι σ' αυτό που δεν μπορεί διαφορετικά να εκπληρωθεί. Το παρελθόν γίνεται πραγματικότητα, η οποία διεκδικεί επίμονα και, ταυτόχρονα, ανεκτέλεστα την αφή, την όραση, την ακοή, τη γεύση και την υλικότητα που εξαφάνισε ο χρόνος. Η μνήμη γίνεται το όργανο με το οποίο συνειδητοποιείται η ζωή, οι διαστάσεις όσων προηγουμένως διέφυγαν της προσοχής ή όσων θα μπορούσαν να είχαν συμβεί, διαμορφώνοντας ένα δευτερογενές επίπεδο εμπειρίας.

² Delcroix, Maurice – Hally, Fernand, *Εισαγωγή στις σπουδές της Λογοτεχνίας: Μέθοδοι κειμένου*, επιμέλεια - μετάφραση: Ι. Ν. Βασιλαράκης, Gutenberg, Αθήνα, 2000, σσ. 346-347.

³ Βιολί για μονόχειρα, 1977, Ποίηση 2: 221.

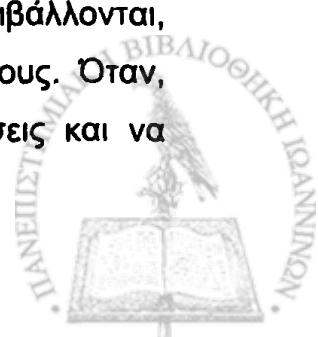


Μέσα σε μια βαθιά αίσθηση αποξένωσης του ήρωα από τον κόσμο και τον εαυτό του, η ανάγκη για επικοινωνία γίνεται ακόμα πιο επώδυνη. Ωστόσο, το βιωματικό βάθος που έχει κερδηθεί, κατευθύνει αυτή την ανάγκη προς τη συναίσθηση του "άλλου", με αποτέλεσμα το υποκείμενο να γίνεται δεκτικότερο και να καταργεί τα περιοριστικά όρια της ατομικότητάς του, δεισδύοντας στον χώρο μιας "ξένης" ζωής.

Η εσωστρέφεια που αποκομίζει κανείς από τις διαψεύσεις, την αίσθηση της γυμνότητας απέναντι στον εαυτό του και την εμπειρία της ματαιότητας των πραγμάτων, οδηγεί στη δραστηριοποίηση της υπαρξιακής ευαισθησίας. Στο πλαίσιο αυτό, η ποιητική του Λειβαδίτη προσπαθεί να αναδείξει μια λογική που υπονομεύει τις αβασάνιστες βεβαιότητες του ανθρώπου και τις παγιωμένες του πεποιθήσεις για την πραγματικότητα, την κοινωνία, την αλήθεια, τις διαπροσωπικές του σχέσεις και τον ίδιο. Βασικός στόχος είναι η επανεξέταση και η επαναπρόσληψη του παρελθόντος, σε έναν ουσιαστικό αγώνα αυτοσυνειδησίας.

Ο ποιητής, αποκαλύπτοντας την αποξένωση στην οποία η κοινωνία οδηγεί τον άνθρωπο σε σχέση τόσο με τους άλλους όσο και με τον εαυτό του, θέτει, έμμεσα, ερωτήματα για την έννοια του παραλόγου και για το αν οι όροι που το καθορίζουν οφείλουν να αντιμετωπίζονται πιο κριτικά. Ο ήρωας/αφηγητής έρχεται συχνά αντιμέτωπος με μια σημαντική ασυνέπεια: το κοινωνικό σύστημα δεν μπορεί να απαντήσει επί της ουσίας στο βασανιστικό ερώτημα του αυτοπροσδιορισμού του, παρά το γεγονός ότι η επίδραση που ασκεί πάνω του είναι δεδομένη και καθοριστική. Έτσι, η διχοτομία που ορίζει ότι ο τρελός είναι άρρωστος και ο λογικός υγιής, φαίνεται σαν μια κατάδηλη απάτη των πολιτισμικών αξιών.

Οι παράφρονες που περιφέρονται μέσα στους χώρους των ασύλων, αλλά και οι ονειροπόλοι-φαντασιόπληκτοι, προσδιορίζονται κοινωνικά ως ασθενείς που πρέπει να γιατρευτούν ή τουλάχιστον να ανακουφιστούν. Στην ποίηση, όμως, του Λειβαδίτη τα ποιητικά αυτά πρόσωπα, ακριβώς επειδή έρχονται σε άμεση ρήξη με το κοινωνικό πλέγμα των ετεροκαθορισμών που επιβάλλονται, φαίνεται να διασώζουν μια πιο ζωντανή σχέση με την ύπαρξή τους. Όταν, λοιπόν, κανείς προσπαθήσει να δει πίσω από αυτές τις συμβάσεις και να



απαλλαχθεί από τις αγκυλώσεις τους, μπορεί να εντοπίσει μέσα στην “τρέλα” των ηρώων αυτών κάτι που ο ίδιος έχει απολέσει.

3. Τα εσωτερικά βιώματα του ήρωα αποκαλύπτουν ανεξιχνίαστες αλήθειες αναφορικά τόσο με την ατομική όσο και με την πανανθρώπινη μοίρα, χαρίζοντας στην ύπαρξη το χαμένο της βάθος και μια νέα διάσταση πραγμάτωσής της.

Στο ποιητικό σύμπαν το κυρίαρχο πάθος για ζωή λειτουργεί ως κεντρομόλος δύναμη, που νοηματοδοτεί τις δοκιμασίες και μετασχηματίζει αξιολογικά, σε μια συνειδησιακή κλίμακα, το περιεχόμενο των διαγνώσεων και των διαψεύσεων. Το λυρικό υποκείμενο διαθέτει μια ακλόνητη πρόθεση να απεκδυθεί με οποιοδήποτε κόστος ό,τι δεν είναι γνήσιο, προκειμένου να συλλάβει συνειδησιακά την ταυτότητα της ύπαρξής του. Η τοποθέτηση αυτή οδηγεί αναπόφευκτα τις σχέσεις με το εξωτερικό γίνεσθαι σε έναν κατακερματισμό και, ταυτόχρονα, στη σύνθεση της ολότητας ενός προσωπικού μύθου.

Τα μυθολογικά μοντέλα που εντοπίζουμε στον Λειβαδίτη δεν είναι ποτέ μονοσήμαντα· διασώζουν, αντίθετα, μια πολλαπλότητα εκδοχών απεικονίζοντας τις γνήσιες καταθέσεις μιας ζωντανής και συνεχώς δοκιμαζόμενης συνείδησης. Εστιάζοντας άλλοτε προς τα μέσα και άλλοτε προς τα έξω, ο ήρωας διαμορφώνει έναν λόγο που ταλαντεύεται, καθώς το οποιοδήποτε κέρδος έχει πάντα ένα αντίβαρο σε κάτι που χάνεται.

Έτσι, οι διαπροσωπικές σχέσεις αποτελούν σωτήρια διέξοδο από το “εγώ”, ενώ οι διαψεύσεις τους προσφέρουν ένα απαραίτητο έδαφος αυτογνωσίας. Τα στοιχεία του ονείρου και της παιδικότητας αυτονομούν τον προσωπικό μύθο από την εξωτερική πραγματικότητα και διασώζουν την “αληθινή” εμπειρία· την ίδια, όμως, στιγμή δημιουργούν την οξυμμένη αίσθηση του ανεκπλήρωτου και την απομάκρυνση από το παρόν ως χρόνο δράσης.

Σχετικά με τη δεύτερη περίοδο είχαμε επισημάνει πως ο ανθρώπινος πόνος μεταστοιχείωνεται σε τεκμήριο ανανέωσης. Στην ώριμη φάση υπάρχει κάτι βαθύτερο: οι “ταπεινώσεις” της ζωής ως εμπειρίες “θανάτου” γίνονται προϋπόθεση για την ανακάλυψη του αληθινού εαυτού, που ισοδυναμεί με



συνειδήση σε καθολικό επίπεδο του ανθρώπινου προσώπου και του προορισμού του.

Ο Λειβαδίτης βλέπει τον ποιητικό του λόγο ως αποτέλεσμα μιας *ασκητικής πράξης*. Σε μια τέτοια επιλογή, το κόστος της αδιάψευστης γνώσης που επιδιώκει λειτουργεί ως εχέγγυο γνησιότητας, χαρίζοντας την επώδυνη συνειδησιακή πληρότητα απέναντι στον παραπλανητικό ευδαιμονισμό της επιφάνειας.

4. Ο ποιητής προχωρά σε μια εκτεταμένη εξέταση της κοινωνικής πραγματικότητας που φαίνεται να συνωμοτεί και να υποκλέπτει την ζωή του ανθρώπου. Το θέμα που εξετάζεται είναι το πώς οι κοινωνικές συμβάσεις, οι ενδοτικότητες, οι υποχρεώσεις και οι ανάγκες τελικά συνιστούν την απουσία του υποκειμένου –ως συνείδησης και ύπαρξης– από την κοινωνία, τον εαυτό του και τον “άλλον”. Η πραγματικότητα παρουσιάζεται ως θεατρικό δρώμενο με πρωταγωνιστές ανυποψίαστους και ξένους προς τη ζωή τους, προς τους βαθύτερους πόθους και τη γνώση του εαυτού τους, οι οποίοι καταρρέουν μπροστά στις απρόσμενες αντανάκλασεις της αυταπάτης τους.

5. Ο ήρωας εγκαταλειμμένος στην αυτοπαρατήρησή του βαθαίνει στις πράξεις, τα κίνητρα, τις υποσυνειδητες προθέσεις, τις συνθήκες και τις επιλογές της ζωής του, φέρνοντας στην επιφάνεια την οδύνη και την αξία μιας διαδικασίας προσωπικής απέκδυσης μέσα από τις ανελέητες επιγνώσεις που τη συνοδεύουν. Σ’ αυτό το κλίμα, η “κατακλυσμική ειλικρίνειά”⁴ του γίνεται όργανο αφής, με το οποίο επισημαίνει ό,τι προσδιόρισε ανέκκλητα το ανθρώπινο πρόσωπό του μέσα στο χώρο της ατομικής και της κοινωνικής συνείδησης· εκεί, όπου ο ίδιος τάχθηκε με ένα ερωτικό βάρος αφοσίωσης και πάθους.

Η στάση αυτή απέναντι στη ζωή διαθέτει ένα ισχυρό, εμπειρικό υπόβαθρο, που έχει να κάνει με τον τρόπο με τον οποίο ο ποιητής χειρίστηκε το “κέρδος” των ιστορικών διαψεύσεων –και, φυσικά, όχι μόνο αυτών. Η έμμονη κίνηση προς την εμπειρία του “πρόσωπου” του, αποτελεί για τον Λειβαδίτη το μόνο που απομένει να επιλέξει κανείς μέσα στο μυστήριο της ζωής, προκειμένου να υποψιαστεί –αν όχι να προσεγγίσει– τη δραματική του ουσία. Αυτή η

⁴ *Ποιήματα 1958-64, 1978, “Νέα αρχή”, Ποίηση 1: 440.*



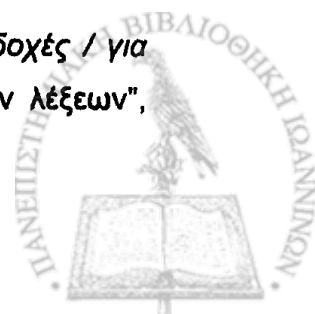
συνειδησιακή ανθρωπολογία με τον προωθημένο κοινωνικό της προορισμό, διατρέχει το ποιητικό του σύμπαν και αποδίδει την αρραγή του ενότητα.

Η αποδοχή των εσωτερικών προϋποθέσεων που οφείλει να πληρεί ο ήρωας προκειμένου να "σώσει τον κόσμο", συνιστά μια πράξη αυτογνωσίας και το περιεχόμενο μιας δραματικής επίγνωσης. Στην περίπτωση του Λειβαδίτη η κίνηση προς το "γνώθι σαυτόν" ανάγεται σε μόνη λύση· πέρα από το ότι είναι έντιμη, ηρωική και αδυσώπητη απέναντι στο υποκείμενο που αυτοαναλύεται, ό,τι αποφέρει οδηγεί σε έναν νέο προβληματισμό θέσης, αντίθεσης, σύνθεσης. Η πορεία του ποιητή παρουσιάζεται ως μια διαδικασία εν τω γίνεσθαι, η οποία καταγράφει την αδιάκοπη αναμέτρηση του λυρικού υποκειμένου με τον εαυτό του· μια διαδικασία μέσα από την οποία βγαίνει καθημαγμένο και, ταυτόχρονα, αμετανόητο.

Έχοντας απορρίψει χιλιάδες άλλοθι και προσωπεία, ο ήρωας ακολουθεί μια διαδικασία αυτοανάλυσης, η οποία, καθώς εξελίσσεται, δεν οδηγεί μόνο στην αποκάλυψη του εαυτού του· οι σκοτεινές πτυχές του ασυνείδητου κόσμου του φωτίζουν συμπεριφορές και στάσεις οι οποίες συμφωνούν και σχεδόν ταυτίζονται με άλλους ανθρώπινους χαρακτήρες. Έτσι, ο "μοναδικός κόσμος" με τις "δύο δισεκατομμύρια/ εκδοχές"⁵ που πρέπει να φωτίσει ο ποιητής είναι και αυτή η ίδια η οντότητά του, όπως και ο αγώνας που έχει αναλάβει με την ύπαρξή του.

Με τον τρόπο αυτόν ο Λειβαδίτης αναζητά τον "άλλον", όχι ως ένα διαφορετικό πρόσωπο, μα ως κρυφή και επώδυνη πραγματικότητα του εαυτού του. Το καθολικό επιτυγχάνεται μέσα από την εμπειρία της ύπαρξης που έχει απολέσει την ατομικότητά της. Στην περίπτωση του, όμως, όχι με μια κίνηση προς τα έξω, αλλά με μια ερμητική σχεδόν κλειστότητα, με έναν περιορισμό της συνείδησης στη γνώση του εαυτού, προκειμένου να τον οδηγήσει στην πυρηνική του σχάση· σε μια δυνατότητα, δηλαδή, να αναγνωρίζει μέσα στη μοναδική του ζωή την πολλαπλότητα των πετρωμένων που κρύβει –όχι ως ενδεχόμενα, αλλά ως γεγονότα.

⁵ "Λυπηθείτε τους ποιητές που τους τρελαίνουν δυο δισεκατομμύρια / εκδοχές / για έναν μοναδικό κόσμο..." (Βιολέτες για μια εποχή, 1985, "Η δύναμη των λέξεων", Ποίηση 3: 233-235).



Ο "άλλος" γίνεται ο ιερός προορισμός αυτής της ποίησης που φιλοδοξεί να προσπεράσει τελικά ακόμα και την κατανόησή της, στοχεύοντας σε κάτι πιο άμεσο και σιωπηλό: να γίνει συνάντηση που θα διασώζει μέσα στην ένταση της επαφής πρόσωπα, όχι μόνο νοήματα:

*Και κάποτε θα σας πω πόσο πολύ σας
αγάπησα, μόνο που πρέπει να με βρείτε τον ίδιο προσωπικά
όπως ο δήμιος...⁶*

6. Η συνείδηση ιχνηλατεί την ύπαρξη αναδεικνύοντας την πολυμέρεια και την πολυπλοκότητα της ανθρώπινης υπόστασης. Γι' αυτό και η αυτογνωσία (ως ακατάπαυστη διαδικασία), φαίνεται να καταργεί τον μονολογικό χαρακτήρα που θα είχε ο λόγος του αφηγητή. Η ενδοσκοπήση και η διερεύνηση του ασυνείδητου φέρνουν στην επιφάνεια πολλαπλές απόκρυφες διαστάσεις του εαυτού και έναν συνειδησιακό λόγο που τυπολογικά αντιστοιχεί σε πολλούς και διαφορετικούς χαρακτήρες.

Ο ήρωας, καθώς επιχειρεί να αποκτήσει υπαρξιακή αντίληψη του προσώπου του, ανακαλύπτει την τραγική εσωτερική του πολυφωνία και τη δραματική της υπόσταση ως γεγονός πανανθρώπινης ενότητας. Γι' αυτό και ο ποιητής περνά τόσο συχνά και εύκολα από το "εγώ" σε ένα συλλογικό "εμείς", σε μια αντωνυμία που αφορά αφηγητή και αναγνώστη. Πρόκειται για μια σύνθεση που θα οδηγήσει και τον δεύτερο σε μια αντίστοιχη λειτουργία, όταν η ανταπόκριση στις συνολικές επιγνώσεις θα τον μεταφέρει από το "εμείς" στην ατομική συνείδηση του δικού του πολυφωνικού προσώπου.

⁶ Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα, 1987, "Οι κινήσεις των άστρων", Ποίηση 3: 374.



Βιβλιογραφία

Αγγελικόπουλος, Β., "Εγχειρίδιο Ευθανασίας", *Διαβάζω*, αρ. 29, 1980, σσ. 94-95.

Αδαμοπούλου, Μ., "Θεατρικό Ταξίδι" στο έργο του Τ. Λειβαδίτη", εφ. *Η Αυγή*, 20-4-2002.

Αθανασόπουλος, Β., *Το ποιητικό τοπίο του ελληνικού 19ου και 20ου αι. Τόμος Β' (Σεφέρης, Θέμελης, Ρίτσος, Βρεπτάκος, Ελύτης, Ζευγολή - Γλέζου, Παπαδίσσας)*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1995.

Αλαφούζου, Αλεξάνδρα, "Η θέση μας πάνω στη λογοτεχνία", *Νέοι πρωτοπόροι*, αρ. 6, Ιούνιος 1935, σσ. 121-123.

Αλεξανδρόπουλος, Μήτσος, *Αυτά που μένουν*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2000.

Αλεξάνδρου, Άρης, *Ποιήματα (1941-1974)*, Αθήνα, Ύψιλον, 1991.

Αναγνωστάκης, Μανόλης, "Σε β' πρόσωπο (Μια συνομιλία του Μανόλη Αναγνωστάκη με τον Αντώνη Φωστιέρη και το Θανάση Νιάρχο)", *Η λέξη*, 1982, σσ. 54-59. /

Αναγνωστάκη, Νόρα, *Μαγικές Εικόνες*, Αθήνα, Νεφέλη, 1980.

Αναδρανιστάκης, Γιώργος, "Ένας αιώνας γεμάτος τραγούδια IV", εφ. *Η Αυγή*, 13-12-2000.

[Ανώνυμος], "Στη γη μας παρουσιάστηκε ένας νέος ποιητής...", Η Λαρίσα Γαβρίλοβα για την Καντάτα του Τάσου Λειβαδίτη", εφ. *Η Αυγή*, 3-9-1960.

[Ανώνυμος], "Τάσος Λειβαδίτης: Βραβείο ποίησης 1980, Ζωή - ποίηση - αγώνας", εφ. *Η Αυγή*, 21-12-1980.

[Ανώνυμος], "Τρεις ποιητές", εφ. *Ελευθεροτυπία*, 24-2-1986.

[Ανώνυμος], "Μια φωτοτυπία", εφ. *Η Αυγή*, 30-8-1998.

[Ανώνυμος], "Συνοπτικό βιογραφικό", εφ. *Η Αυγή*, 18-5-1999.

[Ανώνυμος], "Σύντομο βιογραφικό", εφ. *Ριζοσπάστης*, 14-1-2001.

[Ανώνυμος], "Κυριακάτικες συναντήσεις", εφ. *Η Αυγή*, 28-1-2001.



[Ανώνυμος], "Τραγουδῆσε γι' αυτούς που κουβαλούν "την ισότητα του κόσμου", εφ. *Ριζοσπάστης*, 20-10-2002.

Αργυρίου, Αλέξ., "Η πρώτη μεταπολεμική ποιητική γενιά", *Νεοελληνικός λόγος*, 1974, σσ. 109-126.

Αργυρίου, Αλέξ., *Η ελληνική ποίηση. Ανθολογία-Γραμματολογία*, τόμ. ΣΤ', επιμέλεια: Αλέξ. Αργυρίου, Αθήνα, Σοκόλης, 1982.

Αργυρίου, Αλέξ., "Θεματογραφία της Πρώτης Μεταπολεμικής Ποιητικής Γενιάς", *Πρακτικά του Α΄ Συμποσίου Νεοελληνικής Ποίησης* (Πανεπιστήμιο Πατρών 3-5 Ιουλίου 1981), τόμ. α', Αθήνα, Γνώση, 1982, σσ. 69-80.

Αργυρίου, Αλέξ., "Βιολέτες για μια εποχή", εφ. *Το Βήμα*, 14-8-85.

Αργυρίου, Αλέξ., "Πλάγια και ευθεία μετάβαση από τον ιδιωτικό στον δημόσιο χώρο", *Πρακτικά Έκτου Συμποσίου Ποίησης* (Πανεπιστήμιο Πατρών 4-6 Ιουλίου 1986), Αθήνα, Γνώση, 1987, σσ. 281-291.

Αργυρίου, Αλέξ., "Ο επικός, λυρικός και ελεγειακός χαρακτήρας του ποιητικού έργου του Τ. Λ." *Διαβάζω*, αρ. 228, Δεκέμβριος 1989, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 41-44.

Αργυρίου, Αλέξ., "Ποιητικές συμπεριφορές του Τάσου Λειβαδίτη σαράντα αδιάλειπτα χρόνια", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 721-735.

Αργυρίου, Αλέξ., "Μνήμη και λήθη Μιχάλη Κατσαρού: Το φιλικό περιβάλλον", εφ. *Η Αυγή*, 20-12-1998

Αργυρίου, Αλέξ., "Η ποίηση της Ελένης Βακαλό", εφ. *Η Αυγή*, 4-11-2001.

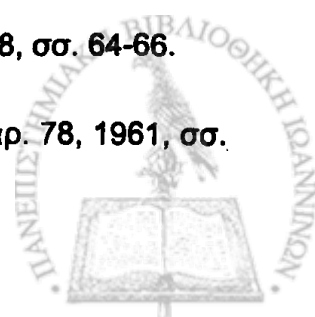
Αυγέρης, Μάρκος, "Η ποίηση του Τάσου Λειβαδίτη", εφ. *Η Αυγή*, 13-10-53.

Βαρίκας, Β., "Τάσου Λειβαδίτη, Το εκκρεμές", εφ. *Το Βήμα* 9-4-67.

Βαρίκας, Β., "Η μεταπολεμική Λογοτεχνία", *Καινούρια εποχή*, Άνοιξη-Καλοκαίρι 1976, σσ. 28-37.



- Βαρίκας, Β., *Η μεταπολεμική μας λογοτεχνία (σχέδιο για μελέτη)*, Αθήνα, Πλέθρον, 1979.
- Βαρίκας, Β., *Συγγραφείς και κείμενα: 1966-1968*, τόμ. Β', Αθήνα, Ερμής, 1980.
- Βελουδής, Γιώργος, "Η ελληνική λογοτεχνία στην Αντίσταση", *Διαβάζω*, 1982, σσ. 29-39.
- Βελουδής, Γ., *Γιάννης Ρίτσος. Προβλήματα μελέτης του έργου του*, Αθήνα, Κέδρος, 1983.
- Βελουδής, Γιώργος, "Η ελληνική ποίηση και πεζογραφία στον αιώνα μας", *Αναφορές: Ξη νεοελληνικές μελέτες*, Αθήνα, Φιλιππούτη, 1983.
- Βελουδής, Γ., *Προσεγγίσεις στο έργο του Γιάννη Ρίτσου*, Αθήνα, Κέδρος, 1984.
- Βελουδής, Γ., "Ο μύθος στο Ρίτσο", *Νέα Εστία*, αρ. 1547, Χριστούγεννα 1991, *Αφιέρωμα στον ποιητή Γιάννη Ρίτσο (1909-1990)*, σσ. 113-116.
- Βελουδής, Γ., *Γραμματολογία. Θεωρία της λογοτεχνίας*, Αθήνα, Δωδώνη, 1994.
- Βούλγαρης, Κώστας, "Τι απέγινε η ποίηση της ήπας;", εφ. *Η Αυγή*, 29-4-2001.
- Βουρνάς, Τάσος, "Η "ποίηση της ήπας" και η ήπια της κριτικής", *Επιθεώρηση Τέχνης*, αρ. 109, 1964, σσ. 6-12.
- Βουρνάς, Τάσος, "Τάσου Λειβαδίτη "Ποίηση". (Η ευτυχία και η τυραννία ενός δημιουργού)", εφ. *Η Αυγή*, 9-1-66.
- Βουρνάς, Τάσος, "Η ποίηση του Τάσου Λειβαδίτη ("Βιολί για μονόχειρα", συνθετικό ποίημα. "Κέδρος" 1976)", εφ. *Η Αυγή*, 29-12-76.
- Βουρνάς, Τάσος, *Ιστορία της Σύγχρονης Ελλάδας: Ο Εμφύλιος*, Αθήνα, εκδ. Αφών Τολίδη, 1981.
- Βουρνάς, Τάσος, "Τάσος Λειβαδίτης: "Ο τυφλός με το λύχνο", εφ. *Η Αυγή*, 19-6-83.
- Βουρνάς, Τ., "Ο θάνατος του Τ. Λειβαδίτη", εφ. *Η Αυγή*, 1-11-1988.
- Βρεττάκος, Νικηφόρος, "Τάσου Λειβαδίτη: Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας, Αθήνα 1952", *Ελληνικά Χρονικά*, αρ. 43, 1953, σ. 16.
- Βρεττάκος, Νικηφόρος, "Συμφωνία αριθ. 1", *Επιθεώρηση Τέχνης*, αρ. 43, 1958, σσ. 64-66.
- Βρεττάκος, Νικηφόρος, "Τάσου Λειβαδίτη: "Καντάτα", *Επιθεώρηση Τέχνης*, αρ. 78, 1961, σσ. 623-627.



Βρεπτάκος, Νικηφόρος, "Για τον "Άνθρωπο με το ταμπούρλο", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 816-817.

Βρεπτάκος, Νικηφόρος, "Μνήμη Τ. Λειβαδίτη", *Διαβάζω*, αρ. 228, Δεκέμβριος 1989, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σελ. 25.

Βρεπτού, Κάτια, "Μετά από 50 χρόνια άρεσε κι εδώ το έργο μας"...λένε η Ρίτα Μπούμη-Παππά και ο Βαλέτας, οι δηλώσεις των άλλων που βραβεύτηκαν", εφ. *Απογευματινή*, 21-12-77.

Γεροντόπουλος, Άκης, "Αι Στράτης, μια ματιά από την άλλη πλευρά του λόφου", εφ. *Η Αυγή*, 23-9-2001.

Γεωργουσόπουλος, Κώστας, "Βιβλία", εφ. *Το Βήμα*, 29-12-85.

Γεωργουσόπουλος, Κώστας, "Συνέντευξη στον Γιώργο Λιανή", εφ. *Τα Νέα*, 22-3-86.

Γεωργουσόπουλος, Κώστας, "Ένας άρρωστος για Θεό", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 737-739.

Γκιμοσούλης, Κωστής, "Τάσος Λειβαδίτης, Βιολέτες για μια εποχή· Λεπτή μωβ γραμμή", εφ. *Ελευθεροτυπία*, 24-12-1999.

Γκότοβος, Αθανάσιος, *Το μυθικό και ιδεολογικό σύμπαν της ποίησης του Νικηφόρου Βρεπτάκου*, Αθήνα, Φιλιππότη, 1989.

Γκότοβος, Αθανάσιος, "Δοκιμή προσέγγισης στην ποιητική του Τ. Λειβαδίτη", *Διαβάζω*, αρ. 228, Δεκέμβριος 1989, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 45-51.

Γκότοβος, Αθανάσιος, "Τάσος Λειβαδίτης 1950-1966: Από την πίστη στην αμφισβήτηση ή η συνειδητοποίηση της ήττας και το πέρασμα στην ωριμότητα", *Δωδώνη*, επιστημονική επετηρίδα του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, αρ. 28, Ιωάννινα, 1999, σσ. 161-179.

Γουδέλης, Γ., "Μια ματιά στην ελληνική ποίηση", *Καινούρια Εποχή*, αρ. 20-22, 1981, σσ. 141-148.

Δαλακούρα, Βερονίκη, "Τάσος Λειβαδίτης, Ένας τραγικός της ύπαρξης", εφ. *Το Βήμα*, 21-7-85.



Δαλακούρα, Βερονίκη, "Καταυγάζοντας το φως...", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 818-821.

Δεπούνη, Ιάσων, "Τάσος Λειβαδίτης ο Αθηναίος", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 813-815.

Διαλησμάς, Σ., *Εισαγωγή στην ποίηση του Γιάννη Ρίτσου*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1999. 2913 217 21A

Δούκα, Μάρω, "Τα χειρόγραφα του φθινοπώρου", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 757-759.

Ζήρας, Αλέξ., "Το "στίγμα" της Πρώτης Μεταπολεμικής Ποιητικής Γενιάς", *Πρακτικά του Α' Συμποσίου Νεοελληνικής Ποίησης* (Πανεπιστήμιο Πατρών 3-5 Ιουλίου 1981), τόμ. α', Γνώση, Αθήνα, 1982, σσ. 35-41.

Ζήρας, Αλέξ., "Επιβιώσεις και παρουσία του Καρυωτάκη στη μεταπολεμική ποίηση", *Πρακτικά Έκτου Συμποσίου Ποίησης* (Πανεπιστήμιο Πατρών 4-6 Ιουλίου 1986), Αθήνα, Γνώση, 1986, σσ. 69-74.

Ζήρας, Αλέξ., "1960-1970: Η Δεκαετία-μεταίχμιο στο έργο του Τ. Λειβαδίτη", *Διαβάζω*, αρ. 228, Δεκέμβριος 1989, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 52-58.

Ζήσης, Αθ., "Αισθητικοί δρόμοι στην "Τέχνη" του Τ. Λειβαδίτη", *Θέματα Λογοτεχνίας*, αρ. 10, χειμώνας 1999, σσ. 89-99.

Ηλιοπούλου, Ιουλίτα, "Στην εποχή της βιολέτας", *Διαβάζω*, αρ. 228, Δεκέμβριος 1989, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 88-89.

Θασιτής, Πάνος, *7 Δοκίμια για την ποίηση*, Αθήνα, Κέδρος, 1979. 289 408 ΘΑΣ

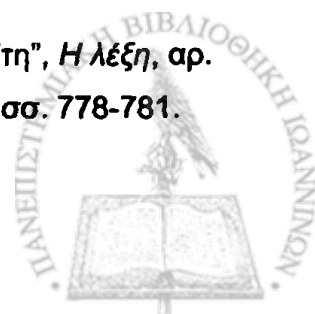
Θέμελης, Γ., "Η ποίηση της τελευταίας δεκαετίας και η "Νέα Πορεία", *Νέα Πορεία*, αρ. 119-123, 1965, σσ. 13-22.

Θεοδωράκης, Μ., "Πώς μπήκαμε στο Λαϊκό τραγούδι με τον Τ. Λειβαδίτη", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σελ. 719.

Θρύλος, Α., "Καντάτα για δυο δισεκατομμύρια φωνές", *Καινούρια Εποχή*, Καλοκαίρι 1960, σελ. 145.



- Ιεροδιακόνου, Χαράλαμπος, *Ψυχιατρική*, επιμέλεια: Χ. Ιεροδιακόνου, Χ. Φωτιάδη, Ε. Δημητρίου, Θεσσαλονίκη, Μαστορίδη, 1988.
- Ιλίνσκαγια, Σόνια, *Η μοίρα μιας γενιάς. Συμβολή στη μελέτη της μεταπολεμικής πολιτικής ποίησης στην Ελλάδα*, μεταφραστική επιμέλεια: Μήτσος Αλεξανδρόπουλος, Αθήνα, Κέδρος, 1976, ²1986.
- Ιλίνσκαγια, Σόνια, "Θέματα ποίησης και ποιητικής στον Ρίτσο", *Αφιέρωμα στον Γιάννη Ρίτσο*, Αθήνα, Κέδρος, 1981, σσ. 439-451.
- Ιλίνσκαγια, Σόνια, *Κ.Π. Καβάφης: Οι δρόμοι προς το ρεαλισμό στην ποίηση του 20ου αιώνα*, Αθήνα, Κέδρος, 1983. 289 109 289 12 ΚΑΡ 112
- Ιλίνσκαγια, Σόνια, "Τ. Λειβαδίτης: Μερικές πτυχές μιας ποιητικής πορείας", *Αντί*, αρ. 416, σσ. 48-50.
- Ιλίνσκαγια, Σόνια, "Ο χώρος και ο χρόνος στην ποιητική πορεία του Τάσου Λειβαδίτη", *Δωδώνη*, επιστημονική επιτηρίδα του Τμήματος Φιλολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, αρ. 18, Ιωάννινα, 1989.
- Ιλίνσκαγια, Σόνια, "Όψεις της γενέθλιας πόλης", *Η λέξη*, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, αρ. 130, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 740-745.
- Ιλίνσκαγια, Σόνια, "Λίγα ακόμα για τη "μοίρα μιας γενιάς", *Τα τετράδια της Π.Π.Κ.*, αρ. 6, Μάιος 1998, σσ. 71-73. 6 71-73
- Ιλίνσκαγια, Σόνια, "Όταν η ποίηση αναιρεί τη ματαιότητα της ζωής", εφ. *Το Βήμα*, 10-1-1999.
- Ιλίνσκαγια, Σόνια, "Οι αντοχές της μεταπολεμικής ποίησης", εφ. *Το Βήμα*, 23-1-2000.
- Ιλίνσκαγια, Σόνια, "Εγώ", "Εμείς", ο "Άλλος" στην ποίηση του Τ. Λειβαδίτη", Εισήγηση στο Β' Συμπόσιο Νεοελληνικής Λογοτεχνίας με τίτλο: "Ο "Άλλος" στην Ελληνική Λογοτεχνία του 20ού αιώνα", Αθήνα, 1-3 Δεκεμβρίου 2000.
- Α., Κ., "Τάσου Λειβαδίτη: "Βιολέτες για μια εποχή", εφ. *Ριζοσπάστης*, 1-9-85.
- Καβάφης, Κ., *Ανέκδοτα πεζά κείμενα*, επιμέλεια Μιχ. Περίδης, Αθήνα, Φέξη, 1963.
- Κακλαμανάκη, Ρ., "Το πρόσωπο της μητέρας στην ποίηση του Τάσου Λειβαδίτη", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 778-781.



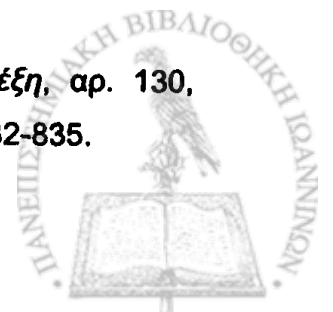
- Κακλαμανάκη, Ρ., *Γιάννης Ρίτσος. Η ζωή και το έργο του*, Αθήνα, Πατάκη, 1999.
- Κακναβάτος, Έκτωρ, "Ποίηση και Χάος", *Ουτοπία*, αρ. 33, Ιανουάριος-Φεβρουάριος 1999, σσ. 75-79.
- Κακολύρη, Αθηνά, "Χειρόγραφα του φθινοπώρου", εφ. *Η Αυγή*, 20-11-1997.
- Κακολύρη, Αθηνά, "Επίκαιρος είκοσι δύο χρόνια μετά", εφ. *Η Αυγή*, 8-11-1998.
- Κακολύρη, Αθηνά, "Πεθαίνοντας κάθε μέρα... μίαν ολόκληρη ζωή", εφ. *Η Αυγή*, 10-3-2002.
- Καλαφάτης, Θ., "Τετράδια": Το περιοδικό της φυλακής 1969-1973", εφ. *Η Αυγή*, 22-4-2001.
- Καραβασίλης, Γ. Κ. (1986). "Τάσου Λειβαδίτη "Βιολέτες για μια εποχή", εφ. *Η Πρώτη* 30-5-86.
- Καραντώνης, Ανδρέας, *Η ποίηση μας μετά το Σεφέρη*, Αθήνα, Δωδώνη, 1976.
- Καραντώνης, Ανδρέας, "Τ. Λειβαδίτη: "Συμφωνία αριθμός 1 - Οι γυναίκες με τ' αλογίσια μάτια", *Καινούρια Εποχή*, αρ. 1, Χειμώνας 1959, σσ. 275-276.
- Καραντώνης, Ανδρέας, "Ποιητικές συλλογές", *Νέα Εστία*, αρ. 68, 1960, σσ. 1036-1037.
- Καρβέλης, Τάκης, "...μονάχος μ' ένα ωραίο παράθυρο στο χέρι", *Επίκαιρα*, αρ. 25, Φεβρουάριος 1988, σελ. 69.
- Καρβέλης, Τάκης, "Μνήμη Τάσου Λειβαδίτη: Το τίμημα της Ιστορίας", εφ. *Καθημερινή*, 6-11-1998.
- Καρβέλης, Τάκης, *Δεύτερη Ανάγνωση*, τόμ. Γ', Αθήνα, Σοκόλης, 2002.
- Καρυωτάκης, Κ. Γ., *Τα πεζά*, φιλολογική επιμέλεια: Γ. Π. Σαββίδης, Αθήνα, Νεφέλη, 1989.
- Κάσσοι, Βαγγέλης, "Ποίηση της ήπτας και ιδεολογική αντοχή", *Τομές*, αρ. 90, 1984, σσ. 3-4. *στ Α;*
- Κάσσοι, Βαγγέλης, "Μια ανομολόγητη κοινότητα ποιητών (Η δεύτερη μεταπολεμική γενιά)", *Πρακτικά Έκτου Συμποσίου Ποίησης (Πανεπιστήμιο Πατρών 4-6 Ιουλίου 1986)*, Αθήνα, Γνώση, 1987, σσ. 309-322.
- Κάσσοι, Βαγγέλης, Τι, πραγματικά, θρηνεί η «ποίηση της ήπτας»;", *Μανδραγόρας*, αρ. 26, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 2001, σσ. 34-35. *ς*
- Κατσιμής, Σπύρος, "Τάσος Λειβαδίτης: Οι Τελευταίοι", εφ. *Η Καθημερινή*, 26-4-76.



- Κατσιμής, Σπύρος, "Η ποιητική πορεία του Τάσου Λειβαδίτη, Από τα σταυροδρόμια του κόσμου στη μοναξιά", εφ. *Η Καθημερινή*, 27-3-80.
- Κατσιμής, Σπύρος, "Τάσος Λειβαδίτης: Ο τυφλός με το λύχνο", εφ. *Ειδήσεις*, 15-2-84.
- Καψωμένος, Ε. Γ., "Η διχοτομία φύση / πολιτισμός ως κριτήριο οριοθέτησης του στίγματος της πρώτης μεταπολεμικής ποιητικής γενιάς", *Σπείρα*, αρ. 2-3, 1984, σσ. 113-132.
- Καψωμένος, Ε. Γ., *Ποιητική*, Πανεπιστημιακές Σημειώσεις, Ιωάννινα, 1986.
- Καψωμένος, Ε. Γ., "Το σοσιαλιστικό πολιτιστικό μοντέλο και η νεοελληνική λογοτεχνία", *Σύγχρονα Θέματα*, αρ. 38, Μάιος, 1989, σσ. 43-52.
- Καψωμένος, Ε. Γ., "«Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας»: Ζωικές και κοινωνικές αξίες στον Τ. Λειβαδίτη", *Διαβάζω*, αρ. 228, Δεκέμβριος 1989, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 26-32 [=Καψωμένος, Ε. Γ., *Αναζητώντας τον χαμένο Ευρωπαϊκό πολιτισμό*, Αθήνα, Πατάκη, 2002, σσ. 200-215].
- Καψωμένος, Ε. Γ., *Αφηγηματολογία*, Πανεπιστημιακές Σημειώσεις, Ιωάννινα, 1991.
- Καψωμένος, Ε. Γ., "Ιδεολογία και ποιητική στην πρώτη μεταπολεμική γενιά: Αναγνωστάκης-Αλεξάνδρου-Κατσαρός", *Ελί-τροχος*, αρ. 7, Φθινόπωρο 1995, σσ. 12-30.
- Καψωμένος, Ε. Γ., *Αναλύσεις κειμένων Νεοελληνικής Πεζογραφίας*, Πανεπιστημιακές παραδόσεις, Ιωάννινα, 1998.
- Καψωμένος, Ε. Γ., *Αναζητώντας τον χαμένο Ευρωπαϊκό πολιτισμό*, Αθήνα, Πατάκη, 2002.
- Κεντρωτής, Γ. Δ., "Τάσου Λειβαδίτη: Βιολέτες για μια εποχή", *Διαβάζω*, αρ. 143, 1986, σσ. 61-62.
- Κεντρωτής, Γιώργος, "Η σιωπή και η τρέλα των τυφλών ποιητών", *Διαβάζω*, αρ. 228, Δεκέμβριος 1989, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 63-66.
- Κεχαγιόγλου, Γιώργος, "Η ποίηση της αντίστασης στην μεταπολεμική Ελλάδα: Η μοίρα μιας γενιάς της Σόνιας Μπ. Ιλίνσκαγια", Εκδ. Επιστήμη, σσ. 197, Μόσχα 1974 (στα ρωσικά), *Ο Πολίτης*, αρ. 3-4, 1976, σσ. 81-86.



- Κεχαγιόγλου, Γιώργος, "Θεματογραφία της Πρώτης Μεταπολεμικής Ποιητικής Γενιάς", *Πρακτικά του Α' Συμποσίου Νεοελληνικής Ποίησης*, (Πανεπιστήμιο Πατρών 3-5 Ιουλίου 1981), τόμ. Α', Αθήνα, Γνώση 1982, σσ. 59-66.
- Κοκόλης, Ξ. Α., "Αντιστασιακή ποίηση, Πρόσωπο και προσωπείο", *Αντί*, αρ. 169, 1981, σσ. 37-41.
- Κοκόλης, Ξ. Α., "Ο ξένος εαυτός-ένα θεματικό συστατικό της πρώτης μεταπολεμικής ποιητικής παραγωγής", *Πρακτικά Έκτου Συμποσίου Ποίησης* (Πανεπιστήμιο Πατρών 4-6 Ιουλίου 1986), Αθήνα, Γνώση, 1987, σσ. 293-308.
- Κοκόλης, Ξ.Α., "Σε τι βοηθά λοιπόν..." η ποίηση του Μανόλη Αναγνωστάκη. *Μελέτες και σημειώματα*, Νεφέλη, Αθήνα, 2001.
- Κορδάτος, Γιάννης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Από το 1453 έως το 1961*, τόμ. Β', Αθήνα, Βιβλιοεκδοτική, 1962.
- Κοιζιάς, Αλέξανδρος, "Τάσου Λειβαδίτη: "Το εκκρεμές", εφ. *Μεσημβρινή*, 21-1-67.
- Κότσιρας, Γ., "Τάσου Λειβαδίτη: Ο τυφλός με το λύχνο", *Ευθύνη*, αρ. 141, 1983, σ. 492.
- Κουβαράς, Γ., "Τ. Λειβαδίτη, "Ο άνθρωπος με το κασκέτο", *Νεοελληνική Παιδεία*, αρ. 16, Χειμώνας 1989, σσ. 47-58.
- Κουβαράς, Γιάννης, "Το Περιθώριο στο ποιητικό έργο του Τ. Λειβαδίτη", *Διαβάζω*, αρ. 228, Δεκέμβριος 1989, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 79-87.
- Κουβαράς, Γιάννης, "Εργογραφία-Βιβλιογραφία Τάσου Λειβαδίτη", *Διαβάζω*, αρ. 228, Δεκέμβριος 1989, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 90-91.
- Κουβαράς, Γιάννης, "Χρονολόγιο Τάσου Λειβαδίτη", *Διαβάζω*, αρ. 228, Δεκέμβριος 1989, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 20-24.
- Κουβαράς, Γιάννης, "Ταυτότητα και Ετερότητα", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 823-831.
- Κουρκουλάκου, Λίλα, "Μνήμες από ένα κινηματογραφικό πορτραίτο", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 832-835.



Κρανιδιώτης, Παντελής, "Υπαρξιακές ανασκαφές στη σχιζοφρένεια", *Διαβάζω*, αρ. 251, Δεκέμβριος 1990, σσ. 17-25.

Κρεμμυδάς, Κώστας, "Η ποίηση είναι πράξη αντίστασης", *Μανδραγόρας*, αρ. 26, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 2001, σσ. 32-33.

Κρημνιώτη, Π., "Ο Μισέλ Βόλκοβιτς ανθολογεί Έλληνες ποιητές", εφ. *Η Αυγή*, 8-6-2001.

Κώπη, Α., *Γιάννης Ρίτσος: Ένα σχεδιάσμα βιογραφίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1996.

Λεοντάρης, Βύρων, "Ιδεολογικοί προσανατολισμοί της μεταπολεμικής ελληνικής ποίησης", *Κριτική*, αρ. 7-8, 1960, σσ. 1-18.

Λεοντάρης, Βύρων, "Η ποίηση της ήπας", *Επιθεώρηση Τέχνης*, αρ. 106, 1963, σσ. 520-524.

Λεοντάρης, Βύρων, "Λίγα ακόμη για την ποίηση της ήπας", *Επιθεώρηση Τέχνης*, αρ. 110, 1964, σσ. 218-220.

Λεοντάρης, Βύρων, "Η ακαταστασία της ελληνικής μεταπολεμικής ποίησης", *Σημειώσεις*, αρ. 24, Νοέμβριος 1984, σσ. 34-43.

Λεονταρίτης, Γ., "Το δύσκολο ξεκίνημα της "Αυγής", εφ. *Η Αυγή*, 30-8-1998.

Λεονταρίτης, Γ., "81 χρόνια από την Οκτωβριανή Επανάσταση", εφ. *Η Αυγή*, 15-11-1998.

Λιγνάδης, Τάσος, "Τάσου Λειβαδίτη: "Ποίηση", *Καινούρια εποχή*, Καλοκαίρι 1965, σσ. 241-245.

Λυκιαρδόπουλος, Γερ., "Η ποίηση της ήπας, σύγχρονη αντιστασιακή ποίηση". *Επιθεώρηση Τέχνης*, αρ. 113, σσ. 459-460.

Μακρυνικόλα, Α.(επιμ.), *Ο Αραγκόν για τον Ρίτσο*, μτφρ.: Κ. Κουλουφάκος, Σ. Τσίρκας κ.ά., Αθήνα, Κέδρος, 1983.

Μαρκόπουλος, Γ., "Τάσος Λειβαδίτης: Ο εσταυρωμένος "Νυχτερινός επισκέπτης" στην αιώνια ηθική του αγώνα για επικοινωνία", *Η Λέξη*, 1982, σσ. 784-785.

Μαρκόπουλος, Γ., "Τ. Λειβαδίτης: Η καταφυγή από τη μιζέρια της πραγματικότητας", *Νεοελληνική Παιδεία*, αρ. 16, Χειμώνας 1989, σσ. 24-46.

Μαρκόπουλος, Γ., "Ο Τάσος Λειβαδίτης στον ύπνο μας, έλεγε", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 788-791.



Μαρκίδης, Μάριος, "Το κλειδί", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 782-787.

Μαρωνίτης, Δ., *Μίλος Σαχτούρης. Ανθρωποι-Χρώματα - Ζώα - Μηχανές*, Αθήνα, Γνώση, 1980.

Μαρωνίτης, Δ., *Ποιητική και Πολιτική και Ηθική. Πρώτη Μεταπολεμική Γενιά: Αλεξάνδρου, Αναγνωστάκης, Πατρίκιος*, Αθήνα, Κέδρος, 1984.

Μαυροειδής, Στ., "«Αρχείου Ραδιοφώνου» συνέχεια", εφ. *Η Αυγή*, 3-6-1999.

Μενδράκος, Τάκης, "Ο Τάσος Λειβαδίτης και η ποίηση της ήπιας", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 800-803.

Μέντη, Δ., *Μεταπολεμική πολιτική ποίηση. Ιδεολογία και ποιητική*, Αθήνα, Κέδρος, 1995.

Μέντη, Δ., "Η θεματική της "Άγωνα γραμμής" στους μεταπολεμικούς ποιητές", *Διαβάζω*, αρ. 228, Δεκέμβριος 1989, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 33-40.

Μερακλής, Μ. Γ., *Η σύγχρονη Ελληνική Λογοτεχνία (1945-1970): 1 Ποίηση*, Θεσσαλονίκη, Κωνσταντινίδης, 1971.

Μερακλής, Μ. Γ., "Γλώσσα-Μορφή της Πρώτης Μεταπολεμικής Ποιητικής Γενιάς", *Πρακτικά του Α' Συμποσίου Νεοελληνικής Ποίησης* (Πανεπιστήμιο Πατρών 3-5 Ιουλίου 1981), τόμ. Α', Αθήνα, Γνώση, 1982, σσ. 97-105.

Μερακλής, Μ. Γ., "Μικρά εισαγωγικά στην ελληνική μεταπολεμική ποίηση", *Πρακτικά Έκτου Συμποσίου Ποίησης* (Πανεπιστήμιο Πατρών 4-6 Ιουλίου 1966), Αθήνα, Γνώση, 1987, σσ. 25-37.

Μερακλής, Μ. Γ., "Συμβολή στην αποκατάσταση μιας διασπασμένης ενότητας", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 746-755.

Μιλιώνης Γ., "Ο αξέχαστος ποιητής του αγώνα και της φτωχογειτονιάς", εφ. *Ριζοσπάστης*, 14-1-2001.

Μπαλάσκας, Νίκος, "Κεραμίδια ξεκάρφωτα ... Κοντός = Βρεττάκος ... Καρβέλης = Λειβαδίτης!...", *Νέα Σύνορα*, αρ. 63, 1977, σσ. 14-15.



- Μπελεζίνης, Α., "Γλώσσα-Μορφή της Πρώτης Μεταπολεμικής Ποιητικής Γενιάς", *Πρακτικά του Α' Συμποσίου Νεοελληνικής Ποίησης* (Πανεπιστήμιο Πατρών 3-5 Ιουλίου 1981), τόμ. Α', Αθήνα, Γνώση, σσ. 107-1124.
- Μπενάτσης, Απόστολος, "Η εικονοποιία της τρίτης περιόδου του Τ. Λειβαδίτη", *Διαβάζω*, αρ. 228, Δεκέμβριος 1989, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 59-62.
- Μπενάτσης, Απόστολος, *Η ποιητική μυθολογία του Τάσου Λειβαδίτη*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1991.
- Μπενάτσης, Απόστολος, *Το σημειωτικό τετράγωνο*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1994.
- Μπενάτσης, Απόστολος, "Οι ποιητικοί μετασχηματισμοί και το ενιαίο σύμπαν στο έργο του Τάσου Λειβαδίτη", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 761-777.
- Μπλάνας, Γιώργος, "Η ποίηση της ήπιας και η αντοχή της ποίησης", *Μανδραγόρας*, αρ. 26, Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος 2001, σσ. 36-39.
- Μπουρνάζος, Σ. (επ.), "Η Αυγή 40 χρόνια πριν", (αναδημοσιεύεται ποίημα του Τ. Λειβαδίτη με τίτλο "Πάσχα" που είχε δημοσιευθεί στην εφημερίδα στις 24-4-1962), εφ. *Η Αυγή*, 4-5-2002.
- Μπουφέα, Αλεξάνδρα, "Η μάνα μιας γενιάς, υϊκή και μητρική στοργή, Προβληματική σχέσεων σε ποιήματα των Αλεξάνδρου, Λειβαδίτη, Πατρικίου στα χρόνια του εμφυλίου", *Νέες Τομές*, αρ. 4, 1986, σσ. 16-24.
- Μπουφέα, Αλεξάνδρα, "Η αναζήτηση του Θεού στο έργο του Τ. Λειβαδίτη", *Διαβάζω*, αρ. 228, Δεκέμβριος 1989, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 67-78.
- Μπουφέα, Αλεξάνδρα, "Τάσος Λειβαδίτης: «Στερημένος σ' έναν παράδεισο από λέξεις»", *Θέματα Λογοτεχνίας*, αρ. 12, Ιούλιος-Οκτώβριος 1999, σσ. 85-88.
- Μυλωνά – Πιερή, Θ., *Μεταπολεμική ποίηση, Ρέθυμνο, Τυποσπουδή, 1990.*
- Μυλωνά, Εύα, "Η μοναδικότητα στην ποίηση του Τάσου Λειβαδίτη", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 848-851.
- Νιάρχος, Θ., "Τάσος Λειβαδίτης: "Ο τυφλός με το λύχνο". Κέδρος, 1983", *Η Λέξη*, αρ. 27, 1983, σσ. 804-805.



Νιάρχος, Θ., "Τάσος Λειβαδίτης: Ο σκοτεινός κύριος του ποιήματος", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 852-853.

Νικολαΐδου, Μαργαρίτα, "Η αλλοτρίωση από τον Άλλο και το τέλος της ψυχανάλυσης", *Διαβάζω*, αρ. 342, Σεπτέμβριος 1994, σσ. 46-50.

Ξάνθου, Μαρία, "Τάσος Λειβαδίτης, Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα (1987): Υπαρξιακή αγωνία και κοινωνικός ρόλος του ποιητή", *Ακτή*, αρ. 49, χειμώνας 2001, σσ. 89-107.

Παιδαγωγική, Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια – Λεξικό, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1990.

Παναγιωτούνης Π., "Τάσος Λειβαδίτης", *Νέα Σκέψη*, αρ. 300, Ιανουάριος 1989.

Παπαγεωργίου, Κ., "Το μεταίχμιο της αλλαγής στην ποίηση του Τάσου Λειβαδίτη", *Αντί*, αρ. 59, 1976, σσ. 34-35.

Παπαγεωργίου, Κ., "Οι πρώτοι μεταπολεμικοί ποιητές και ο Καβάφης (Παροικιακός και ιδεολογικός φυλετισμός)", *Διαβάζω*, αρ. 78, Οκτώβριος 1983, σσ. 122-129.

Παπαγεωργίου, Κ., "Το σημείο του παρόντος, Τάσου Λειβαδίτη: "Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα", εφ. *Καθημερινή*, 27-8-87.

Παπαγεωργίου, Κ., "Σόνιας Ιλίνσκαγια, Η μοίρα μιας γενιάς", *Αντί*, αρ. 67, 1977, σ. 44.

Παπαδάκη, Αθηνά, "Τάσος Λειβαδίτης: Ο περιπατητής των κυμάτων", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 810-812,

Παπαδόπουλος, Ν., *Λεξικό της Ψυχολογίας*, Αθήνα, 1994.

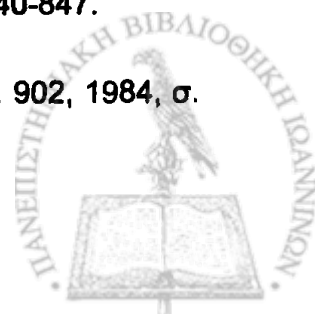
Παπαδοπούλου, Μ., "Τάσος Λειβαδίτης: Ανακάλυψη", εφ. *Τα Νέα*, 28-1-78.

Παπαθεοδώρου, Γ., "Η ποίηση της ήπιας", *Επιστημονική Σκέψη*, αρ. 19, 1984, σσ. 71-78.

Παπαλεονάρδος, Γ., "Το μεταίχμιο της αλλαγής στην ποίηση του Τάσου Λειβαδίτη", *Αντί*, αρ. 59, 1976, σσ. 33-37.

Παπαντωνάκης, Γιώργος, "Το παιδί στην ποίηση του Τάσου Λειβαδίτη", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 840-847.

Παππά, Ε., "Ο καλός, ζοφερός κόσμος του Τάσου Λειβαδίτη", *Η Γυναίκα*, αρ. 902, 1984, σ. 21.



Πασχαλίδης, Γρ., *Η ποιητική της αυτοβιογραφίας*, Αθήνα, Σμίλη, 1993.

Πατρίκιος, Τ., "Κατέβηκα σκάλες που δεν υπήρχαν", εφ. *Η Αυγή*, 6-11-1988.

Πατρίκιος, Τ., "Οι πολλαπλοί κόσμοι του Τάσου Λειβαδίτη", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 710-717.

Πολίτης, Λ., *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, ΜΙΕΤ, 1978.

Πρατικάκης, Μανόλης, "Προσέγγιση στη δεύτερη περίοδο της ποίησης του Τ. Λειβαδίτη", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 792-799.

Προκοπάκη, Χρύσα, "Η πορεία προς τη Γκραγκάντα ή οι περιπέτειες ενός οράματος", *Αφιέρωμα στον Γιάννη Ρίτσο*, Κέδρος, Αθήνα, 1981, σσ. 276-372.

Προκοπάκη, Χρύσα,, "Η αλεπού, ο πελαργός και ο μυθοπλάστης: Ακόμα μια πρόταση για τη Σονάτα του σεληνόφωτος", *Νέα Εστία*, αρ. 1547, Χριστούγεννα 1991, *Αφιέρωμα στον ποιητή Γιάννη Ρίτσο (1909-1990)*, σσ. 146-156.

Ραυτόπουλος, Δ., "Τάσου Λειβαδίτη: Το εκκρεμές", *Επιθεώρηση Τέχνης*, αρ. 146, 1967, σσ. 203-208.

Ραυτόπουλος, Δ., *Άρης Αλεξάνδρου, ο εξόριστος*, Αθήνα, Σοκόλης, 1996.

Ραυτόπουλος, Δ., "Ποιήματα νέων πάνω σε αγγελτήρια θανάτου: Από την ήττα της ποίησης στην ποίηση της ήττας", *Μανδραγόρας*, αρ. 25, Μάρτιος-Ιούλιος 2001, σσ. 33-36.

Ρίτσος, Γ., *Μελετήματα*, Αθήνα, Κέδρος, 1980.

Ρίτσος, Γ., *Αρίστος ο Προσεχτικός αφηγείται στιγμές του βίου του και του ύπνου του*, Αθήνα, Κέδρος, 1983.

Ρίτσος, Γ., *Ποιήματα*, τόμ. Α', Αθήνα, Κέδρος, 1984.

Ρίτσος, Γιάννης, *Ποιήματα*, τόμ. Β', Αθήνα, Κέδρος, 1984.

Ρίτσος, Γ., *Ποιήματα*, τόμ. ΣΤ', Αθήνα, Κέδρος, 1984.



Ρίτσος Γ., "Γράμμα στον Τάσο", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 708.

Ρίτσος Γ., "Στον αδελφό μου Τάσο Λειβαδίτη", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 709.

Σαββίδης, Γ. Π., *Μεταμορφώσεις του Ελπίνορα. Από τον Πάουντ στο Σινόπουλο*. Αθήνα, Ερμής, 1981.

- Σαββίδης, Γ. Π., "Το "στίγμα" της Πρώτης Μεταπολεμικής Ποιητικής Γενιάς", *Πρακτικά του Α' Συμποσίου Νεοελληνικής Ποίησης* (Πανεπιστήμιο Πατρών 3-5 Ιουλίου 1981), τόμ. Α', Αθήνα, Γνώση, 1982, σσ. 27-34.

Σακελλαρίου Χ., *Κοινωνιολογία της λογοτεχνίας*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1998.

Σβορώνος, Νίκος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1981.

Σεφέρης, Γιώργος, Συνομιλία, Αθήνα, Καστανιώτη, 1991.

Σκαρτσής, Σ. (επιμ.), *Πρακτικά έκτου συμποσίου ποίησης: νεοελληνική μεταπολεμική ποίηση (1945-1985)*, Αθήνα, Γνώση, 1987.

Σλινά, Κατερίνα, "Ο δήμιος και ο ποιητής, εφ. *Ελευθεροτυπία*, 14-3-2003.

Σοφιανός, Κώστας, "Η αισθητική της συντριβής", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 836-839.

Σπανιάς, Ν., "Η εξαιρετική συμβολή στην ποίηση του Τ. Λειβαδίτη, εφ. *Εθνικός Κύρυξ*, Αύγουστος 1988, Ν. Υόρκη.

Σταματίου, Κώστας, "Η εσωτερική ανέλιξη του Τάσου Λειβαδίτη" εφ. *Τα Νέα*, 19-2-77.

Σταματίου, Κώστας, "Ο Λειβαδίτης και η Μοίρα μας, Τάσος Λειβαδίτης: Ο τυφλός με το λύχνο", εφ. *Τα Νέα*, 17-9-83

Σταματίου, Κώστας, "Ποίηση - Στίγμα '84", εφ. *Τα Νέα*, 29-12-84.

Σταματίου, Κώστας, "Η ποίηση εκλαμβανόμενη ως παρηγοριά", εφ. *Τα Νέα*, 25-6-1988.

Σταμέλος, Δημήτριος, "Οι ποιητικές "Βιολέτες" του Τάσου Λειβαδίτη", εφ. *Ελευθεροτυπία*, 6-3-86.

Σταμέλος, Δημήτριος, "Τα ποιήματα του Τάσου Λειβαδίτη" εφ. *Ελευθεροτυπία*, 18-2-88.



Σταμέλος, Δημήτριος, "Φιλοσοφία και ποίηση", εφ. *Ελευθεροτυπίας*, 7-7-1988.

Στεργιόπουλος Κώστας, "Ο Καβάφης πρόδρομος της "Νέας Ποίησης", *Νέα Εστία*, αρ. 872, Νοέμβριος 1963, σελ. 1622.

Τζούλης, Α., *Ψυχανάλυση και λογοτεχνία*, Αθήνα, Οδυσσεύς, 1993.

Τζούμα, Α., *Ο χρόνος, ο λόγος, η ποιητική δοκιμασία του Μανόλη Αναγνωστάκη*, Νεφέλη, Αθήνα

Τσακνιάς, Σπύρος, "Αφετηρίες της μεταπολεμικής μας λογοτεχνίας (ένας σύντομος απολογισμός)", εφ. *Η Αυγή*, 8-5-1977.

Τσακνιάς, Σπύρος, "Τάσου Λειβαδίτη: Ανακάλυψη", *Διαβάζω*, αρ. 12, 1978, σσ. 50-52.

Τσακνιάς, Σπύρος, "Τάσος Λειβαδίτης: "Βιολέτες για μια εποχή". Κέδρος, Αθήνα, 1985", *Η Λέξη*, αρ. 46, 1985, σσ. 679-682.

Τσαούσης Κώστας, "Ο τυφλός με το λύχνο", εφ. *Έθνος*, 26-6-83.

Τσαούσης, Κώστας, "Δύο δισεκατομμύρια εκδοχές για ένα κόσμο μοναδικό", εφ. *Έθνος*, 28-7-85.

Τσαούσης, Κώστας, "Απολογητής της γενιάς του", εφ. *Έθνος*, 28-7-85.

Τσαούσης, Κώστας, "Τα στερνά λόγια του ποιητή", εφ. *Έθνος*, 6-11-1988.

Τσιριμώκου, Λίζυ, "Τάσος Λειβαδίτης", *Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό*, τόμ. 5, Αθήνα, Εκδοτική Αθηνών, 1986, σσ. 206-207.

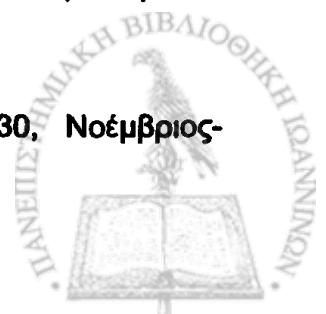
Φραγκόπουλος Δ., "Η δεύτερη ανάγνωση και οι αδικαίωτοι", εφ. *Η Καθημερινή*, 16-6-77.

Φωτιάδης, Δημήτρης, "Τι πιστεύουμε", *Ελεύθερα Γράμματα*, αρ. 1, 1945, σσ. 1-2.

Χαρτοκόλλης, Π., *Λογοτεχνία και ψυχανάλυση. Δέκα ομόκεντρα κείμενα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1999.

Χατζηβασιλείου, Βαγγέλης, "Τάσος Λειβαδίτης: Βιολέτες για μια εποχή", *Το Δέντρο*, αρ. 15, 1985, σσ. 80-82.

Χατζηβασιλείου, Βαγγέλης, "Το σπασμένο εκκρεμές", *Η λέξη*, αρ. 130, Νοέμβριος-Δεκέμβριος 1995, Αφιέρωμα: Τάσος Λειβαδίτης, σσ. 805-809.



Β., Ψ., "Τάσου Λειβαδίτη "Βιολέτες για μια εποχή", εφ. *Μεσημβρινή*, 21-6-85.

Ψάχου, Μαρία, "Ο Τάσος Λειβαδίτης ως κριτικός, με αφορμή τα σημειώματά του για την ποιητική γενιά του '70", *Θέματα Λογοτεχνίας*, αρ. 12. Ιούλιος-Οκτώβριος 1999, σσ. 89-103.

□ □ □

Adam, J.M., *Τα κείμενα: τύποι και πρότυπα. Αφήγηση, περιγραφή, επιχειρηματολογία, εξήγηση και διάλογος*, μτφρ.: Γ. Παρίσης, Πατάκη, Αθήνα, 1999.

Bakhtin, M., *Προβλήματα λογοτεχνίας και αισθητικής*, μτφρ.: Γιώργος Σπανός, Αθήνα, Πλέθρον, 1980.

Bakhtin, M., *Έπος και μυθιστόρημα*, πρόλογος, μτφρ.: Γ. Κιουρτσάκης, Αθήνα, Πόλις, 1995.

Bakhtin, Mikhail, *Ζητήματα της ποιητικής του Ντοστογιέφσκι*, μτφρ.: Αλεξ. Ιωαννίδου, Αθήνα, Πόλις, 2000.

Barthes, R. "Στοιχεία Σημειολογίας", μτφρ.: Κ. Παπαγιώργης, στο βιβλίο *"Κείμενα Σημειολογίας"*, Αθήνα, Νεφέλη, 1981.

Bleich, D., – Baudry, J., – Brook, P., *Λογοτεχνία και ψυχανάλυση*, Αθήνα, Εξάντας, 1990.

Bocloud - Λαγοπούλου, Κ. (επιμ.), *Θεωρία της ποίησης - ποίηση της θεωρίας*, Πρακτικά του Συμποσίου της Λογοτεχνίας στον Ευρωπαϊκό χώρο, Α.Π.Θ. 21-24 Νοεμβρίου 1991, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1995..

Briggs, John - Peat, David, *Ο ταραγμένος καθρέφτης: μια περιήγηση στη Θεωρία του Χάους και την Επιστήμη της Ολότητας*, μτφρ. Νίκος Κωνσταντόπουλος, Αθήνα, Κάτοπτρο, 1991.

Brodsky, J., *Less Than One: Selected Essays*, England, Penguin, 1987.

Brodsky, J., "Η κίνηση του εκκρεμούς", *Ποίηση*, αρ. 7, Άνοιξη-Καλοκαίρι 1998, σσ. 129-142 [= Brodsky, J., *Το τραγούδι του εκκρεμούς*, Αθήνα, Καστανιώτη, 1999].

Delcroix, Maurice - Hallyn, Fernand, *Εισαγωγή στις σπουδές της Λογοτεχνίας*, επιμ.- μτφρ.: Ι.Ν. Βασιλαράκης, Αθήνα, Gutenberg, 2000.



Dor, Joëi, *Εισαγωγή στην ανάγνωση του Lacan: 1. Το ασυνείδητο δομημένο σαν γλώσσα*, μτφρ.: Ιφιγένεια Μποτουροπούλου, Αθήνα, Πλέθρον, 1994.

Eagleton, T., *Εισαγωγή στη θεωρία της λογοτεχνίας*, εισαγωγή - θεώρηση μετάφρασης: Δημήτρης Τζιόβας, Αθήνα Οδυσσεάς, 1989.

Eco, U., *Τα όρια της ερμηνείας*, Αθήνα, Γνώση, 1993.

Eco U., *Έξι περιπλανήσεις στο δάσος της αφήγησης*, μτφρ.: Α. Παπακωνσταντίνου, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1996.

Eliot, T.S., *Επτά δοκίμια για την ποίηση*, Αθήνα, Γράμματα, 1982.

Emerson, Caryl (ed.), *Critical essays on Mikhail Bakhtin*, New York, G.K. Hall, 1999.

Fokkema, D. – Ibsch, E., *Θεωρίες λογοτεχνίας του Εικοστού Αιώνα: Δομισμός, Μαρξισμός, Αισθητική της πρόσληψης, Σημειωτική*, μτφρ.: Γ. Παρίσης, επιμ.: Γ. Καψωμένος, Αθήνα, Πατάκη, 1998.

Francis, Hart, "Notes for an Anatomy of Modern Autobiography", *New History*, vol. 1, 1970, σσ. 485-511.

Freud, S., *Η ερμηνεία των ονείρων*, μτφρ.: Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα, Επίκουρος, 1995.

Freud, S., *Εισαγωγή στην Ψυχανάλυση*, μτφρ.: Α. Πάγκαλος, Αθήνα, Γκοβόστης, (χ.χ.).

Freud, S., *Ο πολιτισμός πηγή δυστυχίας: Το μέλλον μιας αυταπάτης*, μτφρ.: Γιώργος Βαμβαλής, Αθήνα, Επίκουρος, 1974.

Freud, S., *Ψυχοπαθολογία της καθημερινής ζωής*, μτφρ.: Λευτέρης Αναγνώστου, Αθήνα, Επίκουρος 1992.

Friar, Kimon, *Τοπίο θανάτου. Εισαγωγή στην ποίηση του Τάκη Σινόπουλου*, Αθήνα, Κέδρος, 1978.

Gleick James, *Χάος: Μια νέα επιστήμη*, μτφρ.: Μανώλης Τριανταφυλλίδης, Αθήνα, Κάτοπτρο, 1990.

Hawthorn, J., *Ξεκλειδώνοντας το κείμενο*, μτφρ.: Μ. Αθανασοπούλου, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1995.



- Howarth, William L., "Some Principles of Autobiography", *New Literary History*, vol. 5, 1974, σσ. 363-381.
- Iser, W., *The Act of Reading*, U.S., The Johns Hopkins University Press, 1980.
- Iser, Wolfgang, *L'acte de lecture. Théorie de l'efft esthétique*, Βρυξέλλες, Mardaga, 1985.
- Iser, W., *Prospecting: From Reader Response to Literary Anthropology*, U.S., The Johns Hopkins University Press, 1989.
- Iser, W. *The Implied Reader: Patterns of communication in prose fiction from Bunyan to Beckett*, Baltimore and London, The Johns Hopkins University Press, 1990.
- Jakobson, R., "Γλωσσολογία και Ποιητική", μτφρ. Άρης Μπερλής, *Σπείρα*, αρ. 1, 1975, σσ. 5-13.
- Jauss, H.R., *Η θεωρία της πρόσληψης. Τρία μελετήματα*, μτφρ.: Μ. Πεχλιβάνος, Αθήνα, Βιβλιοπωλείον της Εστίας, 1995.
- Jung, C.G., "Ο καλλιτέχνης ως "συλλογικός άνθρωπος", μτφρ.: Σπ. Ηλιόπουλος, *Το Δέντρο*, αρ. 27. Απρ.-Μάιος 1982, σσ. 46-47.
- Kristeva, Julia, *Στην αρχή ήταν η αγάπη: Ψυχανάλυση και πίστη*, Αθήνα, Άγρας, 1988.
- Kristeva, Julia, *Strangers to Ourselves*, translated by Leon S. Roudiez, New York ; London, Harvester Wheatsheaf, 1991.
- Kristeva, Julia, *New Maladies of the Soul*, translated by Ross Guberman, New York, Columbia University Press, 1995.
- Lacan, Jaques, *Οι τέσσερις θεμελιακές έννοιες της ψυχανάλυσης*, μτφρ.: Ανδρομάχη Σκαρπαζέλου, Αθήνα, Ράππα, 1982.
- Lacan, Jaques., *Απαντήσεις*, μτφρ.: Φώτης Καλλιός, Αθήνα, Έρασμος, 1982,
- Laing, R.D., *The Politics of Experience*, Harmondsworth, Penguin, 1967, σελ. 16.
- Long, A.A., *Η Ελληνιστική φιλοσοφία: Στωικοί, Επικούρειοι, Σκεπτικοί*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1987.



- Lukacs, G., *Η θεωρία του μυθιστορήματος*, μτφρ.: Σ. Βελέντζας, Αθήνα, 'Ακμων, 1978.
- Morson, Gary Saul, - Emerson, Caryl, *Mikhail Bakhtin : creation of a prosaics*, Stanford, Calif, Stanford Univ. Press, 1990.
- Peri, Massimo, *Στην οδό προς τον ελεύθερο πλάγιο λόγο: Δοκίμια αφηγηματολογίας*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 1994.
- Ricks, David, "Arie Alexandrou", *Grand Street*, vol.8, No 2, χειμώνας 1989, New York, σσ. 120-128.
- Rilke, Rainer Maria, *Γράμματα σε έναν νέο ποιητή*, μτφ.: Μάριος Πλωρίτης, Αθήνα, Ίκαρος, 1987.
- Rotry, Richard, *Consequences of Pragmatism: essays 1972-1980*, Brighton, Harvester, 1982.
- Rubin, David (ed.), *Autobiographical Memory*, Cambridge, Cambridge University Press, 1986.
- Ruthven, K.K., *Ο μύθος*, μτφρ.: Ιουλιέττα Ράλλη - Καίτη Χατζηδημού, Αθήνα, Ερμής, 1976.
- Silverman, Kaja, *The Subject of Semiotics*, New York, Oxford University Press, 1983.
- Sully, J., "The dream as a Revelation", *Fortnightly Review*, αρ. 53, 1983, σελ. 362-374.
- Todorov T., *Κριτική της κριτικής. Ένα μυθιστόρημα μαθητείας*, μτφρ: Γιάννης Κιουρτσάκης, προλεγόμενα: Π. Μουλλάς, Αθήνα, Πόλις, 1994.
- Todorov, T., *Ποιητική*, Αθήνα, Γνώση, 1989.
- Vitti Mario, *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας*, Αθήνα, Οδυσσεύς, 1978.
- Wallage, Stevens, *Opus Posthumous (Μεταθανάτια Έργα)*, New York, Knopf, 1957.
- Wellek, René - Warren, Austin, *Theory of Literature*, N. Y., Penguin Books, 1976 [= *Θεωρία λογοτεχνίας*, μτφρ.: Σ. Δεληγιώργης, Αθήνα, Δίφρος].



Εργογραφία

Λειβαδίτης, Τάσος, "Το τραγούδι του Χατζηδημήτρη", *Ελεύθερα Γράμματα*, αρ. 55, 1946, σ. 369.

—, "Απ' το Δεκέμβρη", *Ελεύθερα Γράμματα*, αρ. 57, 1946, σ. 39.

—, "Επιτάφιος για το Μωρίς Λανγκλουά, Ροζέ Ραντισόν και άλλους", *Θεμέλιο. Ομάδα Νέων Λογοτεχνών*, 1947, σ. 32.

—, "Η Κυρά της Όστριας", *Νέα Εστία*, αρ. 42, 1947, σσ. 917-918.

—, "Απλή κουβέντα", *Ελεύθερα Γράμματα*, αρ. 2-4, 1950, σσ. 126-127.

—, *Αυτό το αστέρι είναι για όλους μας*, Αθήνα, 1952.

—, *Φυσάει στα σταυροδρόμια του κόσμου*, Αθήνα, 1953.

—, *Ο άνθρωπος με το ταμπούρλο*, Αθήνα, 1956.

—, *Συμφωνία αρ. 1*. Αθήνα, 1957.

—, *Οι γυναίκες με τ' αλογίσια μάτια*, Αθήνα, 1958.

—, "Δεκατρία ποιήματα", *Επιθεώρηση Τέχνης*, αρ. 52, 1959, σσ. 172-176.

—, *Καντάτα για δυο δισεκατομμύρια φωνές*, Αθήνα, 1960.

—, "Ποίηση και κοινό, (Σημειώσεις από μια περιοδία)", *Επιθεώρηση Τέχνης*, αρ. 84, 1961, σσ. 608-611.

—, "Δεκαπέντε ποιήματα". *Επιθεώρηση Τέχνης*, αρ. 86, 1962, σσ. 165-172.

—, "25η Ραψωδία της Οδύσσειας", *Επιθεώρηση Τέχνης*, αρ. 100, 1963, σσ. 282-289.

—, "Προσκυούμεν σου τα πάθη", γράμματα σε φυλακισμένους παρουσιασμένα από τον Τάσο Λειβαδίτη", *Επιθεώρηση Τέχνης*, αρ. 105, 1963, σσ. 265-284.

—, *Ποίηση Α' (1952-1963)*, Αθήνα, 1965.

—, "Η ποίηση της ήπας: Ένα θέμα για διερεύνηση", *Επιθεώρηση Τέχνης*, αρ. 141, 1966, σσ. 132-136.

—, "Δέκα ποιήματα". *Επιθεώρηση Τέχνης*, αρ. 141, 1966, σσ. 137-141.

—, *Οι τελευταίοι*, Αθήνα, 1966.

—, *Το εκκρεμές*, Αθήνα, 1966.

—, *Νυχτερινός επισκέπτης*, Αθήνα, εκδ. Αφων Τολίδη, 1972.

—, *Οι τρεις*, Αθήνα, Κέδρος, 1975.

—, *Ο διάβολος με το κηροπήγιο*, Αθήνα, Κέδρος, 1975.

—, "Πέντε Ποιήματα", *Τραμ*, αρ. 6, 1977, σσ. 432-433.

—, *Βιολί για μονόχειρα*, Αθήνα, Κέδρος, 1977.



- , *Ανακάλυψη*, Αθήνα, Κέδρος, 1978.
- , *Ποιήματα (1958-1963)*, Αθήνα, Κέδρος, 1978.
- , *Εγχειρίδιο ευθανασίας*, Αθήνα, Κέδρος, 1979.
- , "Τάσος Λειβαδίτης", *Η Λέξη*, αρ. 20, 1982, 779-783.
- , *Ο τυφλός με το λύχνο*, Αθήνα, Κέδρος, 1983.
- , "Πέντε ποιήματα", *Το Δέντρο*, αρ. 12, 1985, σσ. 13-15.
- , *Βιολέτες για μια εποχή*, Αθήνα, Κέδρος, 1985.
- , *Ποίηση 1 (1950-1966)*, Αθήνα, Κέδρος, 1985.
- , *Μικρό βιβλίο για μεγάλα όνειρα*, Αθήνα, Κέδρος, 1987.
- , *Ποίηση 2 (1972-1977)*, Αθήνα, Κέδρος, 1987.
- , *Ποίηση 3 (1979-1987)*, Αθήνα, Κέδρος, 1988.
- , *Τα χειρόγραφα του Φθινοπώρου*, Αθήνα, Κέδρος, 1990.



SUMMARY

Tassos Livaditis introduces a number of complicated peculiarities in his poetics in his late poetic creation (1972-1988); this requires the use of an equally complex method in interpreting his poetic work.

His work – as well as the work of poets belonging to the same generation as he does – is closely connected with and often refers to various crucial social and political events of his time. Consequently, an account of the historical context of his day as well as of the poetic intentions of a whole generation of poets in relation to historical challenges on the one hand, and a demonstration of the connections between poetic creation and its social participation and the ideal it stood up for on the other, have been considered essential to the present thesis. Therefore, the thesis starts with an introduction, where an attempt to clarify the peculiarity of poets belonging to the first post war generation in the main body of the 20th century Greek poetry has been made; moreover, there has been an effort to determine Livaditis' position within this generation. The above two parameters will prove to be a useful or even necessary reference for a deeper understanding of his poetics.

An equally essential consideration is the fact that the mythological system of his late creation is not independent; on the contrary, what preceded it functions interpretatively, thus illuminating the routes the poet followed but at the same time presaging the changes and introducing the structure and axes of his late mythological creation. A closer examination of his previous route and a holistic perception of his complete poetic work have been thought to constitute vital infrastructure; as a result, the main body of the present thesis begins with two chapters on a historical background of the poet's first and second period respectively.

The first period (1950-1956) – the starting point – and the second one (1957-1966) – a transitional stop on his way to mature creation – have some

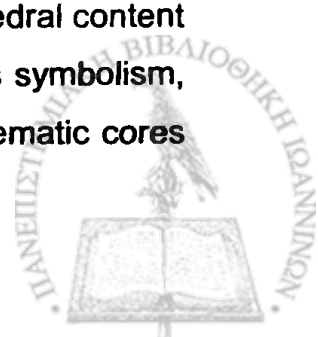


characteristics of their own; because they mainly reflect certain historical circumstances, they have been approached on the basis of a chronological succession of the events recorded in his work; as a result, a linear process has been considered preferable to the publication date of each poetic collection. Therefore, we have had the opportunity to penetrate the original mythical model and its ideology, to trace its development, transformations and links that connect each poetic period with the other. In this way, a researcher has the opportunity to form an overall view, follow the historical route of a certain poetic mythology and understand its internal succession as well as the historical, ideological and psychological causes that propelled its development, the basis upon which it was formed, the "ordeals" through which it has gone, the objectives it poses.

Research into the poet's work began by indexing it; in this way central topics-motifs of the poet's creation periods have been demonstrated. Indexing has been carried out according to the signification that determined the classification of topics in groups by similarity. In this way fixed typical structures and the most important meanings have been demonstrated, making possible an examination of the connection between them.

The common thematic contents that have been demonstrated clarify reciprocally through their internal inter-relevance; at the same time they constitute unities, which reveal resultants upon which the poetic myth and its inner anthropological content is based. Because his work has been examined as a whole, the commonplaces that have been pinpointed along it demonstrate the range of their content as well as their determining role in the united myth of poetics, at the same time making inner depth structure penetration possible in each poem.

The procedure of breaking the material down and recomposing it proves to be very useful especially with regard to the poet's late creation, which is characterized by a peculiar complexity. Dictated by over-remembrance, association and fantasy, the poet's late creation constitutes a polyhedral content which becomes especially dense, abstract and complex through its symbolism, allegory and the irrational. Each poem is composed of different thematic cores



with fragmentary self-sufficiency of significance; in fact, there is a loose connection between them. Each core, however, is exposed in isolation, thus creating a difficulty in accessing the overall content.

Livaditis' work as a whole constitutes a poetic and human universe with specific mythology, axes and principles. When recording the "adventure of the soul" the poet "speaks of origins and destinies" providing the reader at crucial transitional moments with explanations "for what the world is and why we act the way we do".¹ The sociological perspective of his poetics (with its peculiar and subversive character) with its anthropological resultants is a recurrent characteristic, which does not derive (at least up to a certain point) from a political or ideological orientation; it is formed by, or rather emerges from its existential self-definition, as his consciousness tracks down the traps which are formed by society, human fate and his own nature.

The study of the poet's late creation starts with a definition of the basic stylistic features of his new poetics; cognitive questions that the work itself poses have been thoroughly examined. Livaditis appears to be obsessively worried about the way in which language consolidates or undermines human communication and the passing on of knowledge. Concealment, which seems to be causing revelation, and stated knowledge that conspires with concealment, constitute an issue that directly involves poetic creation. The role of poetry is to make the "inexpressible" known, tracing crucial questions, inner responses and contacts in the obscure frame of it. Hence it functions as a challenge, letting the reader expand a subjective word, which is, all the same, a word of consciousness. A definition has been sought along these lines; also, a research has been carried out into ways in which truth can eventually be expressed.

In the second chapter, a penetration to the inner world of the lyrical self has been attempted; the structural image of this world's universe has been presented – the latter being imprinted in the interpretational combination of the extracts. The relevance of the past to the present and that of the vision to the

¹ V. Wellek, René – Warren, Austin, *Theory of Literature*, Harmondsworth, Penguin Books, 1973, p. 191.

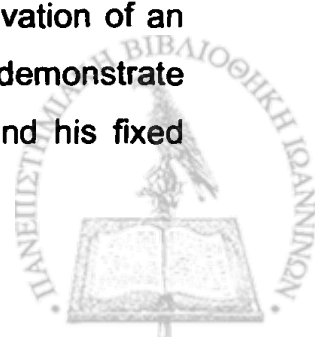


historical contradictions, pose the question of the subject's alienation from its environment and the fragmentary unity of its existence. Within a nexus of conflicts and deadlocks, the ideal and the unfulfilled are bound to play a significant role. As the one and only solution, the hero puts himself in an intensifying procedure of introspection and attempts to compose a mythology, which would reinstate his personal entirety. Through a relentless procedure of self-recognition he achieves astonishing insights, proceeding to multiple levels of personal deepening. Relating the rational to the irrational, the subject is struck by familiar recollections, which are either based on reality or have never actually taken place. In this way he compensates for his inner vacuum, reinstates any falsifications, confronts futility and demonstrates truths relating to morality and consciousness.

Deprivation and loss give the hero the ability to survive using material from his inner world, without having to eliminate his own earthy character. Grief is tackled with a heroic stoicism and the insignificant manifests some inner destinations. The hero eventually manages to compose an inner universe, his main objective being an existential self-consciousness. In this struggle for discovering his identity, self-knowledge and a subconscious world penetration compose his "polyphonic" consciousness. The word of this consciousness seems to represent no longer a single individual, but human existence as a whole, because in this he has recognised and assimilated all the tragic contents and capabilities on the part of human fate.

In the wake of a deep realization of the hero's alienation from the world and himself, the necessity for communication becomes even more painful. However, the gained depth of experience directs communication towards the realization of the "other"; thus the subject becomes more receptive, abolishing the restricting boundaries of his individuality and entering the territory of an "alien" life.

The introversion one obtains from contradiction, the sense of being naked himself and the experience of the futility of things leads to an activation of an existential sensibility. Along these lines, Livaditis' poetics strives to demonstrate some reason, which undermines the untried certainties of man and his fixed



convictions about reality, society, truth, personal relationships and himself. His main objective is a re-examination and re-perception of the past in a vital struggle for self-awareness.

Revealing the alienation to which society leads man in relation to others as well as himself, the poet poses, indirectly, some questions about the notion of the irrational and about whether the terms that determine it have to be met in a more critical way. The hero / narrator often comes face to face with an important inconsistency: social status cannot provide substantial answers to the obsessive question of self-determination, despite the fact that the impact on him is clear and determining. Thus the dividing line that separates the mentally ill from the sane – determining that the mentally ill are insane and the healthy are sane – seems to be a fallacy coined by cultural values.

The insane, who saunter in the premises of mental institutions, as well as the daydreaming deluded are socially determined as patients who must be cured or at least relieved (the extent to which society itself contributes to such an outcome is usually not taken into consideration). Nevertheless, in Livaditis' work these poetic personas break away from the frame of social definition of the other that is imposed and therefore appear to preserve a more vivid relationship with their own being. As a result, whenever someone tries to look beyond these conventions and rid themselves of their rigidity, they are able to trace in the very "insanity" of these heroes something that they themselves have lost.

Once the image of the inner world that characterises the lyric hero and the main structures of his personality has been demonstrated, we proceed to the third chapter. The hero composes primitive mythological models and radically breaks away from well-established conventions. His subjectivity is formed within a mainly inner reality and as part of an existential journey. The basic models that serve as axes in constituting a united mythology are:

1. A constant oscillation of the hero's consciousness between the inner mythology system of values and that of external reality – this makes a dual interpretation of his words possible
2. Personal relationships, either as a movement of existence towards the "other" or as frustration and knowledge.



3. The preservation of youthfulness as an exemplary form of unity in composing the poetic world. The hero's psychology maintains innocence and credibility as support of the inner myth

4. Living in a dream state comes as a consequence from youthfulness and the gravity the inner facts assume. The recollection of the dream establishes a connection between consciousness and the subconscious world of being, opening a substantial chapter not only for the subject's self-awareness but also for the touch of the unfulfilled and the revival of the past. Reality becomes relative in the light of imagination and assumes multiple proportions and perspectives.

5. The creative perceptions of the myth of Christianity evidence an existential bravery of the poetic subject – i.e. the way in which the subject, having experienced the contradictions and having suffered their affliction and grief, conquers an invisible existential territory where migration and vindication take place. The “humiliations” of life as a death experience become a prerequisite for the discovery of the true self, which amounts to a universal consciousness of man and his destination.

6. The fighting model – which was more evident in his first and second period of creation – remains active and vigorous providing the hero with optimism for the future and faith in the visions he had stood for. The recollection of his fellows is so determining and intense that it “haunts” his existence with an autonomous presence. Through him, the past and what was unfairly lost with it or what was not fulfilled once again claim their own perspective for the future.

The last chapter deals with social status as the location of existential absence. The poetic subject examines his place and role within the social process on the basis of an acquaintance with himself. Social defining of one through the other becomes so drastic that the substantial absence of human consciousness emerges from its subject through the relationship between individual and society. Reality is presented as if it were a play, where leading actors are unsuspecting strangers to their own life, their inner desires and the understanding of their self; as a matter of fact, they collapse in the presence of the unexpected reflections of their delusion.



Having rejected thousands of alibis and guises, the hero follows a process of self-analysis that, during its progress, leads not only to the revelation of self; the obscure aspects of a subconscious world illuminate types of behaviour and attitude that accord and almost coincide with other human characters. Thus, the "unique world" with "two billion / versions"² that the poet must illuminate is also his own entity, as is the struggle he has taken up through his existence.

In this way Livaditis seeks the "other" not as a different individual but as a secret and painful reality of himself. The universal is achieved through the experience of existence that has lost individuality. Nevertheless, in his case this occurs not in a single outward movement but in an almost firm closure, in a confinement of consciousness in the awareness of self; this is certain to lead him to his nuclear fissure, to an ability to recognise his identity and individuality, the multiplicity of destinies it keeps secret – not as potentials, but as facts.

The "other" becomes the sacred destination of this kind of poetry which aspires to eventually set aside even its own understanding, aiming at something more direct and tacit, at an encounter which, in the intensity of contact, is bound to preserve individuals, not merely notions.

² "take pity on poets who are being driven crazy by two billion / versions / of a unique world" (*Violets for a season*, 1985, "The power of words", *Poetry* 3: 233-235)





Digital Copy Center

Ψηφιακή εκτύπωση εγχειριδίου

Τηλ. 210 7232572, 210 7243 912

E-mail: info@digitalcopy.gr

